

MANTIK RİSÂLELERİ

LADİKLİ MEHMED ÇELEBİ

İSMAİL FERRUH EFENDİ

MUSTAFA RÂŞİD EL-İSTANBULÎ

AHMED NAZÎF B. MEHMED

MEHMED SÂDİK EŞ-ŞEHRÎ

MÜSTAKİMZÂDE SÜLEYMÂN

HARPUTLU İSHAK EFENDİ

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 64

<i>Bilim ve Felsefe Serisi</i>	: 27
<i>Kitabın Adı</i>	: MANTIK RİSÂLELERİ
<i>Müellifler</i>	: 1- <i>Zübdetü'l-Beyân</i> , Ladikli Mehmed Çelebi (ö. 900/1495) 2- <i>Mantık Risâlesi</i> , İsmail Ferruh Efendi (ö. 1256/1840) 3- <i>İsâgûcî Tercümesi</i> , Mustafa Râşid b. Ahmed el-İstanbuli (ö. 1217/1802/3) 4- <i>Mefhûm-i İsâgûcî</i> , Ahmed Nazîf b. Mehmed b. Hasan (ö. 1266/1806 s.) 5- <i>Mefhûm-ı Veledîyye Mine'l-Âdâb</i> , Ahmed Nazîf b. Mehmed (ö. 1266/1806 s.) 6- <i>Terceme-i İsâgûcî bi-Tatbiki'ş-Şurûh</i> , Mehmed Sâdık eş-Şehrî (ö.1267/1851) 7- <i>Risâletü'l-Mantık</i> , Müstakimzâde Sâdeddin (ö.1202/1788) 8- <i>Suâl-i İsâgûcî</i> , Haputlu Hoca İshak Efendi (ö. 1309/1892) 9- <i>Risâle-i Vaz'yye</i> , Müellifi Meçhul
<i>Özgün Dili</i>	: Osmanlı Türkçesi
<i>Hazırlayanlar</i>	: Prof. Dr. İbrahim Çapak İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü (Mantık) Öğretim Üyesi Mesud Öğmen (Tarihçi-Arşiv Uzm.) Abdullah Demir (Araştırmacı-Arşiv Uzm.)
<i>Editör</i>	: Prof. Dr. İbrahim Çapak
<i>Proje Editörü</i>	: Yrd.Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı
<i>Son Okuma</i>	: Yazma Eser Uzman Yrd. Abdullah Öztop
<i>Arşiv Kayıt</i>	: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Ayasofya, no. 2490; Kasıdecizâde, no. 738/2; Pertev Paşa, no. 625/39; Fatih, no. 3239/1; Fatih, no. 3239/4; Fatih, no. 3240; Âşir Efendi, no. 435/12; Yazma Başışlar, no. 793; Yazma Başışlar, no. 931/3
<i>Kitap Tasarım</i>	: Yüksel Yücel
<i>Baskı</i>	: Elma Basım Yayın İletişim Hizmetleri Tic. Ltd. Şti., Tevfikbey Mh. Halkalı Cd. No: 162/7 Küçükçekmece / İstanbul, Sertifika No. 12058
<i>Baskı Yeri ve Yılı</i>	: İstanbul 2015
<i>Baskı Miktarı</i>	: 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Library of Congress A CIP Catalog Record

Ladikli Mehmed Çelebi, İsmail Ferruh Efendi, Müstakimzâde Süleymân Sâdeddin, Mustafa Râşid b. Ahmed el-İstanbuli, Mehmed Sadık b. Mehmed Esad el-Müderres eş-Şehrî

Mantık Risâleleri

1. Mantık, 2. İslâm Felsefesi, 3. İslâm Mantık Düşüncesi, 4. İsâgûcî, 5. Mantık Risâleleri

ISBN: 978-975-17-3822-6

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37, Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr, www.yek.gov.tr

MANTIK RİSÂLELERİ

(İNCELEME - ÇEVİRİ YAZI - TIPKIBASIM)

Ladikli Mehmed Çelebi (ö. 1495)
İsmail Ferruh Efendi (ö. 1840)
Mustafa Râşid el-İstanbulî (ö. 1802/3)
Ahmed Nazîf b. Mehmed (ö. 1806 s.)
Mehmed Sâdık eş-Şehrî (ö. 1851)
Müstakimzâde Süleymân (ö. 1788)
Haputlu İshak Efendi (ö. 1892)

Hazırlayanlar
İbrahim Çapak
Mesud Öğmen- Abdullah Demir

Editör
İbrahim Çapak

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşâ edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine’de, Kahire’de, Şam’da, Bağdat’ta, Buhara’da, Semerkant’ta, Horasan’da, Konya’da, Bursa’da, İstanbul’da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu öreceğ değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan

Cumhurbaşkanı

SUNUŞ

Kendi özgün ilmî paradigmasını kurmuş olan medeniyetlerde tema-yüz eden üç önemli ayırıcı vasıftan bahsetmek mümkündür. Bunlardan birincisi bu medeniyetin kendine özgü bireysel prototipi tanımlayan ve daha önceki medeniyetlerin prototiplerinden farklılaşan bir ben idrakinin oluşması; ikincisi, bu medeniyetlerin bilgi boyutunu şekillendiren farklı bir ilmî önderlik prototipinin ortaya çıkışı; üçüncüsü ise o medeniyetin tevarüs ettiği bilgi birikimini yeniden kuran özgün bir sistemleştirme faaliyetinde bulunmuş olmasıdır. Bu üç vasıf nazar-ı dikkate alındığında böyle bir medeniyet perspektifine sahip olmak, medeniyetlerin kuruluşunu, yükselişini ve muhtemel meydan okumalara karşı direnebilmesini sağlayan temel unsur olacaktır.

İslâmî paradigmanın esasını teşkil eden varlık-bilgi-değer sistemleri arasındaki bütünlük ve tutarlılık, İslâm medeniyet birikiminin tarihî sürekliliğinin ve günümüzdeki geçerliliğinin en temel unsurudur. Bugün yeniden yorumlamak ve üretmek zorunda olduğumuz İslâmî paradigmatic zeminin teorik ve metodolojik temelleri ancak ve ancak bu tarihî birikim ve geleneğin süreklilik unsurlarının berrak bir şekilde anlaşılmasıyla mümkün olabilir. Zira medeniyetimizin kadîm medeniyet birikimleriyle karşılaşma sürecinde âlimlerin gösterdiği gayretler sonucu ortaya konan paradigmatic sistemleşmenin bir benzerini bugün yaşadığımız çağda ortaya koymamız bir gerekliliktir.

Bu bağlamda; İskenderiye'den başlayıp Suriye, Irak ve İran üzerinden Horasan'a çekilecek bir jeo-kültürel hat, İslâmî dünya görüşünün kadîm medeniyet birikimi ile girdiği alışveriş ve hesaplama ilişkisine sahne olmuştur. İslâm düşünce birikiminin en özgün yanı varlık-bilgi-değer düzlemlerinde ortaya koyduğu son derece tutarlı ve dayanaklı algılama biçimidir.

Bu yüzden İslâm medeniyetinin çağlar boyu ortaya koymuş olduğu varlık-bilgi-değer bütünlüğünün adeta somut belgeleri olan ve yazma halinde kütüphanelerimizde bulunan nadide eserlerimizi neşrederek, kültür tarihimiz hakkında daha kapsamlı bir bakış açısını yakalamamız gerekmektedir. Nitekim bu eserlerin müellifleri, eserlerinde sadece kendi düşüncelerini ortaya koymamışlar, aynı zamanda dönemlerinin entelektüel, sosyal, siyasi, ekonomik ve sanatsal atmosferi hakkında da eşsiz kıymetteki bilgilerin bize kadar gelmesini sağlamışlardır.

Kültür ve Turizm Bakanlığımıza bağlı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, bilim, kültür ve sanat alanında kaleme alınmış olan bu eşsiz eserlere halkımızın ulaşmasını temin etmekte ve modern usullerle bu eserleri neşretmektedir. Şüphesiz kültürel bilincimiz, bu kıymetli eserler sayesinde geliştikçe ve yeni nesiller güçlü bir tarih bilinciyle yetiştikçe, sadece tarihi değil bugünü ve geleceği de daha iyi bir şekilde anlayıp anlamlandıracağımız muhakkaktır. Yeni nesiller bu çalışmalar sayesinde tarih bilinçlerini artırdıkça hem içinde bulunduğumuz çağı hem de geleceği daha iyi anlamlandıracağımız açıktır.

Ahmet Davutoğlu
Başbakan

ÖNSÖZ

Bilim, kültür ve sanat alanında İslâm medeniyetinin üretmiş olduğu büyük mirasın önemli bileşenlerinden Selçuklu ve Osmanlı medeniyeti birikimini tevarüs etmiş bir milletiz. Bunun doğal bir neticesi olarak dünyada en zengin yazma eser kütüphaneleri ve koleksiyonları bizim topraklarımızda bulunmaktadır. Hem milletimizin hem de mirasına sahip olduğumuz medeniyetlerin entelektüel hafızasını ve bilincini temsil eden bu eserler, bilimsel açıdan taşıdığı temel önemin yanında kültür, sanat, tarih, edebiyat gibi pek çok alan açısından da kıymet taşımaktadır.

Şüphesiz, medeniyetlerin hem inşasını hem de gelişmesini sağlayan en büyük etkenlerden birisi milletlerarası bilimsel ve kültürel etkileşimdir. Medeniyetler tarihine baktığımız zaman birbirinden etkilenmemiş, birbirini etkilememiş herhangi bir medeniyetin olmadığı rahatlıkla müşahade edilebilir. Zira her büyük medeniyet diğer milletlerin tecrübelerinden kendisi için dersler çıkararak gelişimini sürdürmüştür. İslâm medeniyetinin pek çok din ve kültürün yanında çeşitli milletlerin tecrübelerinden de istifade ederek ortaya koyduğu sentezi tevarüs eden Osmanlı, bu birikimi hem özümsemiş hem geliştirmiş hem de onun farklı coğrafyalara ve milletlere ulaşmasına katkı sağlamıştır. İşte bu etkileşim ve tecrübenin adeta yazılı belgeleri mahiyetinde olan yazma eserlerimiz, kültür tarihimizin ihmal edilmemesi gereken en önemli kaynaklarıdır.

Kültürel hafıza ve kimliğimizin yazılı vesikaları konumunda bulunan yazma eserlerin özveriyle korunması, gelecek nesillere layıkıyla aktarılması ve günümüz insanı için erişilebilir kılınması hayati önem arz etmektedir. Bu görevi kendisine temel hedef edinmiş bulunan Kültür ve Turizm

Bakanlığımıza bağlı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, medeniyet mirasımıza ait eserlere sahip çıkararak bu eserlerin etkin bir şekilde yeniden inşasını amaçlamaktadır. İslâm kültür ve medeniyetimizin klasik eserlerini, eviri, eviri yazı ve tıpkıbasım çalışmalarının yanında içerik incelemeleri ile beraber yayınlayarak bu eserlerin ihtiva ettiği bilgi ve değerlerin bilimsel, kültürel ve toplumsal düzlemde anlaşılması ve yeniden yorumlanması-na katkı sağlayacak yayınlar yapmak, ülkemizdeki kültürel bilinci yeniden canlandırmayı temin edecektir.

Horasan'dan Bosna'ya, Kırım'dan Yemen'e, İstanbul'dan Kahire'ye kadar geniş kültürel coğrafyamızda bilim, sanat, felsefe, din, tarih ve diğer pek çok alanda ortaya konulan eserleri milletimizle buluşturmak, ülke olarak bize yeni bir kültürel ivme ve bilimsel zenginlik sağlayacaktır.

Mahir nal
Kültür ve Turizm Bakanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
SUNUŞ	6
ÖNSÖZ	8
GİRİŞ	15

MANTIK RİSÂLELERİ

1. ZÜBDETÜ'L-BEYÂN

Ladikli Mehmed Çelebi	45
Mukaddime	45
Mukaddimenin Lugat ve Istılâhî Manası	48
İlmin Tarifi	50
Hüküm, Tasavvur ve Tasdik Ayrımı	50
Mevcud ve Kısımları	52
Cevher	52
'Araz	53
İlmin Bedihi ve Nazari Olması	54
Birinci Bölüm	57
Mantık İlminin Tanımı	57
Mantık İlminin Konusu	57
Mebâhis-i Elfâz	60
Delâlet	60
Müfred ve Mürekkebb Lafız	63
Müfred	63
Edat, Kelime, İsim	64
Külliyât-ı Hams	72
Kavl-i Şârih	77
İkinci Bölüm	79
Kaziyyenin Tanımı ve Kısımları	79
Tenakuz	81
Kıyâs ve Kısımları	83
Sınâ'ât-ı Hams-Beş Sanat	84
Hâtıme	87

2. MANTIK RİSÂLESİ

İsmail Ferruh Efendi	89
Birinci Bâb: Külliyyât-ı Hams	93
İkinci Bâb: Kavl-i Şârih: Tanım	102
Üçüncü Bâb: Kazâyâ: Önergeler	104
Tenbîh	106
Aksâm-ı Şartiyye	110
Fasl-ı Evvel	112
Ahkâm-ı Kazâyâdan Tenâkuzu Bildirir.	112
Fasl-ı Sâni	115
Ahkâm-ı Kazâyâdan Aksi Bildirir.	115
Dördüncü Bâb: Kıyâs	117
Hâtime	130
Sınâ'ât-ı Hams: Beş Sanat	130
Muhtasar Mantık Risâlesi	137
Ek Risâle	148
Ta'rif-i İlmi Münâzara	153
Hâtimetü'r-Risâle	159

3. İSÂGÜCÎ TERCÜMESİ

Mustafa Râşid b. Ahmed el-İstanbulî	161
Kavl-i Şârih	163
Kazâyâ	164
Tenâkuz	166
Aks-i müstevî	167
Kıyâs	167

4. MEFHÛM-İ İSÂGÜCÎ

Ahmed Nazîf b. Mehmed	179
Hadd	183
Kazâyâ	184
Tenâkuz	186
Kıyâs	188
Sınâ'ât-ı Hams	194
Yakiniyyât	194

5. MEFHÛM-İ VELEDİYYE MİNE'L-ÂDÂB

Ahmed Nazîf b. Mehmed	197
Üç Bâbdan Bâb-ı Evvel: Ta'rif Beyânındadır	198

Faslun fî beyân-i men'î's-suğrâ	200
Matlab fî takrîri'l-ibtâl	200
Matlab-ı iştehera enne nâkızat-ta'rif	201
Üç Bâbdan Bâb-ı Sâni: Taksîmin Ahvâli beyânındadır	203
Faslun fî'l-i'tirâz: Bu fasl i'tirâz beyânındadır taksîm hasr üzerine	205
Faslun fî taksîmi'l-küllî ilâ eczâihi: Bu fasl küllü eczâsına taksîm beyânındadır	208
Üç bâbdan bâb-ı sâlis: Tasdik beyânındadır	209
Makâle-i ûlâ: Men' beyânındadır	209
Bu fasl men'in aksâmı beyânındadır	210
Bu fasl mu'allil üzerine vâcib olanı beyândır	211
Bu fasl örf-i münâzirinde gasb beyânındadır	214
Makâle-i sâniye mu'âraza beyânındadır	217
Bu fasl mu'ârazanın aksâmı beyânındadır	218
Makâle-i sâlise nakz beyânındadır	219
Bu fasl delilin dahî delilin gayrının nakz olmadığı beyânındadır	221
Bu fasl ibâre[nin] dâhi ma'nâsına olanı nakzı beyânındadır	221
Hâtime	223
6. TERCEME-İ İSÂGÜCÎ Bİ-TATBİKİ'Ş-ŞURÛH	
Mehmed Sâdık b. Mehmed Esad	227
Kavl-i Şârih	232
Kazâyâ	233
Tenâkuz	236
Aks	238
Kıyâs	239
7. RİSÂLETÜ'L-MANTIK	
Müstakimzâde Süleymân Sâdeddin	251
Ma'rife	252
Alem	252
İsm	253
Lakab	253
Künye	253
8. SUÂL-İ İSÂGÜCÎ	
Harputlu İshak Efendi	257
Lafz	257
Delâlet	257

Vaz	258
Kavl-i Şârih	261
Kaziyye	262
Aks	265
Kıyâs	266
Yakîniyyât	269
Tetimme-i Îsâgûcî	272
Delâlet	274
9. RİSÂLE-İ VAZ'IYYE	
Müellifi Meçhul	293
Delâlet	293
Kazâyâ	295
Tenâkuz	296
Aks	296
Kıyâs	296
DİZİN	303
TIPKIBASIMLAR	323

GİRİŞ

İslam düşüncesi tarihinde mantık bilimi üzerine yapılmış çalışmalar geniş bir araştırma sahası teşkil etmekte olup İslam düşünürleri tarafından mantıkla ilgili pek çok eser yazılmıştır. Sadece Aristoteles'in mantık eserleri üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında düşünce ve bilim faaliyetine aracılık eden bir disiplin olarak mantığın İslam düşünürlerince ne derecede benimsendiği ortaya çıkacaktır. Mesela Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün *II. Analitikler* üzerine yaptıkları çalışmalar ve bu çalışmaların hacim ve nitelikleri bizlere mantığın İslam bilim tarihinde ne boyutta içselleştirildiğini ve özümsemişliğini göstermeye yetecektir. Miladi X. yüzyılda olgunluk seviyesine ulaşan mantık çalışmaları, bu tarihten sonra kendi içerisinde bazı dönüşümler yaşamış ve çeşitlilik kazanmıştır. Mantık disiplininin “konu”sunun mahiyetine dair literatürde vuku bulmuş olan tartışmalar, spesifik meselelerde bile İslam düşünce tarihinin ne denli hareketliliklere sahne olduğunu göstermektedir.¹

İslam düşünce geleneğinin bir parçası olan Osmanlı düşünce tarihinde pek çok bilim alanında olduğu gibi mantık alanında da telif, tercüme, şerh ve haşiye tarzında çalışmalar ortaya konmuştur. Medreselerdeki müfredatta yer alan temel disiplinlerden birisi olan mantık bilimi, Gazzâlî'nin *Mustasfâ*'daki işaretini² ödev edinmişçesine neredeyse her Osmanlı âliminin ilgilendiği bir bilim haline gelmiştir. Osmanlı dönemi mantık çalışmaları ekseriyetle ihtisar, şerh ve haşiye formunda olup bu çalışmaların nitelikleri, hacimleri ve işlevleri³ farklılık arz etmektedir. Bunun yanında azımsanmayacak derecede müstakil olarak telif edilmiş farklı hacimlerde eserler de bulunmaktadır. Bunlardan bazıları –yayına hazırladığımız bu çalışmada da olduğu gibi- farklı dillerden Osmanlı Türkçesi'ne çeviri şeklindedir.

1 Ayrıntılı bilgi için bkz. Alper, Ömer Mahir, “Akledilene Akletmek: İslâm Mantık Geleneğinde ‘İkinci Akledilirler’in Yorumu ve Osmanlı’da Alınlanması Üzerine Bir İnceleme”, *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2 (Nisan 2015), syf. 35-68.

2 “*Ve men lâ yuhîtu bihâ felâ sikate bi-ulûmihi aslen*” [Kim mantıkla ilgili mukaddimeleri kavramazsa bildiğini sandığı diğer bilimlere de güvenilmez.] Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl* (thk. Hamza b. Zühre), Medine: Şirketi'l-Medîneti'l-Münevvere li-t-Tibâ'a 2008, I, 30.

3 İslam düşünce tarihinde şerh ve haşiyelerin işlev ve önemine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Kara, İsmail, “Unuttuklarını Hatırla!” Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not” *Divân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, cilt: 15, sayı: 28 (2010/1), 1-67.

Biz bu çalışmada Osmanlı entelektüellerinin Osmanlı Türkçesi olarak kaleme aldıkları 9 adet mantık eserini yayına hazırlayarak böyle bir alanın varlığına ve önemine dikkat çekmeyi hedeflemekteyiz. Bir tanesinin müellifi meçhul olan bu 9 eserin her biri mantık ve metodoloji disipliniyle ilgili olmakla beraber biçim ve içerik bakımından sahip oldukları farklı özelliklerden dolayı birbirinden ayrılmaktadır. Bu eserler arasında *İsagûcî*'nin birebir çevirisi veya şerhi mahiyetinde olanlar ile soru-cevap şeklinde telif edilmiş veya mantığın konularının özeti mahiyetinde olanlar mevcuttur. Çalışmanın beşinci risâlesi olan *Mefhûm-ı Velediyye* adlı eser münâzara ilmine aitken, dokuzuncu risâle vaz' ilmine aittir. Çalışmamızdaki eserlerin içeriğine dair bilgileri giriş kısmında ayrıntılı olarak vereceğimiz için burada teferruata girmiyoruz. Kısaca, yayına hazırlamış olduğumuz *Mantık Risâleleri* adlı bu çalışma, Osmanlı mantık çalışmaları özelinde temsil değeri yüksek eserlerden meydana gelmektedir.

Yaptığımız bu çalışmanın mantık ilminin düşünce tarihimizdeki önemi hakkında bir farkındalık oluşturacağını ve İslam dünyasındaki mantık mirasının bu vesile ile daha güçlü bir şekilde sonraki nesillere aktarılmasına vesile olacağını umuyoruz.

Kitabın basımı için bizleri teşvik eden ve hazırlık aşamasında her türlü kolaylığı sağlayan Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanı sayın Prof. Dr. Muhittin Macit'e, projede emeği geçen Çeviri ve Yayın Dairesi Başkanı Yrd. Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı ve yazma eser uzmanı arkadaşlara teşekkürü bir borç bilirim.

Yönteme Dair

- Çalışmamızın dördüncü, altıncı, yedinci ve beşinci sırasında yer verdiğimiz *Mefhûm-ı İsagûcî*, *Terceme-i İsagûcî bi-Tatbiki's-Şurûh*, *Risâletü'l-Mantık* ve *Mefhûm-ı Velediyye* adlı dört eserin haşiyelerinde çeşitli not ve tablolar bulunuyordu. Bunları olduğu gibi çevirerek dipnota aldık. Bu notlarda bulunan Arapça ifadelerin Türkçe karşılıklarını ibarenin hemen bittiği yerde köşeli parantez açarak verdik. Dipnota aldığımız bu not ve tabloların sonuna bir not eklemedik.

- Metnin akışına engel olmaması için ve okuyucunun yararını düşünerek risâlelerde geçen Arapça ifadeleri yine Arapça okunuşuyla latinize ettik. Ayrıca bu Arapça ifadeleri farklı yazı tipiyle belirttik. Birinci risâlenin başında geçen uzun Arapça ifadenin Arap harfleriyle olan dizgisini çevirisinin hemen öncesinde olacak şekilde dipnotta verdik. Metinde ise yine Arapça okunuşuna yer verdik.

- Risâlelerin metninde geçen fakat müelliflerin ve mütercimlerin Osmanlı Türkçesi'ne çevirmediği Arapça ifadelerin tümünün Türkçe karşılıklarını diptotta vererek sonuna (Çev.) kısaltmasını ekledik.

- Metinlerdeki bariz düşüklük ve atlamaları köşeli parantez [] içine ekleyerek ana metne dâhil ettik. Bu konuda tereddüdümüz var ise ana metni olduğu gibi bırakıp, dipnotta kanaatimizi beyan ederek açıklayıcı bilgileri kaynaklarıyla birlikte zikrettik.

- Diğer sekiz risâleden yaklaşık üç yüz yıl önce yazılmış olan birinci risâlenin dilsel farklılıkları göze çarpmaktadır. Biz metnin çevirisini olduğu gibi aktararak bu risâleyi diğer sekiz risâlenin dilsel özelliklerine yakınlaştırmaya çalışmadık. Bu açıdan birinci risâle diğer risâlelerden farklılık arz etmektedir.

- Sekizinci risâlemiz olan *Suâl-i İlsâgûcî* adlı eser soru-cevap tarzında olduğu için, okuyucunun kolaylığını ve müellifin maksadını göz önünde bulundurarak metni diyalog tarzında dizdik.

- Birinci eseri; hem uzun olması sebebiyle, hem de yeterli başlıklandırılmaya sahip olmaması sebebiyle gerekli yerlerde köşeli parantez açarak başlıklandırdık. Diğer risâlelerde ihtiyaç duyulan yerlerde başlıklandırma yapmakla beraber, gerek eserlerin kısalığı gerek yeterli başlıklandırmanın mevcut olmasından dolayı bu yöneme sık başvurmadık.

- Varak numaralarını [1^a], [1^b] şeklinde verdik.

MANTIK RİSÂLELERİ'NİN TANITIMI

Burada yayınladığımız dokuz mantık risâlesini kısaca tanıtmak yerinde olacaktır.

1- ZÜBDETÜ'L-BEYÂN¹

Ladikli Mehmed Çelebi (ö. 900/1495)

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya, no. 2490, vr. 1^b-75^b

Gerek kaynaklardaki bilgiler, gerekse eserin içerik ve nüsha özellikleri göz önünde tutulduğunda, eserin müellif hattıyla yazılmış olduğu ve kütüphanelerdeki yegane nüshasının Ayasofya koleksiyonu 2490 numarada kayıtlı olduğu anlaşılmaktadır. Telif tarihi net olarak bilinmemekle beraber XV. Yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olduğu kesindir. Eserin başında da belirtildiği gibi müellif, Ladikli Mehmed Çelebi diye bilinen Muhammed b. Abdülhamîd el-Ladîkî'dir. İsmindeki Ladîkî nisbesi o zamanlar Amasya vilayetine bağlı olan Samsun'un Ladik beldesinden olduğunu göstermektedir.² Büyük bir musiki nazariyatçısı olan ve günümüz bilim camiasında daha çok bu yönüyle tanınan Ladîkî, II. Bâyezid ile şehzadelikten padişahlığına kadar uzanan bir yakınlığa sahiptir. Biri Türkçe diğeri Arapça yazılmış olan iki musiki eserini Sultan II. Bâyezid'e ithaf eden müellif, yayına hazırladığımız bu mantık eserini de II. Bâyezid'e şu sözlerle ithaf eder:

"Sultanların sultanı efendimizin kullarının eğitimini kolaylaştırmak için bu dilde bazı açıklamalarla ve önemli notlarla beraber mantık kurallarını şerh etmek istedim. [O] öyle bir sultan ki; hakanların çocuklarının sülalesinin hülâsası, mümin memleketlerinin koruyucusu, müslümanlar arasında zulüm ve zorbalığı ortadan kaldıran, kendisine risâlet verilmişlerin efendisi olan Rasulullah'ın sünnetinin dirilticisi, Allah'ın düşmanları olan kâfirleri ve müşrikleri öldüren, adalet ve ihsan ile iyiliği emreden, ehl-i iman olan insanlar arasında kötülüğü nehyeden, sultan oğlu sultan, Muhammed Hân oğlu Sultan Bâyezid'dir."

1 Ladikli Mehmed Çelebi'nin Zübdetü'l-Beyân adlı eserinin latinizasyonunu yaparak burada yayınlamasına vesile olan Havva Kızılçardak'a teşekkür ederiz. Eser ve müellif hakkında verdiğimiz bilgiler bu çalışmadan faydalanılarak hazırlanmıştır. Bkz. Kızılçardak, "Lâdikli Mehmet Çelebi'nin Türkçe 'Zübdetü'l-Beyân' Adlı Mantık Eseri Üzerine bir inceleme" (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, 2010, VIII, 116 s.

2 Recep Uslu, "Lâdikli Mehmed Çelebi", *DİA*, XXVIII, 449.

Eser yukarıda da belirttiğimiz üzere müellif hattı ile nesih yazısıyla ve harekeli olarak yazılmıştır. Hattı gayet güzel olup, büyük ve açık bir şekilde yazılmıştır. Her bir varağı 11 satır olan 75 varaktan oluşmaktadır. Nüshanın ölçüleri 175 x 120, 120 x 65 mm. olup sırtı ve etrafı siyah deri kaplı ve aynı zamanda şirazelidir.

Nüshanın başında ve sonunda II. Bayezid'in mührü vardır. Kapakta ayrıca I. Mahmud'un vakıf kaydı ve mührü yer alır. Vakıf kaydı şöyledir:

*“Kad vekafe hazîhi'n-nüşate'l-celîlete Sultanü'l-a'zam ve'l-Hâkânü'l-muazzam mâlikü'l-berreyni ve'l-bahreyn hâdimü'l-Haremeyni's-Şerîfeyn, es-Sultan ibnüs-Sultan es-Sultan el-Ğâzî Mahmud Han vakfen sahihan şerîyyen. Hararahu el-fakîr Ahmed Şeyhzade el-müfettiş bi-Evkâfî'l-Haremeyni's-Şerîfeyn. Ğufıra lehümâ.”*¹

Eserin adı, kapağından sonraki ilk sayfada *Kitâb-ı Zübdetü'l-Beyân bi't-Türkî* ve iç kapakta *Zübdetü'l-Beyân bi't-Türkiyye fî'l-mantık* olarak kaydedilmiştir. Yazar ise, Arapça olan giriş kısmında, aşağıdaki şekilde tercüme ettiğimiz bölümde eserin ismini *Zübdetü'l-Beyân* olarak isimlendirir:

“(...) bu risâleye kendisinden yardım istenen ve melik olan Allah'tan yardım dileyerek “Zübdetü'l-Beyân” adını verdim.”

Ladikli Mehmed Çelebi'nin Osmanlı Türkçesi olarak kaleme aldığı bu eser üslup ve içerik bakımından Necmeddîn Ali b. Ömer el-Kâtibî (ö. 675/1277)'nin *Şemsiyye* adlı mantık eseri ve bu eserin şerhi olup Kutbüddîn Râzî (ö. 766/1365)'ye ait olan *Tahrîru Kavâ'idî'l-Mantikiyye* adlı eserden esinlenerek yazılmıştır. Müellif yer yer Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210) sonrası ortaya çıkan bazı felsefî ve mantıkî problemleri analiz etmektedir. Örneğin, önermeye konu ve yüklem olan kavramların hem “hükemâ” (filozoflar) hem de “İmâm Râzî” açısından ne ifade ettikleri eserde dile getirilir. Bir ilmi tahsil etmeye başlayacak olan öğrencinin o ilmin konusuna olan vukufunun derecelerini bildiren üçlü tasnif yani “tasdik bi resmihi”, “tasdik bi fâidetihî”, “tasdik bi mevzû'iyetihî”, gibi kavramlar ayrıntılı olarak izah edilip “mukaddime” kavramının da analizi yapılmaktadır.

¹ Bu nüsha-ı celileyi (bu değerli nüshayı) en büyük sultan ve yüce hakan iki denizin ve iki kıtanın sahibi, iki harem-i Şerif'in hizmetkârı, Sultan oğlu Sultan Gazi Mahmut Han, sağlam ve sahih bir şekilde vakfetmiştir. İki harem-i Şerif'in vakıflarının müfettişi Ahmed Şeyhzâde de yayınlamıştır. Allah her ikisini de bağışlasın.

Müellif, yukarıda zikrettiğimiz iki kaynak dışında daha pek çok eserden yararlanmışır. Mevcûd ve kısımlarının incelendiği bölümdeki Farsça tanımların Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413)'nin *Risâle fi'l-Mantık* eserinden alınmış olması ve mâkulât-ı sâniiden bahsedilen bölümde zikredilmiş olan birçok kavramın bu kitaplar dışında pek çok farklı kitaptan alınmış olması eserin kaynak çeşitliliğini göstermektedir. Eserin ilerleyen bölümlerinde sözlüğü andırır şekilde Mantık terimlerinin tanımları verilip terminolojik izahlara gidilmekte, müellifin konu ile ilgili örnekleri çeşitlendirip çoğaltmakta olduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca eserin diğer dikkat çeken bir yönü de tasavvurât kısmının tasdikât kısmına göre oldukça geniş yer tutmasıdır. Zira yetmiş beş varaklık risâlenin altmış bir varaklık kısmı tasavvurât konularıyla ilgili ilgilidir.

Eser; giriş, mukaddime, iki bölüm ve hâtimedden oluşmakta olup giriş bölümünde eserin ortaya çıkışının arka planına dair bilgiler verilmekte, Sultan II. Bâyezid'e övgüler sunulmakta sebep-i telif ifade edilmektedir. Mukaddime kısmında ise bir bilim dalında öğrenim görmeye başlayacak kişilerin bu öğrenime başlamadan önce bilmesi gereken şeyler sırayla zikredilir. Bilgi tanımı verilerek bazı epistemolojik analizlerin ardından çeşitli terimlerin tanımı verilir. Birinci bölümde ise Mantık biliminin tanımı, konusu, amacı ve faydasına dair tahlillere girilmektedir. Daha sonra delâlet bahisleri, basit-bileşik (müfred-mürekkebe) lafızlar, beş tümel (külliyyât-ı hams), ve tanım teorisi (kavl-i şârih) gibi tasavvurâta dair konular ele alınmaktadır. Bu arada eserin alt bölümleri arasında en geniş ele alınan konu müfred-mürekkebe lafızlardır. İkinci bölümde ise önerme ve kısımları (kaziyye), çelişki (tenâkuz), kıyâs ve kısımları ve beş sanattan (sınâ'ât-ı hams) beş sanatı oluşturan burhân (bilimsel yöntem), cedel (diyalektik yöntem), hatâbe (retorika), şi'ir (poetika) ve muğâlata (safsata) gibi tasdikâta dair konular incelenmektedir. Hâtime kısmında ise Kelâm ilmine dair çeşitli bilgiler verilerek eser son bulmaktadır.

2- MANTIK RİSÂLESİ

İsmâil Ferruh Efendi (ö. 1256/1840)

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kasâdecizâde, no. 738/2, vr. 13^a-40^b

Risâle fi'l-Mantık'ın içeriğinden önce kısaca İsmail Ferruh Efendi (ö. 1840) ve eseri hakkında bilgi vermek istiyoruz. İsmail Ferruh Efendi'nin, doğum tarihi hakkında somut bir bilgi elimizde olmamakla beraber önemli devlet görevleri ifa ettiği, âlim ve fâzıl bir kişi olduğu bilinmektedir. Üç yıl Londra'da daimi elçilik görevini ifa eden Yusuf Âgâh Efendi'nin İstanbul'a geri dönmek için yeni bir daimi ikamet elçisi gönderilmesini İstanbul'dan istemesi üzerine Babîâlî, onun yerine Rebiülâhîr 1211'de (Ekim 1796) yeni Londra daimi ikamet elçisi olarak Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümayûn'dan İsmail Ferruh Efendi'yi atamış; İsmail Ferruh Efendi de 9 Nisan 1797'de İstanbul'dan deniz yolu ile ayrılıp 23 Temmuz 1797'de Londra'ya ulaşmıştır.¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun, Yusuf Âgâh Efendi'den sonra İngiltere'ye gönderdiği ikinci ikamet elçisi İsmail Ferruh Efendi, görevini titizlikle yapmış, ancak politikadan hoşlanmadığı için İngiltere'de üç yıldan (1797-1800) fazla kalmamıştır. Londra daimi ikamet elçiliği, Rumeli Ordusu Defterdarlığı, Tersane Anbarları Eminliği gibi çeşitli görevlerde bulunan İsmail Ferruh Efendi, 1240'da (1824/1825) "Defterdar-ı Şıkk-ı Salis"² olmuştur.³ Siyasî meselelerle pek ilgilenmemiş, hayatının son yıllarını ise yalnızca ilim ve edebiyat çalışmalarıyla geçirmiştir.

Kaynaklarda âlim, fâzıl ve şair olarak anılan İsmail Ferruh Efendi'nin, ilki 1282'de (1865) olmak üzere birçok defa basılan, Hüseyin Kâşîfi'nin *el-Mevâhibü'l-Aliyye* adlı Farsça tefsirinden tercüme edilen *Mevâkib*⁴ adlı tefsir tercümesi ve bir *Mesnevî* şerhi olduğu bilinmektedir.⁵ Ziver Efendi adında

1 BOA, Hattı Hümayun No: 221/1229; http://tr.wikipedia.org/wiki/Yusuf_Agah_Efendi [Erişim Tarihi: 14.09.2015]

2 XVI. Yüzyılın sonlarında ve III. Mehmed zamanında Tuna havalisi için kurulan defterdarlığın ismi.

3 BOA, Hattı Hümayun No: 106/4166, BOA Hattı Hümayun No:206 /10823, BOA, Hattı Hümayun No: 107/4273.

4 Tam adı *Mevâkib Tercüme-i Mevâhib* olan bu eserin bir nüshası için bkz. Pertevniyal Valide Sultan Koleksiyonu, nr. 89.

5 Kâzım Yetiş, "Beşiktaş Cem'iyyet-i İlmiyyesi", *DİA*, V, 533.

bir oğlu olduğu ve 20 yaşında 1245 (1829/30) de vefat ettiği kaynaklarda yer almaktadır. Büyükdere Mescidi'ni yeniden yaptıran İsmail Ferruh Efendi, 1256 (1840) senesinde İstanbul'da vefât etmiştir. Onun, Ortaköy'de Yahyâ Efendi Dergâhı'na bitişik mezarlıkta medfun olduğu, Musika-yı Hümâyün Fârisî hocası Emin Efendi merhumun “*Menâkıb-ı Kethüdâ-zâde*”sinde kayıtlıdır. Burası daha sonra Yıldız Sarayı bahçesine ilave edilmiştir. Mezar taşına “Âlim-i âmil, kâmil-i fazıl Ferruh İsmail Efendi'nin kabridir.” ibaresi nakşedilmiştir.¹

Mantık Risâlesi

İnceleme konusu yaptığımız İsmail Ferruh Efendi'nin *Mantık Risâlesi*'nin sonunda yer alan “*Kad temme tenmîku hazîhi'r-resâ'ili an yed-i ed'afî İbâdullahi'l-Celîl Ferruh Seyyid İsmail fî'l-yevmi'l-hâmisi min şehri Cemâziye'l-ûlâ li-sene sitte ve işrîne ve mi'eteyn ve elf*”² ifadesinden risâlenin 28 Mayıs 1811 tarihinde tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Toplam 28 varaktan oluşan risâlenin, 13a'daki ilk sayfasında risâlenin yazarına ve tarihine dair bilgi mevcut olup, eser 13b'den itibaren Allah'a hamd Hz. Peygambere salât ile başlamaktadır. Risâlenin başlığı *Risâle fî'l-Mantık-Mantık Risâlesi* olmakla beraber ek halinde iki küçük risâle daha bulunmaktadır. Bunlardan birincisi vr. 31b'de ismi zikr edilmeden; ikincisi ise vr. 36b'de yine herhangi bir isim zikr edilmeden besmele ve bir Farsça şiir ile başlamaktadır.

Nesih hatla yazılmış olan risâle, fiziksel bakımından 25 satır, 220x160, 178x108 mm niteliklerini taşıyan, 41 varaklık iki eserden oluşan bir mecmuanın ikinci eseridir. 1-11. varaklar arasında Muhammed b. Mustafa Hamid el-Kefevi el-Akkirmânî (ö. 1174/1760) 'ye ait *İrade-i Cüz'îyye Risâlesi* isimli Osmanlıca eser bulunmaktadır. Mecmuanın ikinci varağında “Kad vehebtü li-Süleymân ve ene'l-fakîr Ferruh”³ ibâresi, mecmua sâhibinin Ferruh Efendi olduğunu göstermektedir.

1 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, (çev. Seyit Ali Kahraman), İstanbul 1994 (IV/14), Kâzım Yetiş, “Beşiktaş Mevlevihanesi”, *DİA*, c. 5; s. 553.

2 “Bu risâlenin yazımı, Celil olan Allah'ın zayıf kulu Ferruh Seyid İsmail tarafından, 5 Cemâziye'l-evvel 1226 (28 Mayıs 1811) senesinde tamamlanmıştır.”

3 “Süleymân'a hibe ettim, ben fakir Ferruh...”

Risâlenin İçeriği

Risâle'sinde mantık ilminin önemine dikkat çeken İsmail Ferruh, Fârâbî'nin mantıkla ilgili eserleri Arapça'ya tercüme ettiğini, bazı âlimler, özellikle de İbn Sinâ tarafından bu ilmin sonraki nesillere intikal ettirildiğini ve sonrasında da mantıkla ilgili eserlerin Türkçeye tercüme edildiğini belirterek eserine başlamakta ve sonrasında tasdîkat ve tasavvurât ayırımına dikkat çekmektedir. Müellif, "öyledir" ya da "öyle değildir" şeklinde ifade edilebilecek şekilde gerçekleşen hükümlerin tasdik, bu şekilde gerçekleşmeyenlerin ise tasavvur olduğunu ifade etmektedir. Meselâ; Zeyd'in sûretini akılda tutup sonra "Zeyd kâtipdir" ya da "Zeyd kâtip değildir" demek tasdik, bir şeyi sadece zihinde tutup hükme dönüştürmemek ise tasavvur olur. Tasdik ve tasavvurdan her biri hem bedîhî hem de kesbî olabilir. Bedîhî ve kesbî tasavvur ve tasdik üzerinde durduktan sonra İsmail Ferruh Efendi, mantığın tanımını üzerinde durmaktadır. Mantığın ona riayet eden kişinin zihnini yanlış yapmaktan koruyan bir kânûn olduğunu ifade eden Ferruh Efendi, "kavl-i şârih", "kıyâs", "külliyyât-ı hams", "kazâyâ" gibi mantık kavramları üzerinde durmakta ve bu kavramlarla ilgili şöyle demektedir: *"Meçhûl olan tasdikleri bildirdiği cihetten meçhûl olan tasavvurun kesbine sebep olan tasavvur-ı ma'lûma "kavl-i şârih" derler. Ve meçhûl olan tasdikin husûlüne bâ'is olan tasdik-i ma'lûma "kıyâs" derler. Ve kavl-i şârihin mebâdisine yani ol nesnelerdeki kavl-i şârihi bilmek mukaddemâ onları bilmeye muhtaçtır. Onlara "külliyyât-ı hams" derler. Ve kıyâsın mebâdisine "kazâyâ" derler."*

Müellif risâlesinin dört bâb üzere tertîb olunduğunu ifade etmektedir. Birinci bâb, beş tûmeli ihtiva etmektedir. Ona göre öncelikle küllîyi (tûmeli) bilmek gerekir. Küllîyi bilmek müfredi, müfredi bilmek ma'nâya delâlet edici lafzı bilmeyi gerektirir. Daha sonra delâleti tanımlayan İsmail Ferruh, delâlet kavramı bağlamında "delîl-i burhânî" ve "delîl-i iknâ'î" ve "emâre" kavramlarını açıklamaktadır. Delâleti, "delâlet-i lafziyye-i vaz'ıyye", "delâlet-i lafziyye-i tab'ıyye", "delâlet-i lafziyye-i akliyye" olmak üzere üç kısma ayıran müellifimiz, mantıkta asıl kullanılan delâletin vaz'î delâlet olduğunu ifade ederek, vaz'î delâleti "delâlet-i mutâbıkıyye", "delâlet-i tazâmmuniyye" ve "delâleti iltizâmiyye" olmak üzere üçe ayırmakta ve her birine örnek vermektedir.

Lafızları mürekkebe ve müfred olarak ikiye ayıran İsmail Ferruh Efendi, bunların her birine örnekler vererek hakîki cüz'î, izâfî cüz'î, hakîki küllî, mütesâviyân, e'amm-ı mutlak, ehass-ı mutlak, min vech e'amm ve min vech ehass ifadeleri üzerinde durmaktadır. Müellif, risâlesinin birinci babını, cüz'î ve küllînin (tikel ve tümelin) tanımlarına yer vererek, küllînin zâtî kısımları olan cins, nev' ve fasl ile arazî kısımları olan hâssa ve araz-ı âmmı ayrıntılı bir şekilde ele alarak tamamlamaktadır.

İkinci bâbda İsmail Ferruh Efendi, kavî-i şârih yani tanım konusunu incelemektedir. Tanımı bilmek için müfred ve mürekkebe (bileşik) lafızları, mürekkebi bilmek için de mürekkebe-i tâm ve mürekkebe-i nâkıs bilmek gerekir. Mürekkebe-i tâm, söylendiğinde muhatabın cevap vermeye gerek duymadığı yani ifadede tam olan lafızdır. Mürekkebe-i nâkıs ise söylediği zaman muhatab tarafından tam anlaşılmayan ve cümleyi tamamlama ihtiyacı duyulan lafızdır. Müellif, *“mürekkebe-i tâmdan mechûl-i tasdikînin iktisâbına bâ'is olan tasdikîye kıyâs ve hüccet”* dirler. *Ve mürekkebe-i nâkısdan mechûl-i tasavvurîyi ifâde iden ma'lûm-ı tasavvurîye “kavî-i şârih ve mu'arrif”* dendiğini ifade ederek, kavî-i şârihi önce hadd ve resm daha sonra da her birini tam ve nâkıs olmak üzere ikiye ayırmakta bunları tanımlayarak örneklerle açıklamaktadır.

İsmail Ferruh, üçüncü bâbda kıyâsı oluşturan önerme ve önermenin hükümleri üzerinde durmaktadır. Önerme “Zeyd yazıcıdır” ifadesinde olduğu gibi doğru veya yanlış olduğu söylenebilen mürekkep bir sözdür. Önermenin “haber” olarak da anıldığına dikkat çeken İsmail Ferruh “kaziyye-i melfûza”, “kaziyye-i ma'kûle” kavramlarını yukarıda verdiğimiz önerme bağlamında açıklamaktadır. Daha sonra müellifimiz önermenin unsurlarını “konu”, “yüklem” ve “bağ” olarak sıralayarak, nitelikleri ve nicelikleri bakımından önermeleri ayrıntılı bir şekilde incelerken, “mühmele, “ma'dûle”, “muhasala” önermeleri üzerinde durmayı ihmal etmemektedir. Ayrıca şartlı önermeler üzerinde durarak, şartlı önermenin ilk kısmına “mukaddem” ikinci kısmına ise “tâlî” dendiğini ifade etmektedir. İsmail Ferruh, son dönem bazı mantık kitaplarında ihmal edilen ciheti bakımından önermeleri basit ve mürekkep olarak ikiye ayırmakta özellikle de mürekkep önermeler üzerinde durmaktadır. Bu tür önermelerin “devam” ve “lâ-devam” gibi ifadelerden yoksun olamayacağını, bu durumun önermenin maddesi olduğu-

nu ifade etmektedir. Şöyle ki: “*Ya’nî mahmûlün mevzû’ için sübûtı yâ andan selbî yâ zarûrîdir ya’nî mahmûl mevzû’ için sâbit olmamak yoktur; andan nefy olunmamak yoktur. Ve mahmûlün mevzû’ için sübûtı yâ ondan nefyi, yâ her zamandadır yâ ba’zı zamândadır. Ve bu makûle keyfiyyete “mâdde-i kazıyye” dirler.*” Daha sonra ciheti bakımından önermeleri “zarûriyye-i mutlakâ”, “zarûriyye-i ezeliyye”, “meşrûta-i âmme”, “vaktiyye-i mutlakâ”, “münteshir-i mutlakâ”, “dâ’ime-i mutlakâ”, “örfiyye-i âmme”, “mutlakâ-ı âmme”, “müm-kine-i âmme”, “meşrûta’-i hâssa”, “örfiyye-i hâssa”, “vaktiyye”, “münteshire”, “vücûdiyye-i lâ-zarûriyye”, “vücûdiyye-i lâ-dâ’ime”, “müm-kine-i hâssa” şeklinde sıralayarak her birine örnek vermektedir.

Şartlı önermeleri, muttasıl ve munfasıl olarak ikiye ayıran İsmail Ferruh, muttasıl önermeleri önce “muttasıla-i mûcibe”, “muttasıla-i sâlîbe” daha sonra da “muttasıla-i lüzûmiyye”, “muttasıl-ı ittifâkiyye” olmak üzere bölümlere ayırmaktadır. Bunların her birisine dair örneklerle açıklamalar yaptıktan sonra munfasıl önermeleri öncelikle “munfasıla-i mûcibe”, “munfasıla-i sâlîbe”, daha sonra da “munfasıla-i hakîkiyye”, “munfasıla-i mâni’atü’l-cem”, “munfasıla-i mâni’atü’l-huluv”, “munfasıla-i inâdiyye”, “munfasıla-i ittifâkiyye” şeklinde ele almaktadır. Bunların yanı sıra müellifimiz “şartiyye-i şahsiyye”, “şartiyye-i külliyye”, “şartiyye-i cüz’iyye” olarak ifade edilen önermeleri örneklerle açıklamaktadır. İsmail Ferruh, önermelerin hangi durumda çelişik olmayacağını açıklayarak yüklemli ve şartlı önermelerin döndürmeleri üzerinde de durmaktadır.

Risâle’sinin dördüncü bâbında ise mantığın asıl amacı olan kıyâs konusu ele alınmaktadır. “*Bir kelâmdır ki terkib olunmuştur iki kazıyyeden yâ ziyadede, bir vecihle ki ol kelâmın zâtına bir âhar kelâm lâzım olur*” şeklinde tanımlanan kıyâs, “kıyâs-ı istisnâ’î” ve “kıyâs-ı iktirânî” olarak ikiye ayrılırken “kıyâs-ı iktirânî” de “hamliyye” ve “şartiyye” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İsmail Ferruh Efendi, söz konusu kıyâsların her birini ayrıntılı bir şekilde açıklayarak modları dâhil olmak üzere örnekler vermektedir. *Risâle’nin* bu konu ile ilgili dikkat çekici olan yönlerinden biri iktirânînin çeşitleri olan “hamliyye” ve “şartiyye”nin her birine ayrı ayrı kıyâsın şekillerine göre örnekler verilmesidir. Genellikle mantık kitaplarında iktirânî kıyâs dendiğinde hamliyye akla gelir ve sadece hamliyyeye kıyâsın dört şekli uy-

gulanır. Oysa burada iktirânînin çeşidi olan şartiyyeye de son derece önem verildiği görülmektedir.

İstisnâî kıyâsı, “neticenin aynı ya da nakîzi bi’l-fi’l kıyâsta mezkûr olan-
dır” şeklinde tanımlayan İsmail Ferruh, bu kıyâsı da muttasıl ve munfasıl
olarak ikiye ayırmakta, her birinin ne tür öncüllerden meydana gelirse
nasıl sonuçlar vereceği üzerinde durmaktadır. Örneğin birinci öncülün şartiyye-i muttasıla-i lüzûmiyye veya munfasıla-i inâdiyyeden oluşabileceğini ifade etmektedir. Ayrıca munfasıla-i inâdiyyeden oluşan istisnâ’î kıyâsın birinci öncülünün hakîkîyye, mani’atü’l-cem’ ve mani’atü’l-huluv oluşuna göre varılabilecek sonuçlara dikkat çekmektedir.

Maddesi bakımından kıyâsın “sînâ’ât-ı hams” (beş sanat) olarak isimlendirilen burhân (bilimsel yöntem), cedel (diyalektik yöntem), hatâbe (retorik), muğâlata (s sofistik deliller) ve şî’ir (poetika) olmak üzere beş kısma ayrıldığını ifade eden İsmail Ferruh, burhânın evveliyyât, müşahedât, mücerrebât, hadsiyyât, mütevâtirât ve fitriyyât türü yakînî bilgilerden meydana geldiğini zikretmekte ve beş sanatın her birini açıklayarak örnekler vermektedir.

Başlığı zikredilmeden mantık risâlesinin devamına eklenen **ikinci risâle** birinci risâlenin özeti, muhtasarı gibidir. Çünkü mantığın tanımına değinildikten sonra birinci risâlede yer verilen bilgilere ayrıntılara girilmeden özet olarak yer verilmektedir. Örneğin tanım konusunda beş tümel üzerinde durulmakta, tanımın had ve resm olarak ikiye ayrıldığı ifade edilmekle yetinilmektedir. Yine kıyâs tanımlandıktan sonra iktirânî ve istisnâî olarak ikiye ayrılmakta, iktirânî kıyâsın dört şeklinin olduğu ifade edilmekte ancak bu şekil ve modlarına dair örnek ve ayrıntılı bilgilere yer verilmemektedir. Ayrıca kıyâsın maddesi olarak kabul edilen beş sanattan sadece burhân ve burhânda kullanılan bilgi çeşitlerine değinilmekte cedel, hatâbe, şî’ir ve muğâlata değinilmemektedir.

Mantık risâlesinin **üçüncü kısmında** bulunan **son risâle**, yukarıda da söz konusu ettiğimiz gibi besmele ve Farsça bir manzume ile başlamaktadır. Risâlede mantık tanımlandıktan sonra mantığın; cins, fasl, nev’, hâssa ve araz-ı âmmadan oluşan külliyyât-ı hams, ta’rîfât, kazâyâ, kıyâs ve levâhıkı, burhân, cedel, hatâbe, şî’ir ve muğâlata olmak üzere dokuz bölümden oluş-

tuğu ifade edilmektedir. Mantığın tasavvurat kısmının mu‘ad bir durum arz ettiğini, günümüzde önemli olan kısmın tasdikât olduğunu ifade eden İsmail Ferruh, mantıkta aslolanın kıyâs, kıyâsın amacının da burhân olduğunu aktarmaktadır. Ona göre kıyâsın maddesi on ikidir. Altısı yakîniyyât ifade eder ki evveliyât, müşâhedât, tecrübiyyât, hadsiyyât, mütevâtirât ve kıyâsları kendileriyle birlikte olan önermelerdir. Bu altı maddeden mürekkebb olan kıyâsa “burhân” denir. Geri kalan altısı zanniyât ifade eder. Bunlardan meşhûrât ve müsellemmâtta oluşan kıyâsa “cedel”, makbûlât ve maznûnâtta oluşan kıyâsa “hatâbe”, muhayyelâtta oluşan kıyâsa “şî‘ir”, vehmiyyâtta oluşan kıyâsa ise “safsata” denir.

İsmail Ferruh, tûmdengelim (kıyâs), tûmevarım (istikrâ) ve analojiyi (temsîl) tanımlayıp birer örnek verdikten sonra münâzarayı tanımlamakta ve münazarada kullanılan sâ‘il, nakz, nakz-ı tafsîlî, nakz-ı icmâlî, men‘, mu‘allil, mu‘âraza, delîl, istifsar, sened, münâkaza gibi kavramlar üzerinde durmaktadır.

İsmail Ferruh Efendi’nin inceleme konusu yaptığımız *Risâle fi’l-Mantık-Mantık Risâlesi* isimli eseri, bir mantık kitabında bulunması gereken mantığa dair temel bilgileri son derece anlaşılır ve özlü bir şekilde ihtiva etmektedir. Bu nedenle bir ‘risâle’den çok ‘mantık kitabı’ hüviyeti taşımaktadır.

3- İSÂGÛCÎ TERCÜMESİ

Mustafa Râşid b. Ahmed el-İstânbûlî (ö. 1217/1802/3)

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no. 931/3, vr. 52^b-60^b

Bu mantık risâlenin ismi ve müellifi ile ilgili şu kayda rastlanmaktadır: “İş bu İsâgûcî Risâlesi İstanbul müderrislerinden es- Seyyid el-Hac Ahmed’in oğlu es-Seyyid Mustafa Raşid tarafından hicrî 14 Safer 1191 (miladi 24 Mart 1777) tarihinde İstanbul şehrinde yazılmıştır”. Risâlenin müellifi olarak burada adı geçen kişi Mustafa Râşid Efendi olup, Sahaflar Şeyhi Ahmed Efendi (ö. 1218/1803)’nin oğlu ve meşhur Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi (ö. 1264/1848)’nin kardeşidir.

Risâle, içinde üç eser bulunan bir mecmuanın üçüncü eseridir. Mecmuadaki ilk eser (1^b-47^b) Mahmûd Mağnisavî (ö. 1222/1807)'nin meşhur *Îsâgûcî* şerhi olan *Muğni't-Tullâb*'dır. İkinci eser (48^b-52^b) ise *Îsâgûcî* metnidir. Ayrıca mecmuanın zahriyesinde “Vakafe hâze'l-kitâbe el-Hâc Osman [1]274”¹ yazılı bir mühür mevcuttur.

Risâlede, mantığın dokuz bölümden oluştuğuna dikkat çekilmekte ve ilk bölüm ‘Îsâgûcî’ bâbı olarak ifade edilmektedir. Bu babda lafızlar üzerinde durulmakta; lafızlar, öncelikle delâletleri bakımından ele alınmaktadır. Buna göre delâlet mutabakat, tazammun ve iltizâm olmak üzere üçe ayrılmakta ve bunların her birinin tanımı örnekleri ile birlikte verilmektedir. Ayrıca lafızlar müfred ve müellef olarak ikiye ayrılmakta, tanım ve örnekleri verildikten sonra müfred lafzın tümel ve tikel, tümel lafzın da zâtî ve arazî olmak üzere bölümlere ayrıldığı ifade edilmektedir. Daha sonra zâtî ve arazî olan beş tümel yani cins, tür, fasl, hasa ve araz üzerinde durulmakta ve bunların her birinin hangi sorulara cevap olduğuna dikkat çekilmektedir.

Mantığın ikinci bölümü olan tanım (kavl-i şârih) babında tanımın nasıl yapılması gerektiği zikredilerek, çeşitleri olan “hadd-i tâm”, “hadd-i nâkıs”, “resm-i tâm” ve “resm-i nâkıs”ın tanım ve örnekleri üzerinde durulmaktadır. Üçüncü konu kazâyâ yani önerme bâbıdır. Önerme “ol kavldır ki kendinin nefsi-i mefhûmuna nazar ile kâ'ilî hakkında yâ sâdıktır veya kâzibdir” demenin mümkün olması gerekir. Risâlede birçok eserde olduğu gibi önerme, yüklemli (hamliyye) ve şartlı (şartıyye) olmak üzere ikiye ayrılmakta; daha sonra bunların her birinin tanımları üzerinde durulmaktadır. Şartlı önermenin bitişik ve ayrık olmak üzere ikiye ayrıldığı ve örneklerinin ayrıntılı bir şekilde verildiği risâlede, yüklemli önermenin de nitelik ve niceliklerine dikkat çekilmektedir.

Konusu bakımından yüklemli önermeler mahsûsa, tabî'yye, müh-mele ve mahsûra; ayrıca mahsûra da tümel olumlu (mûcibe-i külliye), tümel olumsuz (sâlîbe-i külliye), tikel olumlu (mûcibe-i cüz'yye) ve tikel olumsuz (sâlîbe-i cüz'yye) olmak üzere dörde ayrılmakta, her birine örnekler verilmektedir. Şartlı önermeler üzerinde de ayrıntılı bir şekilde

1 Bu kitabı Hacı Osman vakfetmiştir, [sene] 1274 (1858).

durulan risâlede bitişik şartlı önermeler (muttasıla), lüzûmî ve ittifâkî; ayrık şartlı önermeler (munfasıl) de hakîkî, mâni‘atü’l-cem‘ ve mâni‘atü’l-huluv şeklinde kısımlara ayrılmaktadır. Bunların her birinin oluşum şartları ve örnekleri üzerinde durulmaktadır. Ayrıca çelişki (tenâkuz) ve düz döndürme konuları önermeye ek konular olarak ele alınmakta, tanım ve şartlarına yer verilmektedir.

Îsâgûcî Tercümesi, mantığın dördüncü konusu olarak kıyâs konusunu daha ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. “el-Kıyâsı kavlu mü’ellefun mine’l-akvâli meta sullimet lezime anha li-zâtîha kavlu ahar”¹ şeklinde tanımlanan kıyâs, sureti bakımından temelde iktirânî ve istisnâî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İktirânî, kendisinde sonucun aynı veya çelişği açıkça zikredilmeyen kıyâs iken istisnâî, kendisinde sonucunun aynı veya çelişği açıkça zikredilen kıyâstır. Kıyâsın unsurları olan, orta terim, küçük terim ve büyük terimin yanı sıra orta terime göre belirlenen kıyâsın şekilleri ve darbı hakkında *Îsâgûcî Tercümesi*’nde ayrıntılı ve örnekli değerlendirmeler yapılmaktadır. Kıyâsın dördüncü şeklinden sekiz darb da dahil olmak üzere tüm netice verici kıyâs türleri, şekil şartları ve birinci şekle dönüştürmek için uyulması gereken kurallar ele alınmaktadır.

İktirânî kıyâsın, hem yüklemli hem şartlı öncüllerden hem de bunların terkiplerinden oluşan türlerini altı kısım altında örnekleriyle birlikte ele alan risâle, bu açıdan da dikkat çekicidir. Ayrıca özellikle istisnâî kıyâsların unsuru olan şartlı öncüller üzerinde durulurken birçok risâlede karşılaşmadığımız “hakîkiyye, mani‘atü’l-cem‘ ve mani‘atü’l-huluv” öncüllerden ne tür sonuçlara varılabileceği üzerinde de durulmaktadır.

Son olarak kıyâs içeriği açısından ele alınmakta ve mantıkta beş sanat denilen konuya geçilmektedir. Yakînî öncüllerden oluştuğu ifade edilen burhân; evveliyât, müşâhedât, mücerrebât, hadsiyyât, mütevâtirât ve kazâyâ kıyâsâtuha ma‘ahâ olmak üzere altıya ayrılmakta; yakînî öncüller dahil olmak üzere beş sanatı oluşturan burhân (bilimsel yöntem), cedel (diyalektik yöntem), hatâbe (retorika), şî‘ir (poetika) ve muğâlatanın (safsata) her birine dair kısa bilgiler verilmektedir.

¹ Kıyas, birden çok önermeden oluşan söz (önerme) grubudur ki, bu önermeler doğru (müsellemler) kabul edildiği zaman, zâtı nedeniyle bu önermelerden bir başka önerme (netice) lazım gelir.

4- MEFHÛM-İ İSÂĞÛCÎ

Ahmed Nazîf b. Mehmed (ö. 1806 sonrası)

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, No. 3239/1, vr. 1^b-11^a

Mefhûm-ı İsâğûcî risâlesi hicrî 1 Rebiülevvel 1218 (miladî 21 Temmuz 1803) tarihinde tercüme edilmiş bir risâledir. Risâle *İsâğûcî* metninin tercümesi olup Ahmed Nazîf b. Muhammed tarafından kaleme alınmıştır. Kaynaklarda, Hakkâkzâde Hâfız Feyzullah Efendi (ö. 1200/1785-6)'nin talebelerinden olduğu dışında başka bir bilgi bulunmamaktadır.¹ Risâle neredeyse mantığın bütün konularını özetlemektedir. Özetlenen konuların daha iyi anlaşılması için metnin kenarlarında bir takım tablolara ve açıklamalara yer verilmektedir.

Risâle *delâlet* konusu ile başlamaktadır. Delâlet; *mutâbakat*, *tazammun* ve *iltizâm* olmak üzere üçe ayrıldıktan sonra *müfred* ve *müellef* (mürekkeb), *zâtî-arazî lafızlar* üzerinde durulmakta; zâtî ve arazî lafızlar *beş tümel* bağlamında ele alınırken zâtî lafızlar *cins*, *nev'* ve *fasl*; arazî lafızlar da *araz-ı lâzım* ve *araz-ı müfârik* olarak sıralanmaktadır. Daha sonra *araz-ı hâss* üzerinde durulmaktadır. Bilâhare *hadd* (tanım) konusu ele alınmakta ve hadd; *hadd-i tâm*, *hadd-i nâkıs*, *resm-i tâm* ve *resm-i nâkıs* olarak dörde ayrılmaktadır. Hadd-i tâmmın *yakın cins* ve *yakın ayrım*, hadd-i nâkısın *uzak cins* ve *yakın ayrım*, resm-i tâmmın *yakın cins* ile *hâssa* ve resm-i nâkısın *uzak cins* ile *arazdan* oluştuğu ifade edilerek her birisi örnekler açıklanmaktadır. Tanım bahsinden sonra *önergeler* (kaziyye) üzerinde durulmaktadır. Önerme, “söylediğinde doğrudur veya yanlıştır” denebilen sözdür. Önerme, *yüklemli* (hamli) ve *şartlı*, şartlı da *bitişik* ve *ayrık* olmak üzere bölümlere ayrılmakta; yüklemli önermelerin nitelik ve nicelikleri; şartlı önermelerin ise *mukaddem* ve *tâlîleri* üzerinde durulmaktadır. Ayrıca *musavvere*, *mahsûsa*, *mühmele*

1 Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde iki farklı nüshası daha bulunmaktadır. Yaptığımız mukayeseler sonucu, neşre hazırladığımız nüshanın müellif nüshası olduğuna kanaat getirdik. Krş. Fatih Koleksiyonu, no. 3239, vr. 36b, str. 3 ile Fatih Koleksiyonu, no. 4755, vr. 33a, str. 2. Diğer nüshanın kayıt bilgileri şöyledir: Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu, no. 5885, vr. 39b-47b. Hacı Mahmud Efendi koleksiyonundaki nüsha Ahıskavî isimli bir müstensih tarafından geç bir tarihte yazılmasının yanı sıra, Fatih 4755'teki nüshanın Fatih 3239'da olup gözden kaçırıldığı noktaları aynı şekilde atlamaktadır.

kavramları önermeler bağlamında ele alınmakta; *mâni‘atü’l-cem‘ ve’l-huluv ma‘an*, *mâni‘atü’l-cem‘ fakat* ve *mâni‘atü’l-huluv fakat* ayrık şartlı önerme çeşitleri bağlamında örneklerle incelenmektedir. Önermeler arası ilişkilerle ilgili çelişki ve döndürme konusu üzerinde durularak çelişkinin sekiz şarta bağlı olarak gerçekleştiğine ve döndürmenin şartlarına dikkat çekilmektedir.

Önerme konusundan sonra mantığın asıl konusu olan kıyâs üzerinde durulmaktadır. “*Ne vakitte o akval teslim olursa o akvalin zâtında için bir kav’l-i âhar lâzım gele*” şeklinde tanımlanan kıyâs, *iktirânî* ve *istisnâ’î* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kıyâsın öncülleri arasında ortak olan terim, “orta terim” (hadd-i evsat); sonucun konusu olan terim, “küçük terim” (hadd-i eşgar); sonucun yüklemi ise “büyük terim” (hadd-i ekber) olarak isimlendirilmektedir. Küçük terimin içinde bulunduğu öncüle “küçük öncül” (suğrâ), büyük terimin içinde bulunduğu öncüle de “büyük öncül” (kübrâ), küçük ve büyük öncülden oluşan duruma da “şekil” denir. Risâlede kıyâsın dört şeklinin varlığına dikkat çekilmektedir. Orta terim küçük öncülde yüklem, büyük öncülde konu olursa “birinci şekil”; eğer bunun aksi olursa “dördüncü şekil”, her iki öncülde de konu olursa “üçüncü şekil”, her ikisinde de yüklem olursa “ikinci şekil” oluşur. Ayrıca her bir şeklin *şart* ve *modları* üzerinde durulan risâlede, birinci şeklin dışındaki şekillerin birinci şekle irca edilerek mükemmel hale getirilebileceğine dikkat çekilmekte ve dördüncü şeklin tabiattan uzak, işlevsiz olduğu ifade edilmektedir. Bitişik ve ayrık şartlı kıyâsların ayrıntılı bir şekilde ele alındığı risâlede daha sonra beş sanat olarak isimlendirilen burhân (bilimsel yöntem), cedel (diyalektik yöntem), hatâbe (retorika), şî‘ir (poetika) ve muğâlata (safсата) üzerinde durulmaktadır. Burhân tanımlandıktan sonra burhânı oluşturan *evveliyât*, *müşâhedât*, *mücerrebât*, *hadsiyât*, *mütevâtirât*, *kazâyâ kıyâsâtuha me‘ahâ* gibi yakini öncül çeşitleri üzerinde durulmakta bunların her birine örnekler verilerek birkaç cümle ile cedel, hatâbe, şî‘ir ve muğâlataya değinilmektedir.

5- MEFHÛM-I VELEDİYYE MİNE'L-ÂDÂB

Ahmed Nazîf b. Mehmed (ö. 1806 sonrası)

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, no. 3239/4., vr. 28^b-57^b.

Mefhûm-ı Velediyye adlı bu risâlede, Saçaklızâde'nin *Risâletü'l-Velediyye* adlı münâzara ilmine ait eserii Hakkâkzâde Hâfız Feyzullah Efendi'nin talebelerinden olduğu bilinen Ahmed Nazîf b. Mehmed tarafından 1221 (miladi 1806) yılında Arapça'dan Osmanlıca Türkçesi'ne tercüme edilmiştir.¹ Osmanlı medreselerinde 18. yüzyılın ortalarından itibaren münâzara ilminin en temel ders kitabı haline gelen Saçaklızâde'nin bu eseri hem muhtasar hem de anlaşılır olması sebebiyle Osmanlı bilim çevrelerinde yoğun bir ilgiye mazhar olmuştur. Bu yoğun ilgiyi ifade eden bir örnek de mütercimi bilinmeyen bu Velediyye tercümesidir.

Risâle dilsel açıdan değerlendirilecek olursa; tercümenin, okuyucuyu yer yer zorlayacak şekilde lafza bağlı kalınarak yapıldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca risâlede sıkça kullanılan bazı tercüme kalıpları göze çarpmaktadır. Örneğin Arapça metinde geçen “enne”, “inne” ve “kad” gibi ifadeler “tahkik” lafzıyla Türkçe'ye çevirmiştir. Yine, *Velediyye* metninin Arapça aslında bağlaç olarak yer alan “vâv” harfi, “dahî” olarak tercüme edilmiştir. Bu gibi örneklerden hareketle, çeviriyi yapan kişinin, metni tercüme ederken manayı merkeze almadığını söyleyebiliriz. Kaldı ki mütercim, Saçaklızâde'nin metindeki bölümlendirmelerini de kimi yerlerde yanlış anlamış, metinden olan bazı ibâreleri başlık olarak metnin kenarına iştirmişti. Bunun yanında risâlede, mütercime ait olup olmadığını bilemediğimiz satır arası notlar da bulunmaktadır. Bu notlar, metnin çevirisindeki tutukluğu önlercesine gayet isabetli ve şüpheleri giderici notlardır. Çoğu yerde risâlede kullanılan zamirlerin neyi temsil ettiğini bildiren bu notlar, azımsanmayacak miktarda terimin Türkçe karşılıklarını vermektedir.

1 Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde iki farklı nüshası daha bulunmaktadır. Yaptığımız mukayeseler sonucu, neşre hazırladığımız nüshanın müellif nüshası olduğuna kanaat getirdik. Bu kanaatimizin gerekçesi için bir önceki risalenin giriş yazısının ilk dipnotuna bakınız. Diğer nüshaların kayıt bilgileri şöyledir: Fatih Koleksiyonu, no. 4755, vr. 23b-57a; Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu, no. 5885, vr. 18a-39a.

Risâle latinize edilirken Saçaklızâde'nin *Risâletü'l-Velediyye'sinin* Arapça aslı (Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3052) yine bu Arapça asıl metnin Hüseyin b. Âmidî (Süleymaniye Ktp., Atıf Efendi, nr. 2412), Mustafa b. Halil el-Edremidî (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120) ve Halil b. Muhammed el-Konevî el-Akvirânî, (Süleymaniye Ktp., Mehmed Asımbey, nr. 545) tarafından yapılan şerhleri göz önünde bulundurularak Osmanlıca metin kimi muğlak yerlerde açılanmaya çalışılmış, bu açılıcı bilgiler ilgili yerlerde dipnotta verilmiştir. Böylece, mütercimin metni yer yer farklı anladığı düşünülen yerler belirtmeye çalışılmıştır.

Risâle hamdele, salvele ve dua ifadeleri ile başlamaktadır. Daha sonra Saçaklızâde risâleyi telif etmesinin gerekçesini şu ifadelerle izah etmektedir: *“Ey benim oğlum senin için ben bu risâleyi telif eyledim. Dahî senin emsâlin mübtedîler için sana senin gayrî[nı] murâd eden mene bu risâle[yi] Allahu Azîmü's-şân mübârek eylesin. Dahî şu fennin tahsîlî istihbâbda şekk yoktur.”*

Risâlede münazara ilminin en temel kavramları olan “mu'allil”, “sâ'il”, “münâzara”, “men'”, “men'-i mücerred”, “sened”, “da'vâ”, “müdde'â”, “kâ'il”, “bedihî”, “bedihî celî”, “mükâbere”, “mu'âraza” ve “nakz” gibi ifadeler açıklandığı gibi münâzara ilmiyle ilgili birçok konu da ele alınmaktadır. Öncelikle risâlede bir ifadenin ya ta'rîf, ya taksîm ya tasdîk ya mürekkeb-i nâkıs ya müfred ya da inşâ olabileceğine dikkat çekilerek, münâzara üzerinde durulmaktadır. Münazara üç bâbdan oluşmaktadır. Bunların birincisi ta'rîf, ikincisi taksîm üçüncüsü ise tasdiktir. Müellif bu üç konuyu da münazara ilmi bağlamında ele almakta, bunlar hakkında ayrıntılı bilgilere yer vermektedir. Örneğin ta'rîfin çeşitleri olan lafzî ve hakîki tariflerin yanı sıra taksîmin çeşitleri olan küllün cüz'ıyyâtına ve küllün eczâsına taksîmi üzerinde durulmakta; küllî ile külle maksimi olan şeye “mevridü'l-kısmet”, cüz'ıyyât ile eczâyâ ise “aksâm” dendiği ifade edilmektedir. Ayrıca taksîm aklî ve istikrâ'î olmak üzere ikiye ayrılmakta ve bunlar örneklerle açıklanmaktadır. Tasdîk konusunda özellikle da'va ve müdde'â üzerinde durulmakta ve da'vânın delîle makrûn olması durumunda sâ'ile men', mu'âraza ve nakz olmak üzere üç görevin düşeceği ifade edilmektedir. Daha sonra da bunların her birisi ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Örneğin men' üzerinde durulurken men'in ya seneden mücerred ya da senede makrûn olduğuna

dikkat çekilmekte; sened de müsâvî, mutlak-ı ehass, mutlak-ı e‘amm, e‘amm min vech ve tebayün olmak üzere beşe ayrılmakta, her biri ayrıca açıklanmaktadır.

Men‘den sonra mu‘araza üzerinde durulmakta ve mu‘arazanın sâ‘ili isbât olduğu zikredildikten sonra mu‘arazanın çeşitleri olan “mu‘araza-i bi‘l-misl” ve “mu‘araza-i bi‘l-gayr” açıklanmaktadır. Nakz’ın tanımı yapıldıktan sonra dört tür nakz incelenmektedir. Bunlar ta‘rîf-i nakz, taksîm-i nakz, delîl-i nakz, ibâre-i nakzdır. Delil, “mutlak nakz”, “nakz-ı tafsîlî” üzerinde durulmaktadır. Kısaca ifade ettiğimiz konular incelendikten sonra risâlenin sonunda tekrar konu münazaraya getirilmekte ve münazaranın ne olduğu özetlenmektedir. Risâle şu ifadelerle son bulmaktadır:

“Dahî fenni münâzarada istiksâ murâd eden men imdî kavânin-i münâzarayı takrîr için ve sâlîbe-i ma‘mûlemiz o men üzerine olsun. Dahî müstefidin üzerine olsun. Allahu Azîmü’ş-şân güzel eylesin. O müstefidinin irşâdını bu iki (yani Velediyye ile Takrîr-i Kavânin’den) risâleden dahî benim ve vâlidem için istiğfâr eden men üzerine olsun. Dahî bizim için cennet ve ni‘am-ı bâkiyye ile du‘â eden men üzerine olsun. İstiksâ ve itkân dahî şol men ki nâsa şükr eylemeyen Allahu Azîmü’ş-şâna şükr eylemez. Dahî hamd Mevlâ-yı Mûte‘âl Hazretlerine mahsûstur. Öyle Allah ki onun izzet ve celâliyle bu sâlîhât olan kitâbım tamam oldu, Sene 1211.”

6- TERCEME-İ ÎSÂGÛCÎ Bİ-TATBİKÎ’Ş-ŞURÛH

Mehmed Sâdık b. Mehmed Esad el-Müderriş eş-Şehrî (ö. 1267/1851)

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, no. 3240, vr. 1^b-24^b.

Bu risâle, “Hekimbaşı Mehmed Sâdık Efendi (ö. 1215/1800)’nın torunu Mehmed Sâdık Efendi¹ tarafından yapılan *Îsâgûcî* tercümesidir. Risâlede, *Îsâgûcî*’nin Osmanlıca’ya tercüme edilmesinin gerekçesi şu ifadelerle aktarılır: “Ve bu risâle-i mezkûrun tercüme-i Türkîsi olmadığı ecilden ve beyne’n-nâs makbûl ve mûte‘ârefdir ve ilm-i mantığın fa‘idesi zihne gâyet fehm-i dakîk ilkâ eder, kıyâs ve kazıyyeler ile bir şey’in sıdk veyâhûd kizbi

1 Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmânî (haz. Nuri Akbayar), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. 1996, V, 1419.

zâhir olur. Ve bundan nâşî ilm-i mantika “ilm-i mîzân” tesmiye olundu. Ve bu risâlenin kendisine ‘Îsâgûcî’ tesmiyesinin sebebi bir gül olup ve ol gülde beş yaprak olup ve bu risâleyi dahî ol güle teşbîh olunup ve bu ‘Îsâgûcî’ lafzı külliyyât-ı hamseden ibaret olduğu için yani beş yaprak gül misâline teşbîh ile tesmiye olunmuştur.”

Risâlenin tamamlanması ve müstensihi ile ilgili kayıtlar ise şu şekildedir: “İşbu tercüme 1256 senesi mâh-ı Rebiulahirinin 20. [m. 21 Haziran 1840] gününü itmâmı müyesser olmuştur.” Ardından ketebe kaydı zikredilmektedir: *Ketebehül-fakirü'l-hakirü'z-zâifü'l-müznib el-Mustafa Hulûsi bin Şehrî el-Hâc Muhammed min telâmizi el-Hâc Ahmed el-Çelebi-zâde gaferallahu velivâli-deyhima ve setera uyûbehüm*¹.

Risâlede Ebherî'nin âlim kişiliğine dikkat çekilerek onun Ebhere vilayetinden olduğuna yer verilmektedir. Daha sonra konu ‘Îsâgûcî’ lafzının anlamının ne olabileceği ile ilgili farklı görüşlerin aktarılması ile başlamaktadır. “Îsâgûcî”nin yunanca bir lafız olduğu ve bununla beş tümel kastedildiği ifade edilmekte, daha sonra da delalet çeşitleri olan mutabakat, tazammun ve iltizam “Îsâgûcî” lafzı bağlamında açıklanmakta ve bunlara örnekler verilmektedir. Her ne kadar risâlenin Ebherî'nin *Îsâgûcî*'sinin bir çevirisi olduğu ifade edilmekte ise de risâle Ebherî'nin eserinde olmayan bir çok bilgi de ihtiva etmektedir. Bu nedenle bu risâleyi sadece çeviri olarak görmemek gerekir.

Risâle lafız konusu ile başlamaktadır. Lafız müfred ve mü'ellef olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Müfred lafız ya tümel ya da tikeldir. Lafız çeşitleri üzerinde durulan risâlede daha sonra zâtî ve arazî lafızlar üzerinde durulmakta ve bunlar beş tümel olarak isimlendirilmektedir. Cins, tür ve fasl, zâtî olarak nitelendirilirken, hâssa ve araz, arazî olarak nitelendirilmektedir. Mütercim risâleyi tercüme ederken yer yer tercümenin dışına çıkmakta *Fenârî*, *Muğni't-Tullâb* ve *Îsâgûcî* şerhi *Karadavud*'a atıflarda bulunmaktadır. Lafız konusundan sonra mantığın külliyyât-ı hams, kav-ı şârih, kazâyâ, kıyâs, burhân, cedel, hatâbe, şiir ve muğâlata olmak üzere dokuz bab olduğu ifade edilmektedir. Aktardığımız üzere, mantığın dokuz bölümü zikredildikten

1 Bu eseri istinsah eden, fakir, aciz, zayıf, günahkâr Mustafa Hulûsi, Hacı Ahmed Çelebizade'nin öğrencilerinden olan Hacı Şehrî Muhammed'in oğludur. Allah onları ve onların ana babasını affetsin, ayıplarını örtsün. (Çev.)

sonra şu ifadeye yer verilmektedir: “Ve bundan sonra külliyyât-ı hams ki 1-Nev‘, insandır. 2-Cins, hayevandır 3-Fasl, nâtıktır. 4-Hâssa, dâhikdir. 5-Araz-ı âmm, müteneffis bil’kuvvedir.” Daha sonra tanım konusu üzerinde durulmaktadır. Tanım çeşitleri olan hadd-i tâm, hadd-i nâkıs, resm-i tâm ve resm-i nâkısın tanımları yapılarak örnekler verilmektedir.

Önerme “ammâ kazıyye bir kavldir ki ol kavlin kâ’ili için sahîh olur ki ol kâ’il kavlinde sâdıktır yâhûd kavlinde kâzibdir” şeklinde tanımlanarak çeşitleri üzerinde de örneklerle durulmaktadır. Risâlede dikkat çekici olan hususlardan biri, önermelerin bağının “dır” ve “değildir” şeklinden ziyade “oldu” veya “olmadı” şeklinde ifade edilmesidir. Bu durumda olumlu önermelerde sorun çıkmazken olumsuz önermelerde bir takım sorunlarla karşılaşılabilir. Örneğin “Zeyd kâtib oldu”, “Zeyd kâtib olmadı” önermelerinin birincisi olumlu, ikincisi olumsuz önermedir. Olumsuz önermeler “değildir” ifadesi ile zikredilir. Çünkü “olmadı”, “olmayandır” ifadeleri ma’dule önermeler için kullanılmaktadır. Aksi halde olumsuz önermelerle ma’dule önermeler birbirlerine karışabilmektedir.

Kıyâsın tanımı yapıldıktan sonra ikiye ayrıldığı birinci kısmının ma’kûle, ikinci kısmının ise melfûza olarak isimlendirildiği ifade edilmektedir. Ma’kûle kıyâs, ma’kûle önermelerden meydana gelir ve hakikî kıyâs budur. Melfûza kıyâs ise melfûza önermelerden meydana gelir. Bu kıyâs çeşidi mecâzi kıyâs olarak da isimlendirilir. Daha sonra iktirânî ve şartlı kıyâslar üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmaktadır. Örneğin iktiranî kıyâsın nasıl oluştuğu ve şekilleri örneklerle ortaya konmaktadır. Ayrıca şartlı kıyâslardan olan bitişik ve ayrık şartlı kıyâsların tanımları yapılarak her birine örnekler verilmektedir.

Kıyâs konusundan sonra beş sanat üzerinde durulmaktadır. Örneğin burhân, “el-Burhânu ve hüve kıyâsun mü’ellefün min mukaddimâtin yakîniyyetin li-intâci’l-yakînî” şeklinde tanımlanmakta ve burhânın öncülleri olan evveliyyât, müşâhedat, mücerrebât, hadsiyyât, mütevâtirât ve önerme ve kıyâsların her birinin tanımı ve örneklerine yer verilmektedir. Daha sonra beş sanattan olan burhân (bilimsel yöntem), cedel (diyalektik yöntem),

hatâbe (retorika), şi‘ir (poetika) ve muğâlata (safсата) üzerinde kısaca durulmaktadır.

7- RİSÂLETÜ’L-MANTIK

Müstakimzâde Süleymân Sâdeddin (ö. 1202/1788)

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Pertev Paşa, no. 625/39, vr. 306^b-307^b

Risâlenin müellifi meşhur âlim, mutasavvıf ve hattat Müstakimzâde Süleymân Sâdeddin Efendi'dir.¹ Ekseriyeti Müstakimzâde'ye ait olan 41 farklı eseri havi bir mecmuanın 39. eseri olan bu risâlenin adı müellifi tarafından zikredilmemekle beraber giriş kısmının üstünde kalın kalemle "Risâletü'l-Mantık" ibaresi göze çarpmaktadır.

Risâlenin girişinde müellif, eseri yazmadaki amacını edebi bir şekilde ifade eder. Müellif, yazdığı bu risâle sayesinde "mantık" lafzının bu bilim için özel isim (alem) olarak verildiğinin çeşitli delillerle ve alıntılar aktararak anlaşılacağını, *ma'rife* ve *nekre* terimlerinin izah edilip mantık ilmindeki bazı kapalı (müşkil) meselelerin açıklığa kavuşturulacağını ifade eder (306b). Müellifin girişteki bu ifadelerinden de anlaşıldığı gibi, bu risâle mantık ilmini doğrudan öğretmeye dönük bir eser olmamakla beraber, daha çok mantık ilminin lafızlar bölümünde kullanılan terimlerin tanımlarını ve bu terimlerin arasındaki ince farkları anlatma amacıyla kaleme alınmış gözükmektedir.

Risâle'nin son kısmında müellif, döneminde mantık ilmine karşı olumsuz bir takım tavırların olduğundan, hatta çeşitli yasakların getirildiğinden bahsetmektedir. Kendisinin mantık dersi aldığı sıralarda yasağa denk geldiğini ve mantığın ikinci ana bölümü olan tasdikât (önergeler) bölümünü hocasının evinde özel olarak tahsil edebildiğini söylemektedir:

"Şehrimizde ba'zı meşâyih-i İslâmiyye -sebetehumullâhu te'âlâ- talebeyi mantıkı talebden ve dersi'âmları ta'lîm-i mantıka hasr ve tahsîsden vakit vakit

1 İbnülemin, bu eserin Müstakimzâde'ye ait olduğunu söylemektedir. Bkz. Müstakimzâde Süleymân Sâdeddin, *Tuhfe-i Hattâtîn* (nşr. İbnülemin Mahmut Kemal İnal), İstanbul: Devlet Matbaası, 1928, (neşreden giriş) syf. 65.

ve zaman zaman men' ve nehy ve ulûm-i selâse neşrine sevk ve emr buyururlar. Hattâ 1150 senesinde muharrir-i fakir, Yemlîhâ Hasan Efendi merhûmdan telemmüzümüz zamânına yasağ ve adem-i mesâğ tesâdüf eylemekle bakiyye-i tasdikâtı hânesinde ta'lîm eylemiş idi. Selânikî zabt ve onda fevt oldu."

Risâlede *Îsâgûcî*'nin aidiyeti ile ilgili şu kayıt yer almaktadır "Müellifi Esirüddin Ebherî ve Kâdî Mîr'dir ki Ferforyos-ı hâkimdir. Caizdir ki Ebherî mütercim ola ve Yunan'da onunla ma'rûf ola." Risâle, varak sayısı az olmakla birlikte mantık hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Risâlede mantık ilminin tanımının yanı sıra özellikle bazı lafız türleri üzerinde durulmaktadır. Mantık ve nutk ifadeleri arasındaki ilişki üzerinde durularak, mantık ifadesinin kendisinden oluştuğu "nutk" ifadesinin biri zahiri, diğeri batını olmak üzere iki anlamının olduğuna dikkat çekilmektedir. Zâhirî anlam tekellüm/konuşma, batını anlam ise ma'kûlâtı (akledilirler) idraktır. Buna göre mantık, nutk-ı zâhirî ve nutk-ı bâtinînin lafızları olan nutukdan oluşmuştur. Müellif, mantık ilminin dokuz bölümden oluştuğunu aşağıdaki dürtlüğü aktararak ifade etmektedir:

Bi-kâffın sümme kâfâtı selâsün.

Ve bâ'ün sümme cîmun sümme hâ'.

Ve şînün sümme mîmun nahnu cenâ.

Lübâbü'l-fenni yâ men fi'r-ridâ'i.¹

Buna göre kâf ve üç kâf, bâ ve cîm, şîn, mîm ve hâ mantığın bölümleridir. "Kâf" ile beş tümel, yani külliyât-ı hams "üç kâf" ile kazıyye/önerme, kıyâs, kavî-i şârih/tanım; bâ ve cîm ile burhân ve cedel; hâ-ı mu'ceme ile hitâbet, şîn ile de şî'ir kastedilmektedir. Mîm ise muğâlataya îmâdır. Beş tümeli cins, nev', fasl, hassa, araz-ı âmm şeklinde sıralayan müellif, *Îsâgûcî* lafzına da değinmektedir. Ona göre *Îsâgûcî*, is = ente, ağu = ene ve ci = hâzâ olmak üzere üç lafızdan mürekkebdir. Ayrıca *Îsâgûcî* lafzının Yunaca olduğuna dikkat çeken müellif, 100'den fazla *Îsâgûcî* olduğunu ifade ederek, bunlardan bazılarının müelliflerini zikretmektedir. Müellif *Îsâgûcî* yazarları arasında saydığı İbn Sînâ (ö.428/1037)'nin mantık ilmini "hâdimu'l-ulûm", Muallim-i Sânî olan Fârâbî (ö.339/950)'nin ise "seyyidü'l-ulum" olarak

1 Kâf ile sonra üç kâf ile
Ve şîn sonra mîm ile ulaşıyoruz.

Ve bâ sonra cîm sonra hâ ile
Bu sanatın kapısına, ey rızada olan.

isimlendirdiğini zikrettikten sonra Nasîruddin Tûsî (ö. 672/1274)'nin bu iki ifadeyi birleştirerek “seyyidü'l kavmi hâdimuhum” şeklinde ele aldığına dikkat çekmektedir.

8- SUÂL-İ ÎSÂGÛCÎ

Harputlu Hoca İshak Efendi (ö. 1309/1892)

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar no. 793, vr. 1^b-24^a.

Risâlenin müellifi İshak Efendi, Harput çevresinde meşhur olan Şeyh Ali Efendi'nin (ö.1172/1758) torunu Abdullah Efendi'nin oğludur. İshak Efendi, ilköğrenimini Harput'ta görmüş, daha sonra İstanbul'a giderek Fatih Sahn-ı Semân Medreseleri'nde eğitimini tamamlayarak icâzetini almıştır. Abdullah el-Harputî (ö.1284/1867) Mustafa el-Vidinî (ö.1271/1854) ve Harputîzâde Hacı Ömer Akşehirli (ö.1285/1868) gibi âlimlerden dil bilimleri, mantık, kelâm ve felsefe dersleri alan İshak Efendi¹, 1272/1855 tarihinde İrade-i Seniye ile *Darü'l-Maârif Rüşdiye Mektebi* hocalığına getirilmiştir.² Müellif, 1310/1892 tarihinde vefat ederek Fatih Camii haziresine defnedilmiştir.

Harputlu Hoca İshak Efendi'nin telif ettiği *Suâl-i Îsâgûcî*³ adlı risâle, mantıkla ilgili birçok soru ve cevap ihtiva etmektedir. Risâlede mantığın ana konuları olan yani lafız, tanım, önerme, kıyâs ve beş tûmelle ilgili ayrıntılı bilgilere yer verilememekle birlikte, birçok mantık risâlesinde yer almayan bazı bilgilere yer verilmektedir. Mesela, lafızları vaz' edenin kim olduğu sorulmakta, cevap olarak da lafızların Allah tarafından vahiy veya cisimlerden çıkan sesler yoluyla ortaya konduğu ifade edilmektedir. Risâlenin sonunda yer alan *Tetimme-i Îsâgûcî* adlı ek risâlede bazı konular daha ayrıntılı ve cevapları daha açıklayıcı bir şekilde yer almaktadır. *Suâl-i Îsâgûcî* adlı risâle,

1 Harputlu Hoca İshak Efendi, *İcâzetnâme*, İstanbul-trz., s.2-5.

2 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, A. MKT. NZD., 374/75.

3 Eser daha sonra İstanbul'da *Suâl Cevâb* mecmuası içinde neşredilmiştir. Bkz. Su'âl Cevâb, Harputlu Hoca İshak Efendi, İstanbul: Ahmed Kâmil Efendi Matbaası 1324 (1906), syf. 148-178. Ayrıca bu mecmua farklı tarihlerde pek çok baskı yapmıştır. Bkz. Seyfettin Özege Bağışlar Kataloğu, Ek Cilt I, syf. 190. Harputlu İshak Efendi'nin hayatı ve eserleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gülşen Özer, “Harputlu İshak Hoca'nın Mantık Anlayışı ve Suallî İsaguci Adlı Eseri”, Marmara Üniversitesi SBE, 2013, 195 syf.

diğer risâlelerden temelde soru ve cevaplı olması bakımından ayrılmaktadır. Soru ve cevaplı olduğu için cevaplar geniş açıklamalı değil, kısa bir şekilde verilmiştir. Bu sebepten olacak ki risâleye tetimme şeklinde bir risâle daha eklenmiştir.

Risâle; lafız, delâlet ve irşâd gibi kavramların ne olduğu ile ilgili sorularla başlamaktadır. Daha sonra *beş tümel*, *tanım*, *önerme*, *kıyâs* ve *beş sanat* ile ilgili sorular sorulmakta ve cevapları verilmektedir. Soruların kendileri kısa olduğu gibi cevapları da son derece kısa verilmektedir. Ancak kimi konularda biraz ayrıntıya girildiği de görülmektedir. Örneğin, *çelişik önerme* bahsinde birçok risâlede hangi şartlarda *çelişkinin* gerçekleşmeyeceğine sadece şartlar bağlamında değinilirken, bu risâlede *çelişkinin* hangi şartlarda gerçekleşeceğinin yanı sıra hangi durumda gerçekleşmeyeceğine de örnekler verilmektedir. Dolayısıyla ihtiyaç duyulan konulara dair bilgiler ek risâlede daha ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır.

Suâl-i Îsâgûcî isimli risâlenin eki olarak verilen *Tetimme-i Îsâgûcî* isimli risâlede *Suâl-i Îsâgûcî*'de yer alan bazı konularla ilgili soru ve cevaplar olduğu gibi, bu risâlede yer almayan soru ve cevaplar da bulunmaktadır. Mesela, doğrudan mantıkla ilgili olmayan gramerle ilgili bir takım sorular sorulmakta ve cevapları verilmektedir. Bu risâlede kavl-i şârih ile tarifi birbirinden farklı olduğu, yani tarifi daha genel, kavl-i şârihin ise daha özel olduğu ifade edilirken, önermelerle ilgili olarak da önermenin gerçekleşmesi için illa da yanlış olması gerekmediğine dikkat çekilmektedir. Buna Allah'la ilgili örnekler verilmektedir. Örneğin "Allah vardır", "Allah kâdirdir" gibi önermeler her zaman için doğrudur, yanlışlanmaları mümkün değildir. Risâlelerde bazı konularla ilgili ayrıntılı bilgiler yer alırken, bazı konular çok özet geçilmiştir. Örneğin kıyâsın ne olduğu tanımlanıp açıklanırken, kıyâs şekillerine değinilmiş, ancak kıyâsın modlarıyla ilgili ayrıntılara girilmemiştir. Delâlet ve çeşitleri, önerme ve çeşitleri ile ilgili birçok soru ve cevabın yer aldığı risâlede mantığın *küllîyyât-ı hams*, *kavl-i şârih*, *kazâyâ*, *kıyâs*, *burhân*, *cedel*, *hâtâbe*, *şîir* ve *muğâlata* olmak üzere dokuz bölümü olduğu ifade edilmektedir. Burhânla ilgili ayrıntılı bilgi verilirken, *cedel*, *hatâbe*, *şîir* ve

muğâlataya dair birer soru ve cevap yer almaktadır.

Ayrıca risâlenin her iki bölümünde de dikkat çeken bir nokta vardır. Müellif, mantıkla ilgili bazı meseleleri mütekaddimîn ve müteahhirîn âlimlerinin görüşleri şeklinde iki açıdan ele almaktadır. Örneğin tanım teorisine dair zikredilen dört tanım çeşidinden bahsederken (hadd-i tâm, hadd-i nâkıs, resm-i tâm, resm-i nâkıs) aslında tanımın altı ilave ile on çeşit olduğunu şu şekilde dile getirir:

“*Hadd-i tâm, hadd-i nâkıs, resm-i tâm, resm-i nâkıs*; bunlardan her birileri ya *hakîkî* olur ya *ismî* olur. Oldı sekiz. *Tâ’rîf-i lafzî* dokuz, *ta’rîf-i tenbihî* on.”

Bunun dışında önermenin kısımlarının mütekaddimin ve müteahhirin âlimlerince kaç adet olduğuna ve aralarındaki görüş farkının nedenine değinen müellif, özellikle Fahreddîn Râzî sonrası mantık ve metodoloji alanında gerçekleşen dönüşümlerin farkında olduğu izlenimini vermektedir.

9- RİSÂLE-İ VAZ‘İYYE

Müellifi Meçhul (ö. 19. yy.)

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Âşir Efendi, no. 435/12, vr. 130^b-136^b

Eserin baş kısmında sadece *Risâle-i Vaz‘iyye* ismiyle Türkçe yazıldığına dair bir bilgi mevcut olmakla birlikte, risâlenin yazarına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Telif tarihi hakkında herhangi bir kayda rastlamadığımız risâlenin müellifi hakkında bir bilgi vermek mümkün görülmemektedir. 7 varaktan oluşan risâle, lafız konusu ile başlamakta ve mantık konularının bazılarını son derece özet olarak vermektedir. Lafzın çeşitleri olan mutâbakat, tazammun ve iltizâm üzerinde kısaca durulduktan sonra lafzın külli ve cüz‘iliğine değinilmektedir. Beş tümel kısaca açıklanmakta, her birinin hangi sorunun cevabı olduğuna dikkat çekilmektedir. Kavlı-î şârih, ta’rîf ve mu‘arrifin eş anlamlı olduğu ifade edilerek kavlı-î şârihin hadd ve resm olmak üzere ikiye ayrıldığı ifade edilmektedir.

Bir cümlenin önerme olabilmesi için doğruluk veya yanlışlık ifade etmesi gerektiği ifade edilen risâlede, önermenin çeşitleri olarak yüklemli ve şartlı önermelere yer verilmektedir. Mahsûsa, musavvere, mühmele, tabî'iy-ye önermeler üzerinde kısaca durulduktan sonra bitişik şartlı önermelerin lüzûmiyye, ittifâkiyye, mutlaka; ayrık şartlı önermelerin ise “munfasıla-i hakîkiyye”, “manî'atü'l-cem” ve “manî'atü'l-huluv” olarak üçe ayrıldığı ifade edilmektedir. Çelişki ve döndürme konusuna kısaca değinildikten sonra kıyâs konusuna geçilmekte ve kıyâsın “matlab-ı a'lâ ve maksad-ı aksâ” olduğu ifade edilmektedir. Daha sonra bir kıyâsın gerçekleşmesi için gerekli olan şartlar açıklanmakta, kıyâsın şekil ve şartlarına değinilmektedir. Ancak kıyâsın modlarına dair bilgi verilmemektedir. Kıyâs, iktirani ve istisnai olarak ikiye ayrıldıktan sonra iktirani kıyâsın basit ve mürekkep olabileceğine dikkat çekilmekte, istisnai kıyâslar ise muttasıl ve munfasıl olarak ikiye ayrılmakta bunlara birer örnek verilmektedir. Beş sanattan burhâna daha fazla yer ayrılan risâle, burhân (bilimsel yöntem), cedel (diyalektik yöntem), hatâbe (retorika), şî'ir (poetika) ve muğâlata (safсата) bölümleri ile son bulmaktadır.

MANTIK RİSÂLELERİ

ÇEVİRİ YAZI

ZÜBDETÜ'L-BEYÂN¹

Ladikli Mehmed Çelebi (ö. 900/1495)

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya, no. 2490, vr. 1^b-75^b

Bismillahirrahmânirrahîm

el-Hamdülillahi llezî kerrame nev'â'l-insâni bi'l-mantıki'l-fasîhi ve'l-beyân. Ve şerrafehu bi-idrâki'l-hakâiki mine'l-küllıyyâtı ve'l-cüz'ıyyâtı ve'l-arâzi ve'l-â'yân. Ve enşe'e'l-anâsıra bilâ-mâddetin ale'l-aczi ve'l-imkân. Ve ehrace min-hal-mevâlîd elletî hiye'l-cemâdü ve'n-nebâtü ve'l-hayevân. Ve's-salâtü alâ seyyidi'l-halki Muhammedin el-meb'ûsi ileyhim bi'd-delîli ve'l-burhân. Ve âlihi ve sahbihi'l-ârifîn el-vâsılîne ilâ deracâtı'l-e'âlî el-cenân.

Ve bâ'd; fe-yekûlü'l-abdu'z-zâ'if Muhammed bin Abdülhamîd el-Lâdikî en-nahîf. Lemmâ raeytü enne'l-kavâ'ide'l-mantıkiyye gayra meşrûhatin bi'l-el-fâzi't-türkiyyeti, husûsan alâ uslûbi'r-Risâleti's-Şemsiyyeti, eradtü şerhaha bitilke'l-elfâzi me'a zevâide şerîfetin, ve fevâide ğarîbetin, teysîran fî te'âlîmi ibâdi hazret-i Sultânî's-Selâtîn, hulâsati sülâleti evlâdi'l-havâkîn, hâmi bilâdi tavâifi'l-müminîn, mâhî simâtı'l-cevri ve'z-zulmi beyne'l-müslimîn, muhyî sünneti rasûlillahi seyyidi'l-mürselîn, mumîtu âdâi'llahi mine'l-keferati ve'l-müşrikîn,

¹ Çeviri yazı, Havva Kızılçardak. Ladikli Mehmed Çelebi'nin Zübdetü'l-Beyân adlı eserinin latinizasyonunu yaparak burada yayınlanmasına vesile olan Havva Kızılçardak'a teşekkür ederiz. Bkz. Kızılçardak, "Lâdikli Mehmet Çelebi'nin Türkçe 'Zübdetü'l-Beyân' Adlı Mantık Eseri Üzerine Bir İnceleme" (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, 2010, VIII, 116 s. (Ed.)

âmiru'l-marûfî bi'l-adli ve'l-ihsân, nâhi'l-münkeri beyne'l-enâmi min ehli'l-îmân, es-Sultân ibnu's-Sultân Sultân Bâyezîd bin Muhammed Hân lâ-zâle nizâmü'l-mülki mâmûraten bi-âsâri ilmihi fî külli'z-zamân, ve aktâru'l-me-mâliki münevveraten bi-envâri adlihi fî cemâ'i'l-mekân. Fe şerahtuha biha müsta'inen bi'l-feyyâzi'r-Rahmân an mevâni'i küdürâti havâdisi'l-hadesân. Ve semmeytüha bi-Zübdeti'l-Beyân, bi-avni'llahi'l-meliki'l-müste'ân.¹

Eyyühe't-tâlib bilgil ve âgâh olgıl ki bu risâle-i şerîfe'i müstemil kıldum [3^a] bir mukaddimeye ve nîce ıstılâhât-ı mantıkıyye'i bildüren elfâza ve bir hâtimeye. Emmâ mukaddime üç nev'dür: Nev'-i evvel beyân-ı mâhiyet-i

- 1 Risâlenin buraya kadar olan kısmı Arapça'dır. Yazmadaki Arapça metnin dizgisi ve tarafımızdan yapılan Türkçe çevirisi ve şu şekildedir:
[Metin]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله الذي كَرَّمَ نَوْعَ الْإِنْسَانِ بِالْمَنْطِقِ الْفَصِيحِ وَ الْبَيَانِ. وَشَرَّفَهُ بِإِذْرَاكِ الْحَقَائِقِ مِنَ الْكَلِمَاتِ وَالْجَوَازِثِ وَالْأَعْرَاضِ وَالْأَغْيَانِ. [1^b]
وَأَنْشَأَ الْعَوَاصِرَ بِلا مَادَّةٍ عَلَى الْعَجْزِ وَالْإِمْكَانِ، وَأَخْرَجَ مِنْهَا الْمَوَالِيدَ الَّتِي هِيَ الْجَمَادُ وَالنَّبَاتُ وَالْحَيَوَانُ. وَالصَّلَوةُ عَلَى سَيِّدِ الْخَلْقِ مُحَمَّدٍ الْمَبْعُوثِ إِلَيْهِمْ بِالذَّلِيلِ وَالْبُرْهَانِ. وَالْهَ وَضَحِيهِ الْعَارِفِينَ الْوَاصِلِينَ إِلَى دَرَجَاتِ أَعَالَى الْجَنَّةِ
وَيَعِدُ؛ فَيَقُولُ الْعَبْدُ الضَّعِيفُ مُحَمَّدٌ بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدِ اللَّادِقِ الضَّعِيفِ. لَمَّا رَأَيْتُ أَنَّ الْقَوَاعِدَ الْمُنْقَطِعَةَ غَيْرَ مُشْرُوحَةٍ بِالْأَلْفَاظِ التُّرْكِيَّةِ [2^a]
خُصُوصًا عَلَى أُسْلُوبِ الرِّسَالَةِ الشَّمْسِيَّةِ، أَرَدْتُ شَرْحَهَا بِتِلْكَ الْأَلْفَاظِ مَعَ زَوَائِدَ شَرِيفَةٍ، وَقَوَائِدَ غَرِيبَةٍ. تَنْبِيْهًُا فِي تَعَالِيمِ عِبَادِ خَضِرَتْ
سُلْطَانِ السَّلَاطِينِ، خُلَاصَةً سَلَالَةٍ أَوْلَادِ الْخَوَاقِينِ، حَامِي بِلَادِ طَوَائِفِ الْمُؤْمِنِينَ، مَاحِي سَمَاتِ الْجَوْرِ وَالظُّلْمِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ. مُحْيِي
وَالْمُشْرِكِينَ، أَمْرَ الْمَعْرُوفِ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ نَاهِي الْمُنْكَرِ بَيْنَ الْأَنْأَمِ [2^b] سَنَةَ رَسُولِ اللَّهِ سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ، مُمِيتَ أَعْدَاءِ اللَّهِ مِنَ الْكُفْرَةِ
مِنْ أَهْلِ الْإِيمَانِ، السُّلْطَانِ بْنِ السُّلْطَانِ سُلْطَانِ بَايَزِيدِ بْنِ مُحَمَّدٍ خَانَ لَا زَالَ نِظَامُ الْمُلْكِ مَعْمُورَةٌ بِأَثَارِ عِلْمِهِ فِي كُلِّ الزَّمَانِ. وَأَقْطَارُ
الْمَمَالِكِ مُنَوَّرَةٌ بِأَنْوَارِ عَدْلِهِ فِي جَمِيعِ الْمَكَانِ.
فَشَرَحْتُهَا بِهَا مُسْتَعِينًا بِالْفَيَاضِ الرَّخْمَنِ عَنْ مَوَانِعِ كُدُورَاتِ حَوَادِثِ الْحَدَثَانِ. وَسَمَّيْتُهَا بِزُبْدَةِ الْبَيَانِ، بِعَوْنِ اللَّهِ الْمَلِكِ الْمُسْتَعَانَ.

[Çeviri]

İnsan türünü fasih bir konuşma ve ifade yeteneği vererek üstün kılan, külliler, cüziler, arazlar ve a'yanlar türünden hakikatlerin idrakiyle insanı şereflendiren, maddesiz unsurları acz ve imkân üzerine inşa eden ve bu unsurlardan cemâd, nebât ve canlıları meydana getiren Allah'a hamdolsun. Salât yaratılmışların efendisi olan, delil ve burhânla onlara gönderilen Muhammed'e ve O'nun ailesine, cennetlerin en yüksek derecelerine ulaşmış ârif arkadaşlarının üzerine olsun.

[2^a] İmdi ve aciz kul Muhammed b. Abdulhamîd el-Lâdiki der ki; mantık kurallarının Türkçe lafızlar ile şerh edilmediğini, özellikle de Şemsiyye risâlesi üslubuna göre [herhangi bir metin olmadığını gördüğümde], sultanların sultanı efendimizin kullarının eğitimini kolaylaştırmak için bu dilde bazı açıklamalarla ve önemli notlarla beraber mantık kurallarını şerh etmek istedim. [O] öyle bir sultan ki; hakanların çocuklarının süalesinin hülasası, mümin memleketlerinin koruyucusu, müslümanlar arasında zulüm ve zorbalığı ortadan kaldıran, kendisine risâlet verilmişlerin efendisi olan Rasûlullah'ın sünnetinin dirilticisi, Allah'ın düşmanları olan kâfirleri [2^b] ve müşrikleri öldüren, adalet ve ihsan ile iyiliği emreden, ehli iman olan insanlar arasında kötülüğü nehyeden, sultan oğlu sultan, Muhammed Hân oğlu Sultan Bâyezîd'dir. Bütün zamanlarda ilminin eserleriyle mülkünün nizamı daima mamur olsun. Bütün mekanlarda adaletinin nurlarıyla memleketin bölgeleri daima münevver olsun.

Bu risâleyi, yaratılmışların noksanlığını feyziyle kaldıran Feyyâz ve Rahman olan Allah'tan yardım isteyerek Türkçe lafızlarla şerh ettim. Ve bu risâleye kendisinden yardım istenen ve melik olan Allah'ın yardımıyla *Zübdetü'l-beyân* adını verdim. (Çev.)

mantıkdadur, tâ [ki] şâri'e, tasavvur bi-resmihî hâsıl ola. Nev'-i sâni beyân-ı hâcet ile'l-mantıkdadur, tâ [ki] şâri'e, tasdîk bi'l-fâide hâsıl ola. Nev'-i sâlis beyân-ı mevzû'-ı mantıkdadur, tâ ki "tasdîk bi'l-mevzû'îyyet"¹ hâsıl ola. Ammâ ıstılâhât-ı mantıkıyye'i beyân iden elfâz; îsâgûcî ve kavî-i şârih ve hüccet ve bunların emsâli nesneleri bildürür. Ve emmâ hâtime ilm-i kelâmdan fevâid-i şerîfeyi beyân ider.

1 Bir ilmi öğrenmeye başlamadan önce o ilmin konusunu bilmek, tasdik etmek. (Çev.)

[MUKADDİME]

[Mukaddimenin Lugat ve İstılâhî Manası]

[3^b] Eger su'âl idüb dîrsen kim “mukaddimenün ma'nâ-yı lugavîsî ve ıstılâhîsî nedür?” Biz eydürüz kim mukaddime lugatda mukaddimetü'l-ceyşe ya'nî askerün önce göçen bölüğine dirler. Ammâ ıstılâhda nîce ma'nâsı vardır: Biri mukaddime şol kazıyyeye dirler kim cüz'-i kıyâs yâhûd cüz'-i hüccet kılına. Biri dahî mukaddime şol şeye dirler kim sıhhat-i delîl ana mevkûf ola; mukaddimât-ı delîl ve şerâit-i delîl gibi. Ve biri dahî mukaddime ol nesnedür kim şürû' fi'l-ilm ana mevkûf ola; “*tasavvur bi-vechin-mâ*”¹ gibi. Ammâ bu mahalde mukaddime kelâmdan üç bölük [4^a] tâyifeye dirler kim kable's-şürû' fi'l-fenn ba'zı şâri'e basîret için ve ba'zı dahî ziyâde basîret için ve ba'zı dahî basîret-i tâmmeye için zikr olunur. Meselâ bir kimesne mantika şürû' kasd eylese dahî mukaddimenün cüz'-i evvelinden tasavvur-ı mâhiyeti bi-resmihî tahsîl itse ol kimesneye talebinde basîret hâsıl olur. Ve dahî eger ol kimesne mukaddimenün cüz'-i sânisinden tasdik bi'l-fâide tahsîl itse ya'nî Mantık'un fâidesi nedür ve halk ana ne nesnede muhtâc olur ânı tasdik itse ol kimesneye talebinde ziyâde [4^b] basîret hâsıl olur. Ve dahî ol kimesne mukaddimenün cüz'-i sâlisinden tasdik bi'l-mevzû'iyet ya'nî mantıkun mevzû'ı ne nesne idüğine tasdik tahsîl itse ol kimesneye talebinde basîret-i tâmmeye hâsıl olur.

Eger dîrsen kim “tasavvur bi-vechin mâ asl-ı şürû'a nîce mevkûfun aleyh olur?” Biz eydürüz kim şâri' fi'l-ilm şürû' itdügi ilmi evvelâ vücûhdan bir vech ile tasavvur itmek vâcibdür. Zîrâ eger tasavvur bi-vechin mâ itmese tâlib-i mechûl-i mutlak olmak lâzım gelür; zîrâ nefsün mechûl-i mutlakdan yana teveccühü, bedîhiyyü'l-butlândur. Eger su'âl idüb dîrsen kim [5^a] “tasavvur bi-resmihî tahsîl iden kimesneye basîret nîce hâsıl olur? Ve dahî tasdik bi'l-fâide tahsîl idene ziyâde basîret ve tasdik bi'l-mevzû'iyeye idene basîret-i tâmmeye ne tarîk ile hâsıl olur?” Biz cevâb virüb eydürüz kim kable's-şürû' fi'l-ilm tasavvur bi-resmihî tahsîl iden kimesne ol ilmin cemî'-i mesâ'iline icmâlen vâkıf olur hattâ her mes'ele kim ol ilmden ana vârid olur, ol ilmden

1 Bir açıdan kavrayış, tasavvur. (Çev.)

idüğünü bilmege kudret-i tâmmе hâsıl olur. Meselâ her kimse ki “Mantık bir âletdür ki zihni fikirde hatâdan saklar” diyü tasavvur eylese ol kimesneye [5^b] her mes’ele kim mantıkdandır, bu kismetde dahli vardır diyü bir ilm-i küllî hâsıl olur, bunun sebebiyle mesâil-i mantıktan her mes’ele kim işitse ol mesele mantıktan idüğünü bilmege kudret-i tâmmе hâsıl olur. Ve dahî bir kimesne kim tasavvur bi-resmihîden sonra tasdîk bi’l-fâide dahî tahsîl itse ol kimesneye talebinde ziyâde basîret hâsıl olur; zîrâ ol kimesne ol ilmi tahsîl itdüğü zamânda suâlinden hâsıl olan fâide ile tasdîk itdüğü fâide arasında münâsebet müşâhede ider dahî rûz-be-rûz ol ilme rağbeti [6^a] ve basîreti ziyâde olur. Ve dahî bir kimesne bunlardan sonra tasdîk bi’l-mevzû’iyye tahsîl itse ol kimesneye talebinde dahî ziyâde basîret ya’nî basîret-i tâmmе hâsıl olur; zîrâ ol ilmi bu tasdîk ile sâir ulûmdan kemâl-i temeyyüzle temyîz ider, şuna binâ ki temâyüz-i ulûm olmaz illâ bi-hasebi temâyüzü’l-mevzû’ât olur.

Meselâ bir kimesne ilm-i nahvin mevzû’ı kelimedür, anda kelimeden min haysü’l-i’râb ve’l-binâ bahs olunur diyü tasdîk itse ve ilm-i Tasrîf’ün dahî mevzû’ı kelimedür lîk anda [6^b] min haysü’l-i’lâl-ve’l-idğâm bahs olunur diyü tasdîk itse ve ilm-i fikhun mevzû’ı ahvâl-i mükellifindür anda ol ahvâlden min haysü’s-sıhhat ve’l-fesâd bahs olunur diyü tasdîk itse ve ilm-i usûl-i fikhun mevzû’ı edille-i sem’iyyedür ki anda ahkâm-ı şer’iyyenün keyfiyet-i istihracı cihetinden bahs olunur diyü tasdîk itse ol kimesne katında bu ulûmun her birisi kemâl-i temeyyüz ile mümtâz olur. Bunların kankısına şurû’ kâd itse talebinde âna basîret-i tâmmе hâsıl olur.

Eger su’âl idersen kim edille-i sem’iyye ki [7^a] ahkâm-ı şer’iyye andan müstenbat olur, kaç delîldür? Biz eydürüz kim Kur’ân’dur, Hadîs-i Rasûl’dur, İcmâ’-i ümmet’dür, Kıyâs-ı fukahâ’dur. Ahkâm-ı şer’iyyenün ba’zının delîlleri Kur’ân’dur ve ba’zının Hadîs’dür ve ba’zının icmâ’-i ümmet-i Rasûl’dur ve ba’zının kıyâs-ı fukahâ’dur. Ve dahî bilmek gerekdür kim vaktâ ki tasavvur-ı mantık bi-resmihî ve tasdîk bi’l-fâidetü resm-i mantıktan hâsıl olur olduysa ikisi bile bir bahisde getürdük ve bu bir bahis dahî taksîm-i ilme mevkûf olduysa taksîm-i ilmi takdîm itdük. Nitekim [7^b] sâhib-i Şemsîyye dahî böyle idübdür. Kavm-i evvel ilmi şöyle ta’rîf itdiler:

[İlmin Tarifi]

“el-İlmu hüve husûlu sûreti ş-şey’i fi l-akli.” Ya’nî ilm akılda ya’nî mir’ât-ı nefis-i nâtika-i insâniyyede hâsıl olan sûrete dirler. Eger su’âl idüb dersen kim “çün ki bu mevzi’de husûl-i sûretten murâd sûret-i hâsıla imiş evvel emirden niçün *“el-ilmü hüve’s-sûretü l-hâsılatu mine ş-şey’i”* diyü tefsîr itmediler?” Biz cevâb virüb eydürüz kim anuniçün kim tâ [ki] ilmün âlime ve hem ma’lûma ta’allukına delâlet-i zâhiriyle delâleti bulına; zîrâ [8^a] eger evvel emirden husûl-i sûret ile tefsîr itmeseler belki sûret-i hâsılayla tefsîr itseler ilmün bu iki ta’allukına delâlet-i zâhire ile delâlet bulunmazdır, nitekim ma’lûmdur beyâna ihtiyâc yokdur. Pes bu sûret-i hâsıla ki ana mutlak tasavvur dahî dirler iki kısım üzerine münkasım olur: Biri “tasavvur-ı sâzicdür” biri dahî tasdikdür. Tasavvur-ı sâzic ol tasavvurdur ki ânunıla hüküm bulunmaya yalunuz insân tasavvurı gibi hiçbir nesne ile anun üzerine hükm-süz. Hüküm bunların katında budur:

[Hüküm, Tasavvur ve Tasdik Ayrımı]

[8^b] *“el-Hükmü isnâdü emrin ilâ âhara icâben ev selben.”* Ya’nî hüküm diyü bir emri bir emre isnâd itmekdür; ya icâb ile ya selb ile. *“el-Îcâbu ikâ’u’ n-nisbeti; es-Selbu intizâ’u’ n-nisbeti.”* Ya’nî icâb “nisbet vâki’dür” demekdür, selb “nisbet vâki’ degüldür” demek.

Ammâ tasdikde iki mezheb vardur: Biri **mezheb-i hukemâ** biri **mezheb-i İmâm**¹’dur. Mezheb-i hükemâca tasdik basıtdur ya’nî hemân “**nefs-i hüküm**”dür. Tasavvurât-ı selâs kim: “**Tasavvur-ı mahkûmun-aleyh**”dür ve “**tasavvur-ı mahkûmun-bih**”dür ve “**tasavvur-ı nisbet-i hükmiyye**”dür, [9^a] mâhiyet-i tasdikden hâricdür lîkin şartdur. Meselâ “Zeydün kâimün”de Zeyd’ün tasavvurı tasavvur-ı mahkûmun-aleyhdür ve kâimün tasavvurı, tasavvur-ı mahkûmun-bihdür ve kıyâmun Zeyd’e vâki’de sübûtının ve yâhûd lâ-sübûtunun tasavvurı, tasavvur-ı nisbet-i hükmiyyedür ve bu sübûtun yahûd lâ-sübûtun nefis-i emrde vukû’ı vâki’dür yahûd vâki’ degül diyü idrâki hukemâ katında tasdikdür.

1 İmâm diye atıf yapılan kişi Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210) olmalıdır. (Çev.)

Emmâ imâm mezhebinde tasdik, eczâ-yı erba‘a[dan] mürekkebdür: Biri **“tasavvur-ı mahkûmun-aleyh”**dür, Zeyd tasavvurı gibi; biri dahî **“tasavvur-ı mahkûmun-bih”**dür kâim tasavvurı [9^b] gibi; biri dahî **“tasavvur-ı nisbet-i hükmiyye”**dür kıyâmın Zeyd’e sübûtunun yâhûd lâ-sübûtunun tasavvurı gibi; biri dahî **“tasavvur-ı vukû-ı nisbet-i hükmiyye”**dür, kıyâmın Zeyd’e sübûtunun yâhûd lâ-sübûtunun vukû‘unun yâhûd lâ-sübûtunun vukû‘unun tasavvurudur kim “nisbet vâki’dür” yâhûd “vâki’ degül” diyü tasavvurudur. Pes İmâm katında tasdik bu dört nesnenün tasavvurlarından ibârettdür. Ammâ kaçan kim hükm dahî tasavvurât-ı selase gibi infi‘âl ya’nî idrâk olsa tasdik tasavvurât-ı erba‘adan mürekkeb olmuş olur ve eger hükm fi‘il olsa nitekim buna müteahhirîn [10^a] kâ’il olmuşlardır tasdik tasavvurât-ı selasden ve hükmden mürekkeb olmuş olur. Pes be-her hâl İmâm katında tasdik eczâ-yı erba‘adan mürekkeb olmuş olur. Ve eger dersen kim “mezhebeyn üzerine tasdik *“Zeydün kâimün”*¹ misillüde ne nesne idügi ma‘lûm oldu, ya kaziyye nedür?” Biz dirüz kim kaziyye bu tasavvurâtun mutasavverâtıdır. Meselâ zât-ı Zeyd ve zât-ı kâim ve zât-ı sübût-ı kıyâm yâhûd lâ-sübût-ı kıyâm ve zât-ı vukû‘-ı sübût yâhûd lâ-sübût bunlar kaziyye-i ma‘kûledururlar ve tasavvurları İmâm mezhebinde tasdikdür. [10^b] Ve ammâ hakîm katında tasdik tasavvur-ı ahîrdür ya’nî vukû‘-ı sübûtun yâhûd lâ-sübûtun vâki’idür diyü idrâkîdür lâ-gayru. Eger dersen ki “bu dört mutasavver nesneler **kaziyye-i ma‘kûle** olacak ya kaziyye-i melfûza ne nesnedür?” Biz dirüz kim kaziyye-i melfûza bunların lafızlarıdır. Mesela lafz-ı “Zeydün kâimün” **kaziyye-i melfûza**dur, tefâsîl-i mebâhis-i kaziyye aşağıda gelse gerek inşâ‘al-lâhu te‘âlâ.

Ve dahî bilmek gerekdür kim kaçan âyîne-i nefis-i nâtika-i insâniyyede bir sûret mürtesim olsa anda üç nesne bulunur: Bir **“nefs-i sûret-i hâsıla”**, [11^a] bir **“husûl-i sûret-i hâsıla”**, bir dahî **“nefsün ol sûret-i hâsılayla intikâş”**. Pes lafz-ı ilm ki mutlak tasavvurla mürâdifdür, iştirâkle ile bu üç nesneye bile ıtlâk olunur. Pes kaçan ilm ıtlâk olunsa dahî andan sûret-i hâsıla murâd olunsa ilm **“makûle-i keyf”**den olur ve kaçan ilm ıtlâk olunsa dahî andan husûl-i sûret murâd olunsa ilim **“makûle-i izâfet”**den olur ve emmâ kaçan ilm ıtlâk olunsa dahî andan nefis-i nâtıkanun ol sûretle intikâş murâd

1 Zeyd ayaktadır. (Çev.)

olsa ilm **“makûle-i infi‘âl”** den olur. Ammâ ekseriyyâ [11^b] ilm ıtlâk olunur andan sûret-i hâsıla dilenür. Ve dahî ilm ıtlâk olunub andan bir ma‘nâ murâd olmak kim ol ma‘nâ makûle-i fi‘ilden ola, gâyet ba‘ıddür, mezheb-i hak degüldür; nitekim Seyyîd Şerîf, *Hâşiye*’sinde beyân eyledi. Ve dahî lâzım oldu ki bu münâsebetle makûle-i keyf ve makûle-i fi‘il ve infi‘âl ve sâir makûleler ve taksîm-i mevcûd alâ tarîki’l-ihstisâr beyân olına tâ [ki] mübtedîlere fevâid-i celîle hâsıl ola.

[Mevcud ve Kısımları]

“Mevcûd münkasım be dü kısım est nezd-i akl.” Ya’nî hâricde mevcûd olan nesne inde’l-akl iki kısımdur. [12^a] **“Ya vâcibu’l-vücûd ve yâ mümkünü’l-vücûd.”** Biri **“vâcibü’l-vücûd”** dur ve biri dahî **“mümkünü’l-vücûd”** dur. **“Mümkün dü kısım geşt yakîn cevher u araz.”** Mümkün dahî iki kısımdur biri **cevherdür** ve birisi **arazdur**.

[Cevher]

“el-Cevheru mâ-yekûmu bi-zâtîhi.” Ya’nî cevher ol mevcûddur ki bi-zâtîhi kâim ola ya’nî vücûdında gayra muhtâc olmaya, Zeyd gibi Amr gibi. **“el-Arazu mâ-lâ yekûmu bi-zâtîhi.”** Ya’nî araz ol mevcûddur ki bi-zâtîhi kâim olmaya belki vücûdında gayra muhtâc ola; elvân, eşkâl gibi ilm gibi cehl gibi.

“Cevher be-penc kısım şûd iy nâzım-ı ukûd.” [12^b] Ya’nî cevher dahî biş kısımdur iy ukûd nazm idici. **“Cism ü dü asl-ı û ki heyûlâ vü sûretend / Pes akl u nefis in heme râ yâd-gîr zûd.”**¹ Ya’nî biri cisimdür. **“el-Cismu mâ-lehu tûlun ve arzun ve umkun.”**² Ya’nî **cism** ol cevherdür ki anun tûlı ya’nî uzunı ve arzı ya’nî eni ve umkı ya’nî derinliği ola, bunun nihâyeti sathdur. **“es-Sathu mâ-lehu tûlun ve arzun fakat.”**³ Ya’nî **sath** ol nesnedür ki anun tûlı ve arzı ola ammâ hiç umkı olmaya, bu sathun nihâyeti hattdur. **“el-Hattu mâ-lehu tûlun fakat.”**⁴ [13^a] Ya’nî **hatt** şol nesnedür ki anun ancak tûlı ola hiç arzı

1 Cism ve onun iki aslı ki heyûlâ ve sûrettir sonra akıl ve nefis gelir, bütün bunları tez elden öğren. (Çev.)

2 Cism uzunluğu, genişliği ve derinliği olan şeydir. (Çev.)

3 Yüzey, sadece uzunluğu ve genişliği olan şeydir. (Çev.)

4 Çizgi, sadece uzunluğu olan şeydir. (Çev.)

ve umkî olmaya, bu hattun nihâyeti noktadır. *“en-Nuktatu şey’un zû vaz’in gayra munkasimin.”* Ya’nî **nokta** şol nesnedür ki anun vaz’-ı mahsûsı ola lî-kin kâbil-i inkisâm olmaya ve cevherün bir nev’i dahî heyûlâdur: *“el-Heyûlâ mâ-yekûnu’l-cismü bibi bi’l-kuvveti.”* Ya’nî **heyûlâ** ol mevcûddur ki cismün vücûdı anunıla bi’l-kuvve ola ve bir nev’i dahî sûretdür: *“es-Sûretü mâ-yekûnu’l-cismü bibi bi’l-fi’ili.”* Ya’nî **sûret** ol mevcûddur ki cismün vücûdı [13^b] anunla bi’l-fi’il ola ve biri dahî akıldur: *“el-Aklu kuvvetun li’n-nefsi bibâ testa’iddu li’l-ulûmi ve’l-idrâkâti.”* Ya’nî **akıl**, nefs-i insânî için bir kuvvetdür ki ol kuvvet sebebi iledür ulûm-i idrâkâta lâayık olması ve biri dahî nefsdür: *“en-Nefsü cevherun mücerredün tete’alleku bi’l-bedeni te’alluke’t-tedbiri ve’t-tasarrufi.”* Ya’nî **nefs** bir cevher-i mücerreddür ki bedene müte’allik olur tedbîr ve tasarruf için. Bilgil kim cism hukemâ katında heyûlâyla sûretten mürekkebdür. Pes bu ikisi anların katında cismün asılları dururlar; [14^a] ammâ ehl-i sünnet-i cemâ’at katında cism eczâ-yı lâ-yetecezzâdan mürekkebdür ya’nî inkisâma kâbil olmıyan cüzlerden mürekkebdür.

[‘Araz]

*“Nüh kısm geşt cins-i araz in dakîka râ.”*¹ Ya’nî **araz** dokuz kısımdur; **makûle** demek dahî kısm dimekdür. Bu kelâm-ı dakikî: *“Der bahs-i hâl cevher-i aklî be-men nümûd.”* [ya’nî] cevher-i aklî ana hâl bahsinde gösterdi. *“Çün kemm [û] keyf [û] eyn [û] metâ vü muzâf u vaz’ / Bâ yefal est yenfa’ il u ve milk ânçı bûd.”*² Ya’nî bir kısmı makûle-i kemmdür: *“el-Kemmu arazun yakbelu el-kismete li-zâtihî sevâ’un kâne muttasılan ev munfasılan.”* Ya’nî **kemm** bir arazdur ki li-zâtihî kısmeti [14^b] kabûl eyler gerekse kemm-i muttasıl olsun a’dâd gibi ve gerekse kemm-i munfasıl olsun mikdâr gibi. Ve biri dahî makûle-i keyfdür: *“el-Keyfû arazun lâ-yakbelu’l-kismete li-zâtihî velâ yetevakkafu tasavvuru alâ tasavvuri’l-gayr.”* Ya’nî **keyfiyyet** bir arazdur ki li-zâtihâ kısmeti kabûl eylemez dahî tasavvurı, gayrun tasavvurına mevkûf degüldür. Ve biri dahî makûle-i eyndür: *“el-Eynü husûluş-şey’i fi’l-mekâni.”* Ya’nî **eyn** şeyün mekânda husûlidür. Ve biri dahî metâdür: *“el-Metâ husûluş-şey’i fi’z-zamâni.”* [15^a] Ya’nî metâ şeyün zamânda husûlidür.

1 Şu nüktede geçtiği gibi araz kısmı dokuz kategoridir. (Çev.)

2 Kem, keyf, eyn, metâ, muzâf, vaz’, yefal, yenfa’ il ve milk’dir o şey. (Çev.)

Ve biri dahî izâfetdûr: *“el-İzâfetü hiye'n-nisbetü'l-ârizatü li'ş-şey'i bi'l-kıyâsi ilâ nisbetin uhrâ.”* Ya'nî **izâfet** bir hey'etdûr ki anun mâhiyeti ta'akkul olunmaz illâ bir hey'et-i uhrânun ta'akkulüne kıyâs olur, ol hey'et-i uhrânun dahî mâhiyeti ta'akkul olunmaz illâ ol hey'et-i ûlânun ta'akkulüne kıyâs olur ve biri dahî vaz'dur: *“el-Vaz'u hey'etün ta'rizu li'l-cismi bi-sebebi nisbeteyni.”* Ya'nî **vaz'** bir hey'etdûr ki cisme iki nisbet sebebiyle ârız [15^b] olur; bir eczâsının ba'zınun ba'zına kurb ile bu'd ile ve dahî ne ki bunlara benzer emrlere varsa anların nisbeti sebebiyle ârız olur bir dahî eczâsının umûr-ı hâriciyye nisbeti sebebiyle ârız olur. Ve biri dahî makûle-i fi'ildür: *“el-Fi'îlu kevnü'ş-şey'i müessiren fi gayrihi.”* Ya'nî **fi'îl** bir nesnenün gayrda teşîridür kat' gibi. Ve biri dahî makûle-i infi'âldür: *“el-İnfi'âlu kevnü'ş-şey'ü müte'essiren an gayrihi.”* Ya'nî **infi'âl** bir nesnenün gayrdan eser kabûl itmekligidür inkitâ' gibi. Ve biri dahî makûle-i milkdür: [16^a] *“el-Milkü hüve'l-hey'etü'l-hâsiletu li'ş-şey'i bi-sebebi mâ-yuhîtu bihi ve yentakilu bi-intikâlihi.”* Ya'nî **milik** bir hey'etdûr ki şey'e hâsıldur bir nesne sebebiyle kim şeyi muhtâddür ve bir nesne dahî sebebiyle kim şeyün intikâliyle müntakıldür. Pes bu **dokuz makûle** birbirine kasım dururlar ve mutlak arazdan kısm dururlar.

[İlmin Bedihi ve Nazari Olması]

Bunlar ma'lûm oldukdan sonra ilm ve mutlak tasavvur ki tasavvur-ı sâzi-ce ve tasdika münkasım dururlar ya bedihîdür yâhûd nazarîdür. *“el-Bedihîyyu hüve'llezî lâ-yehtâcu fi husûlihi ilâ nazarin ve kesbin.”* Ya'nî **bedihî** [16^b] şol ilmdür ki anun husûlinde nazara ve kesbe ihtiyâc olunmaya. Tasavvur-ı bedihîye misâl tasavvur-ı harâret ve burûdet gibi ve tasdik-i bedihîye misâl *“el-küllü a'zamu mine'l-cüz'i”*¹ gibi. Uşda bir kimesne harâreti ve burûdeti tasavvur etmek istese hiç nazara ve kesbe muhtâc olmaz, bilür. Ve dahî bir kimsene ma'nâ-yı küllî ve ma'nâ-yı cüz'î[yi] bilse elbette küll cüz'den bü-yükdür diyü tasdik eyler, nazara kesbe muhtâc olmaz.

“Ve'n-nazariyyu yahtâcu fi husûlihi ilâ nazarin ve kesbin.” Ya'nî **nazarî** ol ilmdür ki [17^a] anun husûlinde nazara ve kesbe ihtiyâc olına. **“Tasavvur-ı nazari”** ye misâl insân tasavvuru gibi; zîrâ bir kimesne insânun mâhiyetini tasavvur etmek istese nazarsuz ve fikrsüz ol tasavvur hâsıl olmaz, bel hayevân-ı

1 Bütün parçadan büyüktür. (Çev.)

nâtıkı tasavvur itmekle olur. “**Tasdîk-i nazârî**”ye misâl âlemün hudûsına tasdîk gibi; zîrâ bir kimesne âlem hâdisdür diyü tasdîk itmek fikirsüz ve nazarsuz muhâldur. Ammâ kaçan “*li-ennehu müteğayyirun*”¹ kaziyyesi kim suğrâdur bilinse ve dahî “*küllü müteğayyirun hâdisün*”² kaziyyesi kim kübrâdür ol dahî bilinse elbette bi’z-zarûrî “*el-âlemü hâdisün*”³ kaziyyesi [17^b] kim netîcedür, ana tasdîk hâsıl olur.

Pes bilmek gerekdür kim cemî’-i tasavvurât ve cemî’-i tasdîkât bedîhî olmak olmaz; zîrâ ba’zı tasavvurât tasavvur-ı insân gibi ve ba’zı tasdîkât âlem hâdis idüğine tasdîk gibi bize ma’lûm degüldür. Eger cemî’-i tasavvurât ve tasdîkât bedîhî olsalar ba’zında biz nazara ve kesbe muhtâc olmayayduk, olmamak bâtıl. Pes sâbit oldu kim cemî’-i tasavvurât ve tasdîkât bedîhî olmak muhâl imiş ve dahî cemî’-i tasavvurât ve cemî’-i tasdîkât nazârî dahî degül ve illâ bir nazârî-i kesb eylemekde [18^a] devr yâhûd teselsül lâzım gelürdi; zîrâ bu takdîrce bir nazârî kesb olmak nazârî-i âhara mevkûf olurdu. Ol nazârî-i âhar dahî nazârî-i âhara mevkûf olurdu. Eger silsile-i iktisâb ilâ gayri’n-nihâye gidecek olursa **teselsüldür** ve eger girü evvelki nazârîye mevkûf olıcak olursa **devr**dür. “*et-Teselsülü hüve terettübü umûrin gayra mütenâhiyetin bi’l-illiyeti ve’l-mâlûliyyeti.*” Ya’nî **teselsül** diyü gayr-ı mütenâhî emrlerin illiyet ma’lûliyyetlen terettübüne dirler. “*Vê’ d-devru hüve tevakkufu’ ş-şey’i alâ mâ-yetevakkafu aleyhi.*” [18^b] Ya’nî **devr** bir şey bir nesneye mevkûf olmakdur kim ol nesne girü ol şeye mevkûf ola. Bu devr dahî ve teselsül dahî bâtıl dururlar; Emmâ butlân-ı teselsül nice? Zîrâ nefsi insâniyye hâdisdür ya’nî yoğ iken var olmuşdur. Pes bir nesne kim hâdis ola elbette bi’z-zarûrî bir matlûbun tahsîlinde cemî’-i tasavvurât ve tasdîkât nazârî olduğı takdîrce umûr-ı gayr-ı mütenâhiye’i istihzâr idemez; Emmâ butlân-ı devr nice? Zîrâ bir matlûb gine kendüye mevkûf olıcak ya mertebe-i vâhîde ile nitekim **elîf** mevkûf olsa **bîye**, bi dahî [19^a] mevkûf olsa **elîfe** yâhûd merâtible nitekim **elîf** mevkûf olsa **bîye**, bi dahî mevkûf olsa **cîme**, cîm dahî mevkûf olsa **elîfe** lâzım gelür kim şey hâsıl olmazdan önden hâsıl ola, bu dahî zâhirü’l-butlândur.

1 Çünkü o değışkendir. (Çev.)

2 Her değışken sonradan olmadır. (Çev.)

3 Âlem sonradan olmadır. (Çev.)

Pes sâbit oldu kim cemî'-i tasavvurât ve tasdîkât bedîhî degülmüş, bu iki kısmun sübûtından lâzım geldi kim ba'zı tasavvurât ve ba'zı tasdîkât bedîhî imiş ve ba'zısı nazarî imiş, bunların nazarîsi bedîhîsinden tarîk-i fikr ile kesb olur. *“el-Fikru hüve tertîbu umûrin ma'lûmetin li't-teeddî [19^b] ilâ mechûlin tasavvuriyyin ev tasdikiyyin.”* Ya'nî **fikr** ma'lûm emirleri tertîb eylemege ya'nî ba'zın mukaddem ve ba'zun mu'ahhar kılmağa dirler, ta [ki] bir mechûl-i tasavvuriye yâhûd bir mechûl-i tasdîkiye yitişile. Meselâ insân bir mechûl-i tasavvurîdür bunu bilmek olmaz illâ fikr ile ya'nî hayevânı arayup bulup mukaddem tutup ve nâtıkı mu'ahhar tutmağa olur. Ve dahî âlemün hâdisliği dahî bir mechûl-i tasdîkîdür bunu bilmek olmaz illâ fikr ile ya'nî *“li-ennehu müteğayyirun”*¹ kaziyyesini bulup mukaddem tutup ve *“küllü müteğayyirun hâdisün”*² kaziyyesin [20^a] dahî mu'ahhar tutmağa olur.

Ve dahî kavm³, mechûl-i tasavvuriye irişdüren müretteb tasavvurlara hayevân-ı nâtık tasavvurları gibi **“kavl-i şârih”** dirler ve mechûl-i tasdîkiye mûsil olan iki mukaddimeye **hüccet** dirler ve **kıyâs**dur. Bunun evvelki mukaddimesine **suğrâ** dirler ve ikinci mukaddimesine **kübrâ** dirler; Nitekim aşağıda bu didüklerümüzün ale't-tafsîl mebâhisi gelse gerek inşâ'allâhu te'âlâ. Ve dahî bilmek vâcibdür kim her fikr savâb olmaz; zîrâ gâh olur ki ba'zı fikir ba'zına münâkız olur. Meselen bir âkil-i müfekkîr gâh fikr eyler, anun fikri tasdîk bi-kıdemi'l-âleme [20^b] yitişür ve gâh fikr eyler, fikri tasdîk bi-hudûsî'l-âleme irişür. Kıdem-i âlem dahî ve hem hudûsî dahî ikisi bile savâb olacağı yok zîrâ nakîzeyn dururlar; **“ictimâ'-ı nakzeyn”** hod bedîhiyyü'l-butlândur. Eyle olsa ma'lûm oldu kim her fikr nîce olursa savâb olmazmış pes ihtiyâc sâbit oldu bir kânûna kim anunla fikrün hatâsın savâbından temyîz ideler; ol kânûn degüldür illâ fenn-i mantıkdur. Bunu ta'rîf itdiler, ta'rîf-i resmîyilen:

1 Çünkü değışkendir. (Çev.)

2 Her değışken sonradan olmadır. (Çev.)

3 'Kavm' ile kastedilen mantıkçılardır. (Çev.)

[BİRİNCİ BÖLÜM]

[Mantık İlminin Tanımı]

“el-Mantıku âletun kânûniyyetun ta’simu murâ’âtuhâ ez-zihne anî l-hatâ’i fî l-fikri.” Ya’nî **mantık** bir âlet-i kânûniyyedür ki anun kavânînini [21^a] ya’nî kavâ’idini ve mesâ’ilini ri’âyet itmeklik zihni hatâdan saklar fikirde. Ma’lûm oldu kim mantıkun nefsi zihni hatâdan saklamazmış ve illâ gerek idi kim mantıkî olan kimesneye hiç hatâ ârız olmayaydı. Ma’a-hazâ mantıkî olan kimesneye fikirlerinde hatâ ârız olur kavânîn-i mantıkî ri’âyet itmedüğünden ötürü. Uşda beyân-ı hâcet ile’l-mantıkla ya’nî halk mantika ne nesnede muhtâc dururlar anı beyân itmekle tasdik bi’l-fâide ya’nî mantıkun fâidesi ne nesne idüğine tasdik hâsıl olur. Meselâ mübtedî bu beyân-ı [21^b] hâcet ile tasdik eyler ki ilm-i mantıkun fâidesi zihni hatâdan fikirde saklamakdur, bu tasdikden ana basîret hâsıl olur. Ve dahî beyân-ı mâhiyet-i mantık itmekle dahî mübtedîye tasavvur-ı mâhiyet-i mantık bi-resmihi hâsıl olur, bu tasavvurla dahî ziyâde basîret hâsıl olur ve dahî beyân-ı mevzû’-ı fenn-i mantika dahî şürû’ olunsun. Bilgil kim her ilmin mevzû’ı ol nesnedür ki o ilimde anun a’râz-ı zâtıyyesinden bahis olına ya’nî ol nesnedür ki anun zâtına ârız olan ahvâlden bahis olına. Mesela ilm-i nahvin mevzû’ı kelimedür; bu kelimenün [22^a] zâtına ârız olan hâller kim mu’reb olmak, mebnî olmak, munsarif olmak, lâ-yensarif olmak gibi. Nahv’da anlardan bahis olunur. Ve dahî bu kelime ilm-i Tasrîf çün dahî mevzû’dur; zîrâ bunun zâtına ârız olan hâller kim i’lâl, idgâmdur. Ve ne kim bunlara benzer varise sarfda anlardan bahis olunur.

[Mantık İlminin Konusu]

Ve dahî ilm-i mantık’un mevzû’ı **“ma’lûmât-ı tasavvuriyye”** ve **“ma’lûmât-ı tasdikıyye”**dür **“min-haysü’l-îsal”** ya’nî ma’lûmât-ı tasavvuriyye kim andan murâd **“külliyyât-ı hams”**dur **“mechûlât-ı tasavvuriyye”**ye mûsil oldukları cihetden mevzû’-ı mantık dururlar ve ma’lûmât-ı [22^b] tasdikıyye kim andan murâd kazâyâdur **“mechûlât-ı tasdikıyye”**ye mûsil oldukları cihetden mevzû’-ı mantık dururlar. Meselâ külliyyât-ı hamsun ba’zını ba’zıyla nîce tertîb itmek gerek kim mechûl-i tasavvuriyyeye irişdüre-

ler ve kaziyyeleri dahî nîce tertîb eylemek gerek kim mechûl-i tasdîki netîce vireler bu cihetlerden bahis olunur.

Emmâ kudemâ katında mevzû'-ı mantık ma'kûlât-ı sâniyedür. Bilgil kim ma'kûlât iki dürlüdü; biri **“ma'kûlât-ı ûlâ”**dur biri **“ma'kûlât-ı sâniye”**dür. Ma'kûlât-ı ûlâ şol **ta'akkul** olınan emirler dururlar kim hâricde anların mâ-sadıkları bulına, dahı bunlar [23^a] ol mâ-sadaklara haml-i hüve hüve ile haml olınalar insân gibi hayevân gibi sâir külliyyât gibi. Mesela Zeyd ve Amr ve Bekr insâna ve hayevâna mâ-sadak ve efrâd dururlar; zîrâ bu efrâddan su'âl olunsa insân ve hayevân cevâbda makûl olurlar. Ammâ ma'kûlât-ı sâniye şol emirler dururlar kim anlarıniçün hâricde haml olınacak mâ-sadıklar ve ferdler bulunmaz külliyyet ve cüz'iyet ve cinsiyyet ve araziyyet gibi ve ne kadar âlemde me'ânî-i masdariyye varsa beglik, kadîlik, üstâdlık, şâkirdlik gibi. Uşda bunlarıniçün vâki'de hiçbir ferd bulunmaz kim ana haml olına. Pes kudemâ [23^b] katında mevzû'-ı mantık külliyyât-ı hamsun mebdeleri kim cinsiyyet ve nev'iyet ve fasliyyet ve zâtiyyet ve araziyyet dururlar anlardur.

Eger dersen kim “bu me'ânî-i masdariyyelere niçün ma'kûlât-ı sâniye didiler?” Biz eydürüz kim bunlar evvelen ve bi'z-zât ya'nî bilâ-vâsita idrâk olunmazlar belki sâniyen ve bi'l-araz ya'nî kâim oldukları nesneler vâsıtasıyla idrâk olunurlar. Anuniçün bunlara **“ma'kûlât-ı sâniye”** didiler. Mesela evvelen cins idrâk olunur, cinsiyyet anunıla kâim olduğu cihetden anun vâsıtasıyla sonra idrâk olunur; fasliyye, nev'iyet ve sâir me'ânî-i masdariyye [24^a] dahî buncılayın dururlar. Pes ne kadar me'ânî-i masdariyye varısa hâric vücûdlarına zarf düşmüşdür, belki nefslere zarf düşmüşdür. Eyle olsa bunlar mevcûd-ı hâricî olmazlar zîrâ mevcûd-ı hâricî oldur kim hâric vücûdına zarf düşse. Gine buncılayın bunlar mutlakan ma'dûm dahî degüllerdür; zîrâ hâric bunların egerçi vücûdlarına zarf düşmemişdür lîkin nefslere zarf düşmüşdür.

Bilgil kim hâric ve vâki' ve nefs-i emr dükelisinin ma'nâsı birdür. Ve ferd ve mâ-sadak ve cüz'î bunlar dükelisi [24^b] bir ma'nâya dururlar. Mesela şey hâricde mevcûd olduğu cihetden ana ferd ve mâ-sadak ve cüz'îdürler. Ve dahî **“mâ-bihî ş-şey' hüve hüve”**ye ya'nî bir nesneye kim şeyün şey'iyeti

anunıladur, hakikat ve mâhiyet ve hüviyyet dirler. Pes bunlar dükelisi elfâz-ı müterâdife oldılar. Ammâ ba‘zılar eydürler “*mâbihi’ ş-şeyi hüve hüve*” hâricde tahakkukı i‘tibâriyle ana **hakikat** dirler. Ve hâricde teşahhus ve ta‘ayyün i‘tibâriyle ana **hüviyyet** dirler. Ve hâricde tahakkukıyla teşahhusundan kat‘-ı nazar **mâhiyet** dirler. Pes bu takdîrce bunlar elfâz-ı müterâdife olamazlar belki elfâz-ı [25^a] müteğâyire fi’l-mefhûm ve müttehîde fi’l-hâric olurlar. Ve dahî **sübût** ve **tahakkuk** ve **vücûd** ve **kevn** bunlar dahî elfâz-ı müterâdife dururlar; ma’naları bedîhiyyût-tasavvurdur, beyâna muhtâc degüldür. Ve dahî her nesne kim zihinde hâsıldur ana **mefhûm** ve **tabî‘at** dirler.

Ve dahî bilmek gerekdür kim nisbet-i hükmiyye kim mahmûlun mevzû‘a nefsi emrde sübûtı yâhûd lâ-sübûtıdır. Ol nisbetün eger vukû‘a dahî adem-i vukû‘a dahî ihtimâli müsâvî olsa ana **şekk** dirler. Mesela “Zeydün kâimun”da kıyâmün Zeyd’e sübûtının vukû‘ı dahî lâ-vukû‘ı dahî berâber olsa ana **şekk** dirler ve eger bir tarafa ihtimâli gâlib olsa [25^b] ol taraf-ı gâlibe **zann** dirler taraf-ı mağlûba **vehm** dirler. Meselâ kıyâmün Zeyd’e sübûtının vukû‘ına ihtimâl gâlib olsa adem-i vukû‘ına dahî ihtimâl mağlûb bulunsa ihtimâl-i gâlibe ve râciha **zann** dirler ve ihtimâl-i mağlûba ve mercûha **vehm** dirler. Ve eger nisbet-i hükmiyyenün bir tarafa hiç ihtimâl-i fi’l cümlesi olmasa ana **yakîn** dirler.

Ve bir kaziyye kim anda yakîn ola ana “**kaziyye-i yakîniyye**” dirler ve bir kaziyye kim anda şekk ola ana “**kaziyye-i müşekkeke**” dirler ve bir kaziyye kim anda vehm ola ana “**kaziyye-i vehmiyye**” dirler. Ve dahî bunu dahî bilmek gerekdür kim nisbet-i hükmiyyenün kaçan taraf-ı âhara ihtimâli [26^a] meslûb olsa dahî hükm vâkı‘a mutâbık olsa ol hükme “**hükm-i sâdık**” dirler ve eger ol hükm vâkı‘a mutâbık olmasa ana “**hükm-i kâzib**” dirler ve ol hükmün vâkı‘a mutâbakatına “**ilm-i yakîn-i sıdk**” dirler ve adem-i mutâbakatına **cehl** ve **kizb** dirler. Ve bir kaziyye kim sıdkı müştemil ola ana “**kaziyye-i sâdıka**” dirler ve bir kaziyye kim kizbi müştemil ola ana “**kaziyye-i kâzibe**” dirler.

Ve dahî bilmek gerekdür kim bu aksâm-ı mezkûre küllîsi cânib-i tasdikde bulunır, tasavvurda bulunmaz. Zirâ dimişlerdür kim her sûret kim zihinde hâsıl olur, ol sûret zî-sûrete mutâbıkdur. Anda [26^b] hatâ yokdur, belki

hatâ olsa hükümde bulunur. Meselâ irakdan bir şebah görünse dahî zihinde sûret-i insân mürtesim olsa lâkin nefis-i emrde ol görülen şebah feres olsa ol sûret-i insânda hatâ yokdur; belki hatâ ol sûret-i insândur diyü olunan hükümdedir.

[Mebâhis-i Elfâz]

Ve dahî biz mebâhis-i elfâz-ı dahî alâ tarîkı'l-ihtisâr beyân idelüm tâ ki mübtediye fevâid-i kesîre-i celîle hâsıl ola. Eger su'âl idüb dersen: “Mantıkî olan kimesne ma'lûmât-ı tasavvuriyye ve ma'lûmât-ı tasdîkiyyeden min-haysül'îsâl ile'l-mechûlât bahs itdüğünden ötüri elfâzdan bahse ne ihtiyâcı [27^a] vardur? Meselâ mûsil ile't-tasavvur olan lafz-ı cins ve lafz-ı fasl degüldür belki ma'nâlarıdır ve gine buncılayın mûsil ile't-tasdîk olan dahî lafz-ı suğrâ ve kübrâ degüldür belki ma'nâlarıdır. Pes mebâhis-i elfâz neye gerekdi kim mantıkda getürürler?” Biz cevâb virüb eydürüz kim teslîm iderüz kim eyledür ve lîkin mantıkî olan kimesne ifâde ya'nî me'ânî'i gayra bildürmek ve istifâde ya'nî ma'ânî-i gayrdan ahz itmek cihetinden muhtâcdur; zîrâ egerçi elfâzsuz mülâhaza-i me'ânî inde'l-akl câizdür lîkin gâyet asîrdür. Pes me'ânîye delâlet itdükleri ecilden elfâza [27^b] ihtiyâc olundı.

[Delâlet]

“ed-Delâletu kevnü'ş-şey'i bi-hâletin yelzimu minê l-ilmi bihi'l-ilme bi-şey'in âhar.” Ya'nî **delâlet** şeyün bir hâletde olmasıdır kim ânı bilmekden âharı bilmek lâzım gele. *“ed-Delîlu ve'd-dâllu hüve' llezî yelzimu minê l-ilmi bihi'l-ilme bi-şey'in âhara ve'l-medlûlu mâ-yelzimu ilmuhu minê l-ilmi bi-şey'in.”* Ya'nî **delîl** ve **dâll** ol nesnedür ki anı bilmekden âharı bilmek lâzım gele ve **medlûl** ol nesnedür ki anı bilmek delîli bilmekden lâzım gele. Mesela duhân, delîl ve dâlldur ve nâr, medlûldur; zîrâ duhânı bilmekden elbette nârı bilmek lâzım gelür ve duhânun bir hâlde vâkı' olmaklığı [28^a] kim anı bilmekden nârı bilmek lâzım gelür, ana **delâlet** dirler. Pes delâlet delîlle medlûl ortasında bir ma'nâ-i masdarî olmuş oldu.

Bu mutlak delâlet iki nev'dür: Bir “delâlet-i lafziyye”dür, bir dahî “delâlet-i gayr-ı lafziyye”dür. Zîrâ eger delîl ve dâl lafz olsalar ol vakit delâlete

“**delâlet-i lafziyye**” dirler. Ve eger lafz olmasalar delâlete “**delâlet-i gayr-ı lafziyye**” dirler. Bu “**delâlet-i lafziyye**” üç nev’dür: Biri **vaz’iyye**dür biri **tab’iyye**dür biri dahî **akliyye**dür. Zîrâ eger delâlet-i lafziyye bi-hasebi ca’l-i câ’il ya’nî bir vaz’ idicinin vaz’ına ilm sebebiyle olsa ana “**delâlet-i lafziyye-i vaz’iyye**” dirler, insânun hayevân-ı nâtika delâleti gibi. Zîrâ bir kimesne [28^b] lafz-ı insânı hayevân-ı nâtika mevzû’ idüğine ilmi olmasa ol kimesne lafz-ı insândan hayevân-ı nâtika fehm idemez; ammâ kaçan lafz-ı insân hayevân-ı nâtika mevzû’ idüğine ilmi vâkı’ olsa elbette bu lafzdan ma’nâsını fehm ider. Ve eger delâlet-i lafziyye bi-hasebi ca’l-i câ’il olmasa dahî bi-hasebi iktizâ’i’t-tab’ olsa ana delâlet-i “**lafziyye-i tab’iyye**” dirler, “özü özü” lafzının su’âl¹ delâleti gibi. Meselâ bir kimesneye su’âl ârız olsa elbette ol kimesnenün tab’atı “özü özü” dimegi iktizâ itdüğü eelden bu lafzun su’âl delâletine delâlet-i lafziyye-i tab’iyye didiler. Ve eger delâlet-i lafziyye [29^a] bi-hasebi ca’l-i câ’il ve hem bi-hasebi iktizâ’i’t-tab’ dahî olmasa belki akl ol lafzdan ma’nâsını fehm itmekde müstakill olsa ol delâlete “**delâlet-i lafziyye-i akliyye**” dirler, dîvâr ardından mesmû’ olan lafzun telaffuz idicisinin vücûdına delâlet itmesi gibi.

Ammâ “**delâlet-i gayr-ı lafziyye**” iki nev’dür: Biri akliyyedür eserün müessire delâleti gibi ve biri vaz’iyyedür devâll-i erba’ kim hutût ve ukûd ve nusab ve işâret dururlar anların ma’nâlarına delâletleri gibi. Ve lâkin mantikiyyîn katında maksûd olan delâlet-i lafziyye-i vaz’iyyedür. “*ed-Delâletü l-lafziyyetu l-vaz’iyyetu* [29^b] *kevnü l-lafzi bi-haysü metâ utlika fuhime minhu ma’nâhu lî l-ilmi bi-vaz’ihi.*” Ya’nî delâlet-i lafziyye-i vaz’iyye lafzun bir cihetle olmasıdır ki ne vakit zikr olunsa ma’nâsı fehm olına. Ol lafzun mevzû’ olmasına ilminden ötüri lafz-ı insânun ma’nâsına delâleti gibi; nitekim zikr itdük.

Bu delâlet-i lafziyye-i vaz’iyye dahî üç nev’dür: **Mutâbikî**dür, **tazammunî**dür, **iltizâmî**dür. “*ed-Delâletü bi’l-mutâbakatı hiye delâletü l-lafzi alâ temâmî l-ma’nâ l-mevzû’i lehu bi-vâsıtati l-vaz’i.*” Ya’nî “**delâlet-i mütâbikî**” diyü lafzun tamâmı ma’nâ-yı mevzû’un-lehe vaz’ vâsıtasıyla [30^a] delâletine dirler, insânun hayevân-ı nâtika delâleti gibi. “*Ve d-delâle-*

1 Öksürüğe (Çev.)

tü bi't-tazammun hiye delâletü'l-lafzi alâ cüz'i'l-ma'na'l-mevzû'i lehu bi-vâsıtatı vaz'i'l-lafzi lehu.” Ya'nî “**delâlet-i tazammunî**” lafzun ma'nâ-yı mevzû'un-lehe vaz'ı vâsıtasıyla cüz'ine delâletidür, lafz-ı insânun hayevân-ı nâtıka delâleti hâlinde yalunuz hayevâna yâhûd yalunuz nâtıka delâleti gibi. “*Ve d-delâletü bi'l-iltizâmî hiye delâletü'l-lafzi ale'l-hârici'l-lâzimi li'l-ma'na'l-mevzû'i lehu fi'z-zihni bi-vâsıtatı vaz'i'l-lafzi lehu.*” Ya'nî delâlet-i [30^b] iltizâmî lafzun ma'nâ-yı mevzû'un-lehe vaz'ı vâsıtasıyla ma'nâ-yı mevzû'un-lehden hâric olub zihinde lâzım olan emre delâletidür, lafz-ı insânun hayevân-ı nâtıka delâleti hâlinde kâbiliyyet-i ilm san'at-i kitâbete delâleti gibi.

Eger su'âl idüb dersen kim “delâlet-i iltizâmiyyenün ta'rîfinde niçün mülâzeme-i zihniyye şart kılındı, mülâzeme-i hâriciyye şart kılınmadı?” Biz cevâb virüb eydürüz kim **mülâzeme-i zihniyye** anuniçün şart olundu kim eger **mülâzeme-i hâriciyye** şart olsa lâzım gelürdi kim kanda kim delâlet-i iltizâmiyye bulunsa mülâzeme-i hâriciyye dahî [31^a] bulunaydı; zîrâ meşrût şartsuz bulunmaz ve lâkin bu lâzım kim meşrût şartsuz mütehakkık olmamaktır bâtıldır. Zîrâ bazı yirde delâlet-i iltizâmî bulunur, mülâzeme-i hâriciyye zihinde mümteni' olur. Mesela lafz-ı amâ kim ma'nâ-yı mutâbıkîsi adem-i basardur şol şeyden kim basîr olmak şânından ola basara delâlet ider, delâlet-i iltizâmiyye ile ma'a-hazâ basar amâya hâricde lâzım olmak muhâldır. Pes anuniçün delâlet-i iltizâmiyyede mülâzeme-i hâriciyye şart olunmadı, mülâzeme-i zihniyye şart olundu.

Ve eger gine su'âl idüb dersen kim “basar hod cüz'-i mefhûm-ı amâdur; pes amânun buna [31^b] delâleti delâlet-i iltizâmiyye olmaz belki delâlet-i tazammuniyye olur. Biz cevâb virüb eydürüz lâ-nüsellim ki basar cüz'-i mefhûm-ı amâ ola zîrâ amânun ma'nâ-yı mevzû'un-lehi adem-i muzâf ile'l-basardur; basar kim muzâfun-ileyhdür, ma'nâ-yı amâdan hâricdür egerçi izâfet dâhil ise. Eger dersen kim bu delâlât-ı selâs ortasında istilzâmı ve adem-i istilzâm ile nisbet nedür?” Biz dirüz kim delâlet-i mütâbıkî tazammunîyi müstelzim degüldür. Nitekim ma'nâ-yı mutâbıkî basît olsa delâlet-i mutâbıkî bulunır, tazammunî bulunmaz; ammâ mutâbıkî iltizâmîyi müstelzim midür ve yâhûd degül midür ma'lûm degüldür. [32^a] Zîrâ her ma'nâ için lâzım-ı zihni lâzım olmak ma'lûm degüldür. Pes bundan ma'lûm olunur kim

tazammunî dahî iltizâmî-i müstelzim midür yâhûd degül midür ma'lûm degüldür. Ve lâkin tazammunî ilen iltizâmî mutâbıkîye tâbî' oldukları ecden mutâbıkîsüz bulunmazlar.

[Müfred ve Mürekkeb Lafız]

[Müfred]

Ve dahî bilmek gerekdür kim her lafz kim bi'l-mutâbıkî ma'nâya dâll ola; lafz ya müfreddür ve yâhûd mürekkebdür. Zîrâ eger ol lafzun cüz'inden ma'nâsının cüz'ine delâlet murâd olmayacak olursa ol lafz müfreddür ve eger delâlet murâd olacak olursa ol lafz mürekkebdür.

Pes bu müfredün sıdkı altı vech [32^b] üzerine olur: Biri budur kim lafzun dahî ma'nânun dahî aslâ cüz'i olmaya, hemze-i istifhâm gibi kim noktaya alem ola. Ve biri dahî budur kim lafzun cüz'i olmaya ma'nânun cüz'i ola hemze-i istifhâm gibi kim bir şahsa alem ola. Ve biri dahî oldur kim lafzun cüz'i ola ma'nâsının cüz'i olmaya Zeyd gibi kim noktaya alem ola. Ve biri dahî oldur kim lafzun dahî ma'nânun dahî cüz'i ola lâkin lafzun aslâ ma'nâya delâleti olmaya Zeyd gibi kim bir şahsa alem ola. Ve biri dahî oldur kim lafzun dahî ma'nâsının dahî cüz'i ola ve dahî lafzun ma'nâya delâleti [33^a] ola lâkin ol ma'nâ ma'nâ-yı maksûdun cüz'i olmaya Abdullah alem olduğu halde uşda bunda bir cüzi abddur ubûdiyyete delâlet ider. Ve bir cüzi dahî lafzatullahdur, ulûhiyyete delâlet ider. Bu iki ma'nâ ile asıl ma'nâ-yı maksûd kim zât-ı müşahhasadur anun cüzleri degüldür. Ve biri dahî oldur kim lafzun dahî ma'nâsının dahî cüz'i ola dahî lafzun cüz'i ma'nâ-yı maksûdun cüz'ine delâlet ide lâkin ol delâlet murâd olmaya hayevân-ı nâtık gibi. Kaçan bir şahs-ı insâniyyeye alem olsa zîrâ hayevân-ı nâtık şahsa alem olıcak ma'nâsı hayevân-ı nâtık [33^b] ma'a't-teşahhus olmuş olur; bu ma'nânun bir cüz'i hayevân-ı nâtıkdur ve bir cüz'i teşahhusdur. Pes her kaçan kim hayevân zikr olunsa dahî andan bu ma'nâ dilense lafz-ı hayevân kim cüz'-i lafzdur kendü ma'nâsına delâlet ider. Kendü ma'nâsı kim cism-i nâmî vü hassâs müteharrik bi'l-irâdedür, hayevân-ı nâtıkun cüz'idür; hayevân-ı nâtık ma'nâ-yı maksûdun cüz'idür. Pes vâsitayla lafz-ı hayevân ma'nâ-yı maksûdun cüz'ine delâlet itmiş olur;

zîrâ bir şeyün cüz'inün cüz'i ol şeyün cüz'idür lâkin hâl-i alemiyyede bu delâlet murâd degüldür, belki hayevân-ı nâtıktan murâd degüldür illâ zât-ı [34^a] müşahhasadur.

Bu müfred ü mürekkeb ma'lûm olundukdan sonra bilgil kim lafz-ı müfredün iştirâk-i lafzî ile üç ma'nâsı dahî vardır: Biri oldur kim müfred dirler mukâbili tesniye ve cem' kim **vâhiddür**, anı dilerler. Ve biri dahî oldur kim müfred dirler mukâbili **muzâf** dilerler ve biri dahî oldur kim müfred dirler mukâbili **cümle** ve **kaziye** dilerler.

[Edat, Kelime, İsim]

Bu dahî ma'lûm olundukdan sonra şol müfred kim mukâbili mürekkebdür, üç nev'dür: Biri **edâtdür** ve biri **kelimedür** ve biri **ismdür**. Zîrâ hâl bundan hâlî degül kim lafz-ı müfredün vahdehu muhberun-bih olmağa salâhiyyeti ola yâhûd olmaya. Eger olmayacak olursa ana edât dirler [34^b] “fî” gibi “lâ” gibi. Meselâ “*Zeydün fî'd-dâri*” disevüz muhberun-bih ya'nî mübtedâ haberi olan hasaledür yâhûd hâsilundur, hiç “fî” nün muhberun-bih olmakda dahli yokdur. Ve dahî “*Zeydün lâ-haceru*” dese vüz muhberun-bih lâ-hacerdür, “lâ” nun vahdehu muhberun-bih olmağa salâhiyyeti yokdur. Eger dersen kim “edât için bir misâl yiterdi, iki misâl neye getirüldi?” Biz dirüz kim vaktâ ki vahdehu muhberun-bih olmağa salâhiyyeti olmamak iki tarıkla oldıysa biri aslen muhberun-bih olmamak ve biri dahî fî'l-cümle muhberun-bih olmak lîkin vahdehu olmamak iki misâl getirüldi biri “fî” dür aslen muhberun-bih olmayana ve biri [35^a] “lâ” dur fî'il-cümle muhberun-bih olana. Ve eger lafz-ı müfredün vahdehu muhberun-bih olmağa salâhiyyeti olsa ol dahî bundan hâlî degüldür kim hey'et ile ve sîgasıyla ezmine-i selâseden bir mu'ayyen zamâna delâlet ide yâhûd itmeye. Eger hey'et ile ve sîgasıyla ezmine-i selâseden bir mu'ayyen zamâna delâlet itse ol lafza **kelime** dirler, darabe gibi alime gibi.

Ve eger vahdehu muhberun-bih olmağa salâhiyyeti olsa dahî hey'et ile ve sîgasıyla zamâna dahî delâlet itmeseyse ol lafza ism dirler, Zeyd gibi Amr gibi ilm gibi cehl gibi. Bu ism dahî iki dürlüdür: Biri **ism-i aynîdür** ve biri dahî **ism-i** [35^b] **ma'nâdur**. Zeyd, Amr ism-i aynîye kim ehl-i ma'kûl ana cevher dirler, misâl dururlar ve ilm ve cehl ism-i ma'nâyâ kim ana araz dirler misâl

dururlar. Ve lâkin ism-i ma'nâ dahî iki dürlüdür: Biri **vücûdî**dür ve biri dahî '**ademî**dür; ilm vücûdîye misâldür ve cehl 'ademîye misâldür. Vücûdî ol şeydür ki anun mefhûmında 'adem olmaya; 'ademî oldur kim mefhûmında 'adem ola. Meselâ mefhûm-ı cehl 'adem-i ilmdür, mefhûm-ı ilm sûret-i hâsıla fi'z-zihndür nitekim geçdi.

Ve dahî ism dahî iki nev'dür: Biri oldur kim ma'nâsı vâhid ola ve biri dahî oldur kim [36^a] ma'nâsı kesir ola. Eger ismün ma'nâsı vâhid olsa görelüm kim ol ma'nâ müteşahhıs ola yâhûd olmaya. Eger ismün ma'nâsı müteşahhıs olsa ya'nî nefis-i tasavvurı vukû'-ı şirketden mâni' olsa Zeyd gibi ol isme ehl-i mantık "**cüz'-i hakîkî**" dirler ve ehl-i nahv **alem** dirler. Ve eger ismün ma'nâsı müteşahhıs olmasa ya'nî nefis-i tasavvurı vukû'-ı şirketden mâni' olmasa ol isme **küllî** dirler, nitekim nahviyyûn ana **nekre** dirlerdi.

Küllî dahî iki nev'dür ya "**küllî-i mütevâtî**"dür yâhûd "**küllî-i müşekkik**"¹ dirler. Zîrâ hâl bundan hâlî degüldür kim küllînün efrâd-ı zihniyyesine ve efrâd-ı hâriciyyesine [36^b] sıdkı ya'nî mahmûl olması ale's-seviyye ola yâhûd olmaya. Eger küllînün efrâd-ı zihniyyesine ve hâriciyyesine sıdkı ale's-seviye ya'nî berâber olsa ana "**küllî-i mütevâtî**" dirler zîrâ tevâtû dahî luğatda tevâfukdur. Bu nev' küllînün efrâdı dahî asl ma'nâda muvâfık olduğün ana küllî-i mütevâtî dirler; misâli insân gibi şems gibi. Uşda insânun hâricde efrâdı var, bu efrâdun üzerine sıdkı ale's-seviyedür. Şems için dahî egerçi hâricde bir ferdi vardur lâkin efrâd-ı zihniyyesi kesîrdür, ol efrâda sıdkı ale's-seviyedür. Ve eger küllînün [37^a] efrâd-ı zihniyyesine ve hâriciyyesine sıdkı ale's-seviye olmasa belki ba'zı efrâdına sıdkı evlâ ve akdem ve eşedd olsa ba'zında olmasa anun gibi küllîye "**küllî-i müşekkik**" dirler, vücûd gibi. Uşda bu vücûd-ı mutlakun ba'zı efrâdı mümkinde bulunur ve ba'zı efrâdı vâcibde bulunur. Vâcibdeki vücûda mutlak vücûdun sıdkı evlâ ve akdem ve eşeddür; mümkindeki vücûda sıdkı evlâ ve akdem ve eşedd degüldür; zîrâ vücûd-ı vâcibde evlâdur mümkinde degül. Ve gine buncılayın vücûd-ı evvel vâcibde andan sonra mümkinde bulunur ve dahî [37^b] vâcibde eşeddür

1 İnsanin şekke düşmesi bakımından 'şekke düşülen' anlamında 'müşekkek' şeklindeki telaffuzu yaygın olan bu terimi Ladikî, sonraki açıklamalarından da anlaşılacağı üzere 'insanı şekke düşüren küllî' anlamında, metinde geçen üç yerde de 'müşekkik' olarak harekelediği için biz de bu tercihe uyduk. (Çev.)

mümkinde ez'afdur. Anuniçün kim âsâr-ı vücûd vâcibde ekserdür mümkinde ise nitekim eser-i beyâz kim tefrîk-i basar ya'nî göz kamaşdurmakdur karda ekserdür gayrî yirlerden. Pes bu nevi' küllînün efrâdının asıl ma'nâda iştirâkine nazar olınsa küllî-i mütevâtîdür diyü tahayyul olunur zîrâ ma'nâyı küllîde cemî'-i efrâd muvâfık dururlar. Ve eger bunun efrâdına sıdkında evleviyyetle ve akdemiyyetle ve eşeddiyyetle ihtilâfına nazar olınsa gûyâ ki bu bir lafz-ı müşterekdür ki bununiçün nîce ma'nâlar vardır diyü şekk olunur; eyle olsa bu nev'î [38^a] küllî sebep-i şekk olduğundan ötürü buna küllî-i müşekkik didiler. Bu zıkr olınan ahvâl-ı ismün ma'nâsı vâhid olıcakdur.

Ammâ kaçan ismün ma'nâsı kesîr olsa evvel bir ma'nâyâ mevzû' olub sonra ol ma'nâ mülâhaza olunub dahî ma'nâ-yı âhara mevzû' olmak tarikle ol me'ânî-i kesîre ortasında nakl-i mütehallil ola yâhûd olmaya. Eger ol me'ânî-i kesîre arasında bu tarîk ile nakl-i mütehallil olmasa belki ismün cemî' ma'nâlarına vaz'ı ale's-seviye ya'nî buna nîce mevzû' oldıysa âhara dahî [38^b] eyle olmağıla olsa ol isme cemî'-i me'ânîyi kesîresi arasında iştirâkinden ötürü **müşterek** dirler; misâli ayn gibi. Uşda bu ayn bâsiret içün ve zeheb içün ve rükbe¹ içün ale's-seviye mevzû'dur ya'nî evvel ayn-ı bâsıraya mevzû' ola dahî sonra zeheb içün yâhûd rükbe içün mevzû' ola; eyle degüldür belki bâsıraya nîce mevzû' ise zehebe ve rükbeye dahî eyle mevzû'dur. Pes lafz-ı ayn müşterek oldı, bu me'ânî müşterek oldılar.

Ve eger ismün me'ânî-i kesîresi arasında zıkr olınan tarikle [39^a] nakl-i mütehallil olsa hâl bundan hâlî degüldür kim ma'nâ-yı evvelde kim menkûlun anhdur, anun isti'mâli metrûk ola ve yâhûd olmaya. Ve eger ma'nâ-yı evvelde isti'mâli metrûk olsa ol vakt **"lafz-ı menkûl"** dirler. Bunda dahî nâkil bundan hâlî degüldür kim ya "ehl-i şer'" ola ya "örf-i âmm" ola ya "örf-i hâss" ola. Eger nâkil ehl-i şer' olsa ol vakt isme **"menkûl-ı şer'î"** dirler, lafz-ı "salât" ve lafz-ı "savm" gibi. Zîrâ salât, evvel lugatda mutlakana du'âyâ dirlerdi sonra ehl-i şer' erkân-ı ma'lûmeye ya'nî şol ma'lûm rüknlere kim tekbîretü'l-iftitâh, [39^b] kıyâm, kırâ'at, rükû', sücûd, ka'de-i ahîre, mikdâr-ı t-teşehhüd, hurûc bi-sun'îhi dururlar nakl idüp vaz' itdiler. Pes ma'nâ-yı

1 'Diz gözü'. Bkz. Mütercim Asım Efendi, "ve diz gözüne denir; الرَّجَبَةُ نَفْسُ [nukretu'r-rukbet] ma'nâsına.", *Kâmusü'l-Mubîr Tercümesi*, (haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014, c. VI, s. 5448. (Çev.)

menkûlun anı du'â oldu, ma'nâ-yı menkûlun ileyh erkân-ı ma'lûme oldu. Ve lafz-ı savm dahî evvel lugatda mutlakan imsâke ya'nî yiyüp içmemege dirlerdi, sonra ehl-i şer' imsâk-i mahsûs me'a'n-niyyete ya'nî kasd ile tulû'-i şemsden gurûbına dek yiyüp içmemege vaz' itdiler. Pes ma'nâ-yı menkûlun anı mutlak-ı imsâk oldu ve ma'nâyı menkûlun-ileyh imsâk-i mahsus me'a'n-niyyet oldu. Ve eğer nâkil örf-i âmm olsa [40^a] ya'nî avâmm olsa ol vakt isme **"menkûl-ı örfi"** dirler, lafz-ı dâbbe gibi. Zîrâ bu evvel lugatda **"î-küllî mâ-yedübbü ale'l-arzî"** ya'nî "her nesne ki yir yüzinde hareket eyleye ana dirlerdi"; sonra örf-i âmm "zât-ı kavâ'im-i erba" a ya'nî "dörd ayaklu" ya vaz' itdiler. Pes ma'nâ-yı menkûlun ileyh bu zât-ı kavâ'im-i erba'a oldu. Ve eğer nâkil örf-i hâss ya'nî havâss olsa ol vakit isme **"menkûl-ı ıstılâhî"** dirler nahviyyûn ıstılâhları gibi. Meselâ fi'il-i evvel lugatda her nesne ki fâ'ilden sâdır ola ana dirlerdi sonra nuhât¹ her kelime kim nefsinde ma'nâya [40^b] delâlet ide dahî ehad-i ezmine-i selâse mukârin ola ana vaz' itdiler ve dahî nuzzâr ya'nî ehl-i nazar ve ehl-i bahs ıstılâhları gibi. Meselâ deverân evvel lugatda sokakda harekete dirlerdi sonra ehl-i nazar her nesne ki illet olmağa sâlih ola, ana eserün terettübüne didiler. Meselâ terettüb-i ishâl gibi şürb-i sukmûniya için.

Ve eğer ismün ma'nâsı kesîr olsa dahî aralarına nakl-i mütehallil olsa dahî menkûlun anında isti'mâli metrûk olmasa belki nâkil katında iki ma'nâda bile isti'mâl olunsâ ol vakit ana evvelki ma'nâda ki menkulun anıdır, isti'mâli hâlinde **hakikat** dirler [41^a] sonraki ma'nâda ki menkûlun ileyhdür isti'mâli hâlinde **mecâz** dirler, lafz-ı "esed" gibi. Zîrâ bu evvel hayevân-ı müfterise ya'nî aslana mevzû' idi sonra racül-i şücâ'ıla hayevân-ı müfteris arasında mütehakkık olan alâka-i şecâ'atdan ötüri esedi racül-i şücâ'a nakl idüb vaz' itdiler. Pes esed dinilüb ma'nâ-yı menkûlun anı ki hayevân-ı müfterisdür ol dilenicek esed lafzına hakikat dirler ve eğer esed dinilüb andan racül-i şücâ' dilense ol vakt esede mecâz dirler. Zîrâ hakikat-ı lafzî sîga-i fa'ıldür ki mef'ûl ma'nâsına ola ya'nî [41^b] muhakkak ve müsbet ma'nâsına. Lafz-ı esed dahî ma'nâ-yı menkûlun anı ki ma'nâ-yı mevzû'un-leh-i evveldür anda isti'mâl olıcak kendü makâmında müsbet olduğu eelden ana hakikat didiler. Ve dahî lafz-ı mecâz masdar-ı mîmîdür fâ'il ma'nâsına, te-

1 Nahviyyun ve nuhât, nahivciler, yani dilbilimciler demektir. (Çev.)

câvüz idici dimekdür. Pes kaçan lafz-ı esed dahî ma'nâ-yı menkûlun ileyh ki ma'nâ-yı mevzû'un leh-i sânidür. Anda isti'mâl olunacak mekân evvelen ki menkûlun anhdur, tecâvüz idici olmuş olur, anuniçün ana mecâz didiler.

Eger su'âl idüb dersen kim “senün zikr itdügünden şöyle ma'lûm oldu kim [42^a] ismün ma'nâsı kesîr olsa ve dahî nakl-i mütehallil olsa dahî menkûlun anhdâ isti'mâlini nâkil terk eylese ol vakit ana menkûl dirler. Eyle olsa biz eydürüz kim lâ-nüsellim ki lafz-ı menkûlun nâkil katında bi'l-külliyeye isti'mâli terk olına; meselâ ehl-i şer' salâtından gâh olur ki du'â dilerler ve fi'ilden ehl-i hahv gâh olur ki mâ-yesduru ani'l-fâ'ili dilerler ve deverândan gâh olur ki ehl-i Münâzara hareket fi's-sevk¹ dilerler.” Biz cevâb virüb eydürüz kim teslîm iderüz kim nâkil katında lafz-ı menkûlun, menkûlun anhdâ isti'mâli bulunur; [42^b] lâkin bu isti'mâl bi-tarîkı'l-mecâz olur. Bizüm nâkil isti'mâlin ma'nâ-yı menkûlun anhdâ terk ider didüğümüzden murâdumuz bi-tarîkı'l-hakikat terk ider dimekdür. Pes eger ismün ma'nâ-yı menkûlun anhdâ isti'mâli bi-tarîkı'l-hakikati terk olunsa ol vakit ana **menkûl** dirler. Hâsıl-ı kelâm bu mahalde budur ki cemî'-i menkûlât-ı şer'îyye ve örfiyye ve ıstılâhiyye kaçan nâkil katında ma'nâ-yı menkûlun ileyhde isti'mâl olunsalar ol vakit hakikat olmuş olurlar ve ammâ kaçan ma'nâ-yı menkûlun anhdâ ki ma'nâ-yı lugavîdür anda isti'mâl olunsalar [43^a] ol vakt mecâz olurlar, hakikat olmazlar. Zîrâ nâkile nisbeti ma'nâ-yı lugavî, ma'nâ-yı menkûlun ileyhdür; emmâ ehl-i lugat katında emr ber-aksdür. Ya'nî ehl-i lugat lafz-ı menkûlî ma'nâ-yı lugavîde isti'mâl itseler ol lafz hakikat olur ve eger ma'nâ-yı ıstılâhîde isti'mâl itseler ol vakit lafz-ı mecâz olmuş olur; zîrâ ehl-i lugata göre ma'nâ-yı ıstılâhî ma'nâ-yı menkûlun ileyh olur.

Ve dahî bilmek vâcibdür kim her lafz, lafz-ı âhara nisbet olunsa bundan hâlî degüldür kim ikisinün bile mefhûmları müttehid ola yâhûd muhtelif ola. [43^b] Eger lafzeynün mefhûmeyni müttehid olsa anlara **müterâdifân** dirler; zîrâ terâdüf lugatda ardaşmakdur, bunda dahî gûyâ ki lafzeyn-i râki-beyn oldılar ma'nâ-yı merkûb oldu. Anun içün lafzeyne müterâdifeyn didiler gazanferlen esed gibi. Ve eger lafzeynün mefhûmeyni müttehid olmasalar

1 Nüşada “sûk” şeklinde olmakla beraber, doğrusunun Münazara ilminde kullanıla gelen, “delili öne sürmek” manasındaki “sevk” kelimesi olması daha münasip gözükmüyor. Bak., Saçaklızâde Mehmed Efendi, *el-Velediyye*, İstanbul: Ârif Efendi Matbaası 1318, s. 124. (Çev.)

ol vakit lafzeyne müterâdifeyn dimezler belki **mütebâyineyn** dirler, Zeydle Amr gibi. Bu zikr olunan mebâhis dükeli lafz-ı müfredin aksâmının mebâhisidür, biz geldük mürekkebe hâline.

[Mürekkebe]

Bilgil kim **mürekkebe** kim mefhûmi lafzun cüz'inden ma'nânun cüz'ine delâlet murâd olmakdur; iki nev'dür: "**Mürekkebe-i [44^a] tâm**"dur yâhûd "**mürekkebe-i gayr-ı tâm**"dur. Zîrâ hâl bundan hâlî degüldür kim mürekkebe için sükût-i mütekellim sahîh ola yâhûd olmaya. Eger sükût-i mütekellim sahîh olsa mürekkebe-i tâm olur ve illâ mürekkebe-i nâkıs olur. Eger dersen kim "mürekkebe için sükût-i mütekellim sahîh olmakdan murâd nedür?" Biz eydürüz kim mürekkebe için sıhhat-ı sükût-i mütekellimden murâd oldur kim mürekkebe telaffuz olunıcak; meselâ "Zeydün kâimün" dinilecek muhâtaba fâide-i tâmme hâsıl olur ya'nî mübtedâ zikr olunıcak haberün zikrine muhtâc olduğu gibi yâhûd haber zikr olunıcak mübtedâyâ muhtâc olduğu gibi. Anun [44^b] lafz-ı âharı sormağa ihtiyâcı kalmaz egerçi fi'l-cümle lafz-ı âharı sormağa; meselâ mekânda mıdır yâhûd zamânda mıdır demek gibi muhtâc olursa. Pes mütekellimün kelâmının üzerine sükûtı sahîh olmakdan murâd ana fâide-i tâmme hâsıl olmak olur; ammâ kaçan mütekellim Zeyd dise muhâtab'ın fâide-i tâmme hâsıl olmaz belki lafz-ı âharı sormağa muhtâc olur. Meselâ "Zeyd nedür? Kâim midür yâhûd kâ'id midür?" dimeğe muhtâc olur; anuniçün mütekellim Zeyd didüğü halde sükûtı sahîh olmaz. Hâsıl-ı kelâm ne vakit kim mürekkebe [45^a] isnâdı müştemil olsa ol vakt anun üzerine sükût-i mütekellim sahîh olduğu eelden ana mürekkebe-i tâmme dirler ve nahviyyün ana **kelâm** ve **cümle** dirler.

Bu mürekkebe-i tâm dahî eger sıdka ve kizbe ihtimâli olsa ya'nî eger bu mürekkebe-i tâmmun nefsi-i mefhûmına nazar olursa dahî nefsi-i mefhûmından gayrı umûrdan kat'-ı nazar olursa dahî ol mefhûmeye sâdıkdur yâhûd kâzibdür demek sahîh olsa ol vakit mürekkebe-i tâmme **kaziyye** ve dahî **haber** dirler ve nahviyyün ana kelâm-ı haberî ve cümle-i haberî dirler ve illâ ana "**mürekkebe-i inşâ'î**" dirler. Eger [45^b] su'âl idüb dersen kim "senün didüğün üzerine lâzım gelür ki şol mürekkebe-i tâmme ki kizbe ihtimâli

olmaya “*es-semâ’u fevkanâ*” gibi dahî “*Allâhu ilâhuna*”² gibi; kizbe ihtimâli ola ve şol mürekkebi-i tâmm kim sıdk ihtimâli olmaya “*es-semâ’u tahtenâ*”³ gibi sıdk ihtimâli ola, bu nîce rast gelür?” Biz eydürüz kim şol haberler kim vâki’de sâdıkdur, anlarun nefsi-i minh ya’nî muhassıl-ı mefhûmına nazar olunsa dahî vâki’den ve husûsiyyet-i mütekellimden belki husûsiyyet-i mefhûmdan dahî kat’-ı nazar olunsa anlarda hemân manzûrun fihi olan sübût-ı şey’in li-şey’in [46^a] yâ selb-i şey’in an şey’in kalur; eyle olsa anlarun kizbe dahî ve sıdk dahî ihtimâli olur ve gine buncılayın derhâl şol haberlerde kim aslen sıdk ihtimâli olmaya. Hâsıl-ı kelâm budur kim haberün sıdk kizbe ihtimâli nefsi-i mefhûma nazardur. Hemân pes “*es-semâ’u fevkanâ*” misillünün egerçi vâki’de kizbe ihtimâli yokdur; ammâ nefsi-i mefhûmına nazar vardur ve dahî “*es-semâ’u tahtenâ*” misillünün dahî egerçi vâki’de sıdk ihtimâli yokdur; ammâ nefsi-i mefhûmına nazar vardur.

Ammâ mürekkebi-i inşâ’i kim anun mefhûmı sıdk [46^b] ve kizbe ihtimâli olmamakdur, bundan hâlî degüldür kim bi’l-vaz’ bir şeyün talebine ya’nî matlûb olmasına delâlet ide yâhûd itmeye. Eger inşâ bi’l-vaz’ talebi-şeye delâlet itmeyecek olursa ol vakit inşâya mütekellimün zamîrinde olanı gayra tenbîh itdüğinden ötürü **tenbîh** dirler. Pes bunun ta’rîfi bu olmuş olur: “*et-Tenbîhu hüve’l-inşâ’u llezî yünebbihu alâ mâ fî zamîri’l-mütekellim.*” Ya’nî “tenbîh bir mürekkebi-i inşâ’îdür ki mütekellimün hâtırında olan emri gayra bildüre.” Bu tenbîhün tahtında temennî ve teraccî ve kasem ve nidâ [47^a] münderic dururlar ya’nî bunlar tenbîhun envâ’ı dururlar. **Temennî** şol “**mürekkebi-i tâmm**”dür ki anda harf-i temennî ola “*leyte Zeyden tâirun*”⁴ gibi. **Teraccî** şol mürekkebi-i tâmmdür ki anda harf-ı tereccî ola, Allâh Te’âlânun: “*Le’alla’llâhe yuhdisü ba’de zâlike emran*”⁵ didüğü gibi. **Kasem** şol mürekkebi-i tâmmdür ki anda harf-i kasem ola, “*vallahi le-efalenne*”⁶ gibi. Ve **nidâ** şol mürekkebi-i tâmmdür ki anda harf-i nidâ ola “yâ Zeyd” gibi;

1 Gökyüzü üstümüzdedir. (Çev.)

2 Allah ilahımızdır. (Çev.)

3 Gökyüzü altımızdadır. (Çev.)

4 Zeyd keşke uça. (Çev.)

5 Ayet: “(...) olur ki Allah, bundan sonra bir durum ortaya çıkarıverir.” Talak 1.

6 Allah’a yemin ederim falanca şeyi muhakkak yapacağım. (Çev.)

ma'nâsı "ed'ûke"¹ demekdür. Eger dersen kim "ilm-i nahvde zikr olunmuşdur ki *"et-temennî talebu husûlî şey'in"* ya'nî "temennî bir şeyün husûlinün talebine dirler." Pes eyle [47^b] olsa bu temennî nîce tenbîhun tahtında mün-deric olmuş olur; tenbîh hod talebe delâlet itmez." Biz eydürüz kim teslîm iderüz kim temennî taleb-i husûl-ı şey'e delâlet ider, lâkin bi'l-vaz' delâlet itmez. Belki temennî anı mutazammın olduğundan ötüri delâlet ider. Mesela *"leyte Zeyden tâirun"* dinilse asl ma'nâ-yı mutâbıkîsi Zeyd'ün tâir olması mütekellimün maksûdî idügüne tenbîhdür. Pes bu ma'nâ taleb-i tayerânı mütezammın olduğundan ötüri *"leyte Zeyden tâirun"* ana delâlet ider. Tenbîh hod asl vaz'da taleb-i şey'e delâlet itmeyendür; pes indirâc-ı sahîh [48^a] olur.

Ve eger inşâ bi'l-vaz' taleb-i şey'e delâlet idecek olursa ol dahî bundan hâlî degüldür kim matlûb olan fehm ola yâhûd fehmün gayri ola. Ve eger matlûb olan fehm olsa ana *istifhâm* dirler: *"el-İstifhâmu talebu l-ilmi ammâ fi zamîri l-muhâtabi."* Ya'nî "istifhâm muhâtabın hâtırında olanı mütekel-lim taleb itmege dirler" ve eger inşâ bi'l-vaz' taleb-i fehme delâlet itmese belki fehmden gayrı şeyün talebine delâletitse dahî isti'lâya mukârin olsa ya'nî tâlib a'lâ olsa. Ve dahî matlûb fi'il olsa ol vakit ana [48^b] *nehî* dirler ve eger inşâ taleb-i şey'e delâletitse dahî tesâvîye mukârin olsa ya'nî tâlib müsâvî olsa ol vakit inşâyâ *iltimâs* dirler. Ve eger huzû'a mukârin olsa ya'nî tâlib ednâ olsa ol vakit inşâyâ *su'âl* ve *du'â* dirler. Bunlara misâl beyân itmek lâzım degül; zîrâ ednâ teveccühle misâlleri ma'lûm olunur.

Ammâ mürekkeb-i gayr-ı tâm ki mefhûm-ı isnâd-ı müştemil olmayan-dur bir nîce vech üzerinedür: Biri *terkîb-i tavsîfidür* hayevân-ı nâtık gibi ve biri dahî *"terkîb-i izâfî"*dür *"gulâmu Zeydin"* gibi ve biri dahî *"terkîb-i ta'dâdî"*dür *"hamsete aşere"* gibi [49^a] ve biri dahî *"terkîb-i mezcî"*dür; Ba'lebek gibi ve biri dahî *"terkîb-i savtî"*dür; Sibeveyh gibi ve biri dahî isimle edâtdan mürekkeb olandur *"bi-Zeydin"* gibi ve biri dahî fi'ille edât-dan mürekkeb olandur *"kad darabe"* gibi. Bu envâ'un hiç birinde isnâd bu-lunmadüğundan ötüri dükelsinün *"mürekkeb-i gayr-ı tâm"* ve *"mürek-keb-i nâkıs"* dirler.

1 Seni çağırıyorum. (Çev.)

[Külliyât-ı Hams]

Cümle-i ıstılâhât-ı mantıkıyyeden birisi **İsâgûcî**dur. Bundan murâd dahî **“külliyyât-ı hams”**dur ya'nî beş nev' küllîdür ki biri **nev'**dür ve biri dahî **cins**dür ve biri dahî **fasl**dur ve biri dahî **hâssa**dur ve biri dahî **araz-ı âmm**dur. Zîrâ her mefhûm [49^b] zihinde hâsıl olduğu cihetden eger kesîrîn arasında iştirâkden mâni' olmayacak olursa **küllî**dür ve eger mâni' olacak olursa **cüz'**dür. Pes bu küllî bundan hâlî degüldür kim mâ-tahtındaki efrâdınun nefsi-i mâhiyeti ola yâhûd mâ-tahtındaki efrâdında dâhil ola yâhûd mâ-tahtındaki efrâdınun mâhiyetinden hâric ola. Eger küllî, nefsi-i mâhiyeti efrâd olsa ana **nev'** dirler ve eger efrâdınun mâhiyetinde dâhil olsa ol dahî bundan hâlî degüldür kim ol mâhiyetle nev'-i âhar arasında tamâm-ı cüz'-i müsterek ola yâhûd olmaya. Ve eger küllî, efrâdınun [50^a] mâhiyetiyçün tamâm-ı cüz'-i müsterek olsa ana **cins** dirler ve eger tamâm-ı cüz'-i müsterek olmazsa ana **fasl** dirler. Ve eger küllî efrâdınun nefsi-i mâhiyeti olmayub ve cüz'-i dâhili dahî olmayup belki hâric olacak olursa ol dahî bundan hâlî degüldür kim hakikat-ı vâhideye mahsûs ola yâhûd olmaya. Ve eger hakikat-ı vâhideye mahsûs olsa ana **hâssa** dirler ve illâ ana **arâz-ı âmm** dirler.

Ve dahî bilmek gerekdür kim nefsi-i mâhiyeti-i efrâd olan küllîye ve dâhil olan küllîye kavm **zâtî** dirler ve hâric olanlara **arazî** dirler. Pes nev' ve cins ve fasl [50^b] zâtî dururlar ve hâssa, araz-ı âmm arazî dururlar. Pes nev'i ta'rif itdiler resmî ile:

[Nev']

“en-Nev'u külliyyün makûlun alâ kesîrine müttetikîne bi'l-hakâ'iki fi-cevâbi mâ-hüve.” Ya'nî **nev'** bir küllîdür ki kesîrine müttetikîne bi'l-hakâ'ika mâ-hüveyle su'âlün cevâbında makûl ola. Külliyyün demek zâiddür; zîrâ makûlün alâ kesîrine demek dahî küllî dimekdür. Egerçi fi'l-cümle arada tefâvüt fi'l-mefhûm varsa makûlun alâ kesîrine cinsdür, cemî'-i külliyyâta şâmindür. Müttetikîne bi'l-hakâ'ik ya'nî mâhiyetleri bir ola dimegile cinsi ihrâc [51^a] eyledi; zîrâ cins makûl olduğu efrâdun hakikatları bir degül. Meselâ hayevân cinsdür; bir ferdi insândur ve bir ferdi dahî feresdür ve biri dahî bakardur. Bu efrâdun hakikatları müttetik degüldür; zîrâ insân hayevân-ı nâtıkdur, feres hayevân-ı sâhildür. Ve dahî cevâb-ı mâ-hüvede makûl ola di-

megile fasilla hâssa, araz-ı âmm hâric oldılar; zîrâ bunlar cevâb-ı mâ-hüvede makûl olmazlar nitekim gelse gerek bunun misâli insân gibi bunun efrâdı Zeyd ve Amr ve Bekr dururlar, bu efrâdun hakikatları hayevân-ı nâtıkdur. Hemân pes [51^b] bunların biri birinden farkları teşahhusâtıdadur, hemân bu insân cemî'-i efrâdının tamâm-ı mâhiyetleri olduğundan ötüri anların üzerine hem **bi-hasebi's-şirke** ve hem **bi-hasebi'l-husûsiyye** makûl olur. Mesela Zeyd ile Amrdan su'âl olursa dahî gine buncılayın insân makûl olur. Bu nev' hârice nisbet iki dürlüdür: Biri oldur kim müte'addidü'l-eşhâs ola insân gibi ve biri dahî oldur kim hâricde müte'addidü'l-eşhâs olmaya belki hemân bir ferde münhasır ola şems gibi.

[Cins]

Cinsi şöyle ta'rif itdiler ta'rif-i resmîyle: *"el-Cinsü külliyyûn makûlun [52^a] alâ kesîrîne muhtelifîne bi'l-hakâ'iki fi-cevâbi mâ-hüve."*¹ Bunda dahî makûl alâ kesîrîne **cins**dür. Muhtelifîne bi'l-hakâ'ik dimegile nev' ihrâc olunur; fi-cevâbi mâ-hüve dimegile külliyyât-ı bâkiye ihrâc olunur misâli hayevân gibi. Bu hayevân efrâdına bi-hasebi'l-husûsiyye makûl olamaz belki hemân bi-hasebi's-şirke makûl olur. Meselâ insânla feresden mâ-hümâyıla su'âl olursa hayevân cevâbda makûl olur; ammâ yalnız birinden su'âl olursa hayevân cevâbda makûl olmaz.

Bilgil kim teysîr için kavm, külliyyâtı tertîb itdiler. Pes [52^b] evvel insânı vaz' itdiler andan sonra hayevânı ardınca cism-i nâmî dahî ardınca cism-i mutlak dahî ardınca cevheri. Pes insân nev'dür, hayevân anun cins-i karîbidür; zîrâ anunla müşârikât-ı hayevâniyye ya'nî hayevân olmakdan müşârik olanlar arasında tamâm-ı cüz'-i müşterekdür. Gine buncılayın cism-i nâmî dahî insânun cinsidür lîkin bir mertebe cins-i ba'îdidür; zîrâ insânla müşârekât-ı hayevâniyye arasında tamâm cüz'-i müşterek degüldür belki insânla müşârikât-ı nebâtiyye ya'nî nebât olmakda müşârik olanlar arasında tamâm-ı cüz'-i [53^a] müşterekdür. Hemân meselâ insânla feresden su'âl olursa cism-i nâmî cevâbda makûl olamaz; ammâ insânla şecerden su'âl olursa cism-i nâmî cevâbda makûl olur. Ve gine buncılayın cism-i mutlak

1 Cins, gerçeklikleri farklı olan çokluklar hakkında "bunlar nedir?" diye sorulduğunda verilen cevaptır. (Çev.)

dahî insân'çün iki mertebe cins-i ba'iddür; zîrâ insânla müşârekât-ı hayevâniyye ve müşârekât-ı nebâtiyye arasında tamâm-ı cüz'-i müsterek degüldür belki insânla müşârekât-ı cemâdiyye ya'nî cemâd olmakda müşârik olanlar arasında tamâm-ı cüz'-i müsterekdür. Hemân meselâ insânla feresden ve insânla şecerden su'âl olunsa cism-i mutlak cevâbda makûl [53^b] olamaz belki insânla hacerden su'âl olunsa cism-i mutlak cevâbda makûl olur. Nebât diyü cism-i nâmîye dirler, cemâd diyü gayr-ı nâmîye dirler. Ve gine buncılayın cevher dahî insânun üç mertebe cins-i ba'ididür; zîrâ insânla müşârikât-ı hayevâniyye arasında feres gibi ve insânla müşârekât-ı nebâtiyye arasında şecer gibi ve insânla müşârekât-ı cemâdiyye arasında hacir gibi kemâl-i cüz'-i müsterek olamaz belki insânla müşârikât-ı cevher ya'nî cevher olmakda müşârik olanlar arasında akl gibi cüz'-i müsterek olur.

Hemân mesela insânla şecerden ve insânla hacerden su'âl [54^a] olunsa cevher cevâbda makûl olamaz belki insânla akldan ki insânun müşârik-i cevherîsidür su'âl olunsa her cevher cevâbda makûl olur; ammâ insânla feresden ki müşârik-i hayevânîsidür su'âl olunsa cevâb hayevân olur ve insânla şecerden ki müşârik-i nebâtîsidür su'âl olunsa cism-i nâmî cevâb olur ve insânla hacerden ki müşârik-i cemâdîsidür su'âl olunsa cevâb cism-i mutlak olur. Pes kaçan cins-i karîb olsa ya'nî hiç cinsde bu'd olmasa bir cevâb hâsıl olur mesela hayevân gibi. Ve her kaçan ki [54^b] cinsde bir mertebe bu'd bulunsa iki cevâb hâsıl olur hayevânla cism-i nâmî gibi ve her kaçan ki cinsde iki mertebe bu'd bulunsa üç cevâb hâsıl olur hayevân gibi cism-i nâmî gibi cism-i mutlak gibi ve her kaçan kim cinsde üç mertebe bu'd mütehakkık olsa dörd cevâb olur, hayevân gibi cism-i nâmî gibi cism-i mutlak gibi cevher gibi eyle olsa aded-i ecvibe aded-i bu'ddan zâid olmuş olur. Faslı dahî şöyle ta'rîf itdiler ta'rîf-i resmî ile:

[Fasl]

"el-Faslu külliyyün yuhmelu ale'ş-şey'i fî cevâbi eyyü şey'in hüve fî [55^a] cevherihi." Ya'nî fasl bir küllîdür ki şeyün üzerine haml olunur; *"eyyü şey'ün hüve fî cevherihi"* su'âlinün cevâbında nâlık gibi hassâs gibi külliyyün cemî'-i külliyyâta şâmilüdür. *"Yuhmelu ale'ş-şey'i fî cevâbi eyyü şey'in hüve"*¹ dimegile

1 O şeye, "o şey nedir" sorusunun cevabında yüklenir. (Çev.)

nev' ve cins ve araz-ı âmm hâric oldılar; zirâ nev' ile cins *"eyyü şey'in hüve"* su'âline cevâb olamazlar belki "mâ-hüve" su'âline cevâb olurlar; 'araz-ı âmm hod aslen cevâbda makûl olamaz. "Fî cevherihî" dimegile hâssa hâric oldı; zirâ bu hâssa *"eyyü şey'in hüve fî arazihi"*¹ su'âline cevâb olur. Hemân bu fasl cins gibi ya karîbdür [55^b] yâhûd ba'iddür; zirâ eger fasl mâhiyetini cins-i karîbinde olan müşârikâtından temyîz edecek olursa fasl-ı karîb olur nâtık gibi mâhiyet-i insâniyye için. Zirâ bu nâtık insânî cemî'-i müşârekât-ı hayevâniyyesinden feres gibi temyîz ider. Ve eger fasl mâhiyeti cinsliginde olan müşârikâtından temyîz edecek olursa ol vakt fasl-ı ba'id olur hassâs gibi mâhiyet-i insâniyyet için; zirâ bu hassâs insânî cemî'-i müşârikât-ı cism-i nâmîden şecer gibi temyîz ider. Hassa'î şöyle ta'rîf itdiler ta'rîf-i resmî ile:

[Hâssa]

"el-Hâssatu külliyyetün makûletün alâ efrâdi hakikatın [56^a] vâhidetin fakat kavlen araziyyen." Ya'nî hâssa bir küllîdür ki hakikat-i vâhidenün efrâdına makûl ola kavli arazîle ya'nî arazî olup makûl olmasıyla. *"Makûletün alâ mâ-tahte hakikatın vâhidetin"*² dimegile cins ile araz-ı âmm hâric oldılar. *"Kavlen araziyyen"* dimegile nev' ile fasl hâric oldılar. Bu hâssa dahî iki nev'dür: Biri hâssa-i lâzım³ dur ve biri dahî hâssa-i müfârikdur. *"Hâssa-i lâzım"* oldur kim mâhiyetden hâric ola dahî andan infikâki mümteni' ola dahîk bi'l-kuvve gibi mâhiyet-i insâniyye için. *"Hâssa-i müfârik"* oldur kim mâhiyetden [56^b] hâric ola dahî andan infikâki mümkün ola dahîk bi'l-fi'l gibi insân için. Araz-ı âmmı şöyle ta'rîf itdiler:

[Araz-ı Âmm]

"el-Arazu l-âmm külliyyün makûlun alâ mâ-tahte hakâ'ika muhtelifetin kavlen araziyyen." Ya'nî *"araz-ı âmm"* bir küllîdür ki hakâ'ik-i muhtelifenün efrâdına makûl ola kavli arazî ile. *"Alâ mâ-tahte hakâ'ika muhtelifetin"*³ dimegile nev', fasl hâssa hâric oldılar ve "kavlen araziyyen" dimegile cins hâric oldı; zirâ cins egerçi hakâ'ik-i muhtelifeye makûl olur lakin kavli arazî ile degül belki kavli zâtîyilendür. Bu araz-ı âmm dahî hâssa [57^a] gibi ya lâ-

1 O şey arazi bakımından nedir? (Çev.)

2 Tek bir hakikatın altındakiler üzerine söylenen. (Çev.)

3 Farklı gerçeklikler altındakiler üzerine. (Çev.)

zımdur ya **müfârik**dur. “**Araz-ı âmm-ı lâzım**” oldur kim mâhiyetden hâric ola ve andan infikâki mümteni‘ ola mâî bi’l-kuvve gibi mâhiyet-i insâniyye için. “**Araz-ı âmm-ı müfârik**” oldur kim mâhiyetden infikâki mümkün ola mâî bi’l-fi‘il gibi insân için vallâhu a‘lem.

Bilgil kim kaçan bir şey bir şeyden münfekk olmasa evvelki şeye melzûm dirler sonrağı şeye lâzım dirler. Lâzım, melzûmdan ayrılmamasına lüzûm ve mülâzeme dirler. Lâzım dahî iki dürlüdür: Biri lâzım-ı beyyindür ve biri dahî “lâzım-ı gayr-ı beyyin”dür. “**Lâzım-ı beyyin**” ana dirler kim melzûmun [57^b] tasavvurla lâzımın tasavvuri cezm-i bi’l-lüzûmda ya’nî lâzımın melzûma haml olmasında kifâyet ide şey’-i âhara ya’nî delîle ihtiyâc olunmaya; misâli inkisâm bi-mütesâviyeyni gibi erba‘a için. Meselâ mâhiyet-i erba‘a melzûmdur inkisâm bi-mütesâviyeyni tasavvur olursa elbette akl erba‘ı mütesâviyeyne münkasımdur diyü hükm eyler, delîle ihtiyâc olunmaz. Lâzım-ı gayr-ı beyyin bunun aksidür ya’nî “**lâzım-ı gayr-ı beyyin**” oldur kim melzûmun tasavvuruyla lâzımın tasavvuri cezm-i bi’l-lüzûmda kifâyet itmeye belki şeyin âhara ihtiyâc olana, şekl-i müsellesün zevâyâ-yı sâlisinün kâimeteyne tesâvîsi gibi; zîrâ müselles ki [58^a] hutût-ı müstakîme-i selâse’i ihâta iden şekldür melzûmdur. Bunun zevâyâ-yı selâsinün kâimeteyne müsâvî olması ana lâzımdur. Pes kaçan müsellesi tasavvur olursa ve zevâyâsının tesâvîsi dahî tasavvur olursa bu iki tasavvur cezm-i bi’l-lüzûmda ya’nî müsellesün zevâyâ-yı selâsi kâimeteyne müsâvîdür diyü hükmde kifâyet itmez, belki burhân-ı hendesîye ihtiyâc olunur.

Ve dahî bilmek gerekdür kim lâzım-ı beyyin dahî iki dürlüdür: Biri lâzım-ı beyyin-i âmmdur biri dahî lâzım-ı beyyin-i hâsdur. Lâzım-ı beyyin-i âmm oldur kim tasavvur-ı melzûm ma‘a tasavvuri’l-lâzım [58^b] cezm-i bi’l-lüzûmda kifâyet ide nitekim zikr olundu. Emmâ “**lâzım-ı beyyin-i hâss**” oldur kim yalunuz tasavvur-ı melzûm tasavvur-ı lâzımsuz cezm-i bi’l-lüzûmda kifâyet ide; meselâ mâhiyet-i isneyn melzûmdur za‘f-ı vâhid olmak ana lâzımdur. Pes kaçan mâhiyet-i isneyn tasavvur olursa bu tasavvur za‘f-ı vâhid olmağın tasavvurını ki lâzım tasavvurıdır ve isneyn za‘f-ı vâhiddür diyü cezmi ki cezm-i bi’l-lüzûmdur, müstelzim olur hiç şey’-i âhara ihtiyâc olunmaz.

[Kavl-i Şârih]

Cümle-i ıstılâhât-ı mantıkıyyeden birisi dahî *kavl-i şârihdür* ve buna mu‘arrif dahî dirler: “*Fè’l-kavlûş [59^a] şârihu ve’l-mu‘arrifu mâ-yestelzi-mu tasavvuruhu tasavvure ş-şey’i ev imtiyâzuhu an külli mâ-‘adâhu.*” Ya’nî “**kavl-i şârih**” ve “**mu‘arrif**” ol nesnedür kim anun tasavvurından şeyün bi’l-künh-i tasavvurı lâzım gele; misâli hayevân-ı nâtık gibi. Uşda her kaçan hayevân-ı nâtık tasavvur olunsa elbette insânun künh-i hakîkatle tasavvurı ana lâzım gelür ve yâhûd şeyün cem‘-i mâ‘adâsından imtiyâzını müstelzim ola; misâli cism-i nâtık gibi. Uşda her kaçan kim cism-i nâtık tasavvur olunsa insân cemî‘-i ağıârından temyîz olur.

Andan sonra bilmek vâcibdür kim mu‘arrif [59^b] mu‘arrefe umûmda ve husûsda müsâvî olmak vâcibdür; zîrâ şey kendü nefsinı bildürmek muhâl olduğundan ötüri. Mu‘arrif, mu‘arrefün nefsi olamaz ve dahî âmm olan nesne ifâde-i ta’rîfden kâsır olduğu cihetden mu‘arrif mu‘arrefden âmm dahî olamaz ve dahî aklda vücûd yöninden ekall olduğu ecilden mu‘arrif mu‘arrefden hâss dahî olamaz. Umûm husûs câiz olmayacak mu‘arrif mu‘arrefe mübâyin olmaduğı dahî zâhirdür. Pes sâbit oldı kim mu‘arrif mu‘arrefe umûmda ve husûsda müsâvî gereğimiş ya’nî her nesneye kim mu‘arrif sâdık olur ana mu‘arref sâdık olmak lâ-büddür ve her nesneye kim mu‘arref [60^a] sâdık olur ana dahî mu‘arrif sâdık olmak gerekdür.

Eger su‘âl idüb dirsın kim “mu‘arrif olan şey mâni‘ olmak ve muttarid olmak ve câmi‘ olmak ve mün‘akis olmak hod vâcibdür; pes bunlar ne vakit bulınurlar?” Biz eydürüz kim her kaçan kim mu‘arrif sâdık olduğunun külline mu‘arref sâdık olsa ol vakt mu‘arrif ağıâr-ı mu‘arrefi mâni‘ olmuş olur elbette ve hem muttarid dahî olmuş olur; zîrâ ittîrâd telâzum fi’s-sübûta dirler, bu takdîrce telâzum fi’s-sübût dahî bulınur. [60^b] Ve dahî her kaçan kim mu‘arref sâdık olduğunun külline dahî mu‘arrif sâdık olsa ol vakit mu‘arrif efrâd-ı mu‘arrefi câmi‘ olmuş olur elbette ve hem mün‘akis dahî olmuş olur; zîrâ in‘ikâs telâzum fi’l-intifâya dirler, bu takdîrce telâzum fi’l-intifâ dahî bulınur.

[Hadd-i Tâ'm ve Hadd-i Nâkıs]

Ba'dehu bilmek gerekdür kim mu'arref olan nesne ya haddur yâhûd resmdür. Hadd dahî ya hadd-i tâmdur yâhûd hadd-i nâkısdur. Resm dahî ya resm-i tâm yâhûd resm-i nâkısdur. Pes mu'arref ve kavlı şârih dörd kısım oldu. **"Hadd-i tâm"** oldur kim cins-i karîb ile fasl-ı karîbden mürekkebe ola, hayevân-ı nâtık gibi [61^a] ma'rifet-i insân için. Ve dahî **"hadd-i nâkıs"** oldur kim fasl-ı karîb ile cins-i ba'idden mürekkebe ola, cism-i nâtık gibi ta'rîf-i insâniçün. Ammâ bunlara hadd didüklerine sebep oldur kim hadd lugatda men'dür; vaktâ ki bunlar dahî ağyâr-ı mahdûdî mâni' oldıarsa bunlara hadd didiler. Emmâ evvelkine hadd-i tâm didüklerine sebep cemî'-i zâtiyyâtı müştemil olduğudur; ammâ sonrakine hadd-i nâkıs didüklerine sebep cemî'-i zâtiyyâtı müştemil olmadığudur.

[Resm-i Tâ'm ve Resm-i Nâkıs]

Ve dahî **"resm-i tâm"** oldur kim cins-i karîb ile hâssadan mürekkebe ola hayevân-ı dâhik gibi ta'rîf-i insân [61^b] için. Ve **"resm-i nâkıs"** oldur kim yalunuz hâssayla ta'rîf ola dâhik gibi yâhûd cins-i ba'idle hâssadan mürekkebe ola, cism-i dâhik gibi ta'rîf-i insâniçün. Ammâ bunlarda resm didüklerine sebep oldur kim resm lugatda eserdür; vaktâ ki bunlar dahî ta'rîf bi'l-hâric ya'nî ta'rîf bi'l-asâr oldıarsa bunlara resm didiler. Emmâ evvelkine resm-i tâm didüklerine sebep cins-i karîb ile fasl-ı karîbe müşâbih bir emrden mürekkebe olduğu cihetden hadd-i tâmma müşâbehtidür; ammâ sonrakine resm-i nâkıs didüklerine sebep resm-i tâmmun ba'zı eczâsı nâkıs olduğudur.

[İKİNCİ BÖLÜM]

[Kaziyyenin Tanımı ve Kısımları]

[62^a] Cümle-i ıstılâhât-ı mantıkıyyeden biri dahî kaziyyedir: “*el-Kaziyyetü kavlun yasıbbu en yukâle li-kâ’ilihi innehu sâdikun fîhi ev kâzibün.*” Ya’nî “**kaziyye** bir mürekkebdür ki kâ’iline bu sözinde ya girçektür ya yalandur demek sahîh ola.” Musannifün “kavlun” didüğü mürekkebât-ı tâmmeye ve mürekkebât-ı nâkısaya şâmil olduğı eelden cinsdür. “*Yasıbbu li-kâ’ilihi ennehu sâdikun fîhi ev kâzibün fîhi*”¹ didüğü fasldur; mürekkebât-ı nâkısayı ve dahî inşâ’ıyyâtı emrlere, nehyler ve istifhâm gibi nesneleri [62^b] ihrâc itdüğı eelden fasldur. Bu kaziyye iki kısım üzerine münkasımdur: Biri “**kaziyye-i hamliyye**”dür ve biri dahî “**kaziyye-i şartiyye**”dür. “**Kaziyye-i hamliyye**” oldur kim tarafeyni müfredeyn olalar. Bu dahî ya **mûcibedür** yâhûd **sâlibedür**; zîrâ eger mahmûl mevzûdur diyü hükm olunsa mûcibedür misâli “Zeydün kâtibün” gibi. Ve eger mahmûl mevzû‘ degül diyü hükm olunsa kaziyye-i sâlibedür misâli “Zeydün leyse bi-kâtibin” gibi. Eger dersen kim “mevzû‘ mahmûl nedür?” Biz eydürüz kim kaziyye-i hamliyyenün cüz’-i evveline **mevzû‘** dirler, cüz’-i sânisine **mahmûl** dirler.

Emmâ kaziyye-i [63^a] şartiyye oldur kim tarafeyni müfredeyn olmayalar belki mürekkebeyn olalar. Bu dahî iki kısım üzerinedür: Biri “**kaziyye-i şartiyye-i muttasıla**”dur biri dahî “**kaziyye-i şartiyye-i munfasıla**”dur. “**Kaziyye-i şartiyye-i muttasıla**” oldur kim anda bir kaziyyenün sıdkla yâhûd lâ-sıdkla kaziyye-i uhreynün sıdkı takdîrince hükm olına; misâli “*in kâneti ş-şemsü tâli’aten fe’ n-nehâru mevcûdun*” gibi. Bu “**şartiyye-i muttasıla-i mûcibe**”ye misâldür. Ammâ “**şartiyye-i muttasıla-i sâlibe**”ye misâli “*leyse in kâneti ş-şemsü tâli’aten fe’ n-nehâru mevcûdun*” gibidür. Ammâ “**kaziyye-i şartiyye-i munfasıla**” oldur kim iki kaziyyenün [63^b] arasında tenâfile hükm olına. Eger icâb yöninden kaziyyeteyn arasında tenâfile hükm olunursa “**kaziyye-i şartiyye-i munfasıla-i mûcibe**” olur; misâli “*el-adedü immâ zevcün ev ferdün*”⁴ gibi. Ve eger selb yönünden tenâfile hükm olunacak

1 O sözü söyleyene “doğru söylemiştir” yahut “yanlış söylemiştir” denilmesi mümkündür. (Çev.)

2 Güneş doğmuşsa, gündüz olmuştur. (Çev.)

3 Güneş doğmuşsa gündüz olmuş değildir. (Çev.)

4 Sayı ya çifttir ya tektir. (Çev.)

olursa “**kaziyye-i şartiyye-i munfasıla-i sâlîbe**” olur; misâli “*leyse immâ en yekûne'l-insânu esvede ev kâtiben*”¹

Bilgil kim kaziyye-i hamliyye dörd nev'dür: Biri “**hamliyye-i şahsiyye**”dür ve biri dahî “**hamliyye-i mahsûra**”dur ve biri dahî “**hamliyye-i mühmele**”dür ve biri dahî “**hamliyye-i tab'iyye**”dür. Kaziyye-i hamliyye-i şahsiyye oldur kim mevzû'ı şahs-ı mu'ayyen ola, bu dahî ya mûcibedür “Zeydün kâtibün” [64^a] gibi yâhûd sâlîbedür; misâli “Zeydün leyse bi-kâtibin” gibi. Kaziyye-i hamliyye-i mahsûra oldur kim mevzû'ı şahs-ı mu'ayyen olmaya belki külli ola ve dahî anda hükm efrâd-ı mevzû' üzerine ola, şol halde ki ol efrâdun külliyyetden ve cüz'iyetden kemmiyyeti ma'lûm olmuş ola. Pes bu dahî dörd kısım olmuş olur: Biri mûcibe-i külliyyedür ve biri dahî sâlîbe-i külliyyedür ve biri dahî mûcibe-i cüz'iyedür ve biri dahî sâlîbe-i cüz'iyedür. “**Mûcibe-i külliye**” oldur kim hükm îcâbla küllî efrâd-ı mevzû' üzerine vâkı' ola; misâli “külli insânin kâtibün” gibi. “**Sâlîbe-i külliye**” [64^b] oldur kim küll efrâdı üzerine selb ile hükm vâkı' ola; misâli “lâ-şey'e mine'l-haceri bi-insânin.”² “**Mûcibe-i cüz'iyeye**” oldur kim ba'zı efrâdı üzerine îcâb ile hükm ola, misâli “ba'zu'l-insâni kâtibün” gibi. “**Sâlîbe-i cüz'iyeye**” oldur kim ba'zı efrâdı üzerine selb ile hükm vâkı' ola; misâli “*ba'zu'l-insâni leyse bi-kâtibin*” gibi. Ve “**kaziyye-i hamliyye-i mühmele**” oldur kim anda dahî hükm efrâd-ı mevzû' üzerine olmuş ola lîkin külliyyetden ve cüz'iyetden kemmiyyeti efrâd-ı mevzû' beyân olunmaya. Bu dahî ya mûcibedür “*el-insânu fî husrin*”³ gibi ve yâhûd sâlîbedür ;[65^a] misâli “*el-insânu leyse fî husrin*”⁴ gibi. Ammâ “**kaziyye-i tab'iyye**” oldur kim anda hükm efrâd-ı mevzû' üzerine vâkı' olmaya belki nefsi-i mefhûm ve tabi'at-i mevzû' üzerine vâkı' ola; misâli “*el-insânu nev'un*”⁵ gibi. Ma'nâsı mefhûm-ı insân nev'dür, dimekdür.

Ve dahî bilmek vâcibdür kim kaziyye-i şartiyye-i muttasılanun cüz'-i evveline **mukaddem** dirler ve cüz-i sânisine **tâlî** dirler. Bu iki kısım üzerinedür: Biri **lüzûmiyyedür** ve biri dahî **ittifâkıyyedür**. “**Kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i lüzûmiyye**” oldur kim anda tâlînün sıdkıyla yâhûd lâ-sıdkıyla

1 İnsan ya siyah ya da yazı yazıcı olacak değildir. (Çev.)

2 Hiçbir taş insan değildir. (Çev.)

3 İnsan hüsrandır. (Çev.)

4 İnsan hüsranda değildir. (Çev.)

5 İnsan, türdür. (Çev.)

[65^b] alâ takdîri sıdkı'l-mukaddem hükm olına beynehümâ bir alâkadan ötüri; misâli *"in-kâneti ş-şemsü tâli'aten fe'n-nehâru mevcûdun"*¹ gibi. Uşda bunda beyne'l-mukaddem ve't-tâlî lüzûmla hükm alâkadan ötürüdür ki ol illiyetdür. Ve dahî **"kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i ittifâkiye"** oldur kim anda tâlînün sıdkla yâhûd lâ-sıdkla alâ takdîri sıdkı'l-mukaddem hükm olına lâkin beynehümâ bir alâkadan ötüri olmaya; misâli *"in-kâne'l-insânü nâtıkan fe'l-hımâru nâhikun"*² gibi. Uşda bunda nâtıkıyye insânla nâhikiyye hımâr arasında alâka ma'dûmdur belki bu hükm [66^a] alâ sebîli'l-ittifâkdur.

Ve dahî *kaziyye-i şartiyye-i munfasıla üç nev'*dür: Biri **"munfasıla-i hakikiyye"**dur, ve biri **"munfasıla-i mâni'atü'l-cem"**dür, ve biri dahî **"munfasıla-i mâni'atü'l-huluv"**dür. **"Munfasıla-i hakikiyye"** oldur kim kaziyyeteyn arasında sıdkda dahî ve kizbde dahî tenâfile hükm olına; misâli *"el-adedü immâ ferdün ev zevcün"*³ gibi. Uşda bunda hem zevciyyet ve hem ferdiyyet arasında tenâfile hükm olunmuşdur. **"Mâni'atü'l-cem"** oldur kim kaziyyeteyn arasında sıdkda tenâfile hükm olına fakat misâli *"hâze ş-şey' immâ şecerun ev hacerün"*⁴ gibi. Uşda hükm bi't-tenâfi hemân sıdkdadur. Ancak ammâ **"mâni'atü'l-huluv"** [66^b] oldur kim kaziyyeteyn arasında kizbde tenâfile hükm oluna fakat, misâli *"Zeydün immâ en-yekûne fi l-babri ve immâ en lâ-yağrağa."*⁵ Uşda bunda hükm bi't-tenâfi hemân kizbdedür ya'nî Zeyd bahrda olmayup ve hem gark olmak arasında tenâfile hükm olunmuşdur.

[Tenakuz]

Cümle-i ıstılâhât-ı mantıkıyyeden biri dahî tenâkuzdur: *"et-Tenâkûzu ihtilâfu'l-kaziyyeteyni bi'l-icâbi ve's-selbi bi-haysü yaktezî li-zâtihî en yekûne ehadühümâ sâdıkatên ve'l-ubrâ kâzibeten."* Ya'nî "tenâkuz iki kaziyyenün arasında icâb ile dahî selb ile ihtilâfa dirler" [67^a] bir cihet ile kim ol ihtilâf li-zâtihî birinün sıdkını ve birinün kizbini müstelzim ola, misâli *"Zeydün kâtibün"*⁶ ve *"Zeydün leyse bi-kâtibin"*⁷ gibi.

1 Güneş doğmuşsa gündüz mevcuttur. (Çev.)

2 İnsan düşünen ise eşek anırandır. (Çev.)

3 Sayı ya tektir ya da çifttir. (Çev.)

4 Bu şey ya ağaçtır ya taşdır. (Çev.)

5 Zeyd ya denizdedir ya da suda boğulmuyordur. (Çev.)

6 Zeyd yazı yazıcıdır. (Çev.)

7 Zeyd yazı yazıcı değildir. (Çev.)

Şol kaziiyeteyn ki aralarında tenâkuz vâkı' olur eger mahsûsateyn olsalar; tenâkuz mütehakkik olmaz illâ sekiz vahdet bulunmayınca. Evvelkisi vahdet-i mevzû'dur; zîrâ eger mevzû'da bir olmazsa tenâkuz olmaz, misâli "*Zeydün kâimün*"¹ ve "*Amrun leyse bi-kâimin*"² gibi. İkincisi vahdet-i mahmûl'dur; zîrâ eger mahmûllerinde ihtilâf olsa tenâkuz bulunmaz, misâli "*Zeydün kâtibün*" ve "*Zeydün leyse bi-şâ'irin*"³ gibi. Üçüncüsü vahdet-i zamândur; [67b] zîrâ eger zamânda muhâlif olsalar tenâkuz bulunmaz, misâli "*Zeydün kâimün leyle*"⁴ ve "*Zeydün leyse bi-kâimin nehâran*"⁵ gibi. Dördüncüsü vahdet-i mekândur; zîrâ eger mekânda dahî ihtilâf olsa tenâkuz bulunmaz, misâli "*Zeydün kâimün fî d-dâri*"⁶, "*Zeydün leyse bi-kâimin fî s-sûki*"⁷ gibi. Beşincisi vahdet-i izâfetdür; zîrâ eger izâfetde muhâlefet olsa tenâkuz mütehakkik olmaz, misâli "*Zeydün ebun li-Amrin*"⁸ ve "*Zeydün leyse bi-ebin li-Bekrin*."⁹ Altıncısı vahdet-i kuvve ve fi'ildür; zîrâ eger kuvvede ve fi'ilde ihtilâf olsa tenâkuz bulunmaz, misâli "*el-hamru müskirün bi'l-kuvve*"¹⁰ [68a] "*ve'l-hamru leyse bi-müskirin bi'l-fi'ili*."¹¹ Yedincisi vahdet-i külliyyet ve cüz'iiyyetdür; zîrâ bunlarda dahî eger ihtilâf olsa tenâkuz bulunmaz, misâli "*ba'zu'z-zenciyyi esvedü*"¹² ve "*ba'zuhu leyse bi-esvede*."¹³ Sekizincisi vahdet-i şartdur; zîrâ ihtilâf şart olsa tenâkuz bulunmaz, misâli "*el-cismu muferrikun li'l-basari bi-şarti kevnihî ebyeza*"¹⁴ "*ve'l-cismu leyse bi-müfferikin li'l-basari bi-şarti kevnihî esvede*."¹⁵

Ve dahî bilmek vâcibdür kim eger kaziiyeteyn mahsûsateyn olmasalar belki mahsûreteyn olsalar birisi kaçan mûcibe-i külliye olsa eyle gerekdür

1 Zeyd ayaktaadır. (Çev.)

2 Amr ayakta değildir. (Çev.)

3 Zeyd şair değildir. (Çev.)

4 Zeyd gece ayaktaadır. (Çev.)

5 Zeyd gündüz ayakta değildir. (Çev.)

6 Zeyd evde ayaktaadır. (Çev.)

7 Zeyd çarşıda ayakta değildir. (Çev.)

8 Zeyd Amr'ın babasıdır. (Çev.)

9 Zeyd Bekr'in babası değildir. (Çev.)

10 Şarap, potansiyel olarak sarhoş edicidir. (Çev.)

11 Şarap, fiilî olarak sarhoş edici değildir. Şemsiyye'deki örnek "Testideki şarap, bilkuvve sarhoş edicidir; testideki şarap, bilfiil sarhoş edici değildir." şeklindedir. Bu şekilde kuvve ve fiil açısından farklılık varsa, bu iki önerme arasında çelişki olmaz. (Çev.)

12 Bazı zenciler siyahtır. (Çev.)

13 Bazıları siyah değildir. (Çev.)

14 Cisim –beyaz olması şartıyla- gözü kamaştırır. (Çev.)

15 Cisim –siyah olması şartıyla- gözü kamaştırmaz. (Çev.)

kim biri sâlibe-i cüz'iyeye ola. [68^b] Ve eger sâlibe-i külliye olsa biri dahî mûcibe-i cüz'iyeye ola; zîrâ mûcibe-i külliye'nün nakîzi sâlibe-i cüz'iyeydûr. Misâli "*küllü insânin hayevânun*"¹ ve "*ba'zu'l-insâni leyse bi-hayevânin*."² Ve dahî sâlibe-i külliye'nün nakîzi mûcibe-i cüz'iyeydûr, misâli "*lâ-şey'e mine'l-insâni bi-hayevânin*"³ ve "*ba'zu'l-insâni leyse bi-hayevânin*."⁴

[Kıyâs ve Kısımları]

Cümle-i istilâhât-ı mantıkıyyeden biri dahî kıyâsdur. Bilgil kim matlab-ı a'lâ ve maksad-ı aksâ ilm-i mantıktan kıyâsdur. "*el-Kıyâsu kavulun müellefün min akvâlin metâ süllimet lezime an bâ li zâtibâ kavulun âhara*." Ya'nî "kıyâs [69^a] bir mürekkebdür ki nice akvâlden te'lîf olına, ne vakit kim teslîm olunsa anun zâtına kavli-âhar lâzım gele." Misâli "*el-âlemü müteğayyirün*" ve "*küllü müteğayyirin hâdisün*"⁵ gibi. Uşda bu bir mürekkebdür ki iki kazıyyeden te'lîf olunmuşdur; ne vakt kim bu iki kazıyye teslîm olunsa elbette bunların zâtına kavli-âhar lâzım gelür ki "*el-âlemü hâdisün*"dür.

Bilgil kim mukaddimelerün arasında mükerrer olan emre müteğayyir gibi matlûbun tarafeyni arasında vâkı' olduğu eelden "**hadd-i evsat**" dirler. Ve dahî matlûbun mevzû'ına âlem gibi ekser hâlde ehass olduğu eelden âlem [69^b] gibi "**hadd-i esğar**"dur dirler; zîrâ ehass olan efrâd yönünden ekall olur. Ve dahî matlûbun mahmûline hâdis gibi ekser halde e'amm olduğu eelden "**hadd-i ekber**" dirler; zîrâ e'amm olan nesne efrâd yönünden ekser olur. Ve dahî mukaddimeteynden şol ki hadd-i esğarı müştemildür "*el-âlemü müteğayyirün*" gibi ana **suğrâ** dirler. Ve şol mukaddime ki hadd-i ekberi müştemildür "*küllü müteğayyirin hâdisün*" gibi ana **kübrâ** dirler. Ve dahî suğrânun kübrâya icâbda ve selbde ve külliyyetde ve cüz'iyetde iktirânına **karîne** ve **darb** dirler.

Ve dahî suğrânun kübrâya iktirânından hâsıl [70^a] olan hey'ete **şekl** dirler. Eşkal dörddür: Biri biri **şekl-i evvel**dür. Bu ol şek[ü]ldür kim anda hadd-i evsat suğrâsında mahmûl ve kübrâsında mevzû' ola, misâli "külli

1 Her insan canlıdır. (Çev.)

2 Bazı insanlar canlı değildir. (Çev.)

3 Hiçbir insan canlı değildir. (Çev.)

4 Bazı insanlar canlı değildir. (Çev.)

5 Âlem değişkendir ve her değişken olan sonradan olmalıdır. (Çev.)

cîm be ve küllü be elif, cîm elif". Ve biri dahî **şekl-i sâîd**ür. Bu, evvel şekildirler anda hadd-i evsat suğrâsında dahî ve kübrâsında dahî mahmûl ola; misâli "küllü cîm be ve lâ-şey'e min elif be fe lâ-şey'e min cîm elif." Ve biri dahî **şekl-i sâlis** dür. Bu ol şekldür kim anda hadd-i evsat suğrâsında dahî ve kübrâsında dahî mevzû' ola, misâli "*küllü cîm be ve küllü cîm dâl fe-ba'zu* [70^b] *be dâl*." ¹ Ve biri dahî **şekl-i râbî**'dür bu ol şekldür kim anda hadd-i evsat suğrâda mevzû' ve kübrâda mahmûl ola, misâli "*küllü cîm be ve küllü elif cîm feba'zu be elif*." ²

Bu dörd şeklün içinde tab'a karîb olan bedîhiyyü'l-intâc olan şekl-i evveldür, bâkîsi tab'dan ba'iddür. Anuniçündür kim anlar şekl-i evvele redd olmayınca netîce virmezler. Ve dahî bilmek gerekdür kim kıyâs iki nev'dür: Biri **iktirânî**dür ve biri dahî **istisnâî**dür. Bu zikr olunan eşkâl iktirânîde bulunurlar. Eger dersen kim "kıyâs-ı [71^a] iktirânî neye dirler ve istisnâî nedir?" Biz eydürüz kim "**kıyâs-ı iktirânî**" oldur kim anda netîcenün ayni yâhûd nakîzi bi'l-fi'il mezkûr olmaya ve "**kıyâs-ı istisnâî**" oldur kim anda ayn-ı netîce ve yâhûd nakîz-i netîce bi'l-fi'il mezkûr ola. Misâli "*in kâne hazâ cismen fe-hüve mütehayyizün lakinnehu cismün yunticü ennehu mütehayyizün*." ³ Uşda "*mütehayyizün bi-aynibi*" ⁴ kıyâsda mezkûrdur, "*ev lakinnehu leyse bi-mütehayyizün yunticü ennehu leyse bi-cismîn*." ⁵ Uşda "*leyse bi-cismîn*" ⁶ didüğünün nakîzi "ennehu cismün"dür, bu mezkûrdur kıyâsda. Bu istisnâî dinildüğüne sebep harf-ı istisnâî müstemil [71^b] olduğudur nitekim ana kıyâs-ı iktirânî didükleri hudûd biri birine mukterin olduklarıdır.

[Sînâ'ât-ı Hams-Beş Sanat]

[Burhân]

Cümle-i ıstılâhât-ı mantıkıyyeden biri dahî burhândur. "*el-Burhânu kıyâsun müellefün min mukaddimâtin yakîniyyetin li-intâcî l-yakîn*." Ya'nî burhân ol kıyâsdur ki mukaddimât-ı yakîniyyeden mürekkeb ola. "*el-Yakînu nu hüve i'tikâdu ş-şey'i bi-ennehu lâ-yümkinu en yekûne illâ kezâ, mutâbıkan*

1 Her C, B'dir. Ve her C, D'dir. Öyleyse bazı B'ler D'dir. (Çev.)

2 Her C, B'dir. Ve her A, C'dir. Öyleyse bazı B'ler A'dır. (Çev.)

3 Bu şey cisimse aynı zamanda yer kaplayandır. Bu şey cisimdir, sonuç olarak bu şey yer kaplayandır. (Çev.)

4 Bizatihi yer kaplar. (Çev.)

5 Ya da o şey yer kaplayan değildir, öyleyse o şey cisim değildir sonucunu verir. (Çev.)

6 Cisim değildir. (Çev.)

li'l-vâki'i gayra mümkünü z-zevâli.” Ya'nî “yakîn diyü şeye i'tikâd itmeğe dirler bir vech ile kim vâki'e mutâbık ola, zevâli mümkün olmaya.”

Eger dir[sen] bu yakîniyyât [72^a] kaç nev'dür? Biz eydürüz kim kütüb-i mantıkda zikr olınan altı nev'dür: Biri **evveliyât**dur, bu ol kazıyyeler dururlar kim akl anda hükm ider mücerred tasavvur-ı tarafeynle; misâli *“el-vâhidü nısfu l-isneyn”*¹ gibi *“ve'l-küllü a'zamu mine'l-cüz'i”*² gibi. Bir kimse ki bunlarda tasavvur-ı etrâf kılssa elbette hükm ider şey'-i âhara ihtiyâcsuz. Ve biri dahî **müşâhedât**dur, bu ol kazâyâdur ki havâss-ı zâhireden ve bâtî-neden birisi sebebiyle akl hükm ide misâli *“eş-şemsu muzî'etün ve'n-nâru muhrikatun”*³ ve dahî *“enne lenâ havfen ve gazâben.”*⁴ Biri dahî [72^b] **mücerrebât**dur, bu ol kazâyâdur ki tecribeler sebebiyle akl hükm ider; misâli *“es-sakmûnya mushilu safrâ'i.”*⁵ Ve biri dahî **hadsıyyât**dur. Bu şol kazâyâdur kim akl cezm-i hükmde tekerrür-i müşâhedeye muhtâcdur; Misâli *“nûru'l-kameri müstefâdun mine'ş-şemsi li-ihtilâfi teşekkülâtihî n-nûriyyeti bi-hasebi evzâ'i ihtilâfi evzâ'i mine'ş-şemsi kurben ve bu'den.”*⁶ Ve biri dahî **mütevâtirât**dur. Bu şol kazâyâdur ki cem'-i kesîr kim kizb üzerine ittifâkları muhâl ola; anlardan istimâ' sebebiyle akl hükm ide. Misâli [73^a] *“Muhammed aleyhisselâm idde'â n-nübüvvete ve ezharê l-mucizete fi yedihî.”*⁷ Biri dahî şol **kazâyâdur ki kıyâsâtı bilesinedür.** Bu ol kazâyâdur ki akl zihinde hâzır olan vasat sebebiyle tasavvur-ı tarafeyn kıldukdan sonra hükm ide; misâli *“el-erba'atu zevcün bi-sebebi vasatin hâzırin fi z-zihni ve hiye'l-inkisâm bi-mütesâviyeyn.”*⁸ Eger dersen kim “vasat nedür?” Biz eydürüz kim vasat şol nesnedür ki li-ennehuya koşıla. Hâsıl-ı kelâm vasat delîldür.

[Cedel]

Cümle-i istilâhât-ı mantıkıyyeden biri dahî cedeldür. **Cedel** şol kıyâsdur [73^b] ki mukaddimât-ı meşhûreden mürekkeb ola. Şol hâlde ki garaz ol mukaddimâtun tertîbinde ilzâm-ı hasm ola.

1 Bir, ikinin yarısıdır. (Çev.)

2 Bütün, parçadan büyüktür. (Çev.)

3 Güneş aydınlatıcıdır, ateş yakıcıdır. (Çev.)

4 Bizde korku ve öfke vardır. (Çev.)

5 Sakamonya bitkisi safra sıvısını vücuttan tahliye eder. (Çev.)

6 Ay, güneşe nisbetle uzak ve yakın konumundaki ve ışığındaki değişiklikler sebebiyle ışığını güneşten alır. (Çev.)

7 Muhammed (a.s.) peygamberlik iddia etti ve mucize gösterdi. (Çev.)

8 Dört, çift sayıdır; zihinde hazır olan ikiye eşit olarak bölünebilme orta terimi sayesinde. (Çev.)

[Hatâbe]

Bunun bir nev'i **hatâbe**dür. Bu şol kıyâsdur ki şahs-ı mu'tekaddan kabûl olunan mukaddimâtıdan te'lîf olına yâhûd mukaddimât-ı maznûneden te'lîf olına. Eger dirsen kim "bunun gibi kıyâsı te'lîf itmekden garaz nedür?" Biz eydürüz kim halâyıkı kendülere menfa'atı olan nesnelere terğib itmekdür, nitekim hutebâ ve vu'âz iderler.

[Şiir]

Ve bunun bir nev'i dahî **şî'irdür**. Bu şol nefsi-i insânîye bast getüren yâhûd inkıbâz [74^a] getüren mukaddimâtıdan te'lîf olan kıyâsdur, misâli "*el-hamru yâkûtetün seyyâletün ve'l-aselu mürretün*."¹

[Muğâlata]

Ve bunun bir nev'i dahî **muğâlatadır**. Bu şol kıyâsdur ki hakka şebîh yâhûd meşhûra şebîh mukaddimât-ı kâzibeden mürekkeb ola yâhûd mukaddimât-ı vehmiyye-i kâzibeden mürekkeb ola. Galat dahî ya cihet-i sûretten hâsıl olur; misâli dîvâr üzerinde yazılmış sûret içün bizüm didüğümüz gibi "*innebâ feresün ve küllü feresin sabhâlün*" netice virür ki "*inne tilke's-sûreti sabhâletün*"² ve yâhûd cihet-i ma'nâdan hâsıl olur. Misâli [74^b] "*küllü insânin ve feresin fe-hüve insânun*" ve "*küllü insânin ve feresin fehüve feresun*" netice virür ki "*ba'zu'l-insâni feresun*."³ Ve lîkin bu kıyâsatun envâ'ı ki zikr oldı mu'teberi burhândur fakat.

1 Şarap sıvı haldeki yakuttur. Bal acıdır. (Çev.)

2 (Duvarın üzerine çizilmiş olan at resmi için) Bu attır; at, kişner; öyleyse bu suret de kişner. (Çev.)

3 "Her 'insan ve at', insandır"; "Her 'insan ve at', attır"; öyleyse "Bazı insanlar, attır." Buradaki mantık hatası, iki öncülde de mevzu konumunda olan şeyin mevcut olmayışındır; zira 'insan ve at' diye bir mevzu mevcut değildir, 'insan ve at'ın doğrulanabileceği bir şey yoktur. Bak. Abdullah b. Şihâbüddin Hüseyin el-Yezdî, *el-Hâşiye alâ Tehzîbi'l-Mantık*, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmiyye, Kum, tsz., s. 382-383. (Çev.)

[HÂTİME]

Hâtimetü'l-kitâb ilm-i kelâmdan fevâid-i şerîfe beyânındadır. Bilgil kim ilm-i kelâmda bahs olunan mebâhisde zât-ı vâcibü'l-vücûddan bahs olunanlardan mu'teberi olmaduğı cihetden ba'zı ana müte'allik olan su'âllerden getirüldi. Eger su'âl idüb dirsen "kim vâcibü'l-vücûd oldur kim anun zâtı vücûdına sebep ola? Nitekim [75^a] beyân olundı pes zât vücûda sebep olacak elbette evvel emrden mevcûd gerek tâ ki vücûdî icâd ide; zîrâ ma'dûm olan nesne sebep olamaz. Eyle olsa vücûd-ı mütekaddim ki zât vücûdudur bundan hâlî degüldür kim vücûd-ı müteahhirin kim müsebbebdür aynı ola yâhûd gayrı ola. Eger vücûd-ı mütekaddim vücûd-ı müteahhirin aynı olsa tekaddüm-i şey' alâ nefsihi lâzım gelür ya'nî şey kendü nefsinde önden bulunmak lâzım gelür, bu hod muhâldür. Ve eger vücûd-ı mütekaddim vücûd-ı müteahhirin gayrı olsa [75^b] şey iki kerre mevcûd olmak lâzım gelür, bu dahî muhâldür." Biz cevâb virüb eydürüz kim zât-ı "*min haysü hiye hiye*" ya'nî "ne mevcûd ve ne ma'dûm olması i'tibâriyle" vücûdına sebebdür. Pes ne tekaddüm-i şey' alâ nefsihi ve ne iki kerre mevcûd olmak lâzım gelür. Pes anun zâtı vâcibü'l-vücûd oldı ve anun nazîri müstelzim-i fesâd olduğıyçün mümteni' oldı; ammâ mümkünün vücûdî menfa'atlı ve adem-i muzırr olmadıysa vücûdî dahî ademi dahî zarûrî olmadı.

MANTIK RİSÂLESİ¹

İsmâil Ferruh Efendi (ö. 1256/1840)

**Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kasîdecizâde, no. 738/2, vr.
13^a-40^b**

[13^a]

Min mü'ellefâtı İsmail Ferruh Efendi

Mine'l-mantık makbûle inde'n-nâs²

Vakf-ı

Esbak Rumeli Kâdî-askeri Kasîdecizâde

Süleyman Sırrı Efendi

Sene 1321³

[13^b] Sipâs-ı bî-kıyâs, kavîmü'l-esâs, vâcibü'l-istînâs Hazret-i hâlîkî'n-nâs fâizu'n-nüfûs vâhibu'l-enfâsın cenâb-ı kibriyâsına ki zât-ı pâki zıdd u nakîzden mu'arrâ ve cihet ü mâddeden müberrâ olub nev'-i insânı ahsen-i

1 Metin içerisinde geçen Arapça ibareler, eğer hemen akabinde lafzi bir çevirisi yapılmıyorsa veya yapılsa bile anlaşılır ve bilinmeyen Osmanlıca kelimeler yoğunlukta ise dipnotta çevirisi verilmeye çalışıldı. Ayrıca tıpkıbasımını da yapmış olduğumuz eserin orijinalinde kırmızı renkle veya üstü çizilerek bir şekilde vurgulanarak yazılmış olan bölümler ve bunlara ilaveten anlam olarak vurgulanması uygun görülen yerler, çeviri yazı kısmında da bold ve/veya italik karekterle vurgulanmıştır. (Çev.)

2 İsmail Ferruh Efendi'nin Mantık ilmine dair eserlerinden olup, insanlar tarafından hüsnü kabul görmüştür. (Çev.)

3 Sâbık Rumeli Kazaskeri Kasîdecizâde Süleyman Sırrı Efendi'nin vakfidır. Sene 1321 (1913) (Çev.)

eşkâl üzere halk u îcâd ve fasl-ı fazl-ı idrâk ile mükemmel ve cins-i hayevân-dan mümeyyez ve mufasssal idüb efdal-i a'mâle irşâd eyledi. Ve salât-ı bî-hadd ve selâm-ı bî-add Resûl-i emced ve Muhammed-i mümeccedin rûh-ı pür-fütûhuna ki bu âlem-i suğrânın netîce-i kübrâsı olup tertîb itdiği kazâyâ-yı şer'îyye alâ mede'd-dühûr¹ dâ'ime ve ahkâm-ı fer'îyye mede'l-usûr² nev'-i beşere hâssa-i lâzımedir. Ve ber âl ü ashâb ve'l-ecnâb ki Resul-i bâ-usûlü tasavvurâtta tasdik itmekle inâyât-ı subhâniyyeye karîn ve refiklerdir.

Emmâ ba'd, erbâb-ı fehm ü firâset ve eshâb-ı zihn ü kiyâset katında zâhir ü bâhirdir ki şeref-i insân ekmel-i edyân ile tedeyyün ve cevâhir-i zevâhir-i ulûm ve mefâhir birle tahallî ve tezeyyün iledir. Pes erbâb-ı nehyden herkes zîver-i kemâlâtla nefsinı tezyîn ü ikmâl ve hazîz-i gafletden evc-i izz-i ma'rifete intikâle heves üzeredir. Lâ-cerem hıfz-ı ukûl ve tashîh-i efkâr için bir hisâr-ı üstüvâr lâzım olduğu müsellemidir.

"Ve mâ hüve illê l-mantıku el-müssemma bi-ilmî l-mîzânî l-ma'dûdi inde ba'dihim min furûzî l-a'yân³" ki ba'zı hükemâ ânı ulûm-ı ilâhiyyenin nefsi ve cemi'-i ulûm-ı akliyyenin re'îsi add idüb ba'zı ehl-i işrâk bu vechile ittifâk itmişlerdir ki erbâb-ı tasarrufun sedâd u sekâmeti ve sülûk u riyâzeti kavâ'id-i ilm-i mîzân üzere deverân ider. Ve bi'l-cümle ilm-i mantıkın burhânı bâhir ve şerefi inde'l-ukalâ zâhir ve fazlını inkâr eden derk-i hakâik ve fehm-i dakâyıktan kâsır olanlardır. Ve ba'zı şu'arâ [14^a] bu kelâm-ı hikmet-nümâyı hoş dimişdir:

Nazm:

*În rumte idrâke l-ulûmi bi-sür'atin
fe-aleyke bi'n-nahvi l-kavîmi ve mantıki
hazâ li-mîzânî l-ukûli muraccabun
ve'n-nahvu ıslâhü l-lisâni bi mantıki.⁴*

1 Tûm zamanlar/dehirler boyunca. (Çev.)

2 Asırlar boyunca. (Çev.)

3 İlm-i Mîzân diye de isimlendirilen bu Mantık ilmi, bazı ulemâyâ göre farz-ı aynlardan birisi sayılmıştır. (Çev.)

4 "İlimleri hızlı bir şekilde kavramak istersen, sağlam bir şekilde Nahiv ve Mantık ilimlerini öğrenmen gerekir. Akılların ölçüsü olan bu Mantık ilmi tercihe daha şayandır. Nahiv ise dili konuşma konusunda düzene sokar." (Çev.)

Tercüme:

Dilersen ulûmı sür'atle
 İdesin sen mu'accelen tahsîl
 Cidd ü cehd it, dürüş, talebkâr ol
 İlm-i nahv ile ilm-i mantıkı bil
 İlm-i mantık ukûla mîzândır
 Nahv ile hem lisân olur tekmîl.

Nesir: Ve bu ilm-i bâhirü'l-burhân bir nîce zemân lisân-ı Yûnân ile mervî¹ ve ibârât-ı mermûzede matvî idi. Tâ ol âna dek Muhammed Fârâbî zümre-i hukemâyâ sâlâr ve fırka-i zurafâyâ serdâr olub ilm-i mantıkı lisân-ı Arabî'ye tercüme idüb, lâkin kable'l-beyâz âlem-i ervâha intikâl buyurdılar. Ba'dehû reisü'l-hükemâ ve şeyhu'l-fuzalâ Alî bin Sînâ'ya merâtib-i ilmiyye ve menâsıb-ı fazliyye irtikâ itdikde sevâddan beyazâ ihrâc idüb şâyî' ve zâyî² oldu. Hâlen lisân-ı Türkî'ye tercüme olundu. Tullâb-ı hikmet ve revvâm-ı hayret bu vech-i eshel ile tahsîl-i fazâil ideler. Ve düstûr-ı a'zam ve vezîr-i ekrem Hazret-i Muhammed Paşa yesserallâhu mâ yeşâ³ cenâbına tuhfe ihdâ olundu. Kebevât⁴ ü hefevâtını zeyl-i afv ile setr ü afv buyuralar.

Evvelâ ma'lûm ola ki ilm bir sûretidir ki resm bulmuştur akılda ta'akkul olunan nesneden, mubassırâtdan ebniyede⁵ hâsıl olan resm gibi. Pes ol sûret-i mersûmede “öyledir” yâ “öyle değildir” deyu hüküm varsa ol sûrete tasdîk dirler yoğ-ise tasavvur dirler. Meselâ sûret-i Zeyd'i mir'ât-ı aklında resm ü nakş idüb ba'dehû “kâtibdir” yâ “kâtib değildir” deyu hükm eylesen tasdîk olur. Mücerred resm-i evvel ile iktifâ idüb hükm-i mezbûra tecâvüz itmesen tasavvur olur. Ve dahî herkes kendü vicdânına mürâcâ'at itse bilür ki bu tasdîk ile tasavvurdan her birinin ba'zı bedîhîdir, ya'nî âhardan kesbe muhtâc değildir. Harâret ve bürûdeti tasavvur ve her küll cüz'inden büyük idüğüne tasdîk gibi. Ve ba'zı nazârî ya'nî kesbe muhtâcdır. Akl ve nefsi tasavvur ve

1 Orijinal metinde ifade “mevrî” şeklinde yer almaktadır. Ancak doğru şeklinin “mervî” olduğu düşünülmektedir. (Çev.)

2 Kelime nüshada [ذائع] şeklinde yazılıdır. [ذ ي ع] kökündendir. Şayi olmak, yayılmak manasına gelir. (Çev.)

3 “Her ne istekte bulunursa Allah yolunu açsın.” (Çev.)

4 Tökezemeler. (Çev.)

5 Binalar, yapılar. (Çev.)

âlemin hudûsuna tasdîk gibi. Pes ol nazarî olanlar nazar ile ya'nî mechûlleri kesb için ma'lûmları mülâhaza ile kesb olunur. Meselâ âlemi bilmeyüb mâ-sivallah¹ bilür kimseye *"el-Âlemu mâ-sivallah"* ya'nî "âlem Tanrı'nın gayrıdır" dersen ol dahî mâ-sivallah mefhûmunu mülâhaza itmekle âlemi tasavvur ider. Kezâlik âlemin hudûsuna, ya'nî yokdan vâir olduğına tasdîki olmayan kimse, tasdîk-ı mezbûru tahsîl itmek dilese âlemin teğayyurunu ve müteğayyirin hudûsunu bildiği takdîrce fikr ider ki [14^b]

*"Âlem müteğayyirdir ve
her müteğayyir hâdisdir.*

pes âlem hâdisdir" deyu hükm idüb âlemin hudûsuna tasdîk mir'ât-ı ak-
linda mürtesem olur. Bu dahî zâhirdir ki kişinin fikri dâ'imâ sıhhat ve istikâ-
met üzere olmayub ber-muktezâ-yı beşeriyet gâhî fikrinde fesâd u sakâmet
olur. Pes lâzımdır ki bir kânûn-ı mukarrer ve düstûr-ı gayr-ı mükerrer ih-
tirâ' oluna ki anunla fikrin sahîhi fâsidinden ve nazarın râyici kâsidinden
mümtâz olub mechûlât-ı tasavvuriyye ve tasdîkiyyeden her biri ma'lûmat-ı
tasavvuriyye ve tasdîkiyyeden vech-i sahîh üzere bilâ irtiyâb tahsîl ü iktisâb
oluna. Pes kânûn-ı mezbûrî ihtirâ' ve düstûr-ı mesfûrî ibdâ' idüb adına
mantık dirler.

*"el-Mantıku kânûnun ta'simu murâ'atuhu'z-zihne anî l-hatâ'i fî l-fik-
ri"*, ya'nî **"mantık** didikleri bir kânûndur ki ânı ri'âyet kişinin zihnini fi-
kirde hatâdan hıfz ider." Kelâm-ı sâbık ve ta'rîf-i lâhıkdan ma'lûm oldu
ki ilm-i mantıktan garaz, kişi fikrini hatâdan himâye idüb mechûlleri
ber-vech-i sıhhat iktisâbdır. Ve ilm-i mezbûrun mevzû'ı, ya'nî ol nesne ki
ilm-i mantığın bahsi ana râci' olur, ma'lûm olan tasdiklerdir; mechûl olan
tasdikleri bildirdiği cihetden mechûl olan tasavvurun kesbine sebep olan
tasavvur-ı ma'lûma "kavl-i şârih" dirler ve mechûl olan tasdîkin husûlüne
bâ'is olan tasdîk-i ma'lûma kıyâs dirler. Ve kavl-i şârihin mebâdisine ya'nî

1 "Âlem, Allah dışındaki herşeydir." (Çev.)

2 İbn Sina'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât* isimli eserinin girişinde, sonradan yaygınlık kazanan bu ifade şu şekilde geçmektedir: "Mantıktan murad edilen, riayet edildiği takdirde kişiyi düşünmesinde dalalet (yanlış) düşmekten koruyacak kurallı (kanûnî, sistematik) bir aletin insan nezdinde bulunmasıdır." Bak. İbn Sina, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, (çev. Ali Durusoy-Ekrem Demirli) Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014, s. 3. (Çev.)

ol nesnelere ki kavl-i şârihi bilmek mukaddemâ onları bilmeye muhtâctır, anlara “külliyyât-ı hams” dirler. Ve kıyâsın mebâdisine kazâyâ dirler. Lâ-cerem bu kitâb dört bâb üzere tertîb olundu.

[BİRİNCİ BÂB: KÜLLİYYÂT-I HAMS]

Bâb-ı evvel külliyyât-ı hamsi bildirir: “Külliyyât-ı hams” beş aded küllî dimekdir. Pes evvelâ küllîyi bilmek lâzımdır. Ve küllîyi bilmek müfredi bilmeye muhtâcdır. Ve müfredi bilmek ma’nâya delâlet idici lafzı bilmeye muhtâcdır. Ve ânı bilmek dahî nefis-i delâleti bilmeye muhtâcdır. Lâ-cerem umûr-ı mezbûrenin ale’ t-tertîb beyân olunması lâzımdır. Pes ma’lûm ola ki **delâlet** bir nesnenin bir vechile olmasıdır ki ânı bilmekle âhar nesne biline. Dâimâ ol bildiren nesneye delîl ve bilinen nesneye medlûl dirler. Pes alâ vechi’l-yakîn bildirirse ana “delîl-i burhânî” dirler. Eğer alâ vechi’z-zann bildirirse ana “delîl-i iknâ’î ve emâret” dahî dirler. Meselâ âlemin varlığını bilmekle âlemi var idici Tanrı Teâlâ’nın varlığı yakînen bilinür. Pes âlemin varlığı delîl-i burhânîdir ve Tanrı Teâlâ’nın varlığı medlûldür.

Bundan sonra delîl olan nesne yâ lafızdır ya’nî insanın azucuk söylediği sözdür yâ gayr-ı lafızdır.¹ Lafız olduğu takdîrce eğer delâleti vâz’ sebebiyle ise ya’nî ol lafzı bilmek ile âhar nesnenin [15^a] bilinmesi, bir kimse ol lafzı bir ma’nâ için ta’yîn idüb herkes bir lafz söyledikçe bu ma’nâyı dilesin didiği için ise ol delâlete “**delâlet-i lafziyye-i vaz’iyye**” dirler. Meselâ lisân-ı Arabî’de “darb” urmak ma’nâsınadır. Lügat-i Arabî’yi bilen kimse lafz-ı darbı işitdikçe andan urmak ma’nâsını fehm ider. Lügat-i Arabî’yi icâd iden kimse darb lafzını urmak ma’nâsı için yakîn idüb her darb lafzı söyleyen andan urmak ma’nâsını dilesün didiği için. Eğer hâl bu minvâl üzere olmasa kimse darb lafzından urmak ma’nâsını fehm idemezdi.

Eğer lafzın ma’nâya delâleti vaz’ sebebiyle olmayub tabî’at sebebiyle olsa ya’nî ol ma’nâ hâsıl oldukca tabî’at ol lafzı ihdâsa ba’is olduğu için ise ana “**delâlet-i lafziyye-i tabi’iyye**” dirler. Meselâ bir kimseye veca² ârız olub ah diyerek de “ah” lafzının vec’a delâleti gibi.

1 Yazmada “gayr-ı nesne” şeklinde geçmektedir ancak bir alt satırda bulunan ‘nesne’ sözcüğü ile karıştırlarak sehven yazılmış olmalıdır. (Çev.)

2 Acı, sancı. (Çev.)

Eğer ikisi dahî olmayub delâlet-i mezbûrda mücerred akl sebebiyle ise ana “**delâlet-i lafziyye-i akliye**” dirler. Bir kimse tekkellüm itdikde kelâmının ol kimsenin vücûduna delâleti gibi.

Kezâlik lafz olmayan delîl dahî üç kısım üzeredir. İlm-i mantıkda manzûr ve müsta‘mel olan delâlet-i lafziyye-i vaz‘iyyedir ki bu vechile ta‘rîf olunmuşdur: “*ed-Delâletü kevnü’l-lafzi bi-haysü metâ utlika fehime’l-âlimu bi’l-vaz‘i ma’nâhu*” ya’nî delâlet-i lafziyye-i vaz‘iyye lafzın bir vechile olmasıdır ki her kaçan ki ol lafız sâhibinden sâdır ola, ol lafzın ma’nâ için vaz‘ olundığına ârif olan kimse ol lafzdan ma’nâsını fehm ide. Ve bu delâlet-i lafziyye-i vaz‘iyye üç kısımdır. Zîrâ her lafz tamâm-ı ma’nâsına delâlet itdiği gibi ma’nâsı mürekkeb olıcak ol ma’nânın cüz’ine dahî delâlet ider. Ve eğer ol ma’nâdan hâric olub, lâkin akılda yâ örf-i nâsda ol ma’nâya lâzım olur. Bir nesne varsa ana dahî delâlet ider.

Pes lafzın tamâm-ı ma’nâsına delâletine “**delâlet-i mutâbıkıyye**” dirler. Ve ma’nâsının cüz’ine delâletine “**delâlet-i tazâmmuniyye**” dirler. Ve o hâric-i lâzımına delâletine **iltizâmiyye** dirler. Meselâ lafz-ı insânın ki hayevân-ı nâtık ma’nâsı için vaz‘ olunmuşdur, cümle hayevân-ı nâtika delâlet-i mutâbıkıyyedir. Yalnız hayevâna ve yalnız nâtika delâlet-i tazâmmuniyyedir. Kâbil-i ilm olmağa ki hayevân-ı nâtika aklen lâzımdır, ya’nî hayevân-ı nâtıkı ta‘akkul iden elbette kâbil-i ilm olmağı ta‘akkul ider. Lafz-ı insânın delâlet-i iltizâmiyyedir. Kezâlik lafz-ı “Hâtem” ki kemâl-i cûd u sehâ ile ma‘rûf bir şahs-ı mu‘ayyenin ismidir, nefis-i cûd u sehâya delâlet-i iltizâmiyye ile delâlet ider.

Ba’d ez-ân [15^b] ma‘lûm ola ki ma’nâya delâlet iden lafzın cüz’i olub kezâlik ma’nâsının dahî cüz’i olub ve lafz-ı cüz’inin ma’nânın cüz’ine delâleti murâd olursa ol lafza **mürekkeb** dirler. Lisân-ı Arabî’de “râmî’l-hicâre¹” lafzı gibi ki kâ’îlin murâdı hasebince mecmû‘-ı ma’nâsı taş atıcıdır ve lafzın bir cüz’i râmîdir ki ma’nâsı atıcıdır ve bir cüz’i hicâredir ki ma’nâsı taşdır. Pes lafz-ı mezbûrun iki cüz’inden her biri ma’nânın birer cüz’ine delâlet itmesi murâd olduğu sebebdan mürekkebdır.

Eğer lafzın cüz’inden ma’nânın cüz’ine delâlet murâd olmazsa ol lafza **müfred** dirler ki beş vechile tasvîr ve kütüb-i mufassalada tahrîr ü takrîr

1 Taş atan, taşıyan kimse. (Çev.)

olunur. Misâli lafz-ı “Zeyd” gibi ki bir şahs-ı mu‘ayyenin ismidir. Eğerçi lafzının eczâsı vardır ki hurûf-ı hecâdır. Ve ma‘nâsının dahî eczâsı vardır ki a‘zâ-i insâniyyedir. Lâkin ol harflerde a‘zâ-i insâniyyeye delâlet yoktur. Ve lafz-ı “Abdullah” gibi ki kezâlik bir mu‘ayyen kimsenin adıdır. Ve iki cüz’i vardır ki biri “abd”dır kul demekdir ve biri “Allah”dır ki Tanrı demekdir. Ve ol ad verilmezden evvel mecmû‘-ı ma‘nâsı Tanrı’nın kulu demekdir. Ammâ şahs-ı mezbûra alem kılındıktan sonra lafz-ı mesfûrdan ol ma‘nâlara delâlet murâd olmayub mecmû‘-ı ma‘nâsı ol şahısdır. Ve zâhirdir ki lafz-ı mezbûrun eczâsı şahs-ı mezbûrun eczâsına ki a‘zâsıdır delâlet eylemez, lafz-ı Abdullah aslında mürekkebdır amma şahs-ı mu‘ayyene ad olıcak müfred olur.

Müfred iki kısım üzeredir. Zîrâ lafz-ı müfredin ma‘nâsı ta‘akkul ve ta-savvur olundukda mücerred âyîne-i hâtırda münakkaş olduğu itibârla ta‘addüdden imtinâ’ idüb kesretten kaçarsa ana “**cüz’î-yi hakîki**” dirler. Lafz-ı Zeyd gibi ki bir şahs-ı mu‘ayyenin adıdır. Ol şahs-ı mu‘ayyeni tasavvur idüb sûret-i mahsûsasını mir‘ât-ı dilde resm ü nakş eylesen mücerred tasavvur-ı mezbûr katında ta‘addüdden imtinâ’ına hükm idüb kesretini tecvîz eylemezsin. Eğer i’tibar-ı mezbûr ile ta‘addüd ve kesretten imtinâ’ itmeyüb nîce nesnenin anda iştirâkinden kaçmazsa ana “**küllî-yi hakîki**” dirler. Vücûd-ı hâricî hasebiyle yâ bir delîl-i kat’î sebebiyle ta‘addüd-i kesretten imtinâ’ iderse dahî ve ol küllîde müşterek olan müte‘addid nesnelere “ol küllînin **efrâdı** ve **cüz’iyyâtı**” dirler. Meselâ lafz-ı insânın mefhûmunu -ki “hayevân-ı nâtıkdır”- tasavvur idüb ağyardan kat’-ı nazar eylesen kesretten imtinâ’ itmeyüb nîce nesnenin Zeyd ve Amr ve Bekr gibi anda iştirâkini câ’iz görürsün. Ve Zeyd ve Amr ve Bekr’den her biri insândır. Ve hayevân-ı nâtıkda müşterekdir dersen pes lafz-ı insân küllîdir ve Zeyd ve Amr ve Bekir anın efrâdı ve cüz’iyyâtıdır.

Ve bi’l-cümle **küllî** ol lafızdır ki mefhûmunun müte‘addid nesnelere sıdkını akl [16^a] câ’iz göre, gerekse hâricde efrâd-ı kesîre bulunsun, insân gibi; gerekse ancak bir ferdi bulunsun, güneş gibi; gerekse kat’â bir ferdi bulunmasın, yekpâre yâkûtdan dağ gibi. Bu mezkûrelerden her kangısını tasavvur eylesen mücerred akl hasebiyle ta‘addüdüni ve kesretini câ’iz görürsün. Ammâ vücûdun hâricîye ve delîl-i kat’îye nazar itsen kiminin ancak

bir ferdini bulursun, güneş gibi ve kiminin kat'â bir ferdini bulamazsın, yâkûtdan dağ gibi. Ve bu mertebe külliyyete zarar virmez.

Ba'd ez-ân ma'lûm ola ki her iki külliye bir birine kıyâs idüb nisbet eylesen yâ ikisini bi-hasebi'l-efrâd¹ bir bulursun. Ya'nî birisi her ne ferde sâdık olursa ol biri dahî ana sâdık olur. Ve ol biri her neye sâdık olursa bu dahî ana sâdık olur bulursun. Pes bu iki külliye **mütesâviyân** dirler. İnsânla nâtık gibi ki her ne ferde insân dinürse ana nâtık dahî dinür. Ve ne ferde nâtık dinürse ana insân dahî denir. Yâ ikisi beraber olmayub bunun sâdık olduğu efrâda ol birini dahî sâdık bulursun. Ammâ ol birinin sâdık olduğına bunu sâdık bulamazsın. Pes efrâdı ziyâde olan külliye "**e'amm-ı mutlak**" dirler. Ve efrâdı az olan külliye "**ehass-ı mutlak**" dirler. Hayevân ile insân gibi ki her neye insân disen ana hayevân dahî dirsın. Ammâ hayevânın ba'zı efrâdına insân diyemezsin. Feres ve bakar² gibi. Yâ birbirinin birer mikdâr efrâdına sâdık olub birer mikdârına sâdık olmaz bulursun. Ol küllîlerin her birine "**min vechin e'amm**"³ ve "**min vechin ehass**"⁴ dirler. Hayevân ile ebyaz gibi ki hayevânın ak olanlarına ebyaz dinür ve karasına dinilmez ve ak olan ata hayevân dinür ammâ taşa hayevân dinilmez. Eğer birinin sâdık olduğına kat'â ol biri sâdık olmayub ve ol biri sâdık olduğına kat'â bu dahî sâdık olmazsa onlara **mütebâyinân** dirler. İnsân ile hacir⁵ gibi ki insânın bir ferdine hacir ve hacirin bir ferdine insân dinilmez. Ve her küllî-yi âhardan vech-i mesfûr üzere ehass olan külliye "**cüz'î-yi izâfî**" dirler. Ve bu i'tibâr ile insân cüz'î-yi izâfî olur. Nefsinde küllî-i hakîkî iken lâ-cerem her cüz'î-yi hakîkî, cüz'î-yi izâfî olur. Ammâ her cüz'î-yi izâfî, cüz'î-yi hakîkî olmaz.

Tenbîh: Fi'l-hakîka cüz'î ve küllî olmak ma'nânın hâlidir. Lafız küllî ve cüz'î demek, ma'nâsı cüz'î ve küllî olduğu i'tibârlıdır. Pes hakikat üzere taksîm bu vechiledir. Bir mefhûm ya'nî bir sahîfe-i hâtırda münakkaş olan ma'nânın nefsi tasavvurı ta'addüd ve tekessürden imtinâ' idüb iştirâki kabul itmezse ol mefhûma cüz'î dirler. Mefhûm-ı Zeyd gibi ki zât-ı mu'ayyenedir. Eğer ta'addüdden imtinâ' itmeyüb iştirâki kabul iderse ana küllî

1 Fertler bakımından, kaplam bakımından. (Çev.)

2 At ve inek gibi. (Çev.)

3 Bir bakımdan genel, kapsayan. (Çev.)

4 Bir bakımdan özel, kapsanan. (Çev.)

5 Taş. (Çev.)

dirler, mefhûm-i insân gibi. Kezâlik [16^b] küllînin aksâmı dahî fi'l-hakîka mefhûmlardır. Pes küllînin beş kısmı -ki cins [ve nev'] ve fasl ve hâssa ve araz-ı âmm¹- mefhûmlardır. Lâkin bu mefhûmların elfâzına dahî esâmî-i mezbûre ıtlâk olunur. Ma'nâları itibâriyle külliyât-ı hams küllînin aksâm-ı mezbûreye taksimi bu vechiledir ki küllî didiğimiz mefhûm sâdik olduğu cüz'ıyyâtın hakikatinde dâhil ise ol küllîye **zâtî** dirler. Mefhûm-ı hayevân gibi ki insânın hakikatinde dâhildir. Zîrâ insânın hakikati hayevân-ı nâtıktır. Eğer cüz'ıyyâtının hakikatinden hâric ise ana **arazî** dirler. Dâhik ya'nî gülîci mefhûmı gibi ki küllîdir. İnsânın her ferdine yarar. Ammâ insânın hakikatinden hâricdir. Zîrâ insânın hakikati hayevân ya'nî cismdir, artar, duyar ve isterse hareket ider ve nâtıktır; ya'nî mefhûmları ki küllîleri idrâk eder. Pes gülîcilik mefhûmı anlarla mu'teber değildir.

Ve zâtî dahî üç kısım üzeredir. Cins ve nev' ve fasldır.

“Cinsun zâtıyyûn yukâlu alâ hakâ'ika muhtelifetin fî-cevabi mâ-hüm fakat²” ya'nî **cins** bir mefhûm-ı zâtîdir ki hakikatleri birbirine muhâlîf olan nesnelerden mâ-hüm³ ya'nî bunların hakikatleri nedir deyu su'âl olundukda üstüne haml olunur. Ya'nî falandır deyu ol zâtî ile hükm olunur. Ammâ ol hakikatlerin her birinden yalnız yalnız mâ-hüve⁴ ya'nî bunun hakikati nedir deyu sorulsa ol mefhûm ile cevâb virilmez. Meselâ insânın hakikati hayevân-ı nâtık ve feresin hayevân-ı sâhil ve himârın hakikati hayevân-ı nâhik olub her birinin hakikati âharın hakikatine mugâyirdir. Ve insân ve feres ve himârın cümlesinden mâ-hüm deyu su'âl olunsa hayevândır deyu bi-tarîki'l-haml⁵ cevâb virilür. Zîrâ mâ-hüm demekle bu cümleinin ortasında müşterek olan hakikatden su'âl olunmuşdur. Ve cümleinin ortasında müşterek olan hakikat ancak hayevândır. Yalnız insân mâ-hüve deyu su'âl olunsa hayevândır deyu cevâb virilmez. Zîrâ mâ-hüve demek “insânın hakikati nedir” demektir. Ve insânın hakikati yalnız hayevân olmayub mecmû'-ı hayevân nâtık idüğü nîce def'a mezkûr olmuşdur. Pes mefhûm-ı hayevân

1 Muhtemelen istinsah hatasına binaen, beş kısım denilmesine rağmen nev' unutulmuş, beşinci kısım olan 'araz-ı âmm' da 'araz ve âmm' şeklinde yazılmıştır. (Çev.)

2 Cins: Çeşitli hakikatler üzerine 'onlar nedir?' sorusunun cevâbında söylenen zâtî (özel) yüklemidir. (Çev.)

3 Onlar nedir? Yaygınlık kazanmış ifade 'mâ hiye' şeklindedir, yani onlar/o nedir? (Çev.)

4 O nedir? (Çev.)

5 Yükleme sûretiyle. (Çev.)

cinsdir. İnsan ve feres ve himâr ânın efrâdı ve cüz'iyâtıdır. Ve lafz-ı hayevâna dahî mefhûmı i'tibâriyle cins dirler.

Ba'd ez-ân cins olan mefhûmun sâdık olduğu hakâ'ik-i muhtelifeden bir hakikat ile cem'-i müştereklerinden su'âl olundukda ol mefhûma cevâb vâki' olursa ol hakikatın ol mefhûmı "**cins-i karîb**"i dir. Meselâ, mefhûm-ı hayevânın sâdık olduğu hakâ'ik-i muhtelifeden birisi hakikat-i insândır ki andan ve anunla hayevânlıkda müşterek olan hakikatlerin cümlesinden su'âl olunsa hayevândır demek cevâb olur. Pes mefhûm-ı hayevân insânın cins-i karîbidir. Eğer ol hakikat ile ba'zı müştereklerinden su'âl olundukda cevâb amma ba'zı müşterekleriyle cem' olunub su'âl [17^a] olundukda cevâb olmazsa mefhûm-ı mezbûr ol hakikatın "**cins-i ba'id**"i dir. Mefhûm-ı cism gibi ki insânla hacerden mâ-hümâ bunlar nedir deyu su'âl olunsa cisimdir deyu cevâb virilür. Zîrâ cismiyyet insânla hacerin ortasında tamâm-ı hakîkîdir. Ol ikisinin ortasında müşterek bir mefhûm-ı zâtî dahî yoktur. Ammâ insânla şecerden mâ-hümâ deyu su'âl olunsa cisimdir deyu cevâb verilmez. Zîrâ cismiyyet insân ile şecer ortasında tamâm-ı hakikat-i müştereke değildir. Cismiyyetden mâ'adâ nâmîlik ya'nî artıcılık mefhûmı dahî bu ikisinin ortasında zâtî-yi müşterekdir. Ma'a-hâzâ mâ-hümâ ile su'âl iden bunların ortasında müşterek olan tamâm-ı hakikati bilmek ister. Pes cevab-ı sahîh cism-i nâmîdir. Ya'nî artıcı cisimdir ki insânla şecer ortasında müşterek olan tamâm-ı hakîkatdir.

"Nev'un zâtıyyün yukâlu alâ efrâdi hakikatın vâhidetin fî cevabi mâ-hüm ve mâ-hüve¹" ya'nî **nev'** didikleri mefhûm bir zâtîdir ki haml olunur bir hakikatın avâriz hasebiyle muhtelif olan eşhâsının üstüne. Eşhâs-ı mezbûrenin cümlesinden mâ-hüm deyu su'âl olunsa dahî eşhâs-ı mezbûreden birinin üzerine haml olunur. Mâ-hüve diyüb ol yerden yalnız su'âl olunsa mefhûm-ı insân gibi ki Zeyd ve Amr ve Bekir ve Bîşr dahî cümle efrâd-ı insânı bir yere cem' idüb mâ-hüm bunlar hakikati nedir? deyu su'âl olunsa bi-tarîki'l-haml insândır deyu cevâb verirsın. Kezâlik mâ-hüve deyu yalnız Zeyd'den su'âl olunsa insândır deyu cevâb versen zâhirdir ki Zeyd ve Amr ve Bekir ve sâir efrâd-ı insânın hakikatleri birdir ki hayevân-ı nâtıktır. Ancak

1 Tûr: Tek bir hakikatın ferdleri üzerine 'onlar nedir ve o nedir?' sorusunun cevâbında söylenen zâtî yüklemidir. (Çev.)

ihtilâfları, ya'nî birbirine muhâlîf olmalârı sevâd ve beyaz, tûl ve kasr, kibr ve suğr gibi¹ ârızalar sebebiyledir. Pes mefhûm-ı insân nev'dir. Ve Zeyd ve Amr ve Bekir ve gayrılar onun efrâdı ve eşhâsıdır. Ve lafz-ı insân dahî mefhûm i'tibâriyle nev'dir.

Ve gâh olur ki ta'rîf-i mezkûr ile mu'arref olan nev' kayd-ı hakikat ile takyîd idüb "**nev'-i hakikî**" dirler. Ve bu kayd ile nev'-i izâfiden ihtirâz iderler. "**Nev'-i izâfî**" bir mefhûmdur ki haml olunur. Ma'a-hâzâ hakikat-i hayevân ile hakikat-i şecere cism-i nâmî mefhûmı ki cinsdir haml olunmuşdur. Hayevân ve şecerden mâ-hümâ bunlar nedir deyu su'âl olundukda ma'a-hazâ ta'rîf-i sâbık üzere mefhûm-ı hayevân cinsdir nev' değildir. Ve bu nev'-i izâfinin tabakâtı vardır. Cümleden efrâdı az olana "nev'-i sâfil ve nev'u'l-envâ" dirler. Nitekim cinslerin tabakâtı vardır. Cümleden efrâdı çok olan cinse "cins-i âlî ve cinsü'l-ecnâs" dirler. Ve nev'den sonra bir i'tibâr dahî idüb sıfat-ı ârıza ile mukayyed olan nev'a sınıf dirler. Meselâ sevâd-ı beşer ile mukayyed olan insâna "sınıf-ı habeshî" dirler. [17^b] Ancak mezkûrenin tahkik u tavzîhi tafsîl ü tatvîle muhtâc olmağın kadr-i mezbûr ile iktifâ olundu.

"Faslün zâtîyyun yukâlu ale's-şey'i fî cevabi eyyü şey'in hüve fî zâtîhi min cinsihî", ya'nî **fasl** bir mefhûm-ı zâtîdir ki hamle olunur bir nesnenin üstüne ol nesneyi cinsde müşterek olanlardan temyîz murâd olunub *"Eyyü şey'in hüve fî zâtîhi"* ya'nî bu nesnenin cevheri nedir deyu su'âl olundukda, mefhûm-ı nâtık gibi ki küllîyatı idrâk idici dimekdir. İnsânı cinsinde ya'nî hayevânlıkda müşterek olan feres ve hımâr ve bakar gibi nesnelerden temyîz murâd olunub "cevheri nedir?" deyu su'âl olundukda bi-tarîki'l-haml cevâb olur. Zîrâ ferese ve hımâra ve anların emsâline nâtık dinilmez. Pes "insân nâtıktır" demekle anlardan temyîz hâsıl olub, insânın hakikati anların hakikatının gayrı idüğü zâhir olur. Pes mefhûm-ı nâtık insânın faslıdır. Ve lafz-ı nâtık dahî mefhûm-ı fasl oldığı i'tibâriyle fasldırlar.

Pes bu fasl didiğimiz mefhûm eğer sâdık olduğu hakikati cins-i karîbinde müşterek olanlardan temyîz iderse ana "**fasl-ı karîb**" dirler. Nâtık gibi ki insânı cins-i karîbi olan hayevânda müşterek nesnelerden temyîz ider.

1 Siyahlık ve beyazlık, uzunluk ve kısalık, büyüklük ve küçüklük gibi. (Çev.)

2 Fasil: Bir şey üzerine 'o, zatı bakımından cinsinden hangi şeydir?' sorusunun cevabında söylenen zâtî yüklemidir. (Çev.)

Nitekim yakında mezkûr oldu. Eğer cins-i ba'îdinde müşterek nesnelerden temyîz iderse ana “fasl-ı ba'îd” dirler. Mefhûm-ı hassâs gibi. İnsana nisbet ile zîrâ hassâsın ma'nâsı görici ve işidici ve kokulayıcı ve bürûdet ve harâret ve halâvet ve merâreti fark idici dimekdir. Pes bu mefhûm insânı temyîz ider. Zîrâ insânın cins-i ba'îdi olan cism-i nâmîde müşterek şecer ve nebâtıdan zîrâ şecer ve nebât dahî eğer ki cism-i nâmîdir -ya'nî artıcı bir cisimdir- amma vech-i mezbûr üzere değildir. Ve bu mefhûm-ı hassâs insânı cins-i karîbi olan hayevânda müşterek olanlardan temyîz idemez. Zîrâ ma'lûmdur ki her hayevân vech-i mesfûr üzere hassâsıdır. Pes mefhûm-ı hassâs anun fasl-ı ba'îdîdir. Ve lafz-ı hassâsa dahî ma'nâsı i'tibârıyla “**fasl-ı ba'îd**” dirler.

Ba'de zâlik ma'lûm ola ki arazî dahî iki kısımdır. Birine hâssa ve birine “araz-ı âmm” dirler.

“*Hâssa 'araziyyun yukâlu alâ-efrâdi hakikatın vahidetin fakat*” ya'nî **hâssa** didikleri bir mefhûm-ı arazîdir ki haml olunur ancak bir hakikatın efrâdına. Pes bu mefhûm-ı arazînin ol hakikatından infikâki ya'nî ayrılması kâbil değilse ona “hâssa-i lâzime” dirler; dâhikun bi'l-kuvve gibi. İnsâna nisbet ile dâhikun bi'l-kuvvenin ma'nâsı gülicilik şânında olandır. Ve gülicilik ancak insânın efrâdında bulunub insânın her ferdine hamli sahîhdir. Ve insânın hakikatı hayevân-ı nâtıktır; andan hâricdir. Ammâ insândan [18^a] ayrılmaz. Gülicilik her zemânda insânın şânında vardır. Pes dâhikun bi'l-kuvve insânın hâssa-i lâzimesidir. Eğer mefhûm-ı arazînin hakikat-i mezbûreden ayrılması kâbil ise ana “hâssa-i müfârıka” dirler; dâhikun bi'l-fi'l gibi. Ya'nî ‘şimdi gülici’ mefhûmu gibi, insâna nisbet ile ki insândan gâhî ayrılır. Zîrâ insân her lahza gülici değildir.

“*Araz-ı âmm araziyyun; yukâlu alâ efrâdi hakikatın vahidetin ve hakâ'ika muhtelifetin*”, ya'nî “**araz-ı âmm**” didikleri bir mefhûm-ı arazîdir ki haml olunur; bir hakikatın efrâdına ve birbirine muhâlif nice hakikatların efrâdına gerekse ol sâdık olduğu hakikatlerden ayrılması kâbil olmasın -ki ana “araz-ı lâzım” dirler- gerekse kâbil olsun ki ana “araz-ı müfârık” dirler. Araz-ı lâzımın misâlî müteneffisün bi'l-kuvve¹ gibi ki nefes alub vermek şânından-

1 Bilkuvve (potansiyel olarak) nefes alıcı olan. (Çev.)

dır demekdir insâna nisbet ile. Zîrâ bu mefhûm insânın hakikatinden hâricdir. Ve insânın cemî'-i efrâdına sâdık olduğu gibi hakikat-i insâna muhâlif olan hakikat-i feresin ve hakikat-i bakarın efrâdına dahî sâdıkdır. Ve anların hakikatinden dahî hâricdir. Ammâ bu cümle hakikatlerden ayrılmaz. Nefes alub vermek bunların şânındandır her hâlde ve her zemânda. Araz-ı müfârikın misâlî müteneffisün bi'l-fi'il¹ gibi insâna nisbet ile. Zîrâ zâhirdir ki bu mefhûmun arazilik hasebiyle sâdık olduğu insân ve feres ve bakar ki hakâ'ik-i muhtelifedir her zamanda teneffüs itmek değildir. Nice müddet bir kimse nefesini tutub nefes alub vermemek câ'izdir.

Nükte: Su'âl olunsa ki mefhûm-ı dıhk ya'nî gülmek insândan gâhî nîce müfâratat iderse kezâlik nutk ya'nî küllîyyatı idrâk dahî öylece gâhî insândan müfâratat ider. Zîrâ insân her gâh küllîyyatı idrâk idüb durmaz. Nâim iken nâtık değil idüğü hod zâhirdir. Pes ne sebebdan nâtıka zâtî deyüb hakikat-i insânda dâhildir. Ve dâhike araz diyüb hakikat-i insândan hâricdir didiler?

Cevâb: budur ki hakâ'ika ittılâ' ol hakâ'iki ihtira' eden Hazret-i vâcibu'l-vücûd mufeyyizü'l-hayr ve'l-cûd'a² mahsûsdur. Pes hakikat-i insân neden mürekkebdır ve eczâsı ne tarikle mürettebdır bilinmez. Ve ilm-i beşer anın zâtîlerini ta'yinde kifâyet eylemez. Gâyet-i ilm-i beşer ancak bu kadardır ki insâna mahsûs ba'zı sıfât ve hissiyyât vardır ki ba'zısının insânda husûlü ba'zı âhardan mukaddem ve mu'ahharın husûlü mukaddemin husûlüne müteferri' olub ol sâniye sebep düşer. Pes ol cümleden mukaddem hâsıl olan sıfat-ı mahsûsaya zâtî deyüb hakikat-i mezbûrede dâhildir dirler. Ve sâirine arazî diyüb hâricdir dirler. Gerekse hakikat-i mezbûreye lâzım olub infikâki mümteni' olsun gerek olmasın. Meselâ idrâk ve ta'accüb ve dıhk üçi dahî insâna mahsûs nesnelerdir. Ammâ idrâkin insâna husûlü cümleden mukaddem olub ta'accüb [18^b] andan sonra anın sebebiyle hâsıl olur. Zîrâ ta'accüb bir hâldir ki nefse ârız olur, sebebini bilmediği nesneyi idrâk sebebiyle ve dıhk ta'accüb sebebiyle ta'accübden sonra hâsıl olduğu hod zâhirdir. Pes bu sebebdan nâtıka zâtî ve ta'accüb ve dıhke arazî dirler.

1 Bilfiil nefes alan. (Çev.)

2 İyilik ve cömertliği feyz eden, varlığı zorunlu olan Hazreti Allah. (Çev.)

[İKİNCİ BÂB: KAVL-İ ŞÂRİH: TANIM]

Bâb-ı sâni kavl-i şârihi beyân ider. Sâbıkan mezkûr ve muharrer ve mes-tûr olmuştur ki lafız iki kısımdır. Biri müfreddir ki ale't-tafsîl aksâmı beyân ve bir kısmı dahî mürekkebdir, mâhiyeti 'ıyân olundu. Pes hâlâ ma'lûm ola ki mürekkeb dahî iki kısımdır. Birine “**mürekkeb-i tâm**” dirler ve birine “**mürekkeb-i nâkıs**” dirler. Mürekkeb-i tâm oldur ki o lafzı tekellüm iden kimse sukût eylese sâmi‘ olan kimseye kanâ‘at gelüb gayri lafza tâlib olmaz. Meselâ “Zeydün kâimün” ya'nî “Zeyd durucudur” disen işiden kimse bir lafza dahî tâlib olmaz. Kezâlik “İdrib” ya'nî “Sen vur” disen sâmi‘ olan kimseye kanâ‘at idecek kadar ma'nâ hâsıl olur. Mürekkeb-i nâkıs bunun hilâfidir. Meselâ; “Gûlâmu Zeydin” ya'nî “Zeyd'in kulu” disen sâmi‘ kanâ‘at itmeyüb meselâ; “âbıkun” ya'nî “kaçkındır” demek gibi bir lafza dahî tâlib olur. Kezâlik “Zeydün kâtibün” ya'nî “yazıcı Zeyd” disen sâmi‘ kanâ‘at itmeyüb “Hâzırdır” demek gibi bir lafza dahî muntazırdır. Pes mürekkeb-i tâmdan mechûl-i tasdikînin iktisâbına bâ'is olan tasdikîye “kıyâs ve hüccet” dirler. Ve mürekkeb-i nâkısdan mechûl-i tasavvurîyi ifâde iden ma'lûm-ı tasavvurîye “kavl-i şârih ve mu'arref” dirler. Ve ifâde olunan mechûl-i tasavvurî mu'arref dirler.

“Kavlun şârihun mürekkebün yukâlu alâş-sey'i li-ifâdeti tasavvurihi”, ya'nî “**kavl-i şârih**” ve mu'arref didikleri bir lafz-ı mürekkebdir ki haml olunur bir nesnenin üstüne ol nesnenin tasavvurunu ifâde etmek için. Pes eğer ol nesnenin küh-i hakikatini beyân iderse ana hadd dirler ve beyân olunan nesneye mahdûd dirler. Eğer hakikatini beyân itmeyüb ammâ bir vechile bildirse ki cem‘-i ağıyardan mümtâz ola ana resm dirler ve bu hadle resmden her biri tâm olmak var, nâkıs olmak var.

“Hadd-i tâm hüvel-mürekkebü min cinsiş-sey'i ve faslihi l-karîbeyn”, ya'nî “**hadd-i tâm**” bir kelâmdır ki terkîb olunmuştur ta'rîf olunan nesne-nin cins-i karîbî ile fasl-ı karîbinden, insâna nisbet ile hayevân-ı nâtık gibi ki sâbıkân ale't-tafsîl mezkûr olduğu üzere insânın cins-i karîbi olan hayevândan ve fasl-ı karîbi olan nâtıktan mürekkebdir. Pes insânın hakikatini bilmeyen kimse hayevân-ı nâtıkı ta'akkul idüb sûret-i mecmû'asını mir'ât-ı dilde resm

1 Açıklayıcı (tarif edici) söz, bir şey üzerine, onun tasavvurunu vermek/ifade etmek için söylenen bileşik lafızdır. (Çev.)

idicek hakikat-i insânı tasavvur idüb [19^a] insâna cemî‘-i zâtiyyâtla ilim tahsîl ider. Lâ-cerem lafz-ı hayevân-ı nâtık, insânın hadd-i tâmmıdır. Gâh olur ki hadd-i tâm cins ve fasldan mürekkeb olmaz. Mürekkeb-i hâricinin künh-i hakîkati ol mürekkeb eczâsının akılda temsîliyle oldığıyçün. Lâkin hadd-i tâmdan bu kısım sînâ‘at-ı mantıkda mu‘teber değildir.

“Hadd-i nâkıs hüve’l-mürekkebü an cinsi ş-şey’i ve faslîbil-karîb”,¹ ya’nî **“hadd-i nâkıs”** bir lafızdır ki tasvîri murâd olan nesnenin cins-i ba‘îd ve fasl-ı karîbinden terekkeb olunmuştur. İnsâna nisbet ile cism-i nâtık gibi ki sâbıkan mezkûr olan üzere insânın cins-i ba‘îdi olan cisimden ve fasl-ı karîbi olan nâtıktan mürekkebdır. Pes mefhûm-ı cism-i nâtıkı tasavvurla hakikat-i insân tasavvur olunur. Lâkin cins-i karîbi -ki hayevândır- tasavvur olunmakla insânın ba‘zı zâtîsi tasavvur olunmadığı sebebdan cism-i nâtık insânın hadd-i tâmmı olmayub hadd-i nâkısıdır.

Resmün tâmmün hüve’l-mürekkebü ani’l-cinsi’l-karîbi li ş-şey’i ve hâssatibi,² ya’nî **“resm-i tâm”** bir lafızdır ki tasavvurı maksûd olan nesnenin cins-i karîbi ile hâssasından terkîb olunmuştur. İnsâna nisbet ile hayevân-ı dâhik gibi ki hayevân insânın cins-i karîbi ve dâhik hâssasıdır. Niteki sâbıkan zıkr olunmuştur. Bu cins-i karîb ile hâssadan gayriden mürekkeb olan ta‘rîfe **“resm-i nâkıs”** dirler. Pes cins-i ba‘îd ile hâssadan mürekkeb olan mu‘arref insâna nisbet ile cism-i dâhik gibi resm-i nâkısıdır.

Ba‘de-zâlik ma‘lûm ola ki her ta‘rîfde mu‘arrif mu‘arrefden eclâ ve evzah gerekdir. Pes ma‘lûmiyyetde mu‘arrefe berâber olan nesne ile yâ mu‘arrefden eksik olan nesne ile ta‘rîf câ‘iz değildir. Meselâ zevci ta‘rîf idüb ya’nî çifti; *“ez-Zevcu mâ-leyse bi-ferdin”* ya’nî “Çift ol nesnedir ki tek olmaya” disen câ‘iz değildir. Zîrâ çifti bilmeyen tek olmayanı dahî bilmez. Pes ta‘rîfden maksûd olan -ki çiftin tasavvurudur- hâsıl olmaz ve dahî hadd-i tâmda şartdır ki mu‘arrif mu‘arrefe sıdkda müsâvî ola ya’nî her ferde ta‘rîf olunan nesne sâdık ola. Ta‘rîf idici hadd dahî onların cümlesine sâdık ola. Ta‘rîf olunan mahdûd dahî sâdık ola. Meselâ *“el-İnsânu hüve’l-hayevânü’n-nâtıku”*³ desen insân mu‘arrefdir ve mahdûddur. Ve “hayevân-ı nâtık” mu‘arrifdir ve

1 Hadd-i nakıs: Bir şeyin (uzak) cinsi ile yakın ayırımından oluşur. (Çev.)

2 Resm-i tâmm: Bir şeyin yakın cinsi ile hassasından oluşur. (Çev.)

3 İnsan düşünen canlıdır. (Çev.)

haddır. Ve her ferde ki “İnsân” denilir, elbette ana “Hayevân-ı nâtıkdır” denilir; ve her ferde ki “Hayevân-ı nâtıkdır” denilir, ana “İnsândır” denilir. Ammâ mutlak ta’rîfde müsâvât şart değildir. Mu’arref-i e’amm olmak ya’nî haddin efrâdı mahdûdun efrâdından çok olub haddin ba’zı efrâdına mahdûd sâdık olmamak ya mu’arref-i ehass olub efrâdı az olmak câ’izdir. “*Gâyetü mâ-fi’l-bâbi haddün nâkısun yâ resmün nâkısun*”¹ olur. Ta’rîf-i lafzîden garaz ol lafzın ma’nası tasvîr olub [19^b] zihn-i sâmi’de ol ma’nâyı nakş itmek olıcak kavı-ı şârih kabilinden olur. Ma’a-hazâ e’amm ile ta’rîf-i lafzî câ’izdir. Meselâ “*er-Reyhânü nebtun tayyibu’r-râyiha*” dimişlerdir ki ma’nası “Reyhân bir otdur ki güzel kokusu vardır” ve ma’lûmdur ki reyhân fesleğen didikleri otdur. Her güzel kokan ota reyhân dimezler. Pes mu’arref ve hadd ki “*nebtun tayyibü r-râyiha*”dır.² Nice ota sâdık olur ki mu’arref ve mahdûd ki reyhândır, ana sâdık olmaz. Lâ-cerem reyhânı “*nebtun tayyibü r-râyiha*” deyu ta’rîfi e’amm ile ta’rîfdır.

[ÜÇÜNCÜ BÂB: KAZÂYÂ: ÖNERMELER]

Bâb-ı Sâlis Mebâdî-i kıyâs olan kazâyâyı ve ahkâm-ı kazâyâyı bildirir.

“*el-Kaziyyetu kavlün yahtemilûs-sıdkâ ve’l-kizbe*”, ya’nî ıstılâh-ı mantıkînde **kaziyye** bir lafz-ı mürekkebdır ki mücerred ma’nâsına nazar olundukda akl onun sıdkını ve kizbini câ’iz görür ve bu lafz-ı mürekkebe haber dahî dirler. Meselâ “Zeydün kâtibün” disen ki ma’nası “Zeyd yazıcıdır” demekdir, Zeyd’in nefsindeki hâlınden kat’-ı nazar olundukda Zeyd kâtib olub haber-i mezkûr gerçek olmak câ’izdir. Ve kâtib olmayub yalan olmak dahî câ’izdir. Pes “Zeydün kâtibün” bir lafz-ı mürekkebdır ki bi-hasebî’l-akl sıdkâ ve kizbe ihtimâli vardır ve buna “kaziyye-i melfûza” dirler. Ve ma’nâsına “kaziyye-i ma’kûle” dirler, fi’l-hakîka kaziyye oldur. Ve melfûzaya kaziyye demek delâlet itdiği kaziyye-i ma’kûle i’tibâriyledir. Lâkin ta’lîm ve tefehüm-i insân olduğuyçün emsile ve tekâsîm kaziyye-i melfûzada vaz’ olundu.

Pes eğer kaziyye bi’l-fi’l ya bi’l-kuvve iki müfreden mürekkebe olub bir müfredin üstüne bir müfredin sübûtiyle ya’nî anda varlığıyla hükm olunursa ona “**kaziyye-i hamliyye-i mûcibe**” dirler. Niteki misâl-i mezbûrede

1 Bu babdakilerin (yani tanımlayanın tanımlanandan daha genel ya da özel olduğu mutlak tanımların) gayesi, ‘hadd-i nâkıs’ ya da ‘resm-i nâkıs’dır. (Çev.)

2 Güzel kokan bitki. (Çev.)

Zeyd'in üstüne kitâbetin sübûtuyla hükm olunmuştur. Eğer bir müfredin üstüne âhar müfredin sebebiyle ya'nî anda yokluğuyla hükm olunursa ona "**hamliyye-i sâlibe**" dirler. Meselâ "Zeydün leyse bi-kâtibin" ya'nî "Zeyd kâtib değildir" deyüb Zeyd'in üstüne kitâbetin yokluğuyla hükm idersen ve ol müfred ki öyledir deyu üstüne hükm olunur. Misâl-i sâbıkdaki Zeyd gibi ana **mevzû'** dirler. Ve ol müfred ki anunla mevzû'un üstüne hükm olunur; misâl-i sâbıkdaki kâtib gibi ana mahmûl dirler. Ve bu iki müfredin ortasında idrâk olunan nisbete delâlet iden lafza **râbıta** dirler. Lisân-ı Arabî'deki "hüve" gibi ki "**Zeydün hüve kâtibün**" dirler. Ve zuhûr-ı ma'nâya binâ'en gâhî lafz-ı "hüve"yi terk idüb "**Zeydün kâtibün**" dirler. Ve lisân-ı Fârsî'de "est" gibi ki "Zeyd kâtib-est" dirler. Ve lisân-ı Türkî'de "dir" gibi ki "Zeyd kâtibdir" dirler. Zeyd mevzû'dur, kâtib mahmûldür. Kitâbetin Zeyd'de sübûtuna ya'nî varlığına delâlet iden "dir" lafzı râbitadır.

Eğer kaziyyenin iki [20^a] tarafı ya'nî mevzû' ile mahmûl vech-i meşrûh üzere müfred olmayub bir kaziyye iki hükmü müştemil olursa ana "**kaziyye-i şartiyye**" dirler. Ve hükm-i evvele delâlet iden lafza **mukaddem** dirler. Ve ikinci hükme delâlet iden lafza **tâlî** dirler. Misâl an-karîb mahallinde îrâd olunur.

Ba'de zâlik ma'lûm ola ki kaziyye-i hamliyyenin mevzû'ı cüz'-i hakîkî olursa misâl-i sâbıkdaki Zeyd gibi **kaziyye-i şahsiyye** ve **mahsûsâ** dahî dirler, eğer küllî ise pes eğer ol küllînin ne kadar efrâdı murâd olundığı üzere kaziyyede beyân olunmuş ise ana **mahsûre** ve **musevvere** dirler. Pes cemî'-i efrâd murâddır deyu beyân olunmuş ise ana "**mahsûre-i külliyye**" dirler. Eğer murâd ba'zı efrâddır deyu tasrîh olunmuş ise ana "**mahsûre-i cüz'iyye**" dirler. Ve ol cemî'-i murâd yâ ba'zı olduğuna delâlet iden lafza **edât-ı sûr** dirler.

Mahsûre-i külliyyenin misâli "**Küllü insânin hayevânun**"dur ki ma'nâsı "Her insân hayevândır" dimekdir. Küllî olan insânın üstüne hayevândır deyu hükm olundu. Ve insândan murâd cümle efrâdı murâd olduğuna lisân-ı Arabî'de "küll" lafzıyla beyân olunub lisân-ı Türkî'de "her" lafzıyla 'ayân olundu. Pes misâl-i mezbûre kaziyye-i hamliyye, mahsûre-i külliyyedir. Ve lafz-ı küll, edat-ı sûrdur.

Mahsûre-i cüz'iyenin misâli *"Ba'zu'l-hayevânî insânün"*dur ki ma'nâsı "Hayevânın bir nîcesi insândır" dimekdir. Küllî olan hayevânın üstüne insândır deyu hükm olunub ve hayevândan murâd cümle efrâdı olmayub ba'zı olduğuna lisân-ı Arabî'de lafz-ı "ba'z" ile ve lisân-ı Türkî'de "bir nîcesi" dimekle ayân olundu. Pes misâl-i mezbûre hamliyye-i mahsûre-i cüz'iyedir. Ve bu iki misâl mûcibelerdir.

Mahsûre-i külliyye-i sâlibenin misâli *"Lâ şey'e minê l-insânî bi-hacerin"*dir ki ma'nâsı "İnsân olan nesnelerden hiç birisi taş değildir" dimekdir. İnsan mevzû'-ı küllîdir, hâcer mahmûldür ki anın insândan selbiyle ya'nî insânda olmamasıyla hükm olunub ve insândan cümle efrâd murâd olduğuna lisân-ı Arabî'de lafz "lâ şey" ile ve Türkî'de "hiç birisi" dimekle -ki sâlibe-i külliyyenin sûrudur- beyân olunmuşdur.

Mahsûre-i cüz'iyeye-i sâlibenin misâli *"Leyse küllü hayevânin insânün"*dur ki ma'nâsı "Hayevânın dükelisi insân değildir" dimekdir. Hayevân mevzû', insân mahmûl. Leyse küll' Arabî'de, 'dükelisi değil' Türkî'de, sâlibe-i cüz'iyenin edât-ı sûrîdir. Eğer kazıyye-i hamliyyede mevzû' vâkî olan küllînin bi hasebî'l-murâd kadar efrâdı beyân olunmayub edat-ı sûr terk ü ihmâl olunsana "hamliyye-i mühmele" dirler, "el-insânü kâtibün" gibi ki murâd "her insân kâtibdir" yâ "ba'zı insân kâtib" deyu beyân olunmamışdır.

Tenbîh

Gâh olur ki harf-i selbi ya'nî yok dimeye delâlet iden lafzı mevzû'dan yâ mahmûlden yâ ikisinden dahî cüz' iderler ve ana [20^b] *"kaziyye-i ma'dûle"* dirler. Ve bunun hilâfı üzere selb-i müstakil i'tibâr olunan kazıyyeye muhasala dirler; "el-lâ hayevânu cemâdün" ya'nî "Hayevân olmayan cemâddır" gibi ki hayevân mevzû'dur ki harf-i selb olub yokluğa delâlet iden lafz-ı lâ ile mürekkeb olub cümlesinin üstüne cemâddır deyu hükm olunmuşdur. Kezâlik lisân-ı Türkî'de lafz-ı "hayevân" ile "olmayan" lafzını birbirine zamm idüb cümlelerin üstüne "cemâddır" deyu hükm olunmuşdur. Pes kazıyye-i mezbûreye "hamliyye-i ma'dûletü'l-mevzû'" dirler. Kezâlik harf-i selbi mahmûlden cüz' idüb "el-hayevânu lâ-cemâdün" ya'nî "hayevân cemâd olma-

yandır” disen lisân-ı Arabî’de lafz-ı “lâ”yı mahmûl olan cemâd ile terkîb idüb cümlesiyle hayevânın üstüne hükm idersin. Niteki zebân-ı Türkî’de ‘olmayan’ lafzı mahmûl olan cemâdla terkîb olunub cemâd olmayan hayevândır¹ deyu mevzû‘ ile selbin cümlesiyle hayevânın üstüne hükm olunur. Eğer harf-i selbi bunlardan cüz’ itmeyüb müstakillen îrâd eylesen meselâ “el-hayevân leyse bi-cemâdin” ya’nî “hayevân olan cemâd değildir” disen Arabî’de ‘leyse’ lafzı ki harf-i selbdir ve Türkî’de ‘değildir’ lafzı hiçbir taraftan cüz’ olmayub kaziyye-i mezbûre **muhassaladır**.

Ba’de zâlik ma’lûm ola ki mahmûlün mevzû‘a gerek îcâbla olsun ya’nî “öyledir” demek, gerek selble olsun ya’nî “öyle değildir” dimekle ‘zarûret’ ve ‘âdem-i zaruret’, ‘devâm’ ve ‘lâ-devâm’ gibi bir keyfiyetden hâlî değildir. Ya’nî mahmûlün mevzû‘ için sübûtı yâ andan selbî yâ zarûrîdir ya’nî mahmûl mevzû‘ için sâbit olmamak yokdur; andan nefy olunmamak yokdur. Ve mahmûlün mevzû‘ için sübûtı yâ ondan nefyi, yâ her zamandadır yâ ba’zı zamândadır. Ve bu makûle keyfiyyete “**mâdde-i kaziyye**” dirler. Ve ana delâlet iden lafza **cihet** dirler. Zarûret-i lafız “dâ’imâ” gibi ve lafz-ı cihet îrâd olunan kaziyyeye **müveccehe** dirler. İki kısımdır; besâyıtdır, mürekkebâtır.

Besâyıtdan murâd ol kaziyye-i müveccehedir ki fi’l-hakîka anda bir îcâb yâ bir selb vardır. Mürekkebdan murâd ol müveccehedir ki andan bir îcâb ve bir selb vardır. Besâ’it-i kaziyye-i hamliyye-i müveccehenin besâyıt ve mürekkebâta taksîmi bu vechiledir ki eğer kaziyyede zât-ı mevzû‘ mevcûd oldukca mahmûlün mevzû‘a nisbeti zarûrîdir deyu hükm olunduyse ana “**zarûriyye-i mutlakâ**” dirler. Meselâ “*Allahu Teâlâ hayyun bi’z-zarûreti*”² ya’nî “Tanrı Teâlâ diridir, diri olmamak yokdur” dersen Tanrı’nın zât-ı bâkisi var oldukca dirilikden ayrılmaz deyu hükm edersin. Gâh olur ki bu makûleyle “**zarûriyye-i ezeliyye**” dahî dirler.

Eğer kaziyye-i hamliyyede mevzû‘un vasf-ı ünânîsi mu’teber olub zarûretde nisbet ile hüküm ol sıfatın devâmına mebnî ise ya’nî mevzû‘ bu sıfatla oldukca bi’z-zarûre mahmûl ile dahî [21*] “muttasıfdir yâ değildir” denilmiş ise ona “**meşrûta-i âmme**” dirler. Meselâ “*küllü kâtibin müteharrikü l-esâ-*

1 İbarenin ‘hayevân cemâd olmayandır’ şeklinde olması daha uygun gözükmektedir. (Çev.)

2 Allah Teâlâ, zorunlu olarak Hayydır. (Çev.)

*bi'î bi'z-zarûreti mâ-dâme kâtiben*¹ ya'nî “her yazıcının parmakları hareket ider itmemek yokdur yazâr oldukca” dersin. Pes kâtib ki mevzû'dur, anın üstüne hareket-i esâbî'in zarûretiyle hükm olunmuşdur, kâtibin zâtı mevcûd oldukca değil, belki zât-ı kâtib sıfat-ı kitâbetle muttasıf oldukça.

Eğer müveccehede zarûrete nisbetle hükm vakt-i mu'ayyende ise ana “**vaktiyye-i mutlakâ**” dirler. “*Küllü kamerin mütebassifün bi'z-zarûreti vakte'l-haylûleti*” gibi ki ma'nâsı “Her ay tutulmuşdur, elbette ayla güneş bir birine mukâbil olup cirm-i arz ikisinin ortasına düşüb güneşin nûruna hâ'il oldukca” dimekdir. Misâl-i mezbûrda zarûrete nisbetle hükm vakt-i mu'ayyen ile mukayyed olduğu zâhirdir.

Eğer vakt-i [gayr-ı]² mu'ayyen ise ana “**müntesir-i mutlaka**” dirler. “*Küllü zî-rûhin müteneffisün vakten mâ bi'z-zarûreti*” gibi ki ma'nâsı: “Her canlı nesne nefes alub vericidir, ba'zı zamanda elbette.” Kaziyye-i mezbûrede zî-rûhun üstüne zarûret-i teneffüs ile hükm vakt-i gayr-ı mu'ayyen ile mukayyedir.

Eğer kaziyye-i müveccehede hükm-i zarûret nisbet ile olmayub belki nisbetin devâmıyla ise ya'nî zât-ı mevzû' için sübûtunun yâ selbînin devâmıyla hükm olunmuş ise ana “**dâ'ime-i mutlakâ**” dirler. “*Küllü rûmîyyin ebyâzu dâ'imen*” gibi ki ma'nâsı: “Her rûmî olan kimse akdır dâ'ima”. Zâhirdir ki rûmînün üstüne aklığın devâmıyla hükm rûmînün zâtı mevcûd oldukcadır.

Eğer mevzû'un vasf-ı ünvanîsi mu'teber olub mevzû' vasf-ı mezbûr ile mevsûf oldukca mahmûlün mevzû' için sübûtu yâ selbî dâ'imdir deyu hükm olundu ise ana “**örfiyye-i âmme**” dirler. “*Küllü hamrin müskirun mâ-dâme hamran*”³ gibi ki ma'nâsı: “Her hamr adamın aklını alır hamr oldukca” dimekdir. Pes hamrın üstüne müskirlik devâmıyla hükm olunmuşdur. Hamrın zâtı bulundukca değil belki hamrlık sıfatıyla mevsûf oldukca sirkelik sıfatıyla mevsûf olıcak için kimsenin aklını almaz.

Eğer kaziyye-i müveccehede zarûret-i nisbet ve devâm-ı nisbet ile dahî hükm olunub mevzû' mahmûl ile bi'l-fi'l ya'nî şimdi “muttasıfıdır yâ değil-

1 Her yazı yazanın, yazmaya devam ettiği müddetçe zorunlu olarak parmakları hareketli olur. (Çev.)

2 İstinsah hatası olarak düşmüş olabilir. (Çev.)

3 Her şarap, şarap olduğu müddetçe sarhoş edicidir. (Çev.)

dir” deyu hükm olunmuş ise ana **“mutlaka-i âmmе”** dirler. **“Küllü insânin dâhikün bi'l-fi'li”** gibi ki “Her insân gülücüdür şimdiki halde” dimekdir. İnsan mevzû, dâhik mahmûl, bi'l-fi'il cihetdir ve insânın üstüne bi'l-fi'il gülücülük ile hükm olunmuşdur.

Eğer müveccehede vâki' olan nisbetin hilâfinın zarûrî olmamasıyla hükm olunursa ya'nî kaziyyede icâb vâki' olub selbi zarûrî değildir deyu hükm olunmuş ise ana **“mümkinе-i âmmе”** dirler. **“Küllü insânin müt'e accibün bi'l-imkânî l-âmmî”** gibi ki ma'nâsı: “Her insân ta'accüb idicidir” dimekdir. [21^b] Bu ma'nâya ki, müt'e accib olmaması zarûrî değildir, gerek müt'e accib olması zarûrî olsun gerek olmasun.

Mürekkebât gâh olur ki meşrûta-i âmmeyi lâ-devâm-ı zâtî ile kayd idüb **“meşrûta-i hâssa”** dirler **“küllü insânin hayevânun bi'z-zarûreti lâ-dâ'imen”**¹ gibi. Kezâlik örfiyye-i âmmeyi dahî kayd-ı mezbûr ile takyîd idüb **“örfiyye-i hâssa”** dirler. **“Küllü kâtibin müteharrikü l-esabi'i mâ-dame kâtiben dâ'imen”**² gibi. Kezâlik kayd-ı mezbûr ile vaktiyye-i mutlakayı takyîd idüb **vaktiyye** dirler. Ve münteşire-i mutlakayı takyîd idüb **münteşire** dirler. Ve gâh olur ki mutlaka-i âmmeyi zarûret-i zâtîyye ile takyîd idüb **“vücûdiyye-i lâ-zarûriyye”** dirler. Ve gâh olur lâ-devâm ile kayd idüb **“vücûdiyye-i lâ-dâ'ime”** dirler. Ve bunların misâlleri sâbıkân mezkûr olan misâllerdir. Bi-aynihâ bir lafız ziyâdesiyle **“lâ-dâ'imen”**³, **“bilâ zarûret”**⁴ gibi.

Ve gâh olur ki kaziyye-i mümkinеde vâki' olan nisbetin muhâlifinden zarûret men' olduğu gibi taraf-ı muvâfıkından dahî zarûretin men'iyle hükm olunur. Ana **“mümkinе-i hâssa”** dirler. **“Küllü insânin kâtibün bi'l-imkânî l-hâss”**⁵ gibi ki taraf-ı muvâfık kitâbetin Zeyd için sübûtudur, anda zarûret yokdur dimekdir. Nitekim taraf-ı muhâlif ki kitâbetin Zeyd'de bulunmamasıdır. Anda dahî zarûret yokdur dimekdir. Kâtib olsa olur olmasa dahî olur dimekdir. Misâl-i mezbûrede ve sâir mürekkebâtta her birine bir icâb ve bir selb var idüğü fi'l-cümle te'emmül katında zâhir olur.

1 Her insan zorunlu olarak hayevandır fakat [zâtı bakımından] dâimâ değil. (Çev.)

2 Her yazı yazan kişinin parmağı, [zâtı bakımından dâimâ değil] yazmaya devam ettiği sürece dâimâ hareket hâlinindedir. (Çev.)

3 Dâimî olmayan/değil. (Çev.)

4 Zarûrî olmayan/değil. (Çev.)

5 Her insan yazı yazabilir de, yazmayabilir de. (Çev.)

AKSÂM-I ŞARTİYYE

Kaziyye-i şartiyyede bu nisbet vâki' olursa ol nisbet dahî vâki'dir deyu hükm olundıysa ana **"muttasıla-i mûcibe"** dirler. Eğer bu nisbet vâki' olursa ol nisbet vâki' olmaz deyu hükm olunursa **"muttasıla-i sâlîbe"** dirler. Pes bu iki nisbetin ortasında birbirine sebep olmak gibi bir alâka varsa ana **"muttasıla-i lüzûmiyye"** dirler. Kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i lüzûmiyye-nin misâli **"İn kâneti ş-şemsü tâlî aten fe' n-nehâru mevcûdun"** dur ki ma'nâsı "Eğer gün doğarsa gündüz bulunur" dimekdir. Pes güne doğmakla hükm bir nisbetdir ve gündüze vücûdla hükm dahî bir nisbetdir ve günün doğması vâki' olursa gündüz mevcûd olması dahî vâki'dir deyu hükm olunmuştur. Ve bu iki nisbetin ortasında alâka-i sebebiyyet vardır. Zîrâ o günün doğması gündüzün vücûdına sebebidir.

Eğer bu iki nisbetin ortasında bu makûle alâka olmayub mücerred ol iki nisbet vücûdda cem' olduğu için birinin mevcûdî katında âharın vücûduyla hükm olunmuş ise ana **"muttasıl-ı ittifâkiyye"** dirler. Meselâ; **"İn kâne'l-insânü nâtıkan fe'l-hımâru nâhikün"** gibi ki ma'nâsı "Eğer insân idrâk idici ise pes hımâr anıricıdır" dimekdir. Ve insâna idrâk ile [22^a] hükm bir nisbetdir. Ve hımâra anırmak ile hükm bir nisbet dahîdir. Ve nisbet-i ûlâ vâki' olursa nisbet-i uhrâ dahî vâki'dir deyu hükm olunmuştur. Ammâ bu iki nisbetin ortasında vech-i meşrûh üzere alâka yokdur. İnsanın nâtık olması hımârın nâhık olmasına sebep değildir. Ve aks dahî değildir. Ve ikisine bir nesne sebep olmuş dahî değildir. Ancak insânın nâtıklığı mevcûd olduğu gibi hımârın nâhıklığı dahî mevcûddur. Ve kaziyye-i mezbûrenin terekkebünün ma'nâsı ancak bu kadardır. Lâkin kazâyâ-yı şartiyyeden bu kısım ilm-i mantıkda mu'teber değildir.

Eğer kaziyye-i şartiyyede mezkûr olan iki nisbetin ortasında tenâfi-i hükm olursa ya'nî bu nisbet ile ol nisbet cem' olmazlar deyu hükm olunursa ana **"munfasıla-i mûcibe"** dirler. Eğer âdem-i tenâfi ile hükm olunursa ya'nî bu iki nisbetin cem' olması yokdur deyu hükm olunursa **"munfasıla-i sâlîbe"** dirler. Pes murâd, bu iki nisbet sıdkda ve kizbde dahî cem' olmazlar demek ise ya'nî bu nisbetlerin ikisi bir uğurdan yok olmaz demek ise ona **"munfasıla-i hakikiyye"** dirler. **"el-Adedu immâ zevcün ve immâ ferdün"**

gibi ki sâyı yâ çifttir yâ tekdir dimekdir. Aded çifttir dimek bir nisbetdir. Aded tekdir dahî bir nisbetdir. Ve kazıyye-i mezbûrede bu iki nisbetin ortasında sıdkda ve kizbde tenâfî ile hükm olunmuşdur. Ya'nî bir aded uğurdan çift ve tek olmaz. Ve ikisinden dahî hâlî olmaz. Yâ çift olur yâ tek olur.

Eğer iki nisbetin ancak sıdkda tenâfîsiyle hükm olunursa ya'nî murâd bu iki nisbet bir mahalde bir uğurdan bulunmazlar; gerekse ikisi dahî bir uğurdan yok olsun gerek olmasın dimek ise ona **“munfasıla-i mâni'atü'l-cem”** dirler **“Hâze's-şey'ü immâ hacerun ev şecerun”** ya'nî bu nesne yâ taşdır yâ ağaçdır; bir uğurdan hem taş hem ağaç olmaz gibi ki iki nisbetin ortasında sıdkda tenâfî vardır. Ya'nî iki nisbet dahî gerçek olub ikisi bir uğurdan ol nesnede bulunmaz. Ammâ ikisi dahî ya'nî haceriyyet ve şeceriyyet dahî bulunmayub ol nesne hayevân olmak câ'izdir. Pes bu iki nisbetin ortasında kizbde tenâfî yokdur. Ya'nî hacir didüğü dahî yalan olub şecer didüğü dahî yalan olmak câ'izdir.

Eğer iki nisbetin ortasında ancak kizbde tenâfî ile hükm olunmuş ise ya'nî murâd bu iki nisbet bir mahalden ve bir uğurdan mürtefi' olub hiçbirisi bulunmamak yokdur. Gerek ikisi bir uğurdan ol mahalde bulunsun ki ana **“munfasıla-i mâni'atü'l-huluv”** dirler. **“Zeydün immâ en yekûne fi'l-babri ve immâ en la-yağraka”** gibi ki ma'nâsı “Zeyd yâ denizdedir yâ gark olmaz” dimekdir. Ve iki nisbet ki biri [22^b] Zeyd'in denizde olmasıdır ve biri gark olmamasıdır, cem' olmak câ'izdir; denizde olsun gark olmasın. Pes bu iki nisbetin sıdkda tenâfîsi olmayub ikisi dahî gerçek olmak câ'izdir. Ammâ denizde olmayub gark olmak câ'iz değildir. Zîrâ denizde olmayıcak karada olur. Karada iken gark olmak mümkün değildir. Pes gark olmamak dahî mürtefi' olub gark olmak olamaz. Lâ-cerem bu iki nisbet kizbde cem' olmazlar elbette biri sâdıkdır ya'nî hâricde vâki'dir.

Ba'd ez-ân zikir olunan nisbetlerin tenâfîsi zâtlarından nâşî ise **“munfasıla-i inâdiyye”** dirler. Ve illâ **“munfasıla-i ittifâkiyye”** dirler. Ve kazâyâ-yı şartiyyenin dahî ve külliyye ve cüz'iyye ve mühmeleye inkisâmı vardır. Zîrâ kazıyye-i şartiyyede bir nisbetin vücûdî katında nisbet-i âharının vücûdî zemân-ı mu'ayyendir deyu beyân olunmuş ise **“şartiyye-i şahsiyye”** olur. Her zemândadır deyu beyân olunmuş ise **“şartiyye-i külliyyedir”**. Ba'zı zemân-

dadır deyu beyân olunmuş ise **cüz'ıyyed**ir. Kat'a zemâna ta'arruz olunmamış ise **mühmel**dir. Ve bunlardan her biri mûcibe ve sâlibeye kısmet olunur. Bunların her biri alâ vechi't-tafsîl takrîr ve temsîl-i zihne kelâl ve hâtıra melâl vermek ihtimâliyle kadr-i mezbûr ile iktifâ olundu.

FASL-I EVVEL

AHKÂM-I KAZÂYÂDAN TENÂKUZU BİLDİRİR.

“Tenâkuz, ihtilâfu’*l-kazıyyeteyni bi’l-icâbi ve’s-selbi bi-haysü yelzemü li-zâtihî min sıdkı ehadihimâ kizbe’l-âhari ve bi’l-aksı*”,¹ ya’nî ehl-i mantık ıstılâhı üzere tenâkuz iki kaziyyenin icâbla selble ihtilâfıdır. Bir vechile ki nefsi ihtilâfa nazâr-ı vâsıta mülâhaza olunmadan ol iki kaziyyeden her kangısını gerçek farz itsen ol birisi yalân olmak lâzım gele ve her kangısını yalan farz itsen ol biri gerçek olmak lâzım gele ve bu vechile olan kaziyyelerin her biri âharın nakızıdır. Meselâ “*Zeydün kâtibün*” bir kaziyyedir. Ma’nâsı “Zeyd yazıcıdır” dimekdir. Nakîzi “*Zeyd leyse bi kâtibün*”dur ki ma’nâsı “Zeyd kâtib değildir” dimekdir. Zîrâ bu iki kaziyye icâbla selble muhteliflerdir. Evvelkisi mûcibedir, ikincisi sâlibedir ve bu iki kaziyyenin zâtlarına nazar olursa her kangısını gerçek farz idersen âhar yalan olmak lâzım gelir. Meselâ “Zeyd kâtibdir” kaziyyesini gerçektir disen “Zeyd kâtib değildir” kaziyyesi yalan olmak mukarrerdir ve her kangısı yalandır disen ol birine gerçektir demek lâzımdır. Meselâ “Zeyd kâtib değildir” kaziyyesini yalandır disen “Zeyd kâtibdir” kaziyyesi gerçek olmak mukarrerdir.

Ammâ iki kaziyyeden birinin sıdkından âharın kizbi lâzım gelmek mücerred nefsi ihtilâfından lâzım gelmeyüb kelâm-ı âharın vâsıta olmasından, ya’nî ol iki kaziyyenin bilesince mülâhaza olunmasından lâzım gelse tenâkuz bulunmaz. Meselâ “*Zeydün insânün*” kaziyyesiyle “*Zeydün leyse bi nâtikün*” kaziyyesinin ortasında [23^a] tenâkuz yokdur. Zîrâ bu iki kaziyyenin zâtlarına nazaran ikisi dahî gerçek ve ikisi dahî yalan olmak câ’izdir. Ammâ her insân nâtık idüğünü mülâhaza idüb “*Küllü insânin nâtikün*” kaziyyesini bu iki ka-

1 Tenâkuz (Çelişki): Bir önermenin bir diğer önermeden, birinin doğruluğundan zatı nedeniyle diğerinin yanlışlığı, tersi de (yani diğerinin doğruluğundan da zatı nedeniyle bunun yanlışlığı) lazım gelecek şekilde olumluluk ve olumsuzluk açısından farklı olmasıdır. (Çev.)

2 Zeyd düşünen değildir. (Çev.)

3 Her insan düşünendir. (Çev.)

ziyye ile bile tezekkür ve tefekkür idicek hükm idersin ki bu iki kaziyyeden her kangısını gerçek farz idersen âhar kâzib olmak lâzım gelir.

Ba'd ez-ân ma'lûm ola ki kazâyâ-yı şahsiyye ortasında tenâkuz mütehakkık olmaz. Ol icâbla selble muhtelif olan kaziyyelerdeki nisbet-i hükmiyye her i'tibâr ile bir olmayınca eğer bir vechile muhtelif olursa, meselâ mevzû' ihtilâfiyle muhtelif olsa yâ mahmûl yâ zamân yâ mekân yâ bunların emsâlin-den bir i'tibâr ile muhtelif olsa tenâkuz bulunmaz. Meselâ *"Zeydün kâtibün"* kaziyyesiyle *"Amr leyse bi-kâtibin"*¹ kaziyyesi ortasında tenâkuz yokdur. Zîrâ kaziyye-i ûlâda mevzû' Zeyd'dir. Ve kaziyye-i sâniyyede Amr'dır. Ve mevzû' muhtelif olmağla nisbet-i hükmiyye muhtelif olmuştur. Pes câ'izdir ki kaziyye-i ûlâda vâki' olan nisbet -ki Zeyd'in üstüne kitâbetin sübûtuyla hükümdür- sâdık ola. Kezâlik kaziyye-i sâniyyede vâki' olan nisbet -ki Amr'ın üstüne kitâbetin selbiyle hükümdür- sâdık ola. Birinin sıdkı âharın kizbini iktizâ itmez.

Kezâlik *"Zeydün kâtibün"* kaziyyesine *"Zeydün leyse bi-nâimin"*² kaziyyesi nakîz değildir. Mahmûl muhtelif olmağla nisbet-i hükmiyye muhtelif olduğuçün. Pes câ'izdir ki Zeyd yazıcı olsun ve kaziyye-i ûlâ gerçek olsun; ve uyur olmasın, kaziyye-i sâniyye dahî gerçek olsun.

Kezâlik *"Zeydün kâ'imün fi l-leyli"* kaziyyesi ki ma'nâsı "Zeyd gece oturıcıdır" dimekdir, *"Zeydün leyse bi-kâ'imün fi n-nehâri"* kaziyyesinin ki ma'nâsı "Zeyd gündüz oturıcı değildir" dimekdir, nakîz değildir. Bu iki kaziyyenin zamân ihtilâfı sebebiyle nisbet-i hükmiyye muhtelif olduğuçün. Pes câ'izdir ki Zeyd'in gece de kâ'im olduğu sâdık olub ve gündüz kâ'im olmadığı sâdık ola.

Kezâlik *"Zeydün dâribün Amran"* ma'nâsı "Zeyd Amr'ı urıcıdır" dimekdir, nakîz değildir. *"Zeydün leyse bi-dâribin li-Bekrin"* kaziyyesine ki ma'nâsı "Zeyd Bekr'i urıcı değildir" dimekdir. Bu iki kaziyyede mef'ûl ihtilâfiyle nisbet müttehid olmayub evvelki kaziyyede vurulan Amr ve kaziyye-i sâniyyede Bekr olduğuçün pes câ'izdir ki Zeyd Amr'ı ursun Bekr'i urmasun. Ve kaziyyelerin ikisi dahî gerçek yâ ikisi dahî yalan olsun.

1 Amr yazı yazan değildir. (Çev.)

2 Zeyd uyuyan değildir. (Çev.)

Ammâ kaziyye-i mahsûrede ve cüz'iyye hükmünde olan mühmelede tenâkuz bulunmağa nisbet-i hükmiyyede ittihâddan mâ'adâ kemmiyyetde ya'nî küllilikde ve cüz'ilikde dahî ihtilâf gerekdir. Pes mûcibe-i külliyyenin nakîzi sâlibe-i cüz'iyyledir. Meselâ **"Küllü insânin hayevânun"** mûcibe-i külliyyedir. Ma'nâsı "Her insân hayevândır" dimekdir. Nakîzi [23^b] **"Ba'zu'l-insâni leyse bi-hayevânin"**dir ki kaziyye-i cüz'iyyledir. Ma'nâsı "İnsândan bir nîcesi hayevân değildir" dimekdir. Ma'lûmdur ki bu iki sözden birisi gerçek olıcak ol biri yalan olmak mukarrerdir.

Ve sâlibe-i külliyyenin nakîzi mûcibe-i cüz'iyyledir. Meselâ **"Lâ şey'e minne'l-insâni hacrun"** sâlibe-i külliyyedir. Ma'nâsı "İnsândan bir ferd hacir değildir" dimekdir. Nakîzi **"Ba'zu'l-insâni hacrun"**dür ki mûcibe-i cüz'iyyledir ve ma'nâsı "Efrâd-ı insândan bir nîcesi hacirdir" dimekdir. Ma'lûmdur ki bu iki sözden her kangısı gerçek ise ol biri yalandır.

Ve mûcibe-i külliyye sâlibe-i külliyyeye nakîz olmaz. Zîrâ birinin kizbi âharın sıdkını iktizâ itmez. Mevzû' mahmûlden e'amm olduğu sûretde ikisi dahî kâzib olmak câ'izdir. Meselâ **"Küllü hayevânin insânün"** ki mûcibe-i külliyyedir, ma'nâsı "Her hayevân insândır" dimekdir. Ve hayevân ki mevzû'dur, mahmûl olan insândan e'ammıdır. Zîrâ insân olan hayevân insân değildir ve **"Lâ şey'e minne'l-hayevâni bi-insânin"** sâlibe-i külliyyedir. Ma'nâsı "Hayevândan bir ferd insân değildir" dimekdir. Ve bu iki kaziyyenin ortasında tenâkuz yokdur. Ol sebebden ki birinin kizbi âharın sıdkını iktizâ itmez. İkisi dahî kâzib olmak câ'izdir.

Fi'l-vâki' "Her hayevân insândır" demek yalandır. Efrâd-ı hayevândan bir nîcesi feres ve himâr gibi insân değildir ve "Hayevândan hiç birisi insân değildir" demek dahî kizb-i zâhirdir. Zîrâ efrâd-ı insân cümleten hayevândır. Kezâlik mûcibe-i cüz'iyyenin nakîzi değildir. Zîrâ birinin sıdkı âharın kizbini iktizâ itmez, ikisi dahî sâdık olmak câ'izdir. Mevzû' mahmûlden e'amm olıcak meselâ **"Ba'zu'l-hayevâni insânün"** mûcibe-i cüz'iyyledir. Ma'nâsı "Efrâd-ı hayevândan bir nîcesi insândır" dimekdir. **"Leyse ba'zul hayevâni insânen"** dahî mûcibe-i cüz'iyyledir. Ve ma'nâsı "Efrâd-ı hayevândan bir nîcesi insân değildir" dimekdir. Ve bu iki kaziyyenin ikisi dahî sâdıktır. Zîrâ her insân hayevân olduğu sebebden ba'zı hayevânın insân idüğü zâhirdir. Ve feres ve himâr gibi ba'zı hayevânat insân değil idüğü zâhirdir.

Ammâ kazâyâ-yı müveccehede tenâkuz bulunmağla kemmiyyetde ihtilâf şart olduğu gibi cihetde dahî ihtilâf şartdır. Zîrâ cihetde ittîfâk olıcak tenâkuz bulunmaz. Meselâ iki kaziyye cihet-i imkânda müttehid olsa ortalarında tenâkuz bulunmaz. Meselâ *“Küllü insânin kâtibün bi’l-imkân”* kaziyyesi *“Küllü insânin leyse bi-kâtibin”* kaziyyesine münâkız değildir. Zîrâ emsal-i evvelin ma’nâsı “Her insân yazıcıdır, yazıcı olmamasında zarûret yoktur” dimekdir. Ve bu kaziyyenin sıdkında [24^a] şübhe yoktur. Ve misâl-i sâninin ma’nâsı “Her insân yazıcı değildir, yazıcı olmamasında¹ zarûret yoktur” dimekdir. Ve bu kaziyyenin dahî gerçek idüğine iştibâh yoktur. Pes birinin sıdkı âharın kizbini müstelzim olduğu sebepten bu iki kaziyye ortasında tenâkuz mütehakkik olmadı.

FASL-I SÂNÎ²

AHKÂM-I KAZÂYÂDAN AKSÎ BİLDİRİR.

Aks iki kısımdır. Birisi aks-i müstevî ve biri **aks-i nakîz**dir. *“Aks-i müstevî tebdilü tarafeyi’l-kaziyyeti ma’a bekâi’l-keyfi ve’s-sıdkı”*, ya’nî “Mantıkîlerin ıstılâhında **aks-i müstevî** bir kaziyyenin iki tarafını tebdildir.” Ya’nî **hamliyye** ise mevzû’ını mahmûl, mahmûlini mevzû’ itmekdir. **Şartiyye** ise mukaddemini tâlî, tâlîsini mukaddem itmekdir keyfin bekâsıyla, ya’nî kaziyye-i mûcibe yine mûcibe olup sâlibe olmaya; eğer sâlibe ise yine selbi bâkî olup mûcibe olmaya. Dahî sıdkın bekâsıyla ya’nî aks olunan kaziyye sâdik ise yine sâdik ola. Ammâ kâzib ise kezâlik bekâsı lâzım değil.”

Pes mûcibe-i külliyye yine mûcibe-i külliyyeye **mün’akis** olmaz. Ya’nî her kaziyye ki mûcibe-i külliyye ola, anın aksi elbette mûcibe-i külliyye olmaz. Zîrâ mahmûl mevzû’dan e’amm olduğu sûretde sıdkı bâkî kalmaz. Meselâ *“Küllü insânin hayevânun”* ki mûcibe-i külliye-i sâdikâdır ve mahmûl ki hayevândır; mevzû’ olan insândan e’ammdır. Pes eğer külliyyet üzere aks olunub *“Küllü hayevânin insânün”* dinilse kaziyye-i kâzibe olur. Zîrâ “Her hayevân insândır” demek olur ve her hayevân insân değil idüğü hod zâhirdir. Belki mûcibe-i külliyye ale’l-ittirâd mûcibe-i cüz’îye mün’akis olur. Ve *“Küllü insânin hayevânun”* kaziyyesinin aks-i müstevîsi *“Ba’zu’l-hayevânî*

1 “Her insân yazıcı değildir, yazıcı olmasında zarûret yoktur” şeklinde olması daha uygun görünmektedir. (Çev.)

2 Nûshada ‘Fasl-ı Evvel’ (Birinci Fasl) şeklindedir. İstinsah hatası var görünüyor. (Çev.)

insânün”dur. Zîrâ “Her insân hayevândır” demek nîce gerçek ise “Efrâd-ı hayevândan bir nîcesi insândır” demek dahî gerçektir. Zîrâ her insân hayevân olacak bir nîce ferde insânlık ile hayevânlık cem‘ olmuş olur. Lâ-büdd ba‘zı hayevân insân olur. Eğer olmazsa hayevândan hiçbir ferd insân olmamış olur. Pes insânlık ile hayevânlık bir yerde cem‘ olmamak lâzım gelir. Ma‘a-hâzâ cem‘ olmak mukarrer farz olunub misâl-i sâbıkda her insân hayevândır deyu hükm olunmuştur.

Ve bu tahkîkten zâhir olur ki mûcibe-i cüz’iyyenin ale’l-ittirâd aksi mûcibe-i cüz’iyyedir. Meselâ *“Ba’zu’l-hayevâni insânün”* nîce sâdık ise *“Ba’zu’l-insâni hayevânun”* dahî öyle sâdıktır. Zîrâ misâl-i sâbık sâdık olmayacak bir ferde insânlık ile hayevânlık cem‘ olmak mukarrer olur. Eğer misâl-i sâni kâzib olursa ikisi [24^b] bir ferde cem‘ olmayub gerçektir didiğimiz söz yalan olmak lâzım gelir.

Sâlîbe-i külliyye külliyyeti hâlinde mün‘akis olub ale’l-ittirâd aks yine sâlîbe-i külliyyedir. Meselâ *“La şey’e min’l-insâni bi-hacerin”* ki ma’nâsı: “İnsânın efrâdından hiçbir ferd hacir” değildir dimekdir. Aksi *“La şey’e min’l-haceri bi-insânin”* ki sâlîbe-i külliyyedir. Ma’nâsı: “Hacerin efrâdından hiç biri insân değildir” dimekdir. Ve misâl-i evvel nîce sâdık ise misâl-i sâni dahî öyle sâdıktır. Zîrâ misâl-i evvel muktezâsınca insânlık ile hacirlik bir yerde cem‘ olmaz. Pes bu söz sâdık olacak lâzım gelir ki hacerden dahî bir ferd insân olmaya. Zîrâ olursa insânlık ile hacirlik bir yerde cem‘ olmuş olur. Misâl-i evvel kâzib olmak lâzım gelir. Lâ-cerem misâl-i sâni’de ki “Hacerden bir ferd insân değildir” dimekdir ve onun aslı ki “İnsândan bir ferd hacir değildir” dimekdir, ikisi dahî gerçektir. Pes ıstılâh-ı ehl-i mantık üzere misâl-i sâni misâl-i evvelin aksidir.

Sâlîbe-i cüz’iyyenin ale’l-ittirâd aksi yokdur. Gâh olur ki yine sâlîbe-i cüz’iyyeye mün‘akis olur *“Ba’zu’l-insâni leyse bi-hacerin”* gibi ki ma’nâsı “İnsandan bir nîce ferd hacir değildir” dimekdir. Aksi *“Ba’zu’l-haceri leyse bi-insânin”*¹ dir. Zîrâ insânın ba‘zı efrâdı hacir değil idüğü nîce zâhir ise hacirin ba‘zı efrâdı dahî insân değil idüğü öyle zâhirdir. Ammâ ol mahalde ki mevzû‘ mahmûlden e‘amm ola, sâlîbe-i cüz’iyyenin aksi yokdur. Zîrâ asıl

1 Bazı taşlar insan değildir. (Çev.)

sâdık olduğu gibi sâdık olmaz. Kâzib olup meselâ *“Ba’zu’l-hayevânî leyse bi-insânin”*¹ sâlibe-i cüz’iyye sâdıkadır. Tarafeyni tebdîl idüb *“Ba’zu’l-insânî leyse bi-hayevânin”*² disen kâzibe olur.

Ammâ kazâyâ-yı şahsiyye ilm-i mantıkda mu‘teber olmadığı sebepten beyân-ı hâli terk olundu.

Aks-i nakîz kudemâ-i mantıkiyyîn katında kazıyyeden cüz’-i sânînin nakîzi ya’nî ref’ini evvel idüb ve cüz’-i evvelin ref’ini sânî etmekdir. Keyfin ve sıdkın bekâsıyla ya’nî asl kazıyye-i mûcibe ise aksi dahî mûcibe ola. Sâlibe ise aksi dahî sâlibe ola. Ve asl sâdık ise aksi dahî sâdık ola. Bu aksde mûcibeler aks-i müsteviyyedeki sâlibeler hükmündedir. Ve sâlibelerin hükmü **aks-i müstevî**deki mûcibeler gibidir. Hattâ mûcibe-i külliyye nefsi gibi ya’nî yine mûcibe-i külliyyeye mün’akis olur. Mûcibe-i cüz’iyye aslâ mün’akis olmaz. Ve mutlakâ sâlibe-i cüz’iyyeye mün’akis olur. Meselâ *“Küllü insânin hayevânun”* ki mûcibe-i külliyyedir, aks-i nakîzi *“Küllü lâ-hayevânin lâ-insânün”* dur ki ma’nâsı “Her hayevân olmayan insân olmayandır” demekdir. Zîrâ [25^a] aslında cüz’-i evvel olan insânın ref’i “lâ insân”dır. Anı mahmûl itdik. Ve cüz’-i sânî olan hayevânın ref’i “lâ hayevân”dır. Anı mevzû‘ itdik. Ma’a-hâzâ kazıyyelerin ikisi dahî mûcibe-i külliyyedir ve ikisi dahî sâdıkadır.

Ve müte’ahhirîn katında aks, nakîz-ı kazıyyeden cüz’-i sânînin nakîzin evvel etmekdir, keyfin bekâsıyla. Bu iki mezhebin birbirinden farkına iştigâl mûris-i kelâl olduğundan mâ-‘adâ aks-i nakîzin ulûmda isti’mâli kalîl olduğıçün tafsîlden i’râz ve kütüb-i mutavvelede mezkûr olan mukaddemât-ı gayr-ı müfideden igmâz olunub mütûn-ı muhtasara isrine iktifâ ve kadr-i mezbûrla iktifâ olundu.

[DÖRDÜNCÜ BÂB: KIYÂS]

Bâb-ı râbi‘ ilm-i mantıktan maksad-ı aksâ ve matlab-ı a’lâ olan kıyâsı bildirir. Kıyâs *“kavlün müellefün min kazıyyeteyni ev ekser min kazıyyeteyni yelzemü li-zâtihî kavlün âhar”*, ya’nî ehl-i mantık ıstılâhı üzere kıyâs bir kelâmdır ki terkîb olunmuşdur iki kazıyyeden yâ ziyâdeden bir vechile ki ol kelâmın zâtına bir âhar kelâm lâzım olur ki ana netîce dirler. Ve ol kazıy-

1 Bazı canlılar insan değildir. (Çev.)

2 Bazı insanlar canlı değildir. (Çev.)

yelerin her birine “mukaddime-i kıyâs” dirler. Ve ta‘rîf olunan kıyâsdan murâd, **kıyâs-ı lafzî** olacak mu‘arrefde mezkûr olan kavilden dahî murâd lisândan olan elfâz olur. Ammâ **kıyâs-ı aklî** olacak kavlden murâd sahîfe-i hâtırda mezkûr olan ma‘nâlardır. Ve fi’l-hakîka kıyâs zihinde mezkûr olan ma‘nâlardır. Anlara delâlet iden elfâza kıyâs dinilmek delâlet-i mezbûre hasbiyle, lâkin elfâzla tasvîr, ta‘lim ve takrîre akreb oldığıyçün mu‘arrefden murâd kıyâs-ı lafzî ve kavlden murâd **elfâz-ı mürekkebedir**.

Ol mürekkebin zâtına lâzım olur demekden murâd ol kelâm-ı âharın lâzım olmasında müccered ol kaziyyelerin îrâdı kifâyet idüb âhar kelâm îrâdına ihtiyâc olmaya dimekdir. Eğer kifâyet itmeyüb âhar kelâma hâcet olursa ana kıyâs dimezler. Meselâ “Zeyd Amr’a berâberdir” demek bir kaziyyedir. “Amr ve Bekr’e berâberdir” demek dahî bir kaziyyedir. Ve bu iki kaziyyeden “Zeyd Bekr’e berâberdir” demek lâzım gelir. Bir kelâm-ı âhar vasıtasıyla ki bir nesneye berâber olana berâber olan, ol nesneye berâber olur dimekdir.

Andan sonra ma‘lûm ola ki kıyâs iki kısımdır. Eğer netîce yâ netîcenin nakîzi sûretâ ve bi’l-fiil kıyâsda mevcûd ise ana “kıyâs-ı istisnâ’î” dirler. Değilse ana “kıyâs-ı iktirânî” dirler. Kıyâs-ı iktirânî dahî iki kısımdır. Biri hamlîdir biri şartîdir. Hamlî oldur ki iki kaziyye-i hamliyyeden mürekkebeden Arabî’de;

*Küllü cismîn mü’ellefün
ve küllü mü’ellefîn muhdesün
fe-küllü cismîn muhdesün*¹

gibi ki “**Küllü cismîn mü’ellefün**” bir hamliyyedir. Ma‘nâsı “Her cisim didiğimiz nesne eczâdan [25^b] terkîb olunmuşdur” dimekdir. Ve “**Küllü mü’ellefîn muhdesün**” dahî bir hamliyyedir. Ma‘nâsı “Her eczâdan terkîb olunan nesne muhdesdir ya’nî yoğ-iken var olmuşdur” dimekdir. Bu iki hamliyyeler vech-i mezbûr üzere terkîb olundukda bunların zâtına lâzım gelmişdir. “**Fe-küllü cismîn muhdesün**” demek ki netîcedir. Ve ma‘nâsı “Pes her cism didiğimiz nesne yoğ-iken var olmuşdur” dimekdir. Ya’nî ol ham-

1 Her cisim bileşikdir => Bileşik olan herşey sonradan olmadır (hâdistir). => Öyleyse her cisim sonradan olmadır. (Çev.)

liyyeleri kemâ yenbağî iz'ân idicek netîce olan kazıyye dahî iz'ân idüb her cismın hâdis idüğüne hükm eder. Ve bu netîce olan *"Küllü cismın muhdesün"* kıyâsın mukaddimleri -ki biri *"Küllü cismın müellefün"* ve biri *"Küllü müellefin muhdesün"*dür- hiç birinde sûretâ ve bi'l-fiil mezkûr değildir. Pes lisân-ı Arabî üzere *küllü cismın müellefün* ve *küllü müellefin muhdesün* *"kıyâs-ı iktirânî-yi hamlî"* dir.

Ba'd ez-ân ma'lûm ola ki kıyâsın iki mukaddimesinden mükerrer vâki' olan lafza *"hadd-i evsat"* dirler. Misâl-i sâbıkdaki lafz-ı *"müellef"* gibi ki misâl-i mezbûrun iki mukaddimesinde dahî mezkûrdur. Ve netîcenin mevzû'una *"hadd-i eşğar"* dirler. Misâl-i sâbıkda netîce olan *fe-küllü cismın muhdesün*-deki *küllü cismın*¹ gibi. Ve mahmûlüne *"hadd-i ekber"* dirler. Netîce-i mezbûrede mezkûr olan *"muhdes"* gibi. Ve ol mukaddime ki hadd-i eşğar didiğimiz lafz, andan cüz' vâki' olmuşdur, ana *suğrâ* dirler. Misâl-i sâbıkdaki *"Küllü cismın müellefün"* gibi ki netîcede mevzû' vâki' olan *küllü cismın* anda cüz'îdir. Ve ol mukaddime ki hadd-i ekber andan cüz'-i vâki' olmuşdur, ana *kübrâ* dirler, misâl-i sâbıkdaki *"Küllü müellefin muhdesün"* gibi ki netîcede mahmûl vâki' olan muhdes andan cüz'dir. Ve bu suğrâ ile kübrâ cem' ü terkîb ve te'lîf ü tertîb olundukda terkîb-i mezbûr hasebiyle mahmûlü'n-anh *şekl* dirler. Ve iki mukaddimenin icâb ve selb ve külliyye ve cüz'iyeye birbirine muhâlefet ve muvâfakati hasebiyle mecmû'una yine *darb* dirler.

Pes hadd-i evsat ki -iki mukaddime de dahî mezkûr olup mükerrer vâki' olan lafzdır- suğrâda mahmûl ve kübrâda mevzû' vâki' olmuş ise ana *"şekl-i evvel"* dirler. Misâl-i sâbık gibi ki lafz-ı mü'ellef ki hadd-i evsatdır suğrâ olan *"Küllü cismın müellefün"*dür, mahmûl olup kübrâ olan *"Küllü müellefin muhdesün"* mevzû' vâki' olmuşdur.

Eğer aks olup hadd-i evsat suğrâda mevzû' ve kübrâda mahmûl vâki' olmuş ise ana *"şekl-i rabi"* dirler. Lisân-ı Arabîde;

*"Küllü insânin hayevânun
ve küllü nâtıkin insânün
fe-ba'zu'l-hayevâni nâtıkun"*

gibi ki ma'nâsı:

1 Her cisim. Burada küçük terim olan 'cisim'dir. (Çev.)

“Her insân olan nesne hayevândır
ve her idrâk-i külliyyât iden nesne insândır

Pes hayevân olanlardan bir nicesi insândır” demekdir. Hadd-i evsat lafz-ı insândır, [26^a] kıyâs-ı mezbûrede mükerrer vâki‘ olub suğrâ olan *“Küllü insânin hayevânun”* da mevzû‘ vâki‘ olub kübrâ olan *“Küllü nâtıkin insânün”* da mahmûl vâki‘ olmuştur.

Eğer hadd-i evsat suğrâda ve kübrâda ikisinde dahî mahmûl vâki‘ olursa ana **“şekl-i sâni”** dirler.

*“Küllü insânin hayevânun
ve lâ şey’e minê l-haceri bi-hayevânin
fe-lâ şey’e minê l-insâni bi-hacerin”* dir ki ma’nâsı:

“Her insân hayevândır
ve hacerden bir ferd hayevân değildir
Pes insândan bir ferd hacer değildir” demekdir.

Ve hadd-i evsatdaki lafz hayevândır; suğrâ olan *“Küllü insânin hayevânun”* da nice mahmûl vâki‘ oldıysa kübrâ olan *“Lâ şey’e minê l-haceri bi-hayevânin”* de dahî mahmûl vâki‘ olmuştur.

Eğer hadd-i evsat ikisinde dahî mevzû‘ vâki‘ olursa ona **“şekl-i sâlis”** dirler.

*“Küllü insânin hayevânun
ve küllü insânin nâtıkün
fe-ba’zu l-hayevâni nâtıkun”*

gibi ki ma’nâsı:

“Her insân hayevândır
ve her insân nâtıkdır
pes ba’zı hayevân nâtıkdır” demekdir.

Ve hadd-i evsat olan lafz-ı insân iki mukaddeme dahî mevzû‘ vâki‘ olmuştur. İlm-i mantıkda mezkûr olan eşkâl bunlardır. Ve şekl-i rabî‘ tab‘dan ba’îd olduğu sebebdan cümleden mu’ahhardır. Ve cümleden tab’a karîb olub mi’yâr-ı ulûm ve mîzân-ı ukûl olan şekl-i evveldir. Ve sâir eşkâl inde’l-işkâl

ana redd olunur. Ammâ şekl-i sâni ana karîb olmağla tab‘-ı selîm ve akl-ı müstakîm ashâbı katında redde muhtâc olmadığı sebepten şekl-i sâni kılınmıştır. Lâ-cerem şekl-i evvelde bast-ı kelâm ve tavzîh-i merâm olunub şekl-i sâni de dahî inân-ı kalemi bir mikdar irhâ ve sâirinde şey’-i kalîl ile iktifâ olundu.

Pes ma‘lûm ola ki eşref-i eşkâl olan [birinci] şekil, netîce vermesinde **“îcâb-ı suğrâ”** ve **“külliyye-i kübrâ”** şarttır. Ya’nî şekl-i mezbûrda suğrâ düşen mukaddime elbette mûcibe olmak gerektir; gerek külliye gerek cüz’iye olsun. Ve kübrâ düşen mukaddime-i külliyye gerektir; gerek mûcibe gerek sâlibe olsun. Pes şekl-i evvelin netîce viren darbı dördtür. Ammâ ihtimâl-i akl on altıdır. Zîrâ suğrâ ile kübrâdan her biri mûcibe olmak var, sâlibe olmak var. Yine her biri külliyye olmak var, cüz’iye olmak var. Zâhirdir ki dördü dörde darb idicek on altı sûret hâsıl olur. Lâkin zikr olunan şartlar sebebiyle suver-i mesfûreden on ikisi sâkıt olub dördü bâkî kalmıştır.

Pes eğer suğrâ ve kübrâ ikisi dahî mûcibe olub ve yine ikisi dahî külliyye olursa ana **“darb-ı evvel”** dirler. Netîce mûcibe-i külliyye olur. Sadr-ı kelâm da mezkûr olan **“Küllü cismîn müellefîn ve küllü müellefîn muhdesün”** gibi ki iki mukaddime dahî [26] mûcibe-i külliyye olub netîcesi **“Küllü cismîn muhdesün”**dur ki mûcibe-i külliyyedir.

Eğer kübrâ sâlibe olub ammâ ikisi dahî külliyye olsa ana **“darb-ı sâni”** dirler. Netîcesi sâlibe-i külliyye olur. **“Küllü cismîn müellefîn ve lâ şey’e mine’ l-müellefi bi-kadîmin”** gibi ki suğrâ **“Küllü cismîn müellefîn”**dur ki mûcibe-i külliyyedir. Ma’nâsı “Her cisim didiğimiz nesne eczâdan terkîb olunmuştur” dimektir. Kübrâ **“Ve lâ şey’e mine’ l-müellefi bi-kadîmin”**dir ki sâlibe-i külliyyedir. Eczâdan terkîb olanlardan birisi kadîm değildir, ya’nî vücûdunun evveli yok değildir. Netîcesi **“Fe-lâ şey’e mine’ l-cismi bi kadîmin”**dir ki sâlibe-i külliyyedir. Ma’nâsı “Pes cisim didiğimiz nesnelerden birisi kadîm değildir.” Ve kıyâs-ı mezbûrede mükerrer olan lafz-ı mü’ellef ki hadd-i evsattır, suğrâda mahmûl ve kübrâda mevzû‘ vâki‘ olmuştur. Nitekim şekl-i evvelin şânıdır.

Eğer suğrâ ve kübrâdan her biri mûcibe olub lâkin suğrâ cüz’iye olsa ana **“darb-ı sâlis”** dirler. Netîcesi mûcibe-i cüz’iye olur.

*“Ba‘zu’l-cismi mü’ellefün
ve küllü mü’ellefîn hâdisün
fe-ba‘zu’l-cismi hâdisün”*

gibi ki *“Ba‘zu’l-cismi mü’ellefün”* ki suğrâdır, mûcibe-i cüz’iyyedir. Ma’nâsı “Cisim didiğimiz nesneden ba‘zı eczâdan mürekkebdir” dimekdir. Ve *“Küllü mü’ellefîn hâdisün”* ki kübrâdır, mûcibe-i külliyyedir. Ma’nâsı “Her eczâdan terkib olunan nesne hâdisdir ya’nî yoğ-iken var olmuştur.” Netîce ki *“Fe-ba‘zu’l-cismi hâdisün”*dür, mûcibe-i cüz’iyyedir. Ma’nâsı “Pes cism didiğimiz nesnelerden ba‘zı hâdisdir” dimekdir.

Eğer suğrâ mûcibe-i cüz’iyye ve kübrâ sâlîbe-i külliyye olursa ana **“darb-ı râbî”** dirler. Netîcesi sâlîbe-i cüz’iyye olur.

*“Ba‘zu’l-cismi mü’ellefün
ve lâ şey’e minê’l-mü’ellefi bi-kadîmin
fe-ba‘zu’l-cismi leyse bi-kadîmin”*

gibi ki suğrâ mûcibe-i cüz’iyyedir. Ma’nâsı “Cisimden ba‘zısı eczâdan mürekkebdir” dimekdir. Ve kübrâ sâlîbe-i külliyyedir. Ma’nâsı “Mürekkeb olan nesnelerden hiç biri kadîm değildir” dimekdir. Netîce sâlîbe-i cüz’iyyedir ki ma’nâsı “Pes cisimden ba‘zı kadîm değildir” dimekdir ki ve keyf hasbiyle müntec olan darblar bunlardır ki zikr olundu.

Ammâ cihet hasebiyle hâsıl olan ihtilâfâta ihtilât dirler.

Şekl-i evvel ihtimâl-i aklî hasebiyle yüz altmış dokuz ihtilâtdır. Lâkin i’tibâr vechiyle şekl-i evvelin intâcında suğrânın fi’liyye olması şartdır. Ya’nî suğrâ mümkin-i âmme ve mümkin-i hâssa olmamak gerekdir. Pes şart-ı mezbûr hasebiyle ihtilâtât-ı mezbûrenin yirmi altısı sâkıt olup, yüz kırk üç ihtilât bâkîdir. Doksan dokuz dört vasfiyelerden gayridendir ki netîceleri kübrâ gibidir bi-aynîhâ ve kırk dördü vasfiyelerdendir; netîceleri cihetde suğrâ gibidir. Lâkin suğrâda kayd-ı vücûd ya’nî lâ-zeruret¹ yâ lâ-devâm² kaydı var ise [27^a] hazf olunur. Eğer suğrâda kayd-ı zarûre olup kübrâda olmasa kayd-ı mezbûr hazf olunub bâkî hıfz olunur ve kübrâya nazâr olunur. Eğer

1 Zorunlu olmama kaydı. (Çev.)

2 Dâimî olmama kaydı. (Çev.)

anda kayd-ı vücûd var ise iki hâssanın biri olmağla kayd-ı mezbûr mahfûz olan bâkîye zamm olunur. Ve cümlesi netîcedir. Eğer yoğ-ise iki âmmenin biri olmağla mahfûzun bi-aynihî¹ netîcedir. Bu cümlemin tafsîl ve temsiline iştigâl mûris-i kelâl ve mûcib-i melâl olduğundan mâ'adâ tefhîm ü ta'lîmde küllî eşkâl olmağın iğmâz ü ihmâl olundu.

Şekl-i sâni şekl-i mezbûrun intâcında bi-hasebi'l-kem külliyye-i kübrâ şart olub bi-hasebi'l-keyf suğrâ ve kübrâ îcâb ve selble birbirine muhâlif olmaktır. Pes bunun dahî durûb-ı münticesi dördtür.

Darb-ı evvel; suğrâ mûcibe-i külliyye ve kübrâ sâlîbe-i külliyye olandır ki netîcesi sâlîbe-i külliyyedir

*“Küllü insânin hayevânun
ve lâ şey'e min'e'l-haceri bi-hayevânin
fe-lâ şey'e min'e'l-insâni bi-hacerin”*

gibi ki hadd-i evsat-ı suğrâ vü kübrâda mükerrer olan lafz-ı hayevândır ki ikisinde dahî mahmûl vâki' olmuştur. Nitekim şekl-i sâninin şânı budur. Ve suğrâ olan *“Küllü insânin hayevânun”* mûcibe-i külliyyedir ki ma'nâsı “Her insân hayevândır” dimekdir. Ve kübrâ olan *“Lâ şey'e min'e'l-haceri bi-hayevânin”* sâlîbe-i külliyyedir. Ma'nâsı “Hacerden bir ferd hayevân değildir” dimekdir. Ve netîce olan *“Fe-lâ şey'e min'e'l-insâni bi-hacerin”* dahî sâlîbe-i külliyyedir. Ma'nâsı “İnsândan bir ferd hacir değildir” dimekdir.

Darb-ı sâni; suğrâ sâlîbe-i külliyye ve kübrâ mûcibe-i külliyye olandır ki netîcesi sâlîbe-i külliyyedir.

*“Lâ şey'e min'e'l-haceri bi-hayevânin
ve küllü insânin hayevânun
fe-lâ şey'e min'e'l-haceri bi-insânin”*

gibi ki *“Lâ şey'e min'e'l-haceri bi-hayevânin”* suğrâdır. Ve sâlîbe-i külliyyedir. Ma'nâsı “Hacerden bir ferd hayevân değildir” dimekdir. Ve *“Küllü insânin hayevânun”* kübrâdır, mûcibe-i külliyyedir. Ma'nâsı “Her insân hayevândır” dimekdir. *“Fe-lâ şey'e min'e'l-haceri bi-insânin”* netîcedir, sâlîbe-i külliyyedir. Ma'nâsı “Hiçbir ferd hacerden insân değildir” dimekdir.

1 Olduğu gibi kalarak, olduğu gibi korunarak. (Çev.)

Darb-ı sâlis; suğrâ mûcibe-i cüz'îyye ve kübrâ sâlibe-i külliyye olandır ki netîcesi sâlibe-i cüz'îyyedir.

“Ba‘zu’ l-hayevâni insânün

ve lâ şey’e minê l-haceri bi-insânin

fe-ba‘zu’ l-hayevâni leyse bi-insânin”

gibi ki suğrâ *“Ba‘zu’ l-hayevâni insânün”*dur ki mûcibe-i cüz'îyyedir. Ma'nâsı “Ba‘zı hayevân insândır” dimekdir. Ve kübrâ *“Lâ şey’e minê l-haceri bi-insânin”*dir ki sâlibe-i külliyyedir. Ma'nâsı “Hacerden birisi insân değildir” dimekdir. Ve netîce *“Fe-ba‘zu’ l-hayevâni leyse bi-insânin”*dir ki mûcibe-i cüz'îyyedir. Ma'nâsı “Ba‘zı hayevân insân değildir” dimekdir.

Darb-ı râbî’; Suğrâ sâlibe-i cüz'îyye ola, *“Ba‘zu’ l-hayevâni”*¹ gibi. Ve kübrâ mûcibe-i külliyye ola *“Küllü nâtîkin insânün”*² gibi ki netîce sâlibe-i [27^b] cüz'îyye olur. *“Ba‘zu’ l-hayevâni leyse bi-nâtîkin”*³ gibi.

Şekl-i Sâlis; şekl-i mezbûrun netîce vermesinin şartı, suğrâ mûcibe olub suğrâ ve kübrâ külliyye ve cüz'îyyede birbirine muhâlif olmaktır. Ya’nî suğrâ külliyye olursa kübrâ cüz'îyye olur. Suğrâ cüz'îyye olursa kübrâ külliyye olmak gerekir. Ve durûb-ı münticesi altıdır.

Şekl-i Râbî’; şekl-i mezbûrun şart-ı intâcı yâ suğrâ ve kübrâ ikisi dahî mûcibe olub suğrâ külliyye olmaktır. Yâ suğrâ ve kübrâ îcâb ve selbde birbirine muhâlif olub ikisinden biri külliyye olmaktır. Ve durûb-ı münticesi sekizdir. Ve bunların takdîrinde icmâl ve temsîlinde ihmâl olunduğunun vechine sâbıkan işâret olunmuşdur. Ve kıyâs-ı iktirânîden kısm-ı evvel olan kıyâs-ı hamliyyenin beyânı bu makâmda tamâm oldu.

Pes **kıyâs-ı iktirânîde kısm-ı sâni olan kıyâs-ı şartiyye** ki hamliyyeden mürekkeb olmayandır, beş kısım üzeredir. Ve her kısmında eşkâl-i erba‘a mutasavverdir. Zirâ hadd-i evsat suğrâda tâlî, kübrâda mukaddem vâkî’ olursa şekl-i evvel olub aksi olursa şekl-i râbî’ olur. İkisinde dahî tâlî olursa şekl-i sâni, ikisinde dahî mukaddem olursa şekl-i sâlis olur. Ve eşkâl-i mez-

1 Bazı canlılar. (Çev.)

2 Her düşünen insandır. (Çev.)

3 Bazı canlılar düşünen değildir. (Çev.)

bûrenin intâcında sâbıkan mezkûr olan şartlar yine şartdır. Ve yine şekl-i evvelin bu kıyâsda dahî [durûbu] dördtür.

Kısım-ı evvel; iki “kaziyye-i muttasıla-i lüzûmiyye”den mürekkebe olandır ki misâl-i Arabî’si

*“Küllemâ-kâneti” ş-şemsü tâlî aten fe’ n-nehâru mevcûdün
ve küllemâ kâne’ n-nehâru mevcûden fe’ l-arzu mudî’etün*

fe-küllemâ kâneti” ş-şemsü tâlî aten fe’ n-nehâru mevcûdün” dur ki kaziyye-i muttasıla-i lüzûmiyyedir. Ma’nâsı “Her güneş doğıcı oldukça gündüz vardır” dimekdir. Ve kübrâ *“Küllemâ kâne’ n-nehâru mevcûden fe’ l-arzu muzî’etun*”dur. Kezâlik muttasıla-i lüzûmiyyedir. Ma’nâsı “Her gündüz bulunduğca yeryüzü aydındır” dimekdir. Ve kıyâs-ı mezbûrun suğrâ ve kübrâsında mükerrer olan hadd-i evsat ki *“En-nehâru mevcûdun*”dur. Suğrâda tâlî ve kübrâda mukaddem vâki’ olub ve kübrâ ve suğrâdan her biri mûcibe-i külliyye olduğu sebebdan kıyâs-ı mezbûr şekl-i evvelden darb-ı evvel olub netîcesi *“Küllemâ kâneti” ş-şemsü tâlî aten fe’ l-arzu muzî’atun*”dur ki “kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i lüzûmiyye-i mûcibe-i külliyye” dir ki ma’nâsı: “Her güneş doğduğca yeryüzü aydındır” dimekdir.

Kısım-ı sâni; iki “kaziyye-i munfasıla-i inâdiyye”den mürekkebe olandır.

*“Küllü adedin fe hüve immâ zevcün ve immâ ferdün
ve küllü zevcin fe hüve immâ zevcû z-zevci ev zevcû l-ferdi*

fe küllü adedin fe hüve immâ ferdün ev zevcû z-zevci ev zevcû l-ferdi” gibi ki suğrâ *“Küllü adedin fe-hüve immâ zevcün ve immâ ferdun*”dur ki munfasıla-i inâdiyyedir. Ma’nâsı “Her aded yâ çifttir yâ tekdir” dimekdir. [28] Ve kübrâ *“Küllü zevcün fe-hüve immâ zevcû z-zevci ve zevcû l-ferdi*”dir ki kezâlik munfasıla-i inâdiyyedir. Ma’nâsı “Her çift olan aded yâ çiftin çiftidir yâ tekin çiftidir” dimekdir. Netîce *“Fe-küllü adedin immâ ferdün ev zevcû z-zevci ve zevcû l-ferdi*”dir ki kezâlik munfasıla-i inâdiyyedir. Ma’nâsı “Her aded yâ ferddir yâ çiftin çiftidir veya tekin çiftidir” dimekdir.

Kısım-ı sâlis bir kaziyye-i hamliyye ve bir şartiyye-i muttasıla-i lüzûmiyyeden mürekkebe olandır. Gerek suğrâ-yı hamliyye olub kübrâ-yı muttasıla olsun gerek aksi olsun.

*“Küllemâ kâne hazâ insânün fe hüve hayevânun
ve küllü hayevânin cismün
fe küllemâ kâne hazâ insânün fe hüve cismün”*

gibi ki *“Küllemâ kâne hazâ insânün fe hüve hayevânun”* suğrâdır. Ve kazıyye-i muttasıla-i lüzûmiyye mûcibe-i külliyyedir. Ma’nâsı “Bu nesne her insân oldukca hayevândır” dimekdir. Ve *“Küllü hayevânin cismün”* hamliyye-i mûcibe-i külliyyedir. Ma’nâsı “Her hayevân olan cisimdir” dimekdir. Ve hadd-i evsat olan lafz-ı hayevân suğrâda tâlî olub kübrâda mevzû‘ olduğu sebebdan kıyâs-ı iktirânî şartiden kısm-ı sâlisden şekl-i evvel olub ve suğrâ ve kübrâ ikisi dahî mûcibe-i külliyye olduğu ecilden şekl-i evvelden darb-ı evvel olub mûcibe-i külliyye şartiyye-i muttasıla-i lüzûmiyyeyi müntic olur ki *“Fe-küllü mâ-kâne hazâ insânün fe-hüve cismün”*dir ki ma’nâsı “Pes bu nesne her insân oldukca cisimdir” dimekdir.

Kısm-ı rabî‘ bir hamliyye ve bir munfasıla-i inâdiyyeden mürekkeb olandır. Gerek hamliyye-i suğrâ ve munfasıla-i kübrâ olsun gerek aksi olsun. Meselâ suğrâ *“Küllü adedin fe-hüve immâ zevcün ve immâ ferdün”* olsa ki munfasıla-i inâdiyyedir. Ma’nâsı “Her aded yâ çifttir yâ tekdir” dimekdir. Ve kübrâ *“Küllü zevcin fe-hüve münkasımın bi-mütesaviyeyni”* olsa ki hamliyyedir. Ma’nâsı “Her çift olan aded iki berâbere münkasımdır” ya’nî her çifti ikiye bölsen iki bölüğü birbirine beraber bulursun. Netîce *“Küllü adedin fe-hüve immâ ferdün ve immâ münkasımın bi-mütesaviyeyni”*dir ki munfasıla-i inâdiyyedir. Ma’nâsı “Her aded yâ tekdir yâ iki berabere kısmet olunur”dur.

Kısm-ı hâmis bir muttasıla ve bir munfasıladan mürekkeb olandır. Gerekse muttasıla-i suğrâ ve munfasıla-i kübrâ olsun gerekse aksi olsun. Meselâ suğrâ *“Küllemâ kâne hazâ insânen fe-hüve hayevânun”* olsa ki muttasıladır. Ve kübrâ *“Küllü hayevânin fe-hüve immâ ebyâzun ev esvedün”* olsa ki munfasıladır. Ve ma’nâsı “Her hayevân olan yâ akdır yâ karadır” dimekdir. Netîcesi *“Küllemâ kâne hazâ insânen fe-hüve immâ ebyâzun ev esvedün”*dur ki munfasıladır. Ma’nâsı “Her bu nesne insân oldukca yâ akdır yâ karadır” dimekdir.

Ammâ kıyâs-ı istisnâ'î ki [28^b] netîcenin aynı yâ nakîzi bi'l-fi'îl kıyâsda mezkûr olandır. Dâ'imâ iki mukaddimededen mürekkeb olub mukaddime-i ûlâsı şartiyye-i muttasıla-i lüzûmiyye yâ munfasıla-i inâdiyye olur. Ve mukaddime-i sâniyyesi mukaddime-i ûlâ olan kazıyye-i şartiyyeden bir cüz'ini vaz'dır, ya'nî isbâtıdır; yâ ref'dir ya'nî selbdır yâ şartiyye-i mezbûrenin âhar cüz'inin isbâtı yâ selbi lâzım gelüb netîce zuhûr iden mukaddime-i ûlâsı muttasıla olub âhar cüz'inin isbâtı lâzım gelen kıyâs-ı istisnâ'înin misâl-i Arabî'si

*"İn kâneti ş-şemsü tâlî aten fe' n-nehâru mevcûdun
ve lâkinne' ş-şemse tâlî atun*

fe' n-nehâru mevcûdun"dur ki mukaddime-i ûlâsı "*İn kâneti ş-şemsü tâlî aten fe' n-nehâru mevcûdun*"dur ki şartiyye-i lüzûmiyyedir. Ve ma'nâsı "Eğer gün doğdı ise gündüz vardır" dimekdir. Ve mukaddime-i sâniyyesi "*Lâkinne' ş-şemse tâlî atun*"dur ki mukaddime-i ûlâdan bir cüz'ine ki "*İn kânetü ş-şemsü tâlî aten*"dir, anı isbâtıdır. Zîrâ "*İn kâneti ş-şemsü tâlî aten*" "Eğer güneş doğarsa" dimekdir. "*Lâkinne' ş-şemse tâlî atun*" "Lâkin güneş doğmuşdur" dimekdir. Ve bu cüz'ini isbâtdan ya'nî "Güneş doğmuşdur" dimekten mezbûreden cüz'-i sâni olan ki "*Fe' n-nehârü mevcûdun*"dur, anın dahî isbâtı lâzım olur. Zîrâ güneşde, doğmasına gündüzün vücûdu lâzım melzûmdan ayrılmaz. Pes kıyâs-ı mezbûrun netîcesi "*Fe' n-nehârü mevcûdun*"dur ki bi'l-fi'îl kıyâs-ı mezbûrun içinde mezkûrdur.

Ve bir cüz'i selb ile cüz'-i âharın selbi lâzım gelen kıyâs-ı istisnâ'înin misâli:

*"İn kâneti ş-şemsü tâlî aten fe' n-nehârü mevcûdun
ve lâkinne' n-nehâre leyse bi-mevcûdin*

fe' ş-şemsü leyset bi-tâlî atin"dir ki mukaddime-i ûlâsı "*İn kâneti ş-şemsü tâlî aten fe' n-nehârü mevcûdun*"dur ki kazıyye-i şartiyye muttasıladır. Ve mukaddime-i sâniyyesi ki muttasıla-i mezbûreden cüz'-i sâni olan "*Fe' n-nehârü mevcûdun*"dur ki ma'nâsı "Gündüz var" dimekdir, anı selb olan "*Ve lâkinne' n-nehâre leyse bi-mevcûdin*"dir ki ma'nâsı "Lâkin gündüz yokdur" dimekdir. Ve bu ref'den ya'nî gündüz yokdur dimekten mukaddime-i ûlâdan cüz'-i evvel olan "*İn kâneti ş-şemsü tâlî aten*" ki ma'nâsı "Gün doğarsa" di-

mekdir, anın dahî selbi lâzım gelüb netîce *“Fe’ş-şemsü leyset bi-tâlî atin”* ya’nî “Pes güneş doğmuş değildir” zuhûr ider. Ve netîce-i mezbûre sûretâ kıyâsda mezkûr olan *“Eş-şemsü tâlî atün”* kazıyyesinin nakîzidir.

Pes muttasıladan mürekkeb olan kıyâs-ı istisnâ’î[de], mukaddimenin aynını istisnâ tâlînin aynını müntic olur. Nitekim misâl-i evvelde mukaddem vâkî olan *“În kâneti’ş-şemsü tâlî aten”* lafzını istisnâ idüb *“Lâkinne’ş-şemse tâlî atun”* dimekle tâlî ki *“Fe’n-nehârü mevcûdün”*dur, anın aynını müntic oldu. Eğer tâlînin nakîzi istisnâ [29^a] olursa mukaddemin nakîzini müntic olur. Misâl-i sâinde olan *“Fe’n-nehârü mevcûdün”* ki nakîzi *“en-Nehârü leyse bi mevcûdin”*dir, anı istisnâ idüb *“Ve lakinne’n-nehâre leyse bi-mevcûdin”* dimekle netîce *“Fe’ş-şemsü leyset bi-tâlî atin”* olmuşdur ki misâl-i mezbûrda mukaddem vâkî olan *“Eş-şemsü tâlî atün”*dür, nakîzîdir.

Ve munfasıla-i inâdiyyeden mürekkeb olan kıyâs-ı istisnâ’iyyenin evvelki mukaddimesi hakikiyye olursa ol hakikiyyeden her kangı cüz’i isbât idersen netîcesi cüz’-i âharın nakîzi olur. Ve her kangı cüz’i selb idersen netîcesi ol bir cüz’inin aynı olur. Meselâ *“Dâ’imen immâ en yeküne’l-adedü zevcen ev ferden ve lâkinne hâze’l-adede zevcün”* kıyâs-ı istisnâ’îdir. Mukaddime-i ûlâsı ki *“Dâ’imen immâ en yeküne’l-adedü zevcen ev ferden”*dir. Ma’nâsı “Her zamânda aded yâ çift olur yâ tekdir” dimekdir. Ve bu munfasılanın bir cüz’i *“En-yeküne’l-adedü zevcen”*dir ki ma’nâsı “Çift olmakdır” dimekdir. Anı isbât idüb *“Lâkin hâze’l-adedü zevcün”* ya’nî “Lâkin bu aded çiftidir” dimekdir. Cüz’-i âharı ki *“Ev ferdün”*dür. Ya’nî “Yâ tekdir” dimekdir, anın nakîzi ki *“Leyse bi-ferdin”*dür ya’nî “Tek değil”dir. Netîce vâkî olub *“Fe-hâze’l-adedü leyse bi-ferdin”* dersen ki ma’nâsı “Pes bu aded tek değildir” dimekdir.

Eğer munfasıla-i mezbûreden cüz’-i evvel ki *“En-yeküne’l-adedü zevcen”*dir, anı selb idüb *“Dâ’imen en yeküne’l-adedü zevcen ev ferden ve lâkin leyse bi-zevcin”*¹ disen netîcesi *“Fe’l-adedü ferdün”*² olur ki muttasıla-i mezbûrenin ikinci cüz’idir. Eğer evvelki mukaddimesi mâni’atü’l-cem’ olursa munfasıla-i mezbûreden her kangı cüz’i vaz’ olursa ya’nî isbât olursa

1 Sayı her zaman ya tektir ya da çifttir, fakat bu sayı çift değildir. (Çev.)

2 Öyleyse sayı tektir. (Çev.)

cüz'-i âharın nakîzini müntic olur. Ammâ cüz'-i âharın ref'i ya'nî selbi, cüz'-i evvelin aynını müntic olmaz. Eğer mâni'atü'l-huluv olursa herhangî cüz'ini def' idersen âharın aynını müntic olur. Ammâ cüz'-i âharın vaz'ı, cüz'-i evvelin ref'ini müntic olmaz.

Ve bi'l-cümle muttasıladan mürekkeb olan kıyâs-ı istisnâ'înin netîcesi ikidir. Kezâlik munfasıla-i gayr-ı hakîkiyyeden mürekkeb olanın dördür. Ve kelimât-ı sâbika ve mukaddimât-ı lâhikayı ke-mâ-yenbağî hıfz u ihâtâ idüb hâzır u müstahzar olan kimse emsile-i metrûkeyi emsile-i mezbûreye kıyâs ile istihrâca kâdirdir.

Ba'de-zâlik ma'lûm ola ki kıyâsı vech-i meşrûh üzere taksîm, sûreti hasebiyle taksîmdir. Ammâ mâdde hasebiyle beş kısma taksîm olunur. Anlara “**sınâ'ât-ı hams**” dirler. Anların beyânı bu kitâb-ı müstetâba hâtime kılındı.

HÂTİME

[SİNÂ'ÂT-I HAMS: BEŞ SANAT]

Sınâ'ât-ı hams ya'nî beş sınâ'âtı bildirir ki anlar **burhân, cedel, hatâbe, muğâlata, şi'**dir.

“Burhân, kıyâsün mü'ellefün min mukaddimâtin yakîniyyetin li-in-tâcin yakîniyyin”, ya'nî ehl-i mantık katında “Burhân bir kıyâsdır ki terkîb olunmuşdur, bir nîce mukaddimededen ki [29^b] yakîniyyelerdir, bir hükm-i yakîni tahsîl için. Yakînden murâd idrâk-i câzim-i sâbitdir. Ya'nî tereddüden hâlîdir ve hilâfıyla hükm mümkün değildir dahî vâkı'a mutâbıkdır demekdir. Ve bu kıyâsın sâhibine **hakîm** dirler. Yakîniyyât-ı mezbûreden ba'zı nazariyye-i müktesebedir ve ba'zı, zarûriyye-i gayr-ı müktesebedir.

Ve **Zarûriyyât** beş kısımdır.

Birisi **evveliyyât**dır. Anlar şol kaziyyelerdir ki akıl anlarla hükm ider. Mücerred iki tarafı ya'nî mevzû' ve mahmûl tasavvur itmekle âhar nesneye ihtiyâcsız “*el-Vâhidü nısfu'l-isneyn*” ya'nî “Bir ikinin yarısı” demekdir. Kaziyye-i evveliyyedir. Mücerred biri bilüb ve ikiyi bilen kimse bî-tereddüd bir ikinin yarısıdır deyu hükm ider âhar nesneye muhtâc olmaz meğer ki kuvvet-i âkilesinde noksânı ola, sıbyân gibi. Yâ hükm-i mezbûrun zıddına mu'tâd ola, ba'zı avâm-ı cihân gibi. Ve hükm-i mezbûr vâkı'a mutâbıkdır. Ya'nî hadd-i nefsinde bir ikinin yarısıdır deyu hükmün sâhibi bu hükmün hilâfıyla hükm idemez meğer ki kizb itmek istese.

Ve bir kısmına **müşahedât** dirler. Ve anlar şol kaziyyelerdir ki anlarla akl alâ vechi'l-yakîn¹ hükm ider. Havâss-ı zâhire sebebiyle ki basar ve sem' ve şemm ve zevk ve lemsdir. “*en-Nâru muhrikatün*” ya'nî “Od yakıcıdır” demek gibi ki akl-ı mücerred lems ya'nî yapışmak vâsıtasıyla hükm ider cezm ü sebât tarîkiyla. Ve fî nefsi'l-emr dahî kaziyye öyledir. Ammâ havâss-ı bâtına hasebiyle olan hükm ‘**vicdânî**’dir. “*İnne lenâ gazaben*”² ya'nî “Bizim için gadab vardır” demek gibi.

1 Kesin, yakîni bir şekilde. (Çev.)

2 ‘Öfkeliyiz, içimizde öfke var’ anlamında. (Çev.)

Ve bir kısmı **mücerrebât**dır. Anlar şol kaziyyelerdir ki akl anlarla alâ vechi'l-yakîn hükm ider. Tekrâr müşâhede vâsıtasıyla bir kez o kıyâs zamm olunmağla “*es-Sakamunya mushilû's-safrâ*” gibi ki ma'nâsı “Sakamunya didikleri ot, safrâ didikleri hıltı ishâl ider” dimekdir. Sakamunya içildikce bi-tarîki'l-ishâl¹ safrânın çıktığını tekrâr tekrâr müşâhede idüb bir kıyâs-ı hafî zamm olmağla -ki o kıyâs budur- eğer sakamunyanın safrâyı ishâl itmesi ittifâkı rast gelmiş olub sebebiyyet olmasa her sakamunya içildikce safrâyı ishâl itmeyeydi, gâhî içildikce ishâl vâki' olmayaydı. Akl bi-tarîki'l-cezm ü sebât² hükm-i mezbûrla hükm ider.

Ve bir kısmı **hadiyyât**dır. Anlar şol kaziyyelerdir ki akl anlarla hükm ider. Mebâdî ile metâlib ya'nî mukaddimât-ı kıyâsiyye ile netîce cümlesi defâten akılda hâsıl olmağla ola. Sebeb-i netîce ki kıyâsdır, evvel hâsıl olub ba'dehû netîce hâsıl olmak tarîkiyle değil. Niteki kesbiyyâtdadır ve bu hadsiyyât mücerrebât gibi tekrâr müşâhedeye muhtâcdır. Ve ikisi dahî kıyâs-ı hafîye mukârinidir. Ammâ mücerrebâtta sebeb-in vücûdî ma'lûm, mâhiyeti nâ-ma'lûmdur ve hadsiyyâtta ikisi dahî ma'lûmdur. “*Nûrû'l-kameri müstefâdün mine's-şemsî*” gibi ki ma'nâsı “Ayın nûru [30^a] güneşden alınmışdır” dimekdir. Ayla güneşin birbirine evzâ'ı muhâlif oldukca ayın nûru gâh naks ve gâh ziyâde olduğunu tekrâr müşâhede sebebiyle alâ vechi'l-yakîn hükm-i mezbûrla hükm ider.

Ve bir kısmı **mütevâtirât**dır. Anlar şol kaziyyelerdir ki akıl anlarla hükm ider. Bir tâ'îfenin şehâdeti sebebiyle ki anların kizbde ittifâkını akıl câ'iz görmez. Mekke'nin vücûdına hüküm gibi ki akl, bî-tereddüd anınla hükm ider. Bir nîce kimseler haber virdiğiçün ki anların cümlesi yalan olmağı akıl câ'iz görmez.

Ve bir kısmı **fitriyyât**dır. Anlar şol kaziyyelerdir ki akıl anlarla hükm ider, kıyâs vâsıtasıyla ki kaziyye-i mezbûrenin tarafeyni akılda hâsıl oldukca ol kıyâs zihinden gâ'ib olmaz “*el-erba'atü zevcün*” ya'nî “Dört çifttir” demek gibi ki akl bununla alâ vechi'l-yakîn hükm ider, bir kıyâs vâsıtasıyla ki tarafeyn ki biri erba'a ve biri zevcdır. Tasavvur olundukda elbette akılda

1 İshal yoluyla. (Çev.)

2 Kesin ve değişmez bir şekilde. (Çev.)

hâzırdır. Ve ol kıyâs budur: *“Li ennehi münkasımun bi-mütasaviyeyni ve küllü münkasımun bi-mütasaviyeyni fe-hüve zevcün”* dir ki ma’nâsı “Zîrâ dört didiğimiz aded iki berâbere kismet olunmuştur.” Ya’nî dördü ikiye böl- sen ol bölükler birbirine berâberdir. Ve her aded ki bu vechile iki berâbere kismet oluna ol çifttir demekdir. Pes bu kıyâs sebebiyle dördür didiğimiz aded çifttir demek lâzım gelir ve kıyâs her dördü tasavvur idüb ve çifti tasav- vur iden kimsenin aklında hâzırdır.

Ba’d ez-ân ma’lûm ola ki **burhân** iki kısımdır. Birine **limmî**, birine **innî** dirler. *“Burhân-ı limmî”* oldur ki netîcenin mahmûlunun mevzû’ı için sübûtına hükmü müfîd olduğu gibi mahmûlun mevzû’ı için hâricde sübû- tının sebebini müfîd ola.

*“Hâzihi l-haşebetü messethü n-nâru
ve küllü mâ messethü n-nâru muhterikatün
fe hâzihi l-haşebetü muhterikatün”* disek ma’nâsı:

“Bu ağacı od tutmuştur
ve her od tutduğu nesne yanmıştır
pes bu ağaç yanmıştır”

demekdir. Ve kıyâs-ı mezbûr netîce-i mesfûrede mahmûl olan ihtirâkın mev- zû’ı olan haşebe için sübûtuna hüküm sebep olduğu gibi hâricde ihtirâkın haşebede vücûdına sebep âteş tuttuğunu bildirmiştir. Eğer hâl bu minvâl üzere olmayub kıyâs-ı mezbûr mücerred mahmûlün mevzû’unu ifâde iderse ona *“burhân-ı innî”* dirler.

*“Hâzihi l-haşebetü muhterakatün
ve küllü muhterikatün messetha n-nâru
fe hâzihi l-haşebetü messetha n-nâru”*

gibi ki ma’nâsı:

“Bu ağaç yanmıştır
ve her yanmış od tutmuştur
pes bu ağacı od tutmuştur” demekdir. Ve kıyâs-ı mezbûr ancak ağacı od tuttuğunu bildirir. Tuttuğunun sebebini bildirmez.

“Cedel, kıyâsün mü’ellefün min kazâyâ meşhûretin ev müsellemetin”, ya’nî istilâh-ı mantıkiyyûnda “Cedel bir kıyâstır ki tertîb olunmuştur, şol kaziiyelerden ki halk içinde [30^b] şöret bulub halk ânı mukarrer kılmıştır; yâ bir tâ’ife anı teslîm idüb kabûl itmiştir.” Ve bu kıyâs-ı terkîbden garaz, ikâmet-i burhâna kâdir olmayan kimselere kanâ’at virmeğdir. Ve garaz-ı küll, ilzâm-ı hasmdır. Şıkk-ı evvelin misâli *“el-Adlû hasenün ve’z-zulmü kabîhun”* gibi ki ma’nâsı “Adâlet gökceğdir zulüm kabîhğdir” dimeğdir. Şıkk-ı sâninin misâli “Ehl-i sünnet ve cemâ’atden bir kimse Mu’tezile’den bir şahsın mübâhase makâmında Mutezile’yi ilzâm içün tertîb-i kıyâs idüb dise;

*“el-Muhtâru fî ef’âlihî hâlikü l-ef’âli
ve küllü hâlikî l-ef’âli şerîkû l-Bârî
fe l-muhtâru fî l-ef’âli şerîkû l-Bârî”* ya’nî;

“Her işini kendü ve ihtiyârıyla işleyen işini kendü yaradır
ve her işini yaradan Tanrı’nın şerîkidir,

pes işini ihtiyârıyla işleyen Tanrı’nın şerîkidir.” Kıyâs-ı mezbûrun suğrâsı ki *“el-Muhtâru fî ef’âlihî hâlikü l-ef’âli”* dir. Ma’nâsı “İşlerini ihtiyârıyla işleyen işlerini yaradıcıdır” dimeğdir. Sâhib-i kıyâs olan sünnînin mezhebine muhâlifğdir. Zirâ ehl-i sünnet katında hayır ve şer cümle fi’il-i beşer Hazret-i Hakk’ın mahlûkıdır. Ammâ hasm olan Mu’tezilînin mezhebine muvâfığdır. Ve kavl-i mezbûr anın makbûli ve müsellemidir. Pes kıyâs-ı mezbûr mücerred ilzâm-ı hasm içün tertîb olunmuş **kıyâs-ı cedeldir**.

“Hatâb[e], kıyâsün mü’ellefün min mukaddimâtin makbûletin min mu’*tekadin fîhi ev maznûnetin*”, ya’nî Hatâb[e], bir kıyâsğdır ki terkîb olunmuştur mukaddimelerden ki kabûl olunmuştur bir kimseden ki ana sadâkat yâ hikmetle i’tikâd olunmuştur. Enbiyâ ve evliyâ ve sulehâ ve huke-mâdan me’hûz ahkâm gibi ki emsâl-i sâ’ire andandır. Şol mukaddimelerden terkîb olunmuştur ki zannî ola. Ya’nî öyle olmak tarafı râciğ ola. Olmaması dahî muhtemel ola.

*“Haze’ ş-şahsü yetûfu bi l-leyli
ve küllü men yetûfu bi l-leyli fe hüve sârikun
fe haze’ ş-şahsü sârikun”* gibi ki ma’nâsı:

“Bu şahıs gice ile gezer
ve her gice ile gezen uğrudur

pes bu şahıs uğrudur” demekdir. Ve kıyâs-ı mezbûrda kübrâ olan mukaddime ki *“Küllü men yetûfû bi l-leyli fe-hüve sârikun”* dur ki ma‘nâsı “Her gice ile gezen uğrudur” demekdir. Zannîdir ya‘nî gece ile gezenin uğru olması ihtimâl-i gâlibdir, ammâ doğru olmak dahî ihtimâldir. Pes kıyâs-ı mezbûr hatâbîdir. Zanna mebnî olan mukaddimeden mürekkebdir. Ve kıyâs-ı hatâbîyi tertîbden garaz halkı bir hayr işe tergîb yâ bir şer işden ib‘âd ve terhibdir. Ve bu kıyâsın sâhibine *“hatîb, vâ‘iz”* dirler.

“Şi‘r, kıyâsün müellefün min mukaddimâtin muhayyeletin tenbasitu min-hâ n-nüfûsu ev tenkabizu” ya‘nî “Şi‘r bir kıyâsdır ki mürekkebdir mukaddimelerden ki kuvve-i hâyâliyyede hâsıl olmuşdur ki ol mukaddimelerden sâmi‘in nefsi munbasıt yâ munkabız olur, sıkılır”, gerekse kâzibe olsun. Ve bu kıyâs-ı terkîbden garaz, vech-i mezbûr üzere nefs-i sâmi‘a inbisât [31^a] ve inkıbâz virmekle bir fi‘ili işlemeye râgıb kılmak yâ bir fi‘ili terke bâ‘is olmakdır yâ bir fi‘ile rızâ yâ gazâb gelmesine sebep olsun demekdir. Meselâ bir kimse bir şahsa hamr içirmek için lisân-ı Arabî üzere kıyâs tertîb idüb dese

*“Hâzâ hamrûn
ve küllü hamrin yâkûtun seyyâlün
fe-hâzâ yâkûtun seyyâlün”* ya‘nî

“Bu nesne hamrdır
ve her hamr yâkûtdur ki akar.

pes bu nesne yâkûtdur ki akar.” Ve kıyâs-ı mezbûrdan kübrâ vâki‘ olan mukaddime ki “Her hamr yâkûtdur ki akar”dır. Hilâf-ı vâki‘ üzere hayâlde hâsıl bir sûretdir ki nefs-i sâmi‘ ânı istimâ‘ ile munbasıt olur ve şürb-i hamra râğbet hâsıl olur. Kezâlik bir şahsı asel yemekden men‘ için

*“Hâzâ aselün
Ve’l-‘aselü murretün muki‘etün
fe-hâzâ murretün muki‘etün”* dese ki ma‘nâsı:

“Bu nesne baldır
ve her bal kay’ itdirici mürredir

pes bu nesne mürre kay’ itdiricidir” demekdir. Bu kıyâsın kübrâsı ki *“el-Aselü murretün muki’etün”* dir. Bir kaziyye-i muhayyeledir. Sâmi’a inkıbâz virmekle aseli yemekden men’i hâsıl olur ve bu kıyâsın sâhibine **şâ’ir** dirler. Kudemâ, hukemâ katında ki vezn i’tibâr etmemişlerdir ammâ cumhûr-ı müte’ahhirîn vezn ve kâfiye i’tibâr idüb mevzûn ve mukaffâ olmaya Şi’r dimezler.

“*Muğâlata, kıyâsün mü’ellefün min mukaddimâtin kâzibetin şebîhetin bi’l-yakînî evî’z-zannî*”, ya’nî “muğâlata bir kıyâsdır ki terkîb olunmuşdur mukaddimelerden ki kâzibedir; ammâ mukaddimât-ı yakîniyye yâ zannîyeye benzer.” Mukaddimât-ı yakîniyyeye müşâbih olana **safsata** dirler ki hakîm ile mübâhase sadedinde isti’mâl olunur. Ve mukaddimât-ı zannîye müşâbih olana **müşâğabe** dirler ki cedelî olan şahısla mübâhase mahallinde îrâd olunur. Safsatanın misâli:

“el-İnsânü hayevânun

ve’l-hayevânu cinsün

fe’l-insânü cinsün” dir ki ma’nâsı:

“İnsan hayevândır
ve hayevân cinsdir,
pes insân cinsdir” demekdir.

Ma’a-hâzâ insân cins değildir nev’dir. Pes kıyâs-ı mezbûr mukaddime-i kâzibeden mürekkebdır ki mukaddime hakka’l-yakîne benzer ki *“el-Hayevânu cinsün”* dür. Lâkin kübrâda külliyyet şart olduğu sebebdan lâzımdır ki *“el-Hayevânu cinsün”* didiğimizin ma’nâsı “Her hayevân cinsdir” demek ola. Lâkin öyle değildir. Belki ma’nâsı “Hakikat-i hayevân cinsdir” demekdir. Pes *“el-Hayevânu cinsün”* kaziyye-i hakîkiyyedir ki fi’l-hakîka kaziyye-i cüz’iyyedir. Yâ külliye ve cüz’iye mugâyir bir kısım dahîdir. Pes külliyyet-i kübrâ bulunmadığı sebebdan kıyâs-ı mezbûr fâsid olub *“Fe’l-insânü cinsün”* netîcesini müntic olmaz. Eğerçi hadd-i nefsinde sahîh ve sâdık olan mukaddimeden mürekkebdır.

Müşâğabenin misâli:

“Hâzâ yetûfu bi l-leyli

ve küllü men yetûfu bi l-leyli fe-hüve zâhidün

*fe hâzâ zâhidün”*dir ki ma’nası: [31^b]

“Bu kimse gice ile gezer

Her gice ile gezen zâhiddir,

Pes bu kimse zâhiddir” demekdir. Kıyâs-ı mezbûrda kübrâ olan mukad-dime ki *“Küllü men yetûfu bi l-leyli fe-hüve zâhidün”*dir ki ma’nası “Her gice ile gezen kimse zâhiddir” demekdir, kizb-i mahzdır. Bir zannîye benzer ki ol *“Küllü men yetûfu bi l-leyli fe hüve sârikün”*dir ki ma’nası “Her gice ile gezen uğrudur” demekdir. Ve bu kıyâs-ı terkîbden garaz iskât-ı hasmdır ve garaz-ı aslî ihtirâz ve ictinâbdır.

Ve ilm-i mantıkda umde-i a’yân kısm-ı burhândır. Onunla akâyid-i dî-niyye ve hakâ’ik-i yakîniyyeye îsâl ve ârâ-yı bâtıla ve edyân-ı âtılayı tezyîf ü ibtâl müyyeser olub telbîs ü tedlîsin muzahrefât ü mümevvehâtı râhıza ve zümre-i sıdk u safâ ve ma’şer-i erbâb-ı vefânın ârâ-yı pür-envârı fâ’iza olur.

[MUHTASAR MANTIK RİSÂLESİ]

Mantık bir ilmdir ki ânı ri'âyet kişinin fikrini hatâdan saklar. **İlm** bir sûretedir ki akılda nakş olur. Bir nesneye teveccüh itdikde âyîne de resm olan sûret gibi. Pes bu sûretde öyledir yâ öyle değildir demek, ana **tasdik** dirler; yoksa **tasavvur** dirler. Meselâ aklın bir âdemîye teveccüh idüb aklında ol âdemînin nakşı bulundukda kâtibdir yâ değildir demek aklında bile ise tasdikdir. Anlardan biri bile olmayub ancak aklında bulunan ol âdemînin nakşı ise tasavvurdur. Ve herkes kendü hâline varsa bilir ki ilminin ba'zı kendide hâsıdır. Âhardan kesb olunmadan dördün yarısı iki idüğüne ilm gibi, ana **zarûrî** dirler. Ve ba'zını ya'nî bir bildüğü nesneyi fikr ile hâsıl ider. Allâhu Te'âlâ'nın bir idüğüne ilm gibi, ana **nazarî** dirler. Pes âhar nesnenin fikriyle hâsıl olan ilm tasavvur kısmından ise ana "**kavl-i şârih**" dirler. Eğer tasdik kısmından ise **kıyâs** dirler.

Bâb-ı Evvel **Kavl-i Şârih**'i bildirir. Kavl-i şârihi bilmek mukaddemâ külliyyât-ı hamsı ya'nî beş aded küllîyi bilmeğe muhtâcdır.

Külliyyât-ı hams Bir sözdür ki insân söyler ana **lafz** dirler ve andan bir nesne [32^a] anlanır. Ana "**ma'nâ ve mefhûm**" dirler. Pes ol ma'nânın bir pâresi ol sözün bir pâresinden anlanır ise ol lafza **mürekkeb** dirler. Taş atıcı demek gibi ki taş demekden bir nesne anlanub atıcı demekden bir nesne anlanmışdır. Öyle değilse ol lafza **müfred** dirler. Yalnız taş demek gibi ki üç harfin cümlesinden bir nesne anlanmışdır.

Pes müfred olan lafzın ma'nâsı hâtıra getirdikde çoklukdan kaçarsa ana **cüz'î** dirler. Lafz-ı Zeyd gibi ki bir bellü âdemînin adıdır ve ma'nâsı "Ol bir kimsedir ki yalnız hâtıra getirsen birden artık olmasını câ'iz görmezsin." Eğer çoklukdan kaçmazsa ana **küllî** dirler, "âdemin" demek gibi ki ma'nâsı "Yalnız hâtıra getirsen çok olmasını câ'iz görürsün." Ya'nî Zeyd, Amr ve Bekr gibi nice nesneye âdemî dinilse olur. Ve ol nice nesne ol küllînin cüz'leridir ve anların her birine **ferd** dahî dirler. Cümlesine **cüz'ıyyât** ve **efrâd** dirler.

Pes küllî didiğimiz nesne efrâdının hakikatinde dâhil ise ol küllîye **zâtî** dirler. "âdemî" demek gibi ki Zeyd ve Amr ve Bekr ve emsâlinin hakikatlerinde dâhildir.

Pes ol zâtî ki hakîkatleri muhtelif olan bir nîce efrâddan “Bunların hakîkati nedir?” dinildikde “Fülândır” deyu ol zâtî ile cevâb verilüb ol efrâdın birinden su’âl olundukda anınla cevâb virilmez. Ana **cins** dirler. Hayevân gibi ki büyür, isterse yürür, işidir, görür bir cisimdir dimekdir. Âdem ve feres ve bakar gibi hakâ’ik-i muhtelifeden bir uğurdan “Bunlar nedir?” deyu su’âl olunsa “Hayevândır” deyu cevâb verilüb ammâ yalnız âdemîden yâ feresden “Bu nedir?” deyu su’âl olunsa “hayevândır” demek cevâb olamaz. Zîrâ hakâ’ik-i muhtelifeden bir uğurdan su’âl olıcak cümlelerin ortasında müşterek olan hakîkatın beyânı murâd olunmuş olur. Ve cümlelerin ortasında müşterek olan hakîkat hayevândır. Ammâ yalnız birinden su’âl olıcak anın tamâm-ı hakîkatini murâd itmiş olur. Hâlbuki hayevân bunların tamâm-ı hakîkati değildir. Zîrâ insânın hakîkatinin cüz’i dahî nâtıktır. Ya’nî küll[î]leri idrâk idicidir. Ve feresin hakîkatinin bir cüz’i dahî sâhildir ya’nî kişneyicidir.

Ve ol zâtî ki bu muhtelif hakîkatlerden birinin sâ’irinden temyîzi murâd olunub “Bunun cevheri nedir?” dinildikde “Fülândır” deyu anınla cevâb olunur, ana **fasl** dirler. Nâtık gibi ki “insânın cevheri nedir?” dinilse “nâtıktır” dursin. Zîrâ nâtık insânın hakîkatinde dâhil olub insândan gayrı yere bulunmadığı bâ’iden ânı cinsinde ya’nî hayevânda müşterek olan feres ve bakar gibi nesnelerden [32^b] temyîz idüb ayırır.

Ve ol zâtî ki bir hakîkatın efrâdından cümlesinden yâ her birinden alâ hidetin¹ su’âl olundukda cevâb vâki’ olur, ana **nev’** dirler. İnsan gibi ki Zeyd ve Amr ve Bekr gibi, hakîkatleri bir nîce ferdin cümlesinden “Hakîkatleri nedir?” deyu su’âl olunsa “İnsândır” deyu cevâb virilür. Kezâlik Zeyd’den yâ Amr’dan “Hakîkati nedir?” deyu sorulsa “İnsân”dır demek yine cevâb olur. Zîrâ insân anların tamâm-ı hakîkatidir.

Eğer küllî didiğimiz nesne efrâdının hakîkatinden hâric ise ana **arazî** dirler. İki kısımdır; ancak bir hakîkatın efrâdında bulunursa ana **hâssa** dirler. Pes ol hâssanın efrâd-ı mezbûreden ayrılması kâbil ise ana **müfârîka** dirler. “Gülici” demek gibi ki âdemînin hakîkatinden hâricdir. Ve anın efrâdından gayrıda bulunmaz. Ve anlardan ayrılması kâbil değilse ana **lâzime** dirler.

1 Ayır ayır. (Çev.)

“Tek” demek gibi ki hakikat-i adedden gayrıda bulunmaz ve tek olan adedlerden ayrılmaz ve hakikat-i adedden hâricdir.

Eğer arazî didiğimiz nesne bir hakikatden artıkda bulunursa ana **“araz-i âmm”** dir[ler]. Bu dahî lâzım olmak var, olmamak var, hâssa gibi.

“Kavl-i şârih” ki ana **mu‘arrif** dirler, ya’nî “bildirici” dahî dirler, bir lafz-ı mürekkebdir ki bir nesnenin tasavvurını müfid olur. Pes ol nesnenin künhi hakikatini bildirirse ana **hadd** dirler. Künhini bildirmeyüb ammâ cemî‘-i ağyârdan temyîz iderse ana **resm** dirler. İnsânı tasavvur için hayevân-ı nâtık demek haddir. Hayevân-ı dâhik demek resmdir ve bu hadd ile resmden her biri tâm olur, nâkıs olur.

Bâb-ı Sâni, Kıyas’ı bildirir. Ve kıyası bilmek kazıyyeyi ve ahkâm-ı kazıyyeyi bilmeye mevkûfdur.

Kazıyye bir mürekkeb sözdür ki âhardan kat‘-ı nazâr idüb mücerred ol ma’nâsına nazar olundukda akıl ol sözün gerçek olmasını ve yalan olmasını ikisini dahî câiz görür ve ana **haber** dahî dirler. Meselâ “Zeyd yazıcıdır” dersen Zeyd’in nefsindeki hâletden kat‘-ı nazar Zeyd yazıcı olub bu söz gerçek olmağı ve yazıcı olmayub yalan olmağı ikisini dahî akıl tecvîz ider.

Pes kazıyye iki müfreden mürekkeb olub bu öyledir dise ana **“hamliyye-i mûcibe”** dirler, misâl-i sâbık gibi. Bu öyle değildir dirse **“hamliyye-i sâlîbe”** dirler, “Zeyd yazıcı değildir” demek gibi. Ve ol nesne ki öyledir yâ öyle değildir deyu anın üstüne bir âhar nesne haml olunur, misâl-i sâbıkdaki Zeyd gibi, ana **mevzû‘** dirler. Ve ol nesne ki anınla âhar nesnenin üstüne haml olunmuşdur, misâl-i sâbıkdaki “yazıcı” lafzı gibi, ana **mahmûl** dirler. Ve ol mahmûlün mevzû‘a nisbetini [33^a] ve irtibâtını bildiren nesneye **râbıta** dirler, misâli sâbıkdaki **“dır”** lafzı gibi. Ve iki müfreden mürekkeb olmayub iki nisbeti müştemil olan **“kazıyye-i şartiyye”** dirler. Ve evvelki nisbete delâlet iden lafza **mukaddem** dirler. Ve ikinci nisbete delâlet iden lafza **“tâlî”** dirler.

Tenbîh: Delâlet bir nesnenin bir vechile olmasıdır ki ânı bilmekle âhar nesne biline dâ’imâ. Pes evvelki nesneye **delîl** ve ikinci nesneye **medlûl** dirler.

Aksâm-ı hamliyye: Kaziyye-i hamliyyenin mevzû'ü cüz'î olursa misâl-i sâbık gibi ana **şahsiyye** dirler, eğer küll[î] ise pes ne kadar efrâd murâd olduğu beyân olunmuş ise ana **“mahsûre”** dirler. Pes cemî'-i efrâd murâddır deyu beyân olunmuş ise ana **külliyye** dirler. Ba'zı efrâd murâddır deyu beyân olunmuş ise ana **cüz'yye** dirler. Ve efrâdın kadrini beyân iden nesneye **sûr** dirler. Meselâ “her insân hayevândır” disen mahsûre-i külliyye olur. Zîrâ mevzû' -ki insândır- küllîdir ve insândan cemî'-i efrâd olduğu her lafzıyla beyân olunmuşdur ki sûrdur. “Eğer hayevândan birazı insândır” disen mahsûre-i cüz'yye olur. Zîrâ mevzû' olan hayevân ki küllîdir, ba'zı efrâdı murâd olduğu biraz lafzıyla beyân olunmuşdur ki sûrdur. Bu misâller mûcibelerdir. Sâlibelerin emsilesi te'emmül-i celîl ve tefekkür-i kalîl katında zâhirdir. Eğer efrâdın mikdârı beyân olunmamış ise ana **“hamliyye-i mûhmele”** dirler. “Âdemî yazıcıdır” demek gibi ki murâd cümle âdemî yâ ba'zı âdemî midir, beyân olun[ma]muştur.

Ba'd ez-ân ma'lûm ola ki mahmûlün mevzû'a nisbeti gerek icâbla gerek selble olsun zarûrî olmakdan ve gayr-ı zarûrî olmakdan dahî devâm üzere yâ âdem-i devâm üzere olmakdan dahî bunların emsâli bir keyfiyetden hâlî değildir. Ya'nî mahmûlün mevzû'ı içün sübûtı yâ andan intifâsı gâh olur zarûrî olur, “İnsan hayevândır bi'z-zarûre” demek gibi ki insânın hayevân olması zarûrî olmamak yokdur. Ve gâh olur ki zarûrî olmaz, misâli zâhirdir ve gâh olur mahmûlün mevzû'a sübûtı her zamânda olur. “Her Habeşî karadır dâ'imâ” demek gibi. Ve gâh olur ba'zı zamânda olur. Pes bu makûle keyfiyetlere **mâdde** dirler. Ve ana delâlet iden lafza **cihet** dirler. Ve cihetlû kazıyyeye **“müveccehe”** dirler. Beyân-ı aksâmında usret ve emsilesinde kesret olduğu binâen terk olundu.

Aksâm-ı şartiyye: Kaziyye-i şartiyyeden evvel nisbet vâkî' olursa bu nisbet dahî vâkî' olur deyu hükm olunduyse ana **“muttasıla-i mûcibe”** dirler. Eğer evvel vâkî' olursa bu vâkî' olmaz deyu hükm olunduyse ana **“muttasıla-i sâlibe”** dirler. Ba'dehû bu iki nisbetin ortasında sebebiyyet gibi bir alâka var ise ana **lüzûmiyye** dirler yoğ-ise **ittifâkiyye** dirler. [33^b] Lüzûmiyyenin misâli “Eğer gün doğarsa gündüz olur” dimekdir ki gün doğar demek bir nisbetdir. Gündüz olur demek bir nisbet dahîdir. Ve gün doğmak gündüz

olmağa sebebdır. Ve gün doğmak vâki‘ olursa gündüz olmak dahî vâki‘ olur deyu hüküm olunmuşdur. Kaziyye-i ittifâkiyye ilm-i mantıkda mu‘teber değildir.

Eğer kaziyye-i şartiyyede iki nisbet cem‘ olmaz deyu hüküm olunmuş ise ana **“munfasıla-i mûcibe”** dirler. Eğer cem‘ olmamak yokdur deyu hüküm olunmuş ise ana **“munfasıla-i sâlibe”** dirler. Pes iki nisbet cem‘ olmaz demekden murâd ikisi bir mahalde bir uğurdan bulunmaz ve ol mahalden ikisi bir uğurdan yok dahî olmaz demek ise ana **hakîkiyye** dirler. “Aded yâ çifttir yâ tekdir” demek gibi ki çifttir demek bir nisbetdir. Tekdir demek bir nisbet dahîdir. Ve bu iki nisbet bir mahalde cem‘ olmaz deyu hüküm olunmuşdur. Ve murâd aded-i mu‘ayyen, bir çift ve tek olmaz ve ikisinden hâlî dahî olmaz, yâ çifttir yâ tekdir dimekdir.

Eğer murâd ikisi bir uğurdan bir yerde bulunmaz bir uğurdan yok olursa olsun demek ise ana **“mânî‘atü’l-cem”** dirler. “Bu nesne yâ ağaçdır yâ taşdır” demek gibi ki ağaçdır demek bir nisbetdir. Taşdır demek bir nisbet dahîdir. Ve bu nesne bir uğurdan ağaç ve taş olmaz deyu hüküm olunmuşdur. Gerek ol nesne ikisinden dahî hâlî olub hayevân olsun. Eğer bu iki nisbet bir mahalden ve bir uğurdan yok olmaz, ikisi ol mahalde bir uğurdan bulunursa bulunsun demek ise ana **“mânî‘atü’l-huluv”** dirler. “Zeyd yâ denizdedir yâ gark olmaz” demek gibi ki denizdedir demek bir hükümdür. Gark olmaz demek bir hüküm dahîdir. Ve bu iki hüküm yoklukda bir yerde cem‘ olmaz deyu hüküm olunmuşdur. Zîrâ denizde olmayacak karada olur. Karada iken gark olmak mümkün değildir. Ammâ varlıkda cem‘ olub denizde iken boğulmamak câ’izdir.

Ba‘dehû ma‘lûm ola ki kaziyye-i şartiyyede bir nisbetin vücûdî katında âhar nisbetin vukû‘ının zamânî ta‘yîn olunmuş ise ana **“şartiyye-i şahsiyye”** dirler. Her zamândadır deyu beyân olunmuş ise ana **“şartiyye-i külliyye”** dirler. Eğer ba‘zı zamândadır deyu zikr olunmuş ise **“şartiyye-i cüz’iyye”** dirler. Kat’â zamâna ta‘arruz olunmadıysa **“şartiyye-i mühmele”** dirler. Misâlleri zâhirdir.

Fasl-ı evvel: Ahkâm-ı kazâyâdan tenâkuzı ve aksi bildirir.

Tenâkuz iki kaziyyenin birbirine bir vechile muhâlif olmasıdır ki mücerred ihtilâf-ı mezbûra nazar ol kaziyyelerin birinin sıdkından âharın kizbi ve âharın kizbinden birinin sıdkı lâzım gelür. Ve bu vechile olan kaziyyeler birbirinin nakîzidir. Meselâ “Zeyd yazıcıdır” demek bir kaziyye ve “Zeyd yazıcı değildir” demek bir kaziyye dahîdir. [34^a] Ve bu iki kaziyyeden her kangısı gerçektir disen ol biri yalan olmak lâzım gelür. Ve her kangısı yalandır disen ol biri gerçek olmak lâzım gelür. İkisi dahî gerçek yâ ikisi dahî yalan olmak câ’iz değildir.

“**Aks-i müstevi**” bir kaziyyenin iki tarafını tebdildir, keyfin ve sıdkın bekâsıyla. Ya’nî hamliyye ise mevzû’ını mahmûl ve mahmûlunu mevzû’ itmekdir. Şartiyye ise mukaddemini tâlî ve tâlîsini mukaddem itmekdir; bu şartla ki aks itdiğimiz kaziyye, mûcibe ise ba’det-tebdîl yine mûcibe ola, sâlibe ise yine sâlibe ola, gerçek ise yine gerçek ola. Pes mûcibe-i külliyyenin aksi mûcibe-i cüz’iyyedir. Meselâ “Her insân hayevândır” kaziyyesi ki mûcibe-i külliyyedir, aksi “Hayevânın birazı insândır” demekdir ki mûcibe-i cüz’iyyedir. Asl-ı kaziyyenin mevzû’u -ki insândır- aksinde mahmûl olup mahmûlü -ki hayevândır- aksinde mevzû’ olmuşdur. Asıldaki küllîye delâlet iden “her” lafzının yerine cüz’iyye delâlet iden “biraz” lafzı gelmekle ma’a-hâzâ asl nîce mûcibe ise aks dahî öyle mûcibedir ve asl nîce gerçek ise aks dahî öyle gerçektir. Eğer aslın külliyyeti hâli üzere durub “Her hayevân insândır” disen gerçek olmaz, ammâ mûcibe-i külliyye[ye] mün’akis olmaz. Ammâ mûcibe-i cüz’iyye ki “İnsândan birazı hayevândır” demek gibi aksi yine mûcibe-i cüz’iyyedir. “Hayevândan birazı insândır” demek gibi ki asıldaki mûcibelik ve gerçeklik akisde dahî mevcûddur. Kezâlik sâlibe-i külliyye ki “İnsândan biri taş değildir” demek gibidir, yine sâlibe-i külliyyeye mün’akis olur. “Taşdan biri insân değildir” demek gibi ki asıl nîce sâlibe ise aks dahî öyle sâlibedir. Ve asl nîce gerçek ise aks dahî öyle gerçektir. Ammâ sâlibe-i cüz’iyye gâh olur yine sâlibe-i cüz’iyyeye mün’akis olur. “İnsanın birazı taş değildir” demek gibi ki aksi “Taşın birazı insân değildir” demekdir ki aslı gibi sâlibe ve sâdıkadır. Ammâ gâh olur ki aksi gelmez. “Hayevândan birazı insân değildir” demek gibi ki iki tarafını tebdîl idüb “İnsândan birazı hayevân değildir” disen kâzibe olup asıldaki sıdk bâkî kalmaz. Pes şart-ı in’ikâs bulunmaz.

Ammâ “**aks-i nakız**” isti‘ mâli kalîl olduğıyçün zikrinden iğmâz ve kütüb-i mufasssalada olan tefâsilden i‘râz olundu.

Fasl-ı sâni kıyâsı bildirir.

Kıyâs bir sözdür ki terkîb olumuşdur, iki kazıyyeden yâ dahî ziyâdeden bir vechile ki ol sözün zâtına bir âhar söz lâzım gelmiştir ki ana **netîce** dirler. Ve ol kazıyyelere **mukaddimeler** dirler. “Her insân cisimdir” ve “Her cisim bir olmuştur”. İki kazıyyedir ki bunlardan [34^b] lâzım gelür “Her insân bir olmuştur” demek ki netîcedir ve mukaddimelerde mükerrer olan lafza “**hadd-i evsat**” dirler. Misâl-i mezbûrdaki lafz-ı cism gibi. Ve netîceden cüz’-i evvel olan lafız kangı mukaddimede bulunursa ana **suğrâ** dirler. Misâl-i mezbûrdaki “İnsân cisimdir” didiğimiz gibi ki netîcede cüz’-i evvel vâki‘ olan lafz-ı insân ânda bulundu. Ve netîceden cüz’-i sâni vâki‘ olan kangı mukaddimede bulunursa ana **kübrâ** dirler. Misâl-i mezbûrdaki “Her cisim bir olmuştur” didiğimiz gibi ki netîcede cüz’-i sâni vâki‘ olan “Bir olmuştur” lafzı anda bulundu.

Pes hadd-i evsat suğrâda cüz’-i sâni ve kübrâda cüz’-i evvel vâki‘ olmuş ise ana “**şekl-i evvel**” dirler. Aksi olmuş ise “**şekl-i rabi**” dirler. İkisinde dahî cüz’-i sâni vâki‘ olmuş ise ana “**şekl-i sâni**” dirler. İkisinde dahî cüz’-i evvel vâki‘ olmuş ise ana “**şekl-i sâlis**” dirler.

Cümleden tab‘a karîb olub mi‘yâr-ı ulûm ve mîzân-ı ukûl olan şekl-i evveldir ki netîce vermesinde suğrâ mûcibe ve kübrâ külliyye olmak şartdır. Pes eğer ikisi dahî mûcibe-i külliyye olursa ana “**şekl-i evvelden darb-ı evvel**” dirler ki netîcesi yine mûcibe-i külliyye olur misâl-i sâbık gibi. Eğer ikisi dahî külliyye olub kübrâ sâlibe olsa ana “**darb-ı sâni**” dirler. Netîcesi sâlibe-i külliyye olur. “Her insân cisimdir ve her cism kadîm değildir” demek gibi ki suğrâ olan “Her insân cisimdir” didiğimiz mûcibe-i külliyyedir. Ve kübrâ olan “Her cism kadîm değildir” didiğimiz sâlibe-i külliyyedir. Pes netîce “Her insân kadîm değildir” demek olur ki sâlibe-i külliyyedir. Eğer ikisi dahî mûcibe olub ammâ suğrâ cüz’iyye olsa ana “**darb-ı sâlis**” dirler ki netîcesi mûcibe-i cüz’iyye olur. “İnsandan birazı cisimdir ve her cism bir olmuştur” disen netîce “İnsândan birazı bir olmuştur” demek olur. Eğer suğrâ mûcibe-i cüz’iyye ve kübrâ sâlibe-i külliyye olsa ana “**darb-ı râbi**” dirler.

Netîcesi sâlibe-i cüz'iyeye olur. “Ba‘zı insân bir olmuşdur ve bir olmuşdan biri kadîm değildir” demek gibi ki netîce “Ba‘zı insân kadîm değildir” dimekdir.

Şart-ı mezkûr kem ve keyfe ya‘nî küllîlik ve cüz’îlik ve mûcibelik ve sâlibelik hasebiyledir. Ammâ ciheti hasebiyle şekl-i evvelin netîce vermesinde suğrânın fi‘iliyye olması şartdır. Ve bu i‘tibâr ile hâsıl olan suvere **muhtelîât** dirler. Tafsîli zihne melâl ve temsîl-i hâtıra dağdağa ve kelâl virdiği sebepten ihmâl olundu

Ba‘de-zâlik ma‘lûm ola ki eğer netîcenin aynı ya‘nî nakîzi sûretâ kıyâsda mezkûr ise ana **“kıyâs-ı istisnâ’î”** dirler, değilse **iktirânî** dirler. Pes iktirânî iki kazıyye-i hamliyyeden mürekkeb [35^a] ise ana **hamliyye** dirler, sâbıkan mezkûr olan misâller gibi. Değilse **şartî** dirler. Beş kısmdır:

Kısm-ı evvel iki kazıyye-i muttasıladan mürekkebdir. “Her gün doğıcı oldukca gündüz vardır ve her gündüz var oldukca yeryüzü aydıdır” demek gibi ki netîcesi “Her gün doğıcı oldukca yeryüzü aydıdır” dimekdir ki yine muttasıladır. Ve hadd-i evsat ki “Gündüz vardır” didiğimizdir. Suğrâ olan “Her gün doğıcı oldukca gündüz vardır” didiğimizden cüz’-i sâni vâki‘ olub kübrâ olan “Her gündüz var oldukca yeryüzü aydıdır” didiğimizden cüz’-i evvel vâki‘ olub iki mukaddime dahî mûcibe-i külliyye olduğu sebepten kıyâs-ı mezbûr şekl-i evvelden darb-ı evvel üzere kıyâs-ı iktirânî-i şartîde kısm-ı evveldir.

Kısm-ı sâni iki munfasıladan mürekkebdir. Netîcesi yine munfasıladır.

Her aded yâ çifttir yâ tekdir

ve her çift yâ çiftten çifttir yâ tekden çifttir.

Pes her aded yâ tekdir yâ çiftinden çifttir yâ tekden çifttir” demek gibi.

Kısm-ı sâlis bir hamliyye ve bir muttasıladan mürekkebdir ki netîcesi muttasıladır. Gerekse suğrâ hamliyye ve kübrâ muttasıla olsun. Gerekse aksi olsun.

Her bu nesne insân oldukca hayevândır

ve her hayevân cismidir.

Pes her bu nesne insân oldukca cismidir demek gibi.

Kısm-ı rabi' bir hamliyye ve bir munfasıladan mürekkebdir ki netîcesi munfasıladır.

Kısm-ı hâmis bir muttasıla ve bir munfasıladan mürekkebdir.

Ammâ “kıyâs-ı istisnâ’î” dâ’imâ iki mukaddimededen mürekkeb olup evvelki mukaddimesi muttasıla yâ munfasıladır ve ikinci, mukaddime-i ûlânın bir cüz’ini isbât yâ ref’dir ki anınla mukaddime-i mezbûrenin âhar cüz’inin isbâtı yâ ref’i lâzım gelür ki netîcedir. Bir cüz’ini isbât ile cüz’-i âharın isbâtı lâzım gelen kıyâs-ı istisnâ’î “Eğer gün doğarsa gündüz bulunur, lâkin gün doğmamıştır” demek gibi ki “Eğer gün doğarsa gündüz bulunur” dediğimiz kazıyye-i muttasıladır ki kıyâs-ı mezbûrda mukaddime-i ûlâ vâki’ oldu. Ve bu mukaddimenin cüz’-i evveli ki “Gün doğarsa”dır anın isbâtı ki “Gün doğmuştur” demektir. Mukaddime-i sâniyyede vâki’ olup netîce “Pes gündüz vardır” demektir ki mukaddime-i mezbûreden cüz’-i sâni olan “Gündüz bulunur” dediğimizin isbâtıdır, bi-aynihî kıyâs-ı mezbûrede mezkûrdur.

Ve evvelki mukaddimenin bir cüz’ini ref’ ile âhar cüz’inin ref’i lâzım gelen kıyâs-ı istisnâ’î “Eğer gün doğarsa gündüz bulunur, lâkin gündüz yoktur” demek gibi ki evvelki mukaddimesi “Gün doğarsa gündüz bulunur” dediğimizdir ki “muttasıla”dır. Ve ikinci mukaddimesi ki “Lâkin gündüz yoktur” dediğimizdir ki mukaddime-i ûlâ olan muttasılanın ikinci cüz’i vâki’ olan [35^b] gündüz bulunur dediğimizin ref’idir. Ve bu iki mukaddimeye “Pes gün doğmamıştır” demek netîce vâki’ olur ki nakîzi ki “Gün doğarsa” dediğimiz bi’l-fi’l kıyâs-ı mesfûrda mestûrdur.

Ammâ evvelki mukaddimesi munfasıla olup ikinci mukaddimesi mukaddime-i ûlânın bir cüz’ini isbât olan kıyâs-ı istisnâ’î “Aded yâ çifttir yâ tekdir, lâkin bu aded çifttir” demek gibi ki netîcesi “Bu aded tek değildir” demektir ki mukaddime-i ûlâda cüz’-i sâni olan “Yâ tekdir” dediğimizin ref’idir. Pes netîcenin nakîzi bi-aynihî kıyâs-ı mezbûrede ve evvelki mukaddimesi munfasıla olup ikinci mukaddimesi mukaddime-i ûlânın bir cüz’ini râfi’ olan istisnâ’î her zamânda “Bu aded yâ çifttir yâ tekdir lâkin bu aded çift değildir” demek gibi ki netîcesi “Bu aded tekdir” demektir ki mukaddime-i ûlâda aynı mezkûrdur.

HÂTİME, SINÂ'ÂT-I HAMS'ı bildirir.

Sâbıkâ mezkûr olan taksîmler kıyâsı bi-hasebi's-sûret¹ taksîmdir. Ehl-i mantık kıyâsı mâdde hasebiyle dahî kısmet idüb beş kısım itmişler ve anlara sinâ'at-ı hams ya'nî beş san'at demişlerdir. Cümleden ekmel ve mu'teber ve müsta'mel olan kısım burhândır.

Burhân bir kıyâsdır ki mürekkebdir, netîce-i mukaddimededen ki yakînîlerdir ve bir hükm-i yakînîyi tahsîl için. Yakînîden murâd bir idrâk-i câzim ü sâbitdir ki vâkı'a mutâbıktır. Ya'nî bir bilişdir ki anda tereddüd yoktur. Anın yerine hilâfı gelmez ve nefsi'l-emre² mutâbıktır ve mukaddimât-ı yakîniyenin ba'zı, nazâriyyedir ve ba'zı zarûriyyedir ki beş kısımdır.

Bir kısmı **evveliyât**dır. Anlar şol kaziyyelerdir ki akıl anlara hükm ider, mücerred ol kaziyyelerin iki tarafını mevzû' ve mahmûlini tasavvur etmekle; "Bir ikinin yarısıdır" demek gibi ki mücerred biri ve ikiyi bilmekle bî-tereddüd "Bir ikinin yarısıdır" deyu hüküm idersin ve hadd-i nefsinde bir ikinin yarısıdır ve hükm-i mezbûrla hükm iden herkes hilâfıyla hükm itmez.

Ve bir kısmı **müşahedât**dır. Anlar şol kaziyyelerdir ki anlarla akıl alâ vechi'l-yakîn hükm ider havâss-i zâhire sebebiyle ki basar ve sem' ve şemm ve zevk ve lemsdir. "Od yakıcıdır" demek gibi ki akl mücerred lems ya'nî yapışmak vasıtasıyla hükm ider. Cezm ve sebât tarîkıyla ve hadd-i nefsenden dahî kaziyye iledir.

Ve bir kısmı **mücerrebât**dır. Anlar şol kaziyyelerdir ki akıl anlarla alâ vechi'l-yakîn hükm ider. Tekrâr müşâhede olunub bir kıyâs-ı hafî zam olunmağla "Sakamunya safrâyı ishâl ider" demek gibi ki sakamunya içildikce bi-tarîki'l-ishâl safranın çıktığını mükerrer müşâhede idüb bir kıyâs-ı hafî hâtıra olmağla hükm-i mezbûrla hükm olunur. Ol kıyâs-ı hafî budur ki eğer sakamunyanın safrâyı ishâl itmesi [36^a] sebep tarîkıyla olmayub ittifâkı râst gelmiş ola. Her sakamunya içildikce safrâyı ishâl itmeyüb gâhî adem-i ishâl vâki' oldu.

Ve bir kısmı **hadiyyât**dır. Anlar şol kaziyyelerdir ki akıl anlarla hükm

1 Formu (şekli) itibariyle. (Çev.)

2 Kendindeki (gerçeklikteki) duruma. (Çev.)

ider. Mebâdi' ile metâlib ya'nî mukaddimât-ı kıyâsiyye ile netîce cümlesi defaten hâsıl olmağla ve bu hadsiyyât mücerrebât gibi tekrâr müşâhedeye muhtâcdır. Ve ikisi dahî kıyâs-ı hafîye mukârindir. Ammâ mücerrebâtta sebebin vücûdı ma'lûm ve mâhiyeti nâ-ma'lûmdur. Hadsiiyyâtta ikisi dahî ma'lûmdur. "Ayın nûrî güneşden alınmışdır" demek gibi ki ayla güneş birbirine evzâ'ı muhâlîf oldukca ayın nûru gâh naks ve gâh ziyâde olduğunu mükerrer müşâhede sebebiyle akıl âlâ vechi'l-yakîn hükmü mezbûrla hükm eder.

Ve bir kısmı **mütevâtirât**dır. Anlar şol kaziyyelerdir ki akl anlarla hükm ider bir tâ'ifenin şehâdeti sebebiyle ki anların kizbde ittifâkı câ'iz görülmez. Mekke'nin vücûdına hüküm gibi.

Ve bir kısmı **fetriyyât**dır. Anlar şol kaziyyelerdir ki akıl anlarla hükm ider bir kıyâs vâsıtasıyla ki kaziyye-i mezbûrenin tarafeyni akılda hâsıl oldukca ol kıyâs zihinden gâ'ib olmaz. "Dört çifttir" demek gibi ki akıl anınla âlâ vechi'l-yakîn hükm ider. Bir kıyâs vâsıtasıyla ki dört ile çift tasavvur olundukda hâzırdır ve ol kıyâs budur. Dört didiğimiz adedi iki bölse ol bölükler birbirine berâberdir ve her aded ki bu vechiledir ol çifttir. Pes dört didiğimiz aded çifttir ve bu kıyâs her dördü tasavvur idüb ve çifti tasavvur iden kimsenin aklında hâzırdır.

[EK RİSÂLE]

[36^b] Bismillâhirrahmânirrahîm

Ân çü cân bâ'is-i hayât-ı cihân
 V'în çü cism-i latîf-i nûrânî
 Adl-i ân merkez-i kemâl ü edeb
 Fazl-ı in faysal-ı suhandânî
 Tâ büved cism ü cân be-hem bâkî
 Zîr-i in tâk-ı şeşder-i fânî
 Nepezîrend her dü naks u fütûr
 Be-inâyât-ı fazl-ı Yezdânî¹

Savb-ı savâbına tuhfe-i muhakkar ve dest-âvîz-i muhtasar getirdim. Mercûdur ki şehzâdegân-ı şeref-nişânları -ki her biri nihâl-i devha-i fazl ü irfân ve meyve-i şâh-sâr-ı ilm ü îkândır- muktezâ-yı nihâdları olan hareket-i hevâ-yı ma'rifetle bu risâleye mâ'il olalar ki fi'l-hakîka şemâme-i bûstân-ı edeb ve numûne-i gülistân-ı heves ü talebdır. Ve ol sebep ile işbu kemterîn-i ashâb ve kihterîn-i tullâb Nev'î-i dâ'î dahî ni'met-i iltifâtı şükründe hukka-i dehânı du'â-yı devlet-i pâdişâh ü şehzâdegân ile sadef-i lû'lü' ve nâfe-i âhû gibi dürr-i hoş-âb ile memlû ve müşk-nâb ile pür-bû eyleye.

Mukaddime, Ta'rif-i Mantık: Mantık bir âlet-i kânûniyyedir ki ol âleti ri'âyet, zihn-i tâlibi hatâdan sıyânet ider. Meselâ bir tâlib bir mechûl-i tasavvurînin ilmine râgıb olsa şerâ'it-i sıhhat-i ta'rif e ârif gerek ki ol mechûle bi-künhihî² vâkıf ola. Şerâ'it ta'rif-i mantık ile ma'lûm olur. Veya bir mechûl-i tasdikînin ma'lûmiyyetin murâd itse şerâ'it-i kıyâsa vâkıf gerek. Şerâ'it-i kıyâs mantık ile mefhûm olur. Meselâ ta'rifde mu'arraf mu'arrefe müsâvî olmak ve şekl-i evvelde suğrâ mûcibe. Pes bu mîzân-ı ulûm ve mi'yâr-ı rûsûm olan ilm-i mantık alâ re'yi'l-cumhûr³ dokuz bâba mahsûrdur. [37^a]

1 O, cihanın dirlik sebebi olan can gibi; bu ise nûrânî ve latif bir cism gibidir. Onun adli kemal ve edebin merkezi, bunun fazlı söz ustalığının hâkimidir.

Bu fani göğün altında cisim ve can birlikte var oldukça;

2 Künhünü, mihenk noktasını kavrayarak. (Çev.)

3 Çoğunluğun görüşüne göre. (Çev.)

Bâb-1 evvel külliyyât-ı hamsdır ki cins ve fasl ve nev' ve hâssa ve araz-ı âmmdır. **Bâb-1 sânî** ta'rifâtıdır ki külliyyât-ı mezbûreden mürekkeb olup her biri ma'rifet-i mâhiyyât olur. Hadd-i tâm ve nâkıs, resm-i tâm ve nâkıs gibi. **Bâb-1 sâlis** kazâyâdır ki hamliyyât ve şartiyyâtıdır. Şartiyyât dahî muttasılât ve munfasılâtıdır. Her biri mûcibe ve sâlibe, mahsûre ve mahsûsa, müsevvere ve mühmele, ilâ gayr-ı zâlik. **Bâb-1 râbî'** kıyâs ve levâhıkıdır ki kıyâs-ı mürekkeb, kıyâs-ı hulf, istikrâ ve temsîldir. **Bâb-1 hâmis** burhândır ki umde-i ilm-i mîzândır. **Bâb-1 sâdis** cedeldir. **Bâb-1 sâbi'** hatâbedir. **Bâb-1 sâmîn** şî'rdir. **Bâb-1 tâsî'** muğâlatadır. Bahs-i elfâzı **bâb-1 âhir** kıldılar. Ol takdirce ebvâb-ı mantık on olur.

Ba'dehû bu sînâ'ât-ı hamsin cemî'isine -ki burhân ve cedel ve hatâbe ve şî'r ve muğâlatadır- ta'rif-i kıyâs sâdıktır. Zîrâ cemî'isi şol akvâlden mürekkeplerdir ki eğer teslîm olunsa li-zâtihâ¹ anlardan kavî-î âhar lâzım gelir. Pes sûret-i kıyâsda cemî'an müştereklerdir. Nihâyet her birisinin mâddeleri âhara muhâlifdir. Niteki zikr olunsa gerektir. Eğer müte'ahhirûn sînâ'ât-ı hamsin zikrinde ihlâl itdiler, ma'a-hâzâ bunların kadrleri celîl ve ehemmiyetleri zâhir iken ve ebvâb-ı 'ukûs ve telâzüm ve iktirânâtıda tatvîl ve imlâl itdiler nef'leri kalîl ve fâ'ide nâdir iken. Ammâ bu hakîr sînâ'ât-ı mezbûre-nin mevâddını ale'l-icmâl kütüb-i mütedâvileden ahz idüb mukaddime-i risâlede derc itdim. Ve bu risâlede tasavvurâtın zikrine ta'aruz itdim. Zîrâ asrımızda metrûk olup zikre muhtâc olan tasdikâtıdır. Tasavvurâtın kırâ'ati fi'l-cümle mu'tâddır. Pes ma'lûm olsun ki ashâb-ı ukûl ve erbâb-ı usûl, kânûn-ı mantıkı, mütekellimin bir mes'ele-i ilmiyyede münâzarasını cihet-i savâba tevcîh için isti'mal iderler.

Ba'dehû ilm-i mantıktan maksad-ı aksâ **kıyâs** ve kıyâsdan matlab-ı a'lâ **burhân**ıdır. Ve mevâdd-ı akyise on ikidir. Altısı yakîniyyâtıdır ki evveliyât, müşâhedât, tecrîbiyyât ve hadsiyyât, mütevâtîrât ve kıyâsâtı bile olan kazâyâdır. Bu altı mâddeden mürekkeb olan kıyâsa **burhân** dirler. Burhân dahî taraf-ı mebd'e'den ma'lûle istidlâl olunsa **limmî** ve aksi olsa ya'nî taraf-ı ma'lûlden mebd'e'e istidlâl olunsa **innî** olur.

Ve altısı **zanniyyât**ıdır ki **meşhûrât** ve **müsellemât**ıdır. Bu ikisinden mü-

1 Bizatihi, zatları sebebiyle. (Çev.)

rekkeb olan kıyâsa **cedel** dirler. Bundan garaz mukaddimât-ı burhânın [37^b] derkinden kâsır olanlara iknâ'-ı nefsdır ve ilzâm-ı hasmdır. İlm-i fûrû'da vâki' olan mübâhase bu kabîldendir. Ve **makbûlât** ve **maznûnât**dır. Bu ikisinden mürekkeb olana **hatâbe** dirler. Bundan garaz sâmi'e nâfi' olan eşyâda ana râğbet virmeğdir. Meselâ hatîb ve vâ'iz "Dünyâ dar-ı mihnet ü gurûrdur, serây-ı selvet ü sürûr değıldır. Zîrâ serây-ı sürûr olsa enbiyâ bunda huzûr ve hubûr¹ olalar idi" didiğı kıyâsın netîcesi dünyâyâ adem-i râğbet oldığı gibi. [Ve] **Muhayyelât**dır, bundan mürekkeb olana **şî'ir** dirler. Bundan garaz husûl-i infî'âl-i nefsdır tergîb ve tenfîr ile. Niteki vasf-ı behâr ve medh-i civânân-ı gülizâr seyr-i kenâra râğbet virüb ve zemm-i fîsk u mücevvez ve zîkr-i kubh ve şürûr-ı umûr-ı menhiyyeden nefret virdiğı gibi. Meselâ mü'ellifin bu şî'ri gibi ki seyr-i kenâra râğbeti müş'irdir.

Nazm:

Miyân-ı sebzedden açıldı goncanın bendi
Kenâra azm idelim ortalık güzellendi

Bi'l-cümle ba'zı nüfûsda bu makûle kazâyâ burhândan artık mü'essir olur, azîm nef'i vardır, husûsan ki tayyib-i elhân munzamm ola. *Mesnevî-i Molla Celâleddîn-i Rûmî* ve *Mantıku't-Tayr*-ı Şeyh Attâr ve sâir eş'âr-ı sûfiyâne ve güftâr-ı âşıkâne bu kabîldendir. Gâliben kibâr-ı meşâyihden semâ'a ruhsat virenler bu hikmeti mülâhaza itmişlerdir. Lisân-ı Türkî'de *Kitâb-ı Muhammediyye* ve nazm-ı *Mevlid-i Rasûlullâh* avâmü'n-nâsa acîb te'sîr itmişdir.

[Ve] **Vehmiyyât**dır. Bundan mürekkeb olan kıyâsa **safsata** ve sâhibi-ne **sûfestâ'iyye** dirler, eğer mukaddemâtı mukaddemât-ı burhâna müşâbih olursa. Ve eğer mukaddemât-ı cedele müşâbih olursa **şagb** ve sâhibine **müşâğib** dirler. Bundan garaz ifhâm-ı hasmdır. Azîm fâ'idesi vardır. Ma'lûm idinüb ihtirâz etmek gerek.

Fâ'ide-i şerîfe: İmâm Fahreddîn-i Râzî *Uyûnü'l-Hikme Şerhi*'nde eydir: "Kaçan bir şey ile şey'-i âhara istidlâl itsen bundan hâlî değıl ki ahadühümâ² âhardan e'amm ola yâ olmaya. Eğer ehadühümâ âhardan e'amm olursa hâlî

1 Mutluluk(Çev.)

2 İkisinden biri. (Çev.)

değil, e‘amm ile ehassa istidlâl oluna, yâ aks[i] ola. İstidlâl-i evvele **kıyâs** dirler, sâniye **istikrâ** dirler. Ve eğer ahadühümâ âhardan e‘amm olmazsa **temsîl** dirler.

Meselâ “*el-İnsânü muhdesün*”¹ kaziyyesine tasdîk murâd olunsa diriz ki

“*el-İnsânü cismün*

ve küllü cismün muhdesün

fe’l-insânü muhdesün.”² Zîrâ cisim ki insândan e‘ammdır, hâdis olıcak ehass dahî hâdis olur ki insândır. Zîrâ taht-ı e‘ammda mündericidir. Pes sûret-i kıyâs hâsıl olur.

Ve eğer denilse ki “*el-Hayevânu yuharriku fekkehü l-esfel inde’l-mazği*” *bi delîli ‘inne’ l-insâne ve’ s-sevra ve’ l-ferese*”³ kezâlik sûret-i istikrâ hâsıl olur. Zîrâ [38^a] insân ve sevr ve feres hayevândan ehasslardır. Pes ehassla e‘amma istidlâl olur ve eğer denilse ki “*es-Sema’ü müşekketün fe-yekûn muhdesetün kıyâsen ale’ l-beyti*”⁴ sûretde temsîl hâsıl olur. Zîrâ ikisi dahî ehasslardır. Pes şey’-i cüz’î şey’-i cüz’îye kıyâs olur.

Ma’lûm ola ki kânun-ı mantikî üzere delîl-i evvel, ifâde-i yakîne sebîl olur. Sâni ve sâlis olmaz. Ammâ sâni olmadı, zîrâ efrâd-ı hayevânda hükm-i mezbûrdan hâric ferd bulunur. Meselâ timsâh gibi ki inde’l-maz’i fekk-i a‘lâsını⁵ tahrîk ider. Pes külliyyet-i hükm bâtıl olur.

Misâl-i fikhî: Meselâ bir Hanefiyyü’l-mezheb her salât-ı vâcibenin a‘lâ-yı râhilede⁶ edâsı câiz olmadığına efrâd-ı salât-ı vâcibi tetebbu‘ idüb “salât-ı farz ve salât-ı nezr ve salât-ı kazâ râhile üzere kılınmak câiz ve revâ değildir, bu takdîrce her salât-ı vâcibe â‘lâ-yı râhilede kılınmak nâ-revâdır” deyu istidlâl etmek gibi bu hüküm dahî ekser cüz’iyyâtda bulunmakla yakîni müfîd olmaz. Zîrâ efrâd ü vâcibde hükm-i mezbûrdan hâric ferd bulunur. Meselâ salât-ı vitrin râhile üzere mezheb-i Ebû Hanîfe’de cevâzı gibi.

1 İnsan sonradan varolmuştur. (Çev.)

2 İnsan cisimdir => Her cisim sonradan var olmuştur => Öyleyse insan sonradan var olmuştur. (Çev.)

3 Canlı, birşeyi çiğnerken alt çenesi hareket ettirir, şu delille ki insan, öküz, at... [vb. böyle yapar.] (Çev.)

4 Gökyüzü şekillidir; dolayısıyla (şekilli olan) bir eve kıyâs edersek, gökyüzü de sonradan var olmuştur. (Çev.)

5 Üst çene. (Çev.)

6 Deve üstünde. (Çev.)

Ammâ delîl-i sâlis [ifâde-i yakîne sebîl olmadığı], zîrâ az olur ki şey'eyn birbirine bir mâddede müşâbih olursa mâdde-i uhrâda olmaz, belki muhâlif olur. Pes semâ' ile beyt sıfat-ı müşekkeliyyetde müttehid¹ olmakdan cemî'-i sıfatda müttehid olmak lâzım gelmez ki hattâ sıfat-ı hudûdda dahî müttehid olalar. Eğer müttehid olmak lâzım gelse kadîm, ba'zı sıfatda mümkün müşâbih olmak ile hâdis olmak lâzım gelirdi. Bu hod memnû'dur. Bu takdîrce delîleyn-i sâniyeyn ikisi dahî ancak iknâ'-ı nefse ve âsâra galebe-i zanna sâlih olur. Ammâ delîl-i evvel müfîd-i yakîn olduğu şerh-i mezkûrdan zâhir olur. Zîrâ delîl olan külliyye-i kübrâsında dâ'ire-i hükm-i hudûsdan hâric bir cisim bulunmaz. Pes insân cism idüğü hod mukarrer [dir], hudûsu dahî mukarrer olur.

Ve ma'lûm ola ki fukahânın kıyâs didikleri ehl-i ma'kûlun temsîl didikleridir. Ve temsîl hükm-i vâhidi bir cüz'iyeye isbâtıdır, cüz'-i âharde bulunduğu hasebiyle beynehümâ²da olan ma'nâ-yı müşterek ecî içün ve mesâ'il-i fıkhiyyede cüz'-i evvele **fer'** ve sâniye **asl** ve ma'nâ-yı müşteriye **illet** ve **câmi'** deyu istilâh ederler. Meselâ "**ahkâm-ı akliyye**"de âlemin hudûsını beytin hudûsına kıyâs gibi. Niteki denilir; "Âlem müellefdir, müellef olıcak hâdisdir, beyt gibi. Zîrâ beyt müellef olduğuçün hâdis idi." Ma'nâ-yı te'lîf âlemde dahî mevcûd olduğu takdîrce hâdis oldu. Ve "**ahkâm-ı şer'iyye**"de meselâ sefercel³ mat'ûmdur. Ol takdîrce ribevî⁴ olur, hınta⁵ gibi. [38^b] Zîrâ hınta dahî mat'ûm olduğuçün ribevî olmuşdı. Bu dahî sıfat-ı tu'ûmda hıntaya müşâbih olıcak ribevî oldu demek gibi.

Ba'dehû ol fer'eyn mâbeyninde olan ma'nâ-yı müşterekin illetin iki vechile isbât iderler. Vech-i evvel **deverân** vech-i sâni "**sebr ü taksîm**"⁶ dir. Ammâ deverân ile isbâtın vechi budur ki deverân ki bir şeyin şey'-i âhara iktirânına dirler, vücûden ve 'ademen. Pes ma'nâ-yı te'lîf ki âlem ile beyt mâbeyninde emr-i müşterektir, illet-i hudûs olduğına te'lîf bulunduğu yerde hudûs bulunub ve te'lîf bulunmadığı yerde hudûs bulunmadığı ile istidlâl

1 "Gökyüzü" ile "ev" şekilli olmak hususunda bir olmakla birlikte. (Çev.)

2 İkisinin arasında. (Çev.)

3 Ayva. (Çev.)

4 Faize konu olan. (Çev.)

5 Buğday. (Çev.)

6 Fıkıh ilmine ait iki istilâh olarak sebr, hüküm sebebi aranan aslın vasıflarını sermek demektir. Taksim ise, serilen bu vasıfları -sağlama yaparak- teker teker elemektir. (Çev.)

olunub deverân-ı vücûdî beytde ve deverân-ı ‘ademî Vâcib Te‘âlâda bulunur. Bu takdirce vâsf-ı deverân medârın dâ‘ire-i illet olmasına alâmet olur. Ve sebr ü taksîm ile isbâtın vechi budur ki sebr ü taksîm evsâf-ı aslı îrâd idüb ba‘dehû ba‘zı ibtâl itmeye dirler ki yâ bâkisi illetinde müte‘ayyin ola, meselâ illet-i hudûs beytde yâ te‘lîfdir yâ imkândır. İmkân illet olmak mümkün değil. Zîrâ ma‘lûliyyetden tehallûf itmiştir. Meselâ sıfât-ı vâcib mümkün iken hâdis değildir. Pes “te‘lîf illiyyetde müte‘ayyin oldu” demek gibi. Ammâ vecheyn-i mezbûreynin ikisi dahî za‘îfdir. Vech-i deverânın za‘fı budur ki meselâ illet-i tâmmenin cüz’-i âharı ve şart-ı müsâvisi ma‘lûlun medârı iken yine illet değildir. Öyleyse deverân alâmet-i illiyye olmadı. Vech-i sebr ü taksîmin za‘afı budur ki illeti evsâf-ı mezbûreye hasrı memnû’dur. Zîrâ taksîm-i mezbûr nefy ile isbât mâbeynine dâir değildir. Pes câ‘izdir ki illet bu zikr olunanlardan gayrı ola. Hasrı müsellemler olduğu takdirce teslim olunmaz ki ma‘nâ-yı müşterek aslında illet olmaktan fer‘de illet olmak lâzım ola. İlâ gayri zâlik.

TA‘RÎF-İ İLM-İ MÜNÂZARA

İlm-i münâzara bir ilmdir ki bu ilm sebebiyle münâzır ‘ihtirâz anî’l-hatâ’nın¹ keyfiyyetini ma‘rifete kâdir olur. Mevzû‘ı münâzaradır. İlm-i mantıka mugâyereti teğâyür-i mevzû‘ayn ileler. Ve münâzara deyu şey‘eyn beyninde olan nisbet-i hükmiyyeden hasmeyn cânibinden iltifât-ı nefse dirler. Fakîr eydirim zâhir-i ta‘rîfe su‘âl müteveccih olur. Zîrâ münâzara mesâ‘ilde vâki‘ olduğu gibi ta‘rîfâtta dahî olur, meselâ sâ‘il şerâ‘it-i ta‘rîfi taleb etmek gibi. Ve sıhhat-ı şerâ‘ite nakz îrâd etmek gibi ve cevâb dahî verilür bu vechile ki zikr olunan münâzara nefsi ta‘rîfde cârî değildir. Belki mu‘arrifin mu‘arrefe nisbetinde cârîdir. Meselâ nakz-ı mezbûrun ma‘nâsı “Ta‘rîfde ıttirâd şart iken mu‘arrif mu‘arrefsiz bulundu” dimekdir. Ba‘zı erbâb-ı ma‘kûl eydir ki [39^a] “Şey’in haddi burhânla sâbit olmadığı cihetden mahall-i men‘ olmaz.” Zîrâ merci‘-i men‘, taleb-i delîldir. Taleb-i delîl hod mümkün değil. Meselâ insân hayevân-ı nâtık olduğu lâ-nüsellimü² dinilmez. Zîrâ kâtibe kitâbetin teslim itmemek gibi olur. Ammâ hayevân-ı nâtık insânın haddi olduğunu

1 Hatadan kaçınmanın. (Çev.)

2 Kabul etmiyoruz. (Çev.)

la-nüsellimü demek câ'izdir. Ve hayevân cins olub nâtık fasl olduğunu men' kâbildir. Zîrâ bu da'vâlar kâil-i ta'rîfdan zımnem sâdır olmuştur. Men'e kâbiliyyeti vardır.

Fasl: Evvelâ ma'lûm ola ki bahs eczâ-yı selâseden mürekkebdir. **Me-bâdî, evâsıt, makâtı'** dır. **Mebâdî** deyu "**tahrîr-i mebâhis**" ve "**takrîr-i mezâhib**"e dirler. Muhassalı "**ta'yîn-i müdde'â**" dımekdir. **Evâsıt, delâ'il** ve **hücece** dirler. **Makâtı'** evvele muntehâ olduğu kazâyâ ve umûra dirler. Zarûriyyât ve zanniyyât-ı müselleme gibi. Ve devr ve teselsül ve ictimâ'-ı nakızin ve selb-i şey'in an-nefsihi¹ ve tercih bilâ-müreccih² ve bunların mecrâsına cârî olanlar gibi.

Ve ma'lûm ola ki ehad-i hasmeynden mu'allil olan mâdâm ki nâkil ola, tashîh-i nakilden gayrı şeyle metâlib olmaz. Ammâ ikâmet-i delîle şürû' eylese men' ve mu'ârazaya mahall olur. Ve erbâb-ı cedel ıstılâhında **mu'al-lil** deyu bir hükmün delîl ile isbâtı için nasb-ı nefis iderler. Ve **sâ'il** deyu mu'allilin hasmına dirler ki ol hükmi nefy için nasb-ı nefis itmişdir. Pes mu'allilin mansıbı ta'lîl ve sâ'ilin mansıbı men' ve mu'âraza olur. Şöyle ki ehadühumâ³ âharın mansıbın gasb ide, edebden hurûc idüb inde'l-münâzırîn⁴ kavlı mesmû' olmaz. Zîrâ habtı müstelzim olur. Ve her birinin garazı fevt olub her anda halleri munkalib ve makâlleri muztarib olur. Kelâmları makta'ın bulmaz. Ve maksûd-ı aslî hâsıl olmaz ve ıstılâh-ı münâzırinde acz-i mu'allile **ifhâm** ve acz-i sâ'ile **ilzâm** dirler. Ve su'âl dahî gâhî ancak ifhâma müte'allik olur, ana **istifsâr** dirler. Meselâ bir lafzın beyân-ı ma'nâsını taleb gibi, kaçan lafızda icmâl ve garâbet olsa. Nitekim dimişlerdir: "**Mâyümkînü fîbî l-istibhâmu hasenün fîbî l-istifhâmu**"⁵ ve eğer lafızda garâbet olmazsa **lecâc** ve **te'annüd** olur, **mesmû'** olmaz. Ekseriyâ sâhib-i *Keşşâf* ın "Fe-in-kulte"⁶leri istifsâr kabîlindendir, hedme müte'allik olur. **Hedm** dahî

1 Bir şey aynı anda hem kendisi hem de başkası olamaz kaidesi (Mantık'taki çelişmezlik ilkesi). (Çev.)

2 İhtimâliyet derecesi eşit olan iki şıktan birisini -herhangi bir tercihe götürücü sebep olmaksızın- seçmek. (Çev.)

3 İkisinden biri. (Çev.)

4 Münâzara âlimleri nezdinde. (Çev.)

5 Karışıklık bulunma imkânı olan hususta soru sormak güzel şeydir. (Çev.)

6 "Şayet şöyle dersin... Ben şöyle cevap veririm..." tarzında, pek çok ilmi eserde kullanılmış olan, konuyu sorunsallaştırmaya ve muhtemel şüpheleri kaldırmaya yönelik klasik bir kalıp. (Çev.)

mâdâm ki inde'l-münâzırîn makbûl olan vücûhdan olmaya mesmû' olmaz, zîrâ müstedillin garazı "**ilzâm-ı sâ'il**" dir, müdde'âsını delîl ile isbât itmekle ve mu'terizin garazı "**ifhâm-ı müstedil**" dir, müdde'â-yı müstedilli delîl ile men' itmekle pes müstedill-i müdde'â ve isbât-ı müdde'â [39^b] ve delîl ve şâhid olup salâh-ı şehâdet sıhhat-i mukaddemât ile ve nefâz-ı şahâdet hük-mün delîle tertîbi ile olur. Mu'arız olmadığı hâlde bu takdîrce mu'teriz ki "**müddei'-i aleyh**" dir¹ hedm-i da'vâ taleb itdikde bundan hâlî değildir. Yâ şehâdet delîli hedm eder sıhhatini karh itmekle, meselâ "Fülân mukaddimesi sahiha değildir yâ mukaddimeteyni ale'l-yakîn sahiha değildir" deyu sıhhatlerine delîl taleb itmek gibi. Ve yâhud "delîlin bi-cemî' mukaddimâta sahih değildir. Sahih olsa hükmü kendinden tehallûf etmezdi veya müstelzim olmazdı" demek gibi. Ve yâhud nefâz-ı şehâdeti hedm ider. Meselâ "senin zikir itdiğin delîl eğer ki sübût-ı medlûle delâlet ider ammâ bizim katımızda bu medlûlü münâfi delîl hâsıldır" demek gibi.

Tarîk-i evvele **münâkaza** ve "**nakz-ı tafsîlî**" dirler. Ve tarîk-ı sâniye "**nakz-ı icmâlî**" ve tarîk-i sâlise **mu'âraza** dirler. Bu zikr olunan turukdan hâric olan mesmû' olmaz. Zîrâ maksûd-ı i'tirâza ta'alluk bulunmaz. Meselâ tarîk-i evvelde eğer men'î mezbûresinde mukârin olup yâ mücerred olsa makbûldür. Ve eğer delîle mukârin olsa gasb olur. Mesmû' olmaz. Zîrâ sâ'ilin vazifesi delîl değildir. Ve tarîk-i sâniye eğer men'î şâhide mukterin ise makbûldür ve illâ **mükâbere** olur. Mesmû' olmaz. Ve tarîk-i sâlisde dahî men' bi-lâ-delîl ise **mükâbere** olur. Ba'dehû men'î takviyye iden şey'e **sened** dirler. Ana i'tirâzâ "**kelâmun ale's-sened**"² dirler, câ'iz değildir. Zîrâ sened sübût-ı men'in melzûmudur. Melzûmun intifâsı lâzımın intifâsını müstelzem değildir illâ meğer ki sened men'a müsâvî zikr olunmağın "**kelâmun ale's-sened**" şâyi'dir. Ba'dehû tarîk-i mu'ârazada sâ'il, mu'allil ve mu'allil, sâ'il olur. Ya'nî her biri âharın mansıbına müstahak olur, vazîfesin alsa gasb dinilmez. Zîrâ sâ'il mu'allilin isbât itdiği hükmi nehy için delîl ikâmet idicek müstedill hükmünde olur. Mu'allil dahî delîl-i mezbûra men' ve mu'ârazaya

1 Karşıdaki tartışmacının iddiasının aleyhinde bir iddiada bulunan kişi. (Çev.)

2 Gerekeçye itiraz etmek. (Çev.)

şurû‘ idüb sâ’il hükmünde olur. Ve tarîk-i mu‘ârazayı dahî selâseye taksîm idüb dimişler ki: Eğer delîl-i mu‘ârız delîl-i mu‘allilin aynı olursa **kalb** dirler, gayrı olursa sûreti delîl-i mu‘allil sûreti gibi olıcak “**mu‘âraza bi’l-misl**” dirler, olmayıcak “**mu‘âraza bi’l-gayr**” dirler.

Temsîl: Meselâ Sekkâki’nin “*Lemma takarrare enne medâre hüsnî l-kelâ-mi ve kubbihi alâ intibâki terkibihi alâ mukteza’ l-hâli ve alâ lâ-intibâkihi, vecebe aleyke eyyühe’ l-harîs alâ izdiyâdi fazlike[...] en terci’ a ilâ fikrike’s-sâ’ibi [...] nâziran bi-nûri aklike [...] fi t-tasaffuhi li-muktezayâtî l-ahvâlî fi irâdî l-müsnedi ileyhi alâ [40^a] keyfiyyâtin muhtelifetin [...] hattâ yete’ettâ burûzuhu indeke li-küllî menziletin fi mi’radihâ [...] fe-ta’ rife eyyümâ hâlin yaktezî tayye zikrihi ve eyyümâ hâlün yaktezî hilâfêhu ilh.*”¹ didiği kavlinde efdalü’l-fuzalâ İbn Kemâl Paşa rahmetullâh buyururlar ki, “*Fe-ta’ rife*”² kavli “*En-terci’a*”³ kavline ma’tûfdur. Bu takdîrce hakkı “*Hattâ ye te’ettâ*”dan mu-

1 İsmail Ferruh Efendi, bu alıntıyı, Sekkâki’nin meşhur dil eseri *Miftâhu’l-Ulûm*’unun ikinci fenninden bazı kısımlarını hazfederek yapmıştır. (Bak. Sirâcüddin Yusuf b. Ebî Bekir es-Sekkâki, *Miftâhu’l-Ulûm*, (neşr. Nuaym Zerzevir), Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1987, s. 175) Biz hazfedilen kısımları çeviri yazı kısmında köşeli parantez içi üç nokta ile gösterdik, ibarenin tamamının hem Arapçasını hem de çevirisini, yine hazfedilen kısımları köşeli parantez içerisinde belirterek aşağıda vermeyi uygun gördük:

لَمَّا تَقَرَّرَ أَنَّ مَدَارَ حَسَنِ الْكَلَامِ وَقَبْحه عَلَى انْتِبَاقِ تَرْكِيبِهِ عَلَى مَقْتَضَى الْحَالِ، وَعَلَى لَا انْتِبَاقِهِ، وَجِبَ عَلَيْكَ أَيُّهَا الْحَرِيسُ عَلَى زَيْدِيَادِ فَضْلِكَ [الْمُنْتَصِبَ لِقِتَادِ زِنَادِ عَقْلِكَ الْمُنْفَحَصِ عَنْ تَفَاصِيلِ الْمَزَايَا الَّتِي بِهَا يَقَعُ التَّفَاضُلُ وَيَنْعَقِدُ بَيْنَ الْبُلْغَاءِ فِي شَأْنِهَا التَّسَابُغِ وَالتَّنَاضُلِ] أَنْ تَرْجِعَ إِلَى فِكْرِكَ الصَّائِبِ [وَذَهْنِكَ الثَّاقِبِ وَخَاطِرِكَ الْيَقِظَانَ وَلَا تَنْبَاهَكَ الْعَجِيبَ الشَّانِ] نَظَرًا بِنُورِ عَقْلِكَ [وَعَيْنِ بَصِيرَتِكَ] فِي التَّصَفِّحِ لِمَقْتَضِيَاتِ الْأَحْوَالِ فِي إِيرَادِ الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ عَلَى كَيْفِيَّاتٍ مُخْتَلِفَةٍ [أَوْصُورٍ مُتَنَافِيَةٍ] حَتَّى يَتَأْتِيَ بِرُوزِهِ عِنْدَكَ لِكُلِّ مَنَزَلَةٍ فِي مَعْرِضِهَا [فَهُوَ الرَّهَانُ الَّذِي يَجْرِبُ بِهِ الْجِيَادُ وَالتَّضَالُّ الَّذِي يَعْرِفُ بِهِ الْأَيْدِي الشَّدَادُ] فَتَعْرِفُ أَيُّمَا حَالٍ يَقْتَضِي طِي ذَكَرَهُ وَأَيُّمَا حَالٍ يَقْتَضِي خِلَافَ [ذَلِكَ].

Çevirisi:

“Sözün güzel ya da çirkin oluşunun, terkinin muktezâ-yı hâl ile örtüşmesi ya da örtüşmemesine raci olduğu anlaşılmıştır. Fazlının artmasını önemseyen; [aklının çakmak taşlarını kıvılcımlamaya azmeden; kendileri sayesinde üstünlüğün sağlandığı, belîğ söz ehlinin kendileri hakkında yarıştığı ve mücadele gösterdiği meziyetlerin ayrıntılarını araştıran ey (talib)], bu durumda senin isabetkâr fikrine, [keskin zihnine, uyanık düşüncene, hayrete şayan dikkatine] müracaat edip aklının nuru, [basiretinin gözü] ile nazar ederek müsnedün ileyhin farklı keyfiyetler ve [birbirine münafi suretlerde] zikredilmesi hakkında muktezâ-yı hâlleri incelemen gerekir, ta ki senin için müsnedün ileyhin her bir makamda o makamın kisvesiyle gözükmesi kolaylıkla mümkün olsun [-ki bu, cins atların denendiği bahis, kuvvetli bileklerin tanındığı er meydanıdır-] ve böylece hangi hâl müsnedün ileyhin zikrinin gizlenmesini ve hangi hâl [bunun] tersini gerektirir bilmiş olasın.” (Çev.)

2 Ki bilesin. (Çev.)

3 Senin müracaat etmen. (Çev.)

kaddem olmaktadır. Zîrâ **“Yetē’ettâ”**¹ mezbûr mecmû‘-ı ma‘tûfine² müterettibdir. Ve müteretteb-i aleyhin³ hakkı müterettibden mukaddem olmaktadır. Pes bunun dahî hakkı mukaddem olmaktadır. Çün mu‘allil bu makâmda müdde‘âsın bu vechile isbât ide. Eğer sâ’il semt-i münâkazaya sâ’il olub dirse ki **“La nûsellimu”**⁴ mecmû‘a müterettib olduğın belki mücerred **“Enter-ci‘a”**⁵ kavline müterettibdir. Zîrâ **“yetē’ettâ”**dan murâd bu makâmda ilm-i icmâlîdir ki **“Li-küllî menziletin fî mî razihâ”** didiğinden münfehim olur. **“Hattâ”** ki ta‘lîliyye ma‘nâsınadır. Zîrâ muzâri‘ye dâhil olmuştur. **“Enter-ci‘a”** mazmûnuna illetdir. Ekserûn⁶ kavlince ilâ ma‘nâsına mecâl yokdur. **“Feta‘rifu”**⁷ kavlinde ma‘rifetden murâd ilm-i tafsîlîdir. Zîrâ ma‘rifet cüz’iyyât-da müsta‘meldir. Pes elfâz-ı **“Eyyümâ”** ile cüz’iyyât mu‘âriz kelâmın ma‘rifeti tafsîlen zikr olundukdan sonra ilm-i icmâlîyi müte’ahhiren **ta‘rifu** kavline müterettib kılmanın vechi yokdur. Zîrâ ilm-i icmâlî ilm-i tafsîlîye müterettib olmaz. Belki aksi olur. Bâ-husûs **“Hattâ”** ta‘lîl içün olıcak terettüb ma‘nâsına mecâl kalmaz. Zîrâ illet ma‘lûle müterettib olmanın aslâ vechi olmaz dise müdde‘â hakkına takaddüm hatâ olub nakz-ı mezbûr tafsîlî olur. **“Lâ-nûsellimu”** didiği suğrâ-yı kıyâsı men‘ olur ki mukaddime-i mu‘ayyenedir. Lafz-ı **“Zîrâ”** ile mezkûr olan kelâm-ı şâhid men‘ olur. Şâhid-i mezbûr olmasa men‘ mücerred olur. Pes sûret-i mezbûrda mu‘allile mukaddime-i memnû‘asını isbât lâzım olur. Ve eğer sâ’il vech-i âhara kâ’il olub **“lâ nûsellimu”** delîlin cemî‘i mukaddimâtı ile sahîh olduğun dirse nakz-ı icmâlî olur. Ve men‘ men‘-i mücerred olur. Zîrâ cemî‘-i mukaddimâtı ile sahîh olsa hükm kendüden tehallûf itmezdi dise men‘ ma‘a’s-şâhid olub bu sûretde mu‘allile şâhid-i sâ’ili nefy lâzım olur. Hükmün terettübünü isbâtla eğer sâ’il-i tâlib tarîk-i mu‘ârazaya zâhib olub bu makâmda senin hilâf-ı müdde‘â ki

1 Kolaylıkla mümkün olsun. (Çev.)

2 Matufların tamamı için geçerlidir. (Çev.)

3 Üzerine bir şey terettüp eden. (Çev.)

4 Kabul etmiyoruz. (Çev.)

5 Senin müracaat etmen. (Çev.)

6 Çoğunluğun. (Çev.)

7 Bilirsin. (Çev.)

delâlet ider delîl vardır, zîrâ musannifin *“Fe hüve’ r-rihânü l-lezî yücerrebü bihi’ l-ciyâd”*¹ didiği mesned-i ilâhî ma‘razında ibrâza “ilim bir fazîletdir ki bülegâ sebk-i akrânda bununla imtihân olunur” dimekdir. Pes murâd bu makâmda ilimden şol ilm-i icmâlî-i küllî gerekdir ki tettebbu‘-i cüz’iyyât-dan evvel hâsıl olmuş ola. Hattâ imtihân-ı ezkiyâya münâsib ola [40^b] ve’l-esbâbü’l-cüz’iyyeye ma‘rifetden sonra hâsıl olub kendü kavlince mecmû’a gâyet müterettibe olan ilim imtihân-ı bülegâyâ münâsib olmaz dirse ifhâma mu‘allil lâzım gelüb kelâm münkatı‘ olur. Bu sûretde mu‘allil nefy-i müdde‘âyı sâ’il idüb sâ’il dahî delîl-i müsbiti ikâmet iderse sâ’il mu‘allil ve mu‘allil sâ’il olur. Meselâ müdde‘î *“Lâ nüsellimu”* hattâ bu makâmda ta’lîl içün olduğunu diyüb sâ’il dahî *“Şerh-u Muğni’ l-Lebib”*’de mezkûrdur” demek gibi. Meselâ Sadru’ş-Şerî’a’nın ta’rif-i nikâhda ilel-i erba’a zikrinde *“Fe’ l-illetü l-fâ’iliyyetü el-müte’âkîdâni”*² didiği kavlinde sâ’il su’âl idüb “Şey’in illet-i mâddiyyesi hod bi’t-tab’ illet-i fâ’iliyyesinden mukaddemdir, pes niçün vaz’ tab’a muvâfık olmadı?” dise bu su’âl **istifsâr** olur, **hedm** olmaz. Ve cevâbı bu vechile olur ki bu mahalde asâlet illet-i fâ’iliyye cânibindedir. Zîrâ maksûd bi’z-zât nikâhdan müte’âkîdânın istimâ’ıdır.

Ba‘dehû eğer illet-i gâ’iyyeye dahî takdîm olunsa vechi var idi. Zîrâ ta’rifin illet-i gâ’iyyeye delâleti **“delâlet-i mutâbıkî”** dır. Sâ’irlerde dahî iltizâmîdir. Zîrâ akd-i mevzû *“Li-mülki’ l-müt’a”*³ daki lâm **“lâm-ı gayet”** dir. *“Îlâ gayri zâlik minê l-vücuhi’ ş-şettâ”*⁴ *“Ve li-küllin vichetün hüve muvellihâ”*⁵ ekser hedmde meşhûr olan suver-i selâse olmağın anların temsîli ile ba‘dehû temsîli-i istifsâr ile iktifâ olundu ki isti‘mâlleri kesîrdir.

1 O bir burhandır ki yetkin kişiler onunla ölçülür. (Çev.)

2 İbârenin tam manası: “Fâil sebep, akdın iki kurucusu olan karı-kocadır.” Sadruşşerîa (ö. 747/1346)’nın insan fiillerine dair ortaya koyduğu özgün bir teoriyle ilgili verdiği örnektir. Bir nikah akdinde karı ile koca, Aristoteles’in dört neden teorisine göre fâil sebep olmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Âsım Cüneyd Köksal, “İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlâkiliği Meselesi –Mukaddimât-ı Erbaa’ya Giriş” *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 28 (2012), s. 3-4. (Çev.)

3 Menfaatin mülkiyete geçme. (Çev.)

4 Ve buna benzer yönler gibi. (Çev.)

5 “Herkesin yöneldiği bir yön vardır.” el-Bakara 148.

HÂTİMETÜ'R-RİSÂLE

Münâzırından sâ'ile ve mu'allile vâcibdir ki müsta'cil olmayalar. Zîrâ mu'allil cevâbda müsta'cil olmasa belki sâ'ilden men'in tevcîhini taleb itse gâh olur sâ'il men'i tevcîhe kâdir olmaz, kelâm münkatı' olur. Cevâba ihtiyâc kalmaz. Cevâba ihtiyâc olduğu takdîrce mu'allil cevâbı tezekkür ider.

Ve gerekdir ki her ilimde ol ilmin vazîfesi ile tekellüm ideler. Meselâ yakînîde vezâ'if-i yakînî ve zannîde vezâ'if-i zannî ile tekellüm idüb aks itmeyeler. Evveli usûl-i i'tikâdiyyât ve sânisî fûrû'-ı şer'îyyât gibi.

Ve ma'lûm ola ki kaçan sâ'il îrâd vazîfesine kâdir olmasa kelâm-ı mu'allil bir emr-i zarûriyyü'l-kabûle müntehî olmağla ol hâlde sâ'ile acz ve ilzâm lâzım gelüb kelâm tamâm olur. Eğer sâ'il kâdir olub mu'allil îrâd vazîfesine mâlik olmazsa mu'allile acz ve ifhâm lâzım gelüb silsile-i münâzara nihâyet bulur.

Kad temme tenmîku hazîbi'r-resâ'ili an yedi ed'afi ibâdillahi'l-celîl Ferruh Seyyid İsmail fi'l-yevmi'l-hâmisi min şehri Cemazi'l-ûlâ li-seneti sitte ve işrine ve mi'eteyn ve elf.¹

1 Bu risâlenin yazımı, Celil olan Allah'ın zayıf kulu Ferruh Seyid İsmail tarafından, 5 Cemâziye'l-evvel 1226 (28 Mayıs 1811) senesinde tamamlanmıştır. (Çev.)

ÎSÂGÛCÎ TERCÜMESİ

Mustafa Râşid el-İstanbulî ö. (1217/1802/3)

**Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no. 931/3,
vr. 52^b-60^b**

[52^b]

Bismillâhırrahmânırrahîm

İnde'l-musannif mantıkın ebvâbı dokuzdur. Evvelkisi ÎSÂGÛCÎ bâbıdır.

Bi'l-vaz' dâll olan lafz mâ-vuzi'a lehin¹ tamâmı üzerine delâlet ider, mutâbakatla ana "**delâlet-i mutâbıkî**" [53^a] dirler. Mâ-vuzi'a lehin tamâmına delâlet zımında cüz'î üzerine delâlet ider, tazammun ile ana "**delâlet-i tazammunî**" dirler. Mâ-vuzi'a lehin tamâmına delâlet zımında mâ-vuzi'a lehden hâric mâ-vuzi'a lehe zihinde lâzım gelen şey'in üzerine delâlet ider, iltizâmla ana "**delâlet-i iltizâmî**" dirler. Misâli; "insân" lafzı gibi. Tahkîkan insân hayevân-ı nâtıkın tamâmı üzerine delâlet ider. Hayevân-ı nâtıkın tamâmına delâlet zımında² yalnız hayevâna yâ nâtıka delâlet ider, tazammun ile. Mutâbakatla hayevân-ı nâtıkın tamâmına delâlet zımında hayevân-ı nâtıkın hâric-i kâbilü'l-'ilm ve san'atü'l-kitâbete delâlet ider iltizâm-ile.

1 Uğruna vaz edilmiş olduğu şeyin (yani anlamın). (Çev.)

2 Bu kelimeden sonra istinsah hatası olarak fazladan 'ile' ifadesi bulunmaktadır. (Çev.)

Bundan sonra lafz yâ müfreddir yâ mü'ellefdir. **Müfred** ol lafızdır ki kendiden bir cüz' ile ma'nâ-yı maksûdun cüz'i üzerine delâlet murâd olunmaya. Misâli; "insân" lafzı gibi. **Mü'ellef** ol lafızdır ki kendiden bir cüz' ile ma'nâ-yı maksûdun cüz'i üzerine delâlet murâd oluna. Misâli; "râmi'l-hicâra"¹ lafzı gibi.

Lafz-ı müfred yâ küllîdir yâ cüz'îdir. **Küllî** o lafz-ı müfred ki kendinin nefs-i mefhûmu zihinde mutasavver olduğu haysiyyetden vukû'-ı şeriketden mâni' olmaya. Misâli; "insân" lafzı gibi. **Cüz'î** o lafz-ı müfred ki kendinin nefs-i mefhûmu zihinde mutasavver olduğu haysiyyetden vukû'-ı şeriketden mâni' ola. Misâli; "Zeyd" lafzı gibi.

Küllî de [53^b] yâ zâtîdir yâ arazî. **Zâtî** ol şey'dir ki kendinin cüz'iyâtının hakikatinden hâric olmaya. Misâli; "hayevân" lafzı gibi; insâna nisbet ile **arazî** ol küllîdir ki kendinin cüz'iyâtının hakikatinden hâric ola. Misâli; "dâhik" lafzı gibi. Efrâd-ı insâna nisbetle zâtî yâ "bi-hasebi'-ş-şerike mâ hüve" su'âlinin cevâbına makûl olur², ana **cins** dirler. *"Ve yursemü bi-ennehû külliyyun makûlun alâ kesîrine muhtelifîne bi'l-hakâ'iki fî cevâbi mâ hüve."*³ Misâli; "hayevân" lafzı gibi. İnsâna ferese nisbet ile.

Yâ *"bi-hasebi'-ş-şeriketi ve'l-husûsiyyeti ma'an mâ hüve"* su'âlinin cevâbına makûl olur⁴, ana **nev'** dirler. *"Ve yursemü bi-ennehû külliyyun makûlun alâ kesîrine muhtelifîne bi'l-'adedi dûne'l-hakâ'iki fî cevâbi mâ hüve."*⁵ Misâli; "insân" lafzı gibi; Zeyd, Amr, Bekr, Bişr, Hâlid'e nisbetle.

Yâ *"mâ hüve"* su'âlinin cevâbına makûl olmaz. Belki *"eyyü şey'in hüve fî zâtihî"*⁶ su'âlinin cevâbına makûl olur. *"Eyyü şey'in hüve fî zâtihî"* su'âlinin cevâbına makûl olan ol zâtîdir ki şey, cinsde müşârikinden temeyyüz ider, ana **fasl** dirler. *"Ve yursemü bi-ennehû külliyyun yukâlu ale'ş-şey'i fî cevâbi eyyi şey'in hüve fî zâtihî."*⁷ Misâli; "nâtık" lafzı gibi, insâna nisbetle.

1 Taş atan. (Çev.)

2 'Ortaklık bakımından o nedir' sorusunun cevabına yüklem (söylenen) olur. (Çev.)

3 (Had ile değil de) resim (betim) yoluyla tanımlanır; cins, gerçeklikleri farklı olan çokluklar üzerine "onlar nedir?" sorusunun cevabında söylenen küllîdir (tümeldir). (Çev.)

4 'Hem ortaklık hem hususiyet bakımından o nedir' sorusunun cevabına yüklem (söylenen) olur. (Çev.)

5 Resim (betim) yoluyla tanımlanır; nev', sayısal bakımdan farklı fakat gerçeklikleri bakımından aynı olan çokluklar üzerine "onlar nedir?" sorusunun cevabında söylenen küllîdir. (Çev.)

6 (haddi) zâtında o hangisidir? (Çev.)

7 Resim (betim) yoluyla tanımlanır; fasl, (haddi) zâtında (zâtı bakımından) 'o hangisidir?' sorusunun

Ammâ arazî yâ mâhiyetden infikâki mümteni‘ olur yâ olmaz. Olana “**araz-ı lâzım**”, olmayana “**araz-ı müfârik**” dirler. Araz-ı lâzım araz-ı müfârikdan her birleri hakikat-i vâhideye muhtass olur, [yâ] fevka vâhide hakâ’ika ‘âmm olur. [54*] Hakikat-i vâhideye muhtass olursa ana “**hâssa**” dirler. Araz-ı lâzım-ı hâssanın misâlî; “*dâhikun bi’ l-kuvve*”¹ gibi, insân için. Araz-ı müfârik-ı hâssanın misâlî; “*dâhikun bi’ l-fi’l*”² gibi insân için. *Ve tursemü bi-ennehâ külliyyetün tukâlu alâ mâ-tahte hakîkatin vâhîdetin fekad kavlen araziyyen.*³

Mâ-fevka’l-vâhidi hakâ’ika ‘âmm olursa ana **araz-ı âmm** dirler. Araz-ı lâzım-ı araz-ı âmmın misâlî; “*müteneffisün bi’ l-kuvve*”⁴ gibi, insân için, dahî sâ’ir hayevân için. Araz-ı müfârik-ı araz-ı ‘âmmın misâlî; “*müteneffisün bi’ l-fi’l*”⁵ gibi, insân için, dahî sâ’ir hayevânât için. *Ve yursemü bi-ennehû külliyyun yukâlu mâ-tahte hakâ’ika muhtelifetin kavlen araziyyen.*⁶

Inde’l-musannif Mantık’ın ebvâbı dokuz idi. Dokuzun ikincisi “KAVL-İ ŞÂRİH” bâbıdır.

“*Mâ-yekûnu tasavvuruhu sebeben li-iktisâbi tasavvuri’ ş-şey’i immâ yekûnu bi-künhibâ, ev bi-vechin yümeyyezü an mâ-‘adâhu.*”⁷ Kavl-i şârih mücerred zâtîyyâtla olur yâ olmaz. Mücerred zâtîyyâtla olursa ana **hadd** dirler. Mücerred zâtîyyâtla olanda yâ zâtîyyâtın tamâmıyla olur yâ noksânıyla olur. Zâtîyyâtın tamâmıyla olursa ana **hadd-i tâm** dirler. Misâlî; “*hayevân-ı nâtık*” lafzı gibi, insâna nisbetle. Zâtîyyâtın noksânıyla olursa ana **hadd-i nâkıs** dirler. Misâlî; “*cism-i nâtık*” gibi, insâna nisbetle.

Mücerred zâtîyle olmazsa ana **resm** dirler. Mücerred zâtîyyât ile olmayandan şey’in cins-i karîbiyle hâssa-i lâzımesinden mürekkeb olursa ana

cevabı olarak birşeye yüklem olan (söylenen) küllidir. (Çev.)

1 Bilkuvve (potansiyel olarak) gülücü. (Çev.)

2 Fiili olarak gülen. (Çev.)

3 Araz-ı hâssa (özümlük), şöyle resmedilir: Yanlızca bir gerçeklik altındakiler üzerine arazî bir söz (yüklem) olarak söylenen küllidir. (Çev.)

4 Bilkuvve soluk alıp verici. (Çev.)

5 Fiili olarak soluk alıp verici. (Çev.)

6 Araz-ı âmm şöyle resmedilir: Farklı gerçeklikler altındakiler üzerine arazî bir söz (yüklem) olarak söylenen küllidir. (Çev.)

7 Kavl-i şârih: (açıklayıcı söz, tarif): Tasavvur edilmesi, birşeyin tasavvurunu elde etmeye sebep olandır; bu ya onun (mahiyetinin) künhünü (kavramak şeklinde) olur ya da onun, başkalarından ayırd edildiği bir şekilde olur. (Çev.)

resm-i tâm dirler. Misâlî; *“hayevânun dâhikun”*¹ [54^b] gibi, insânın ta‘rîfinde. Şey’in cins-i karîbiyle hâssa-i lâzîmesinden mürekkeb olmazsa ana **resm-i nâkıs** dirler. İnsânın ta‘rîfinde *“mâşin alâ kademeybi, arîzu l-ezfâr, bâdî[el-beşera], müstakîmü l-kâme, dabbâkun bi t-tab”*² gibi.

İnde’l-musannif mantıkın ebvâbı dokuz idi. Dokuzun üçüncüsü KAZÂÛÂ bâbıdır.

Kaziyye³ ol kavldir ki kendinin nefsi-i mefhûmuna nazar ile kâ’ili hakında yâ sâdıkdır veyâ kâzibdir dimeklik sahîh ola. Kaziyye yâ hamliyyedir yâ şartiyyedir. **Hamliyye** ol kaziyyedir ki tarafeyn müfredine münhal ola. **Şartiyye** ol kaziyyedir ki tarafeyn müfredine münhal olmaya. Şartiyye de yâ muttasıladır yâ munfasıladır. **Muttasıla** ol kaziyye-i şartiyyedir ki kendiden mukaddemin sıdkı takdîri üzere tâlînin sıdkıyla yâhud lâ-sıdkıyla hükm oluna. Tâlînin sıdkıyla hükm olursa mûcibesidir. Misâlî; *“in-kâneti ş-şemsü tâlî aten fe’ n-nehâru mevcûdun”*⁴ gibi. Lâ-sıdkıyla hükm olunursa sâlibesidir. Misâlî; *“leyse in-kâneti ş-şemsü tâlî aten fe’ l-leylü mevcûdun”*⁵ gibi.

Munfasıla ol kaziyye-i şartiyyedir ki kendide kaziyyeteyn beyninde tenâfinin sübûtiyle yâhud ref’iyle hükm oluna. Tenâfinin sübûtiyle hükm olursa mûcibesidir. Misâlî; *“el-‘adedü immâ zevcün ve immâ ferdün”*⁶ gibi. Ref’i ile hükm olursa sâlibesidir. Misâlî; *“leyse immâ en yekûne hâze l-‘adedü zevcen ev münkasimen bi-mütesâviyeyni.”*⁷

Hamliyyede cüz’-i evvele **mevzû’** cüz’-i sâniye **mahmûl** [55^a] dirler. Şartiyye gerek muttasıla gerek munfasıla cüz’-i evvele mukaddem ve cüz’-i sâniye tâlî⁸ dirler. Kaziyye-i hamliyye yâ mûcibedür yâ sâlibedir. Mûcibe ol kaziyye-i hamliyyedir ki kendide ‘mevzû’ tâlîdir’ deyû hükm oluna. Misâlî; *“Zeydün kâtibun”*⁹ gibi. Sâlibe ol kaziyye-i hamliyyedir ki kendide ‘mevzû’ mahmûl degildir’ deyû hükm oluna. Misâlî; *“Zeydun leyse bi-kâtibin”*¹⁰ gibi.

1 Gülen canlı. (Çev.)

2 İki ayağı üzerinde yürüten, geniş turnaklı, ince [derili], boyu dik, doğası gereği gülen. (Çev.)

3 ‘Kaziyye’ önerme demektir ve çoğulu ‘Kâzâyâ’ şeklindedir. (Çev.)

4 Güneş doğmuş ise gündüz olmuştur. (Çev.)

5 Güneş doğmuş ise gece olmuş değildir. (Çev.)

6 Sayı ya çifttir ya da tektir. (Çev.)

7 Bu sayı ya çift ya da iki eşit parçaya bölünebilen olacak değildir. (Çev.)

8 Nûshada sehven ‘mahmûl’ yazılmıştır. (Çev.)

9 Zeyd yazı yazıcıdır. (Çev.)

10 Zeyd yazı yazıcı değildir. (Çev.)

Mevzû' i'tibârıyla hamliyyenin aksâmı dördtür. 1-Mahsûsa, 2-Tabî'yye, 3-Mühmele, 4-Mahsûre. Zîrâ hamliyyenin mevzû'ı şundan hâlî degildir. Yâ cüz'î yâ küllîdir. Cüz'î olursa ana **mahsûsa** dirler dahî şahsiyye dirler. Misâli; "*Zeydun kâtibun*" gibi. Küllî olursa şundan hâlî degil ki yâ hükm mevzû'un tab'ı üzerine yâ efrâdı üzerine olur. Hükm mevzû'un tab'ı üzerine olursa ana **tabî'î** dirler. Misâli; "*el-insânu nev'un ve'l-hayevânu cinsün*"¹ gibi. Efrâdı üzerine olursa şundan hâlî degil ki küllen yâhud ba'zen kemmiyyet-i efrâd mübeyyen olur yâ olmaz. Kemmiyyet-i efrâd mübeyyen olmazsa ana **mühmele** dirler. Misâli; "*el-insânu leyse bi-kâtibin*."² Kemmiyyet-i efrâd mübeyyen olursa ana **mahsûra** dirler.

Mahsûre dördtür. *Mûcibe-i külliyye, sâlibe-i külliyye, mûcibe-i cüz'yye, sâlibe-i cüz'yye*. Mûcibe-i külliyyenin misâlî; "*küllü insânin kâtibun*"³ gibi. Sâlibe-i külliyyenin misâlî; "*lâ-şey'e min'e l-insâni bi-kâtibin*"⁴ gibi. Mûcibe-i cüz'yyenin misâlî; "*ba'zu l-insâni kâtibun*"⁵ gibi. Sâlibe-i cüz'yyenin [55^b] misâlî; "*ba'zu l-insâni leyse bi-kâtibin*"⁶ gibi. Mûcibe-i külliyyenin süveri "*küll*"dür. Sâlibe-i külliyyenin süveri "*lâ-şey*" ve "*lâ-vâhid*"; mûcibe-i cüz'yyenin süveri "*ba'zu*" ve "*vâhid*"; sâlibe-i cüz'yyenin süveri "*ba'zun leyse*" ve "*leyse ba'z*" ve "*leyse küll*"dür.

Muttasıla yâ lüzûmî yâ ittifâkîdir. **Lüzûmiyye**, ol şartiyye-i muttasıladır ki kendide mukaddemin sıdkı üzere tâlînin sıdkıyla yâhud lâ-sıdkıyla hükm-i mukaddem eyleye. Tâlî beyinde alâka-i ma'lûme ecliyiçün ola. Alâka ol emirdir ki kendi sebebiyle mukaddem tâlîyi müstelzim ol illiyyet ma'lûliyyet ola⁷. İlliyyet, ma'lûliyyet, teza'yüf gibi. Misâli; "*in-kâneti ş-şemsu tâlî aten fe'n-nehâru mevcûdun*"⁸ gibi. **İttifâkiyye** ol şartiyye-i muttasıladır ki mukaddemin sıdkı takdîri üzere tâlînin sıdkıyla yâhud lâ-sıdkıyla hükm itdim ki tâlî beyinde alâka-i ma'lûme ecliyiçün olmaya. Belki mücerred cüz'ün sıdkı tevâfukdan ötürü ola. Misâli; "*in-kâne l-insânu nâtikan fe'l-hımâru nâhikun*"⁹ gibi.

1 İnsan türdür, canlı ise cinstir. (Çev.)

2 İnsan yazı yazıcı değildir. (Çev.)

3 Her insan yazı yazıcıdır. (Çev.)

4 Hiçbir insan yazı yazıcı değildir. (Çev.)

5 Bazı insanlar yazı yazıcıdır. (Çev.)

6 Bazı insanlar yazı yazıcı değildir. (Çev.)

7 Nûshada bu cümle art arda iki defa yazmıştır. (Çev.)

8 Güneş doğmuş ise gündüz olmuştur. (Çev.)

9 İnsan düşünen ise, eşek anırandır. (Çev.)

Munfasıla yâ hakîkîdür yâ mâni‘atü’l-cem‘dür yâ mâni‘atü’l-huluvdur. **Hakîkiyye** ol şartiyye-i munfasıladır ki kendinin sıdkında ve kizbinde tenâfinin sübûtiyle yâ ref‘i ile hükm oluna. Misâli; *“el-‘adedü immâ zevcun ve immâ ferdün”¹* gibi. **Mâni‘atü’l-cem‘** ol şartiyye-i munfasıladır ki [56^a] kendinin fakat sıdkında tenâfinin sübûtiyle yâ ref‘iyle hükm oluna. Misâli; *“hâze’ş-şey’ü immâ hacurun ve immâ şecerun”²* gibi. **Mâni‘atü’l-huluv** ol şartiyye-i munfasıladır ki fakat kizbinde tenâfinin sübûtiyle yâ ref‘i ile hükm oluna. Misâli; *“Zeydun immâ en-yekûne fi l-babri ve immâ en lâ-yağraka”³* gibi.

Munfasıla gerek hakîkiyye gerek mâni‘atü’l-cem‘ gerek mâni‘atü’l-huluv iki cüzden ziyâdeden de terkîb olunur. Hakîkiyyenin iki cüzden ziyâdeden terkîb olduğunun misâli; *“el-‘adedu immâ nâkısun ev zâ’idun ev müsâvin”⁴* gibi. Mâni‘atü’l-cem‘in iki cüzden ziyâdeden terkîb olduğunun misâli; *“hâze’ş-şey’u immâ hacurun ve immâ şecerun ve immâ insânun”⁵* gibi. Mâni‘atü’l-huluv’un iki cüzden ziyâdeden terkîb olduğunun misâli; *“hâze’ş-şey’u immâ lâ-hacurun ve immâ lâ-şecerun ve immâ lâ-insânun”⁶* gibi.

Tenâkuz kazâyânın ahkâmı cümlesinden ba‘zıdır. *et-Tenâkuzu ve hüve ihtilâfû l-kaziyeteyni bi l-icâbi ve’s-selbi bi-haysu yaktezî li-zâtihî en-yekûne ihdeyhimâ sâdikaten ve’l-ubrâ kâzibeten.*⁷ Misâli; *“Zeydun-kâtibun, Zeydun leyse bi-kâtibin”⁸* gibi.

Mahsûrateyn mâ-beyninde tenâkuz muhakkak olmaz, illâ vahdât-ı semâniyyede ittifâkdan⁹ sonra muhakkak olur. 1-Mevzû’da 2-Mahmûlde 3-Zamânda 4-Mekânda 5-İzâfetde 6-Kuvvede-Fi’ilde 7-Cüz’de-Küllde 8-Şartda. Mahsûrateyn mâ-beyninde tenâkuzun tahakkuku vaktinde vahdât-ı semâniyyede ittifâkdan mâ’adâ külliyyetde, cüz’iyyetde ihtilâfdır, lâ-zımdır. Pes imdi böyle olduysa mûcibe-i [56^b] külliyyenin nakîzi sâlîbe-i cüz’iyye, sâlîbe-i külliyyenin nakîzi mûcibe-i cüz’iyyedir. Meselâ *“küllü in-*

1 Sayı ya çifttir ya da tektir. (Çev.)

2 Bu şey ya taşır ya da ağaçtır. (Çev.)

3 Zeyd ya denizdedir ya da boğulmaz. (Çev.)

4 Sayı (başka bir sayıdan) ya küçüktür, ya büyüktür ya da (ona) eşittir. (Çev.)

5 Bu şey ya taşır ya ağaçtır ya da insandır. (Çev.)

6 Bu şey ya taş olmayandır, ya ağaç olmayandır, ya da insan olmayandır. (Çev.)

7 Tenakuz (çelişki); iki önermenin olumluluk ve olumsuzluk bakımından öyle farklı olmasıdır ki, biri doğru olduğunda diğeri yanlış olur. (Çev.)

8 Zeyd yazı yazıcıdır. / Zeyd yazı yazıcı değildir. (Çev.)

9 Sekiz şeyde birlik/aynılık sağlandıktan sonra. (Çev.)

*sânin hayevânun*¹ kaziyyesinin nakîzi *“ba’zu insânin leyse bi-hayevânin*², ve *“lâ-şey’ mine’ l-insâni bi-hayevânin*³ kaziyyesinin nakîzi *“ba’zu l-insâni hayevânun*⁴ dır.

Aks-i müstevî kazâyânın ahkâm-ı cümlesinden ba’zıdır. Aks-i müstevî kaziyyeden cüz’î evvelin aynı cüz’-i sâni, cüz’-i sâninin aynı cüz’-i evvel kılmakdan ibaretdir, icâb ve selbin ve tasdik ve tekzibin icâb-ı bekâsıyla. Mûcibe-i külliyye mûcibe-i cüz’iyye[ye] mün’akis olur. *“Küllü insânin hayevânun* kaziyyesi *“ba’zu l-hayevâni insânun* kaziyyesine mün’akis olur. Sâlibe-i külliyye ke-nefsihâ⁵ mün’akis olur. Misâli; *“lâ-şey’ mine’ l-insâni bi-hacerin*⁶ kaziyyesi *“lâ-şey’ mine’ l-haceri bi-insânin*⁷ kaziyyesine mün’akis olur. Sâlibe-i cüz’iyye için aks yokdur, luzûmen; *“ba’zu l-hayevâni leyse bi-insânin*⁸ kaziyyesi sâdik olup *“ba’zu l-insâni leyse bi-hayevânin* kaziyyesi kâzib olduğundan ötürü.

İnde’l-musannif mantığın ebvâbı dokuz idi. Dokuzun dördüncüsü KIYÂS babıdır.

*“el-Kıyâsu kavulun mü’ellefun mine’ l-akvâli metâ sullimet lezime anhâ li-zâtihâ kavulun âhar.*⁹ Kıyâs da yâ iktirânîdir yâ istisnâî. **İktirânî** ol kıyâsdır ki kendide netîcenin aynı yâhud nakîzi bi’l-fi’l mezkûr olmaya. Misâli; *“Küllü cismin mü’ellefun, Ve küllü mü’ellefin muhdesün*¹⁰ gibi. [57^a] *“Fe-küllü cismin muhdesün*¹¹ netîce virir.

Kıyâs-ı **istisnâî** ol kıyâsdır ki kendide netîcenin aynı yâhud nakîzi bi’l-fi’l zikr oluna. Misâli; *“İn-kâneti’ş-şemsü tâli’aten fe’n-nehâru mevcûdun,*

1 Her insan canlıdır. (Çev.)

2 Bazı insanlar canlı değildir. (Çev.)

3 Hiçbir insan canlı değildir. (Çev.)

4 Bazı insanlar canlıdır. (Çev.)

5 Orijinal metinde her ne kadar “ke-fennihâ” şeklinde yazılmış ise de anlam bakımından “ke-nefsihâ” olması daha uygundur. (Çev.)

6 Hiçbir insan taş değildir. (Çev.)

7 Hiçbir taş insan değildir. (Çev.)

8 Bazı canlılar insan değildir. (Çev.)

9 Bazı insanlar canlı değildir. (Çev.)

10 Kıyas; birden çok önermeden oluşan söz (önerme) grubudur ki, bu önermeler doğru (müsellem) kabul edildiği zaman, zâtı nedeniyle bu önermelerden bir başka önerme (netice) لازم gelir. (Çev.)

11 Her cisim bileşikdir ve her bileşik olan sonradan olmalıdır (hâdistir). (Çev.)

12 Öyleyse her cisim sonradan olmalıdır. (Çev.)

Lâkinne'ş-şemsü tâlî'atun"¹ gibi.

"*Fè'n-nehâru mevcûdun*"² netîce virir. Dahî,

"*Lâkinne'n-nehâru leyse bi-mevcûdin*"³ gibi.

"*Fè'ş-şemsü leyset bi-tâli'atin*"⁴ netîce virir.

Kıyâsdan cüz' olan kaziyyeye **mukaddime** dirler. Mukaddimeteyn bey-ninde mükerrer olan cüz'e **hadd-i evsat**, matlûbun mevzû'una **hadd-i eşğar**, matlûbun mahmûlüne **hadd-i ekber** dirler. Kendide hadd-i eşğar bulunan mukaddimeye **suğrâ** dirler. Kendide hadd-i ekber bulunan mukaddimeye **kübrâ** dirler. Suğrâ ve kübrâdan hey'et-i te'lîfe **şekl** dirler.

Ammâ eşkâl de dördtür. Hadd-i evsat suğrâda mahmûl, kübrâda mevzû' olursa ana **şekl-i evvel** dirler. Suğrâ ve kübrâda hadd-i evsat mahmûl olursa ana **şekl-i sâni** dirler. Suğrâ ve kübrâda hadd-i evsat mevzû' olursa **şekl-i sâlis** dirler. Hadd-i evsat suğrâda mevzû', kübrâda mahmûl olursa ana **şekl-i râbi** dirler.

Ammâ **şekl-i evvelin** intâcının şartı "*icâbü's-suğrâ me'a külliyyeti'l-kübrâ*"⁵ dır. Durûb-ı netîcesi dördtür. **Evvelkisi**, mûcibe-i külliyyeden suğrâ, mûcibe-i külliyyeden kübrâ, mûcibe-i külliyye netîce virir. **İkincisi**, mûcibe-i külliyyeden suğrâ, sâlibe-i külliyyeden kübrâdır. Sâlibe-i külliyye netîce virir. Misâli;

"*Küllü cim, ba;*

Ve lâ-şey'e min ba, elif;

"*Lâ-şey'e min cim, elif*" netîce virir.⁶

Üçüncüsü, mûcibe-i cüz'iyeden suğrâ [57^b] mûcibe-i külliyyeden kübrâdır. Mûcibe-i cüz'iyeye netîce virir. Misâli;

"*Ba'zu cim, ba;*

Ve küllü ba, elif" dir.

1 Güneş doğmuş ise gündüz olmuştur; fakat güneş doğmuştur. (Çev.)

2 Öyleyse gündüz olmuştur. (Çev.)

3 Fakat gündüz olmamıştır. (Çev.)

4 Öyleyse güneş doğmamıştır. (Çev.)

5 Büyük önermenin tümel olup, küçük önermenin olumlu olması. (Çev.)

6 "Her C, B'dir; Hiçbir B, A değildir; öyleyse Hiçbir C, A değildir." Netice, muhtemelen sehven 'Hiçbir C, B'degildir' şeklinde yazılmıştır; 'Hiçbir C, A değildir' şeklinde olması gerekir; zira öncüllerde tekrar eden orta terim olan B'nin sonuçta olması mümkün değildir. (Çev.)

“Ba’zu cim, elif” netîce virir.¹

Dördüncüsü, mûcibe-i cüz’iyyeden suğrâ, sâlîbe-i külliyyeden kübrâdır. Sâlîbe-i cüz’iyye netîce virir. Misâli;

“Ba’zu cim, ba;

Ve lâ-şey’e min ba, elif”

“Ba’zu cim leyse bi-elif” netîce virir.²

Ammâ **şekl-i sâninin** intâcının şartı *“ihtilâfû l-mukaddimeteyni bi l-icâbi ve s-selbi me’a külliyyeti l-kübrâ”*³ dır. Ve durûb-i muntâcesi dördtür. **Evvelkisi**, mûcibe-i külliyyeden suğrâ, sâlîbe-i külliyyeden kübrâdır. Sâlîbe-i külliyye netîce virir. Misâli;

“Küllü cim, ba

Ve lâ-şey’e min elif, ba”dır.

*“Ve lâ-şey’e min cim, elif”*⁴ netîce virir.

İkincisi, sâlîbe-i külliyyeden suğrâ mûcibe-i [külliyyeden] kübrâdır. Sâlîbe-i külliyye netîce virir.⁵ **Üçüncüsü**, mûcibe-i cüz’iyyeden suğrâ, sâlîbe-i külliyyeden kübrâdır. Sâlîbe-i cüz’iyye netîce virir. Misâli;

“Ba’zu cim, ba

Ve lâ-şey’e min elif, ba”

*“Ba’zu cim leyse bi-elif”*⁶ netîce virir.

Dördüncüsü, sâlîbe-i cüz’iyyeden suğrâ, mûcibe-i külliyyeden kübrâdır. Sâlîbe-i cüz’iyye netîce virir. Misâli;

“Ba’zu cim leyse ba

Ve küllü elif, ba”dır.

1 Bazı C’ler, B’dir; Her B, A’dır; öyleyse Bazı C’ler, A’dır. (Çev.)

2 Bazı C’ler, B’dir; Hiçbir B, A değildir; öyleyse Bazı C’ler, A değildir. (Çev.)

3 İki öncülün –biri olumlu diğeri olumsuz olacak şekilde- farklı olup büyük önermenin tümel olduğu durum. (Çev.)

4 Her C, B’dir; Hiçbir A, B değildir; öyleyse hiçbir C, A değildir. Günümüz klasik mantık kitaplarında ikinci şeklin 3. darbına denk gelmektedir. (Çev.)

5 Buna örnek verilmemiştir ya da sehven unutulmuştur; şu şekilde olmalıdır: [Hiçbir C, B değildir; Her A, B’dir; öyleyse Hiçbir C, A değildir.] 2. şeklin 1. darbına denk gelmektedir. (Çev.)

6 Bazı C’ler, B’dir; Hiçbir A, B değildir; öyleyse Bazı C’ler, A değildir. 2. şeklin 4. darbına denk gelmektedir. (Çev.)

“Ba’zu cim leyse bi-elif”¹ netîce vir[ir].

Ammâ şekl-i sâniinin darb-ı evvelinin şekl-i evvele reddin tarîki kübrâsını aks kılmağladır. Darb-ı sâniisini şekl-i evvele reddin suğrâsı aks kılub suğrâsın kübrâ, kübrâsın suğrâ kılub virdiği netîce aks kılmağadır. Darb-ı sâlis darb-i evvel gibidir. Darb-i râbî için redde tarîk yokdur.

Ammâ şekl-i sâlisin intâcının [58^a] şartı *“icâbü’s-suğrâ me’a külliyyeti ihde l-mukaddimeteyn”* dir. Durûb-ı münticesi altıdır. **Evvelkisi**, mûcibe-i külliyyeden [suğrâ, mûcibe-i külliyyeden]³ kübrâdır. Mûcibe-i cüz’iyye netîce virir. Misâli;

“Küllü ba, cim

Küllü ba, elif” dir.

“Ba’zu cim, elif”⁴ netîce virir.

İkincisi, mûcibe-i külliyyeden suğrâ sâlîbe-i külliyyeden kübrâdır. Sâlîbe-i cüz’iyye netîce virir. Misâli;

“Küllî ba, cim

Ve lâ-şey’e min ba, elif” dir.

“Ba’zu cim, leyse bi-elif”⁵ netîce virir.

Üçüncüsü, mûcibe-i cüz’iyyeden suğrâ mûcibe-i külliyyeden kübrâdır. Mûcibe-i cüz’iyye netîce virir. Misâli;

“Ba’zu ba, cim

Ve küllü ba, elif” dir.

“Ba’zu cim, elif”⁶ netîce virir.

Dördüncüsü, mûcibe-i cüz’iyyeden suğrâ sâlîbe-i külliyyeden kübrâdır. Sâlîbe-i cüz’iyye netîce virir. Misâli;

“Ba’zu ba, cim

1 Bazı C’ler B değildir; Her A, B’dir; Öyleyse bazı C’ler, A değildir. 2. şeklin 2. darbına denk gelmektedir. (Çev.)

2 Küçük öncülün olumlu olup, iki öncülün birinin tümel olduğu durum. (Çev.)

3 Sehven unutulmuş olmalıdır. (Çev.)

4 Her B, C’dir; Her B, A’dır; öyleyse bazı C’ler, A’dır. (Çev.)

5 Her B, C’dir; Hiçbir B, A değildir; öyleyse Bazı C’ler, A değildir. 3. şeklin 3. darbına denk gelmektedir. (Çev.)

6 Bazı B’ler C’dir; Her B, A’dır; öyleyse Bazı C’ler, A’dır. 3. şeklin 2. darbına denk gelmektedir. (Çev.)

Ve lâ-şey'e min ba, elif"dir.

*"Ba'zu cim leyse bi-elif"*¹ netîce virir.

Beşincisi, mûcibe-i külliyyeden suğrâ, mûcibe-i cüz'iyyeden kübrâdır. Mûcibe-i cüz'iyye netîce virir. Misâli;

"Küllü ba, cim

Ve ba'zu ba, elif"dir.

*"Ba'zu cim, elif"*² netîce virir.

Altıncısı, sâlîbe-i³ cüz'iyye netîce virir. Misâli;

"Ba'zu ba, cim

Ve lâ-şey'e min ba, elif"dir.

"Ba'zu cim leyse bi-elif" netîce virir.⁴

Ammâ şekl-i sâlisin dört darb-ı evvellerini şekl-i evvele reddin tarîki kübrâsın aks kılub kübrâsın suğrâ, suğrâsın kübrâ kılub virdiği netîceyi aks kılmağladır. Darb-ı sâdis içün redde tarîk yokdur.

Ammâ **şekl-i râbî**'in intâcının şartı *"icâbü'l-mukaddimeteyn me'a külliyyeti's-suğrâ"*⁵ yâhud *"ihtilâfû'l-mukaddimeteyn [58^b] me'a külliyyeti ihdeyhimâ"*⁶dır. Durûb-ı münticesi sekizdir. **Evvelkisi**, mûcibe-i külliyyeden suğrâ, mûcibe-i külliyyeden kübrâdır. Mûcibe-i cüz'iyye netîce virir. Misâli;

"Küllü ba, cim

*Ve külli elif, ba"*dır.

*"Ba'zu elif, cim"*⁷ netîce virir.

İkincisi, mûcibe-i külliyyeden suğrâ, mûcibe-i cüz'iyyeden kübrâdır. Mûcibe-i cüz'iyye netîce virir. Misâli;

1 Bazı B'ler, C'dir; Hiçbir B, A değildir; öyleyse Bazı C'ler, A değildir. (Çev.)

2 Her B, C'dir; Bazı B'ler, A'dır; öyleyse Bazı C'ler, A'dır. (Çev.)

3 Sehven 'mûcibe' şeklinde geçmektedir; hâlbuki olumsuz anlamında 'sâlîbe' olması gerekir; zira öncül-lerden biri olumsuz olduğunda sonucun olumsuz olması kaçınılmazdır. Öncesinde de müellifin tarzına uygun olarak şu ibarenin bulunması uygundur: [mûcibe-i külliyyeden suğrâ, sâlîbe-i cüz'iyyeden kübrâdır.] (Çev.)

4 Sehven 4. darbin örneği yazılmıştır. Doğrusunun şu şekilde olması gerekir: "Küllü ba, cim ve ba'zu ba, leyse bi-cim'dir ve ba'zu cim, leyse bi-elif". Yani "Her B, C'dir; Bazı B'ler, A değildir; öyleyse Bazı C'ler, A değildir. (Çev.)

5 İki öncülün olumlu olup, küçük öncülün tümel olduğu durum. (Çev.)

6 İki öncülün [olumluluk-olumsuzluk açısından] birbirinden farklı olup, birinin tümel olduğu durum. (Çev.)

7 Her B, C'dir; Her A, B'dir; öyleyse Bazı A'lar C'dir. (Çev.)

“Küllü ba, cim

Ve ba‘zu elif, ba”dır.

“Ba‘zu cim, elif” netîce virir.¹

Üçüncüsü, sâlîbe-i külliyyeden suğrâ, mûcibe-i külliyyeden kübrâdır. Sâlîbe-i külliyye netîce virir. Misâli;

“Lâ-şey’e min ba, cim

Ve küllü elif, ba”

“Lâ-şey’e min cim, elif” netîce virir.²

Dördüncüsü, mûcibe-i külliyyeden suğrâ, sâlîbe-i külliyyeden kübrâdır. Sâlîbe-i cüz’iyye netîce virir. Misâli;

“Küllü ba, cim

Ve lâ-şey’e min elif, ba”dır.

“Ba‘zu cim leyse bi-elif” netîce virir.³

Beşincisi, mûcibe-i cüz’iyye[den] suğrâ, sâlîbe-i külliyyeden kübrâdır. Sâlîbe-i cüz’iyye netîce virir. Misâli;

“Ba‘zu ba, cim

Ve lâ-şey’e min elif, ba”dır.

“Ba‘zu cim leyse bi-elif” netîce virir.⁴

Altıncısı, sâlîbe-i cüz’iyyeden suğrâ, mûcibe-i külliyyeden kübrâdır. Sâlîbe-i cüz’iyye netîce virir. Misâli;

“Ba‘zu ba leyse cim

Ve küllü elif, ba”dır.

“Ba‘zu ba leyse cim”⁵ netîce virir.

Yedincisi, mûcibe-i külliyyeden suğrâ, sâlîbe-i cüz’iyyeden kübrâdır. Sâlîbe-i cüz’iyyeden kübrâdır.⁶ Sâlîbe-i cüz’iyye netîce virir. Misâli;

1 Her B, C’dir; Bazı A’lar B’dir; öyleyse Bazı C’ler A’dır. 4. şeklin 5. darbına denk gelmektedir. (Çev.)
 2 Hiçbir B, C değildir; Her A, B’dir; öyleyse Hiçbir C, A değildir. 4. şeklin 2. darbına denk gelmektedir. (Çev.)
 3 Her B, C’dir; Hiçbir A, B değildir; öyleyse bazı C’ler A değildir. 4. şeklin 3. darbına denk gelmektedir. (Çev.)
 4 Bazı B’ler C’dir; Hiçbir A, B değildir; öyleyse Bazı C’ler A değildir. 4. şeklin 4. darbına denk gelmektedir. (Çev.)
 5 Bazı B’ler C değildir; Her A, B’dir; öyleyse Bazı B’ler C değildir. (Çev.)
 6 Cümle tekrar etmiş gözükmektedir. (Çev.)

“Küllü ba, cim

Ve ba‘zu elif leyse ba”dır.

“Ba‘zu cim leyse elif”¹ netîce virir.

Sekizincisi, sâlîbe-i külliyyeden suğrâ, mûcibe-i cüz’iyyeden kübrâdır. Sâlîbe-i cüz’iyye netîce virir. Misâli;

“Lâ-şey’ min ba, cim

Ve ba‘zu elif, ba”dır.

“Ba‘zu cim leyse bi-elif”² netîce virir.

Kıyâs-ı [59^a] **iktirânînin aksâmı** altıdır. **Evvelkisi**, hamliyyeden suğrâ, hamliyyeden kübrâ, hamliyye netîce virir. Misâli;

“Küllü cismin müellefün

Ve küllü müellefin muhdesün”³, gibi.

“Fe-küllü cismin muhdesün”⁴ netîce virir.

İkincisi, muttasıladan suğrâ, muttasıladan kübrâdır. Muttasıla netîce virir. Misâli;

“În-kâneti ş-şemsü tâlî aten fe’ n-nehâru mevcûdun

Fe-küllemâ kâne n-nehâru mevcûden fe’ l-arzu muzî’atun”⁵, gibi.

“În-kâneti ş-şemsu tâlî aten fe’ l-arzu muzî’atun”⁶ netîce virir.

Üçüncüsü, munfasıladan suğrâ, munfasıladan kübrâdır. Munfasıla netîce virir. Misâli;

“Küllü adedin immâ ferdün ve immâ zevcün

Ve küllü z-zevci immâ zevcû z-zevci ev zevcû l-ferdi”⁷, gibi.

“Fe küllü adedin immâ ferdün ev zevcû z-zevci ev zevcû l-ferdi”⁸ netîce virir.

Dördüncüsü, muttasıladan suğrâ, hamliyyeden kübrâdır. Muttasıla netîce virir. Misâli;

1 Her B, C’dir; Bazı A’lar B değildir; öyleyse Bazı C’ler A değildir. (Çev.)

2 Hiçbir B, C değildir; Bazı A’lar B’dir; öyleyse Bazı C’ler A değildir. (Çev.)

3 Her cisim bileşiktir ve her bileşik olan şey sonradan değildir (hâdistir). (Çev.)

4 Öyleyse her cisim sonradan değildir. (Çev.)

5 Güneş doğmuşsa gündüz olmuştur ve her ne zaman gündüz olmuş ise yeryüzü aydınlıktır. (Çev.)

6 Güneş doğmuş ise yeryüzü aydınlıktır. (Çev.)

7 Her sayı ya tekirdir ya da çifttir. Ve her çift sayı ya çiftin çiftidir ya da tekin çiftidir.

8 Her sayı ya tektir, ya çiftin çiftidir ya da tekin çiftidir. (Çev.)

“Küllemâ kâne hâze’ ş-şey’u insânen fe-hüve hayevânun

Fe küllü hayevânin cismun”¹, gibi.

“Küllemâ kâne hâze’ ş-şey’u insânen fe-hüve cismun”² netîce virir.

Beşincisi, munfasıladan suğrâ, hamliyyeden kübrâdır. Munfasıla netîce virir. Misâli;

“Küllü adedin immâ zevcün ve immâ ferdün”³

Ve *“Küllü’z-zevci fe-hüve münkasımun bi-mütesâviyeyni”⁴*, [gibi. “Küllü adedin immâ münkasımun bi-mütesâviyeyni ve immâ ferdün”]⁵ netîce virir.

Altıncısı, muttasıladan suğrâ, munfasıladan kübrâdır. Munfasıla netîce virir. Misâli;

“Küllemâ kâne hâze’ ş-şey’u insânen fe-hüve hayevânun

Ve küllü hayevânin fe-hüve immâ ebyazu ev esvedü”⁶, gibi.

“Küllemâ kâne hâze’ ş-şey’u insânen fe-hüve immâ ebyazu ev esvedü”⁷ netîce virir.

Ammâ kıyâs-ı **istisnâ**’ide vaz‘ olunan şartiyye yâ muttasıla olur yâ munfasıla olur. Muttasıla [59^b] olursa mukaddemin aynını istisnâ, tâlînin aynını netîce virir. Tâlînin nakîzini istisnâ, mukaddemin nakîzini netîce virir. Misâli;

“Küllemâ kâne hâze’ ş-şey’u insânen fe-hüve hayevânun

Lâkinnehû insânun”⁸, gibi.

“Fe-hüve hayevânun” netîce [virir].

“Lâkinnehû leyse bi-hayevânin”¹⁰, gibi.

“Fe-hüve leyse bi-insânin”¹¹ netîce virir.

1 Bu şey her ne zaman insan ise o aynı zamanda canlıdır. Ve her canlı, cisimdir. (Çev.)

2 Öyleyse bu şey her ne zaman insan ise cisimdir. (Çev.)

3 Her sayı ya çifttir ya da tektir. (Çev.)

4 Her çift sayı iki eşit parçaya bölünebilir. (Çev.)

5 Sonuç önermesi sehven unutulmuş gözükmektedir: “Her sayı, ya iki eşit parçaya bölünebilendir ya da tektir.” (Çev.)

6 Bu şey her ne zaman insan ise o aynı zamanda canlıdır. Ve her canlı ya beyazdır ya da siyahtır. (Çev.)

7 Bu şey her ne zaman insan ise ya beyazdır ya da siyahtır. (Çev.)

8 Bu şey her ne zaman insan ise o aynı zamanda canlıdır. Fakat bu şey insandır. (Çev.)

9 Öyleyse bu şey canlıdır. (Çev.)

10 Fakat bu şey canlı değildir. (Çev.)

11 Öyleyse o insan değildir. (Çev.)

Munfasıla olursa şundan hâlî değil ki; yâ hakîkiyye olur, yâ mâni‘atü’l-cem‘ olur, yâ mâni‘atü’l-huluv olur. Hakîkiyye olursa cüz’eynden her birinin aynını istisnâ cüz’-i âharın nakîzini netîce virir. Cüz’eynden her birinin nakîzini istisnâ, âharın aynını netîce virir. Misâli;

*“el-Adedü immâ zevcün ve immâ ferdün”*¹, gibi.

*“Lâkinnehu zevcün”*², gibi.

*“Fe-hüve leyse bi-ferdin”*³ netîce virir.

*“Lâkinnehu leyse bi-zevcin”*⁴, gibi

*“Fe-hüve ferdün”*⁵ netîce virir.

Mâni‘atü’l-cem‘ olursa mukaddemin aynını istisnâ, tâlînin nakîzini netîce virir. Tâlînin aynını istisnâ, mukaddemin nakîzini netîce virir. Misâli;

“Hâze’ ş-şey’ü immâ hacrun ve immâ şecerun

*Lâkinnehû hacrun”*⁶, gibi.

*“Fe-hüve leyse bi-şcerin”*⁷ netîce virir.

*“Lâkinnehû şecerun”*⁸, gibi.

*“Fe-hüve bi-hacerin”*⁹ [netîce virir].

Mâni‘atü’l-huluv olursa mukaddemin nakîzini istisnâ mukaddemin aynını netîce virir. Misâli;

“Hâze’ ş-şey’u immâ lâ-hacerun ve immâ lâ-şecerun

*Lâkinnehû hacrun”*¹⁰

*“Fe-hüve lâ-hacerun”*¹¹ netîce virir.

‘İnde’l-musannif mantıkın ebvâbı dokuz idi. Dokuzun beşincisi “**bur-hân**” bâbıdır.

1 Sayı ya çifttir ya tektir. (Çev.)

2 Fakat o çifttir. (Çev.)

3 Öyleyse o tek değildir. (Çev.)

4 Fakat o çift değildir. (Çev.)

5 Öyleyse o tektir. (Çev.)

6 Bu şey ya taştır ya da ağaçtır, fakat o taştır. (Çev.)

7 Öyleyse o ağaç değildir. (Çev.)

8 Fakat o ağaçtır. (Çev.)

9 Öyleyse o taştır. (Çev.)

10 Bu şey ya taş olmayandır ya da ağaç olmayandır. Fakat bu taştır. (Çev.)

11 Netice “lâ-hacerun” yerine “lâ-şecerun” olması gerekiyor. Buna göre ‘Öyleyse bu ağaç olmayandır’ olması gerekir. (Çev.)

*el-Burhânu hüve kıyâsun müellefün min mukaddimâtin yakîniyyetin li-intâci l-yakîn*¹ Ammâ yakîniyyâtın aksâmı altıdır. Evvelkisi, “evveliyyât”dır. **Evveliyyât** ol kazâyâdır ki, kendide mücerred [60^a] tarafeyn tasavvuruyla hükm oluna. Misâli; *“el-vâhidu nısfü l-isneyni, ve l-küllü a zamu mine l-cüz’i”*² gibi. İkincisi, “müşâhedât”dır. **Müşâhedât** ol kazâyâdır ki, kendide mücerred hiss vâsıtasıyla hükm oluna. Misâli; *“eş-şemsü müşrikatün, ve n-nâru muhrikatün”*³ gibi. Üçüncüsü, “mücerrebât”dır. **Mücerrebât** ol kazâyâdır ki, kendide müşâhedâtın tekerrür vâsıtasıyla hükm oluna. Misâli; *“şurbü s-sakumûniyyât yüshilü s-safrâ”*⁴. Dördüncüsü, “hadsıyyât”dır. **Hadsıyyât** ol kazâyâdır ki, kendinde mebâdîden mutâlebe sür’atle hükm oluna. Misâli; *“nûru l-kameri müstefâdun min nûri ş-şemsi.”*⁵ Beşincisi, “mütevâtirât”dır. **Mütevâtirât** ol kazâyâdır ki, kendide kizb üzere icmâ’ları muhâl olan cemâ’at-ı kesîrenin şehâdetleri sebebiyle hükm oluna. Misâli; *“Muhammed aleyhisselâm idde’â en-nübüvvete ve ezharâ l-mu’cizete alâ yedihi”*⁶ gibi. Altıncısı, “kazâyâ kıyâsâtuhâ ma’ahâ”⁷’dır. **Kazâyâ kıyâsâtuhâ ma’ahâ** ol kazâyâdır ki, kendide tarafeyni tasavvur vaktinde zihinde gâ’ib olmaz vâsıta sebebiyle hükm oluna. Misâli; *“el-erba’atü zevcün ve s-selâsetü ferdün”*⁸ gibi.

İnde’l-musannif mantıkın ebvâbı dokuz idi. Dokuzun altıncısı, “**cedel**”⁹ bâbıdır.

*el-Cedelü hüve kıyâsun müellefün min mukaddimâtin meşhûretin*¹⁰ Misâli; *“el-Adlû hasenün ve z-zulmü kabîhun”*¹¹ gibi.

İnde’l-musannif mantıkın ebvâbı dokuz idi. Dokuzun yedincisi, “**hatâbe**”dır.

1 Burhan, kesin (yakîni) bilgi değeri taşıyan öncüllerden oluşup, kesin bilgi doğuran kıyas çeşididir. (Çev.)

2 Bir, ikinin yarısıdır. Bütün, parçadan büyüktür. (Çev.)

3 Güneş aydınlatıcıdır, ateş yakıcıdır. (Çev.)

4 Sakamonya bitkisi içmek safra sıvısını vücuttan tahliye (ishal) eder. (Çev.)

5 Ay, ışığını güneşten alır. (Çev.)

6 Muhammed aleyhisselâm peygamberlik iddiasında bulundu ve kendi eliyle mucizeler gösterdi. (Çev.)

7 Kıyasları kendileriyle beraber olan önermeler. (Çev.)

8 Dört sayısı çifttir, üç sayısı tektir. (Çev.)

9 Metinde her ne kadar “cedel” ifadesi “hadd” gibi yazılmış ise de konunun siyak ve sıbakı yazılı ifadenin “cedel” olması gerektiğini göstermektedir. (Çev.)

10 Cedel, meşhur öncüllerden oluşan kıyas çeşididir. (Çev.)

11 Adalet iyidir, zulüm kötüdür. (Çev.)

“el-Hatâbetü hüve kıyâsun müellefün min mukaddimâtin makkûletin min şahsin mu‘tekadün fîhi [60^b] ev maznûnetün”¹ gibi.

Inde’l-musannif mantığın ebvâbı dokuz idi. Dokuzun sekizincisi, “**şî’ir**” bâbıdır.

*eş-Şî’iru hüve kıyâsun müellefün min mukaddimâtin tenbasitu minha’ n-nefsü ev tenkabizu.*²

Inde’l-musannif mantığın ebvâbı dokuz idi. Dokuzuncusu, “**muğâlata**” bâbıdır. *Ve hüve kıyâsun müellefün min mukaddimâtin şebîbetin bî’l-hakki ev bî’l-meşhûreti; ev min mukaddimâtin vehmiyyetin kâzibetin.*³ *Ve’l-umde hüve’l-bürhânu.*⁴

Vaka’al-ferâğu min tahrîri hâze’l-mefhûm fî medîneti Kostantiniyye fî sene ihdâ tis’in ve mi’e ve elf. Fî’l-yevmi erba’ate aşere min saferi’l-hayr. Harrere Şeyh-zâde es-Seyyid Mustafâ Râşid ibni Seyyid el-Hâc Ahmed el-Müderresü’l-İstanbûlî.⁵

Mühür

Vakafe hâze’l-kitâb el-Hâc Osmân

1264

1 Hatâbe, kendisine güvenilen bir şahıstan alınarak doğru kabul edilmiş öncüllerden ya da zannî olan öncüllerden oluşan kıyasıdır. (Çev.)

2 Şîir, kişinin içinin ferahlatan yahut daraltan öncüllerden oluşan kıyas çeşididir. (Çev.)

3 Muğâlata, ya kesin bilgi değerini taşıyan (hakikî) öncüllere veya meşhur öncüllere benzeyen öncüllerden oluşan ya da yanlış vehmî öncüllerden oluşan kıyas çeşididir. (Çev.)

4 Dayanılacak tek esas Burhan kıyasıdır. (Çev.)

5 Bu eserin yazımı İstanbul (Konstantiniyye) şehrinde hicrî 1191 yılında Safer ayının 14. gününde tamamlandı. (24 Mart 1777) Eseri yazan, İstanbul Müderresi Hacı Ahmed’in oğlu Şeyhzâde Seyyid Mustafa Râşid’dir. (Çev.)

MEFHÛM-İ İSÂGÛCÎ¹

Ahmed Nazîf b. Mehmed (ö. 1266/1806 sonrası)

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, no. 3239/1, vr. 1^b-11^a

[1^b]

[Ulûm-ı akliyye ve nakliyye beynini bi-hasebi't-tâkati'l-beşer[iyye] câmi' ve muktedâ bih olan Şeyh dedi. Öyle şeyh ki müte'ahhirînin efdali, durıcı ve hikmet ile muttasıfın olanların muktedâsı kimdir o Ebhere'ye mensûb dinde muhtâr olan Şeyh'tir. Allah Azîmu's-şân o Şeyh'in kabrini tayyib eylesin. Dahî Şeyh'e cenneti mekân kılsın. Allah Azîmu's-şâna bizler hamd ederiz, Allah Te'âlâ'nın tevfiği üzerine. Dahî bizler Allah Te'âlâ'dan [57^b] tarîk-i hakka hidâyet taleb ederiz. Dahî bizler Muhammed aleyhi's-salâtu ve's-selâm üzerine, dahî ehl ve ehl-i beyti ve ashâbı üzerine salât ve selâm ederiz.

Besmele, hamdele, salvele[yi] edâdan sonra şu mustahdara fi'z-zihn olan elfâz, ilm-i mantık beyânında bir risâledir. Ben şu risâlede talebe beyninde vücûb-ı âdî ile hıfzı vâcib olanları getirdim. Şol ulûm-ı kesbiyyeden bir şey'e başlayan men ecli içün, Allah Te'âlâ'dan isti'ânet taleb edici olduğum hâlde. Tahkîkan Allah Azîmu's-şân hayrî ve cûdu i'tâ edicidir.

¹ Metin içindeki parantez içi ifadeler, satır arasına yazılan açıklama ve ilavelerdir. O yüzden ilgili yere parantez arasında konulmuştur. Onun dışında kenara Şerh/haşiye veya çeşitli notlar/tablolara şeklinde çıkarılmış olan ilaveler ise dipnotlarda gösterilmiştir. Dipnotlarda olan Arapça ibarelerin tarafımızca yapılan çevirileri köşeli parantez arasında verilmiştir. Tamamıyla bizim yaptığımız açıklamaları veya çevirileri içeren dipnotlar, sonuna çeviriyazının kısaltması (Çev.) konularak belirtilmiştir. Ana metin içinde ve dipnotlardaki şerh/haşiyeler içerisinde gerekli gördüğümüz ilaveler ve açıklamalar ise köşeli parantez arasında verilmiştir. (Çev.)

Bu bâb Îsâgûcî bâbıdır. Bu bir lafz-ı Yûnânî'dir ki üç kelimeden [58^a] mürekkebe olup külliyyât-ı hams yâhûd bu risâleye yâhûd hükemâdan birine yâhûd beş yapraklı güle tesmiye olunmuştur.]¹

Lafızlar² vaz'ı sebebiyle ma'nâsının tamâmı üzerine delâletine “**delâlet-i mütâbıkî**” dirler. Eğer ma'nâsının cüzleri olup o cüzlerin birinin üzerine delâletine, “**delâlet-i tazammunî**” dirler. Eğer asıl ma'nâya zihinde lâzım gelen ma'nâ üzerine delâletine “**delâlet-i iltizâmî**” dirler, insân lafzı gibi. Zîrâ bu lafz-ı insân, ma'nâsı olan hayevân-ı nâtık mecmû'u üzerine delâlet ider, mutâbakatla; ikisinin biri üzerine delâlet ider, tazammunla; kâbil-i ilm ile san'at-ı kitâbet³ üzerine delâlet ider, iltizamla.

Bundan sonra lafz ya **müfred**⁴ o da şol bir şeydir ki lafzının cüz'iyile ma'nâsının [2^a] cüz'i üzerine delâlet murâd olunmaya, İnsân lafzı gibi. Ya⁵ mü'ellefdir o da şol bir şeydir ki lafzının cüz'iyile ma'nâsının cüz'i üzerine delâlet murâd olına. Râmi'l-hicâra⁶ gibi.

Dahî müfred⁷ ya **küllî**⁸ o da şol bir şeydir ki anın mefhûmunun

1 Neşre esas aldığımız nüshada olmayıp, diğer nüshada yer alan giriş ve dua cümleleri mahiyetindeki ibâreleri -köşeli parantez içinde- metnin başına olduğu gibi latinize ederek koyduk. Nüsha için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, no. 4755, vr. 57b-58b. Neşirde esas almadığımız diğer nüshalar ve tercih gerekçelerimiz için dördüncü risalenin giriş yazısının birinci dipnotuna bakınız.

2 Delâlet-i lafziyye üç dürlüdür.

Delâlet-i mutâbıkî: İnsân gibi ki ma'nâsı olan hayevân-ı nâtık mecmû'una delâleti gibi.

Delâlet-i tazammunî: İnsân gibi ki ma'nâsı olan hayevân-ı nâtık cüzlerinden birer birer delâleti gibi.

Delâlet-i iltizâmî: İnsân gibi ki ma'nâsı olan hayevân-ı nâtık zihinde lâzım gelen kâbil-i ilm ile san'at-ı kitâbete iltizâmı tarikiyle delâleti gibi.

	Delâlet-i Lafziyye	
Mutâbık: Ke-delâleti'l-insâni ale'l-hayevânî'n-nâtıkî. [İnsan lafzının “düşünen canlı”ya delaleti gibi.]	Tazammun: Ke-delâletihî ale'l-hayevânî fakat ev ale'n-nâtıkî fakat. [İnsan lafzının sadece “canlı”ya, yahut sadece “düşünen”e delalet etmesi gibi.]	İltizâm: Ke-delâletihî alâ kâbil-i'l-ilmî ve san'atî'l-kitâbetî. [İnsan lafzının “öğrenmeye istidadı olan” veya “yazmaya istidadı olan”a delalet etmesi gibi.]

3 Öğrenmeye ve yazı yazmaya istidadı olan. (Çev.)

4 Bu arada müfred, mürekkebe mukâbilidir Mantıkıyyûna göre. Nahviyyûna göre olan tesniye, cem' mukâbilî müfred değildir.

5 Bu arada mü'ellefden murâd iki kelimeden terkib olunmuş dimekdir. Râmi'l-hicâratî [taş atan] gibi.

6 Taş atan. (Çev.)

7 Lafz-ı müfred; ke'l-insâni. Mü'ellef; ke-râmi'l-hicâratî.

8 Bu arada küllîden murâd anın mefhûmunu zât-ı tasavvur şirketten men' eylemeye.

nefs-i tasavvurî şerîki vâki¹ olmasından men² eylemeye, insân lafzı gibi.¹ Ya **cüz’îdir**² o da şol bir şeydir ki anın mefhûmunun (ya’nî ma’nâsının) nefs-i tasavvuru şerîki vâki³ olmasından men⁴ eyleye, Zeyd lafzı gibi. Dahî küllî³ ya **zâtîdir**⁴ o da şol bir şeydir ki cüz’iyyâtının hakikatinde dâhil ola, insâna ferese⁵ nisbet ile hayevân⁶ gibi. Ya **arazîdir**⁷ o da [2^b] şol bir şeydir ki cüz’iyyâtının (bi-ma’na’l-ferd) hakikatinde dâhil olmaya (ya’nî zâtîye muhâlif ola), insâna nisbet ile dâhik gibi.

Dahî zâtîde⁸ ya **“mâ-hüve”**nin cevâbında mahzâ şirket hasebiyle (ya’nî tarikiyle) makûldur, insâna, ferese nisbet ile hayevân gibi. Dahî böyle olan makûl, cinsdir.⁹ Dahî cinsin ta’rîfi: “Şol bir küllîdir ki kavî-i zâtî olduğu hâlde **“mâ-hüve”**nin cevâbında hakikatleri (ya’nî ma’nâları) muhtelif (cinsleri başka) olan bir alây kesîrîn üzerine makûldur.”

Ya **“mâ-hüve”**nin¹⁰ cevâbında hususîyyet [ü] şirket hasebiyle ma’an makûldur, Zeyd’e Amr’a nisbet ile insân gibi. Dahî böyle olan makûl nev’dir.¹¹ Dahî nev’in ta’rîfi: “Şol bir küllîdir ki **“mâ-hüve”**nin cevâbında hakikatde değil adedde muhtelif olan bir [3^a] alây kesîrîn üzerine makûldür.”

Yâhud zâtî **“mâ-hüve”**nin cevâbında makûl değildir. Belki **“eyyü şey’in**

1 Ta’rîfu’l-insânı, hayevânı’n-nâtikun ma’a’t-teşahhus. [İnsanın tarifi: şahılaşmayla beraber (ete kemiğe büründüğü şekliyle) düşünen canlıdır.]

2 Bu arada cüz’iden murâd anın mefhûmunı zât-ı tasavvur şirketten men² eyleye.

3 Küllî: Zâtî, ke’l-hayevân [Tümel: zâtî; Canlı gibi. ve] Arazî: Ke’d-dâhik. [Arazî; Gülcü gibi.]

4 Bu arada zâtîden murâd ya’nî cüz’iyyâtına ya cins ya fasl vâki⁴ olur “hayevân” gibi.

5 At. (Çev.)

6 Ta’rîfu’l-hayevân: Cismun nâmin, hassâsun, muteharrikun bi’l-irâde. [Canlının tanımı: Büyüyen, duyulayabilen ve irâdesiyle hareket edebilen cisimdir.]

7 Bu arada araziden murâd zâtînin hilâfıdır, dâhik gibi.

8

Zâtî		
Cins	Nev’	Fasl
Ke’l-Hayevân [“Canlı” gibi]	Ke’l-İnsân [“İnsan” gibi]	Ke’n-Nâtık [“Düşünen” gibi]

9 Sâ’il mâ-hüve deyu su’âl eyledikde sâ’ile cevâbda “hayevân” deyu cevâb virilür. Sırf şirket tarikiyle “insâna”, “ferese” nisbet ile hayevân ile cevâbda cins-i insân, cins-i feres, cins-i tayr [Kuş cinsi] vesâirleri dâhil olduğu ecilden böyle olan makûle cins tesmiye olundu.

10 Hüviyet, hakikat, mâhiyet, mefhum cümlesi elfâz-ı müterâdifedendir. Ma’nen ma’nâsınadır ıstilahât-ı mantıkîyyında.

11 Sâ’il mâ-hüve deyu su’âl eyledikde sâ’ile cevâbda “insân” deyu cevâb virilür, şirket-i hâssa tarikiyle Zeyd’e, Amr’a nisbet ile insân ile cevâbda cins-i hayevândan nev’-i insân ile cevâb virildiği ecilden böyle olan makûle nev’ tesmiye olundu.

*hüve fi zâtihî*¹ nin cevâbında makûldur. Dahî böyle olan makûl (bi-ma'nâ mahmûl²) şol bir zâtîdir ki şey'(insân) cinsiyyetde (ya'nî hayevâniyyetde) müşârik olduğu şeylerden temyîz ider (ayırır), insâna nisbet ile nâtık gibi. Dahî böyle olan makûl **fasl**dır.³ Dahî faslın ta'rîfi: "Şol bir küllîdir ki *eyyü şey'in hüve fi zâtihî*"nin cevâbında dinilen şey üzerine makûldur."

Dahî arazî⁴ ya mâhiyetden (bi-ma'nâ ma'nâ⁵) infikâkî (ayrılmak) mümteni' (muhâl)dir. İşte o "**araz-ı lâzım**"dır. Yâhud mâhiyetden infikâkî mümteni' değildir. İşte o "**araz-ı müfârik**"dır. Bunlardan her birleri ya hakikat-ı vâhideye muhtasır.⁶ İşte o "**araz-ı hâssa**"dır. Bi'l-kuvve bi'l-fi'il insâna nisbet ile dâhik gibi. Dahî araz-ı [3^b] hâssın ta'rîfi şol bir külliyyedir ki kavli arazî olduğu hâlde hakikat-i vâhidenin tahtında (altında) olanlar üzerine haml olunur (yüklenür). Yâhud birin fevkinde (üstünde) olan hakikatlere (ma'nâlarında) şâmilidir. İşte o "**araz-ı âmm**"dır. Bi'l-kuvve bi'l-fi'il insâna ve hayevânâtdan olıcı insânın gayriye nisbet ile müteneffis (soluyıcı) gibi. Dahî araz-ı âmmın ta'rîfi şol bir küllîdir ki kavli arazî (sonra târî olan şey) olduğu halde bir alây hakikatleri muhtelif (başka) olanların tahtında olanlar üzerine haml olunur.

1 O zatında hangi şeydir? (Çev.)

2 Yükleme manasında. (Çev.)

3 Sâ'il eyyü şey'in hüve fi-zâtihî deyu su'âl eyledikde. Sâ'ile cevâbda nâtık yâhud sâhil [kişneyen] yâhud nâhik [anıran] deyu cevâb virilür hayevâniyyet cinsinden ayrılıb da nâtık ile cevâb virildikde cins-i hayevândan cins-i insân fasl olub ayrıldığından için böyle olan makûle fasl tesmiye olundu.

4

Arazi			
Araz-ı hâssa Ke'd-dâhik [Gülücü gibi.]		Araz-ı âmme Ke'l-müteneffis [Soluk alıp veren gibi]	
Lâzım Dâhikun bi'l-kuvve [Potansiyel gülücü]	Müfârik Dâhikun bi'l-fi'il [Fiili olarak gülücü]	Lâzım Müteneffisun bi'l-kuv- ve [Potansiyel olarak soluk alıp verici]	Müfârik Müteneffisun bi'l-fi'il [Fiili olarak soluk alıp verici]

5 'Anlam' manasında (Çev.)

6 Tek bir hakikate özgüdür. (Çev.)

BU KAVL (KELÂM)-I ŞÂRİH BÂBIDIR.

Hadd (ta'rif) şol bir kavildir ki şey'in (insân) mâhiyeti (ma'nâsı) üzerine delâlet idicidir. Dahî hadd, şol bir ta'rifdir ki şey'in cins-i¹ karîbî ile fasl-ı karîbinden terekküb ider, insâna nisbet ile hayevân-ı nâtık gibi. Dahî böyle olan ta'rif [4^a] "**hadd-i tâm**" dır². Dahî "**hadd-i nâkıs**" şol bir kavildir ki şey'in cins-i ba'îdiyle (uzak) fasl-ı karîbinden (yakın) terekküb ider. İnsâna nisbet ile cism-i nâtık³ gibi. Dahî "**resm-i tâm**" şol bir kavildir ki şey'in (şeyden murâd insândır) cins-i karîbiyle hâssa-i lâzimesinden terekküb ider. İnsânı ta'rifde hayevân-ı dâhik (gülici) gibi. Dahî "**resm-i nâkıs**" şol bir kavildir ki cümlesi hakikat-ı vâhideye muhtas olan araziyyâtdan terekküb ider. Bizim insânı ta'rifde "**İnnêhû mâşin alâ kademeyhi** (ayakları üzere yürüyici), **arîzu'l-azfâr** (turnakları enlü), **bâdiyu'l-beşerati** (açuk gövdeli), **mustakîmu'l-kâmeti** (boyı doğru), **dahhâkun bi't-tab'i** (hakîkatte gülici)." kavlimiz gibi.

1 Nâtık: İnsânın fasl-ı karîbi olur. İnsânın cins-i karîbi olan hayevândan temyiz itdiği için ve fasl-ı ba'îdi de olur. İnsânın cins-i ba'îdi olan hâssâs ile nâmi'den temyiz itdiği için.

2

el-Kavlu'ş-Şarih			
el-Haddü't-tâmm:	el-Haddü'n-nâkıs:	er-Resmü't-tâmm:	er-Resmu'n-nâkıs:
Eğer ta'rif cemî'-i zâtîyyâtdan olursa hadd-i tâmm'dır. Cins-i karîbi ile fasl-ı karîbinden terekküb ider. Hayevân-ı (cins-i ba'îdi) nâtık (fasl-ı karîbî) gibi. [Hayevân ifadesinin altında her ne kadar cins-i ba'îdi ifadesi yer almakda ise de cins-i karîbî olması daha uygundur]	Eğer mücerred ba'zı zâtîyle olursa hadd-i nâkısdır. Cins-i ba'îd ile fasl-ı karîbinden terekküb ider. Cism-i (cins-i ba'îdi) nâtık (fasl-ı karîbi) gibi.	Eğer ba'zı zâtîyle arazî olursa resm-i tâmm'dır. Cins-i karîbiyle hâssa-i lâzimesinden terekküb ider. Hayevân-ı (cins-i karîbî) dâhik (hâssa-i lazimesi) gibi.	Eğer cümlesi araziyyâtdan olursa resm-i nâkısıdır. Şey'in araziyyâtından terekküb ider, ol-araziyyâtın cümlesi hakikat-ı vâhideye muhtas ola. "İnnêhû mâşin alâ kademeyhi, arîzu'l-azfârî, bâdiyu'l-beşerati, mustakîmu'l-kâmeti dahhâkun bi't-tab'i" gibi.

3 Düşünen cisim. (Çev.)

BU KAZÂYÂ (YA'NÎ HÜKM) BÂBIDIR.

Kaziyye¹: “Şol bir kavildir ki anın kâ'iline sâdıkdır yâhud kâzibdir demeklik sahîh ola [denile].” Dahî kaziyye² [4^b] yâ *hamliyye*³’dir bizim “Zeydun kâtibun.”³ kavlimiz gibi. Ya *şartiyye-i⁴ muttasıla*’dır⁵. Bizim “*În-kâneti’ş-şemsu (güneş) tâlî aten (doğucu) fe’ n-nehâru mevcûdun.*”⁶ kavlimiz gibi. Ya *şartiyye-i munfasıla*’dır. Bizim “*el-Adedu⁷ (sayılar) immâ en yekûne zevcen (iki) ev ferden (bir).*”⁸ kavlimiz gibi. Dahî hamliyyeden cüz’-i evvele mevzû‘ (nahviyyûnun mübtedâ didikleri) cüz’-i sâniye mahmûl (nahviyyûnun haber didikleri) tesmiye olunur. Dahî şartiyyeden cüz’-i evvele mukaddem cüz’-i sâniye tâlî tesmiye olunur.

Dahî kaziyye ya mûcibe’dir, bizim “Zeydun kâtibun.” kavlimiz gibi. Ya sâlibe’dir⁹ (‘leyse’ ile ‘lâ’ ile ‘mâ’ ile dir) bizim “Zeydun leyse bi-kâtibin.”¹⁰ kavlimiz gibi. Bunlardan her birerleri (ya’nî mûcibe ile sâlibeden) yâ mah-

1

el-Kazâyâ	
Hamliyye: Ke-kavlinâ: “Zeydun kâtibun.” [“Zeyd yazı yazıcıdır” sözümüz gibi.]	Şartiyye: Misâlin evvelinde in-i şartiyye olduğu ecilden kaziyye-i şartiyye tesmiye olundu. Şartiyye Muttasıla: Ke-kavlinâ: “În-kâneti’ş-şemsü tâlî’aten fe’ n-nehâru mevcûdun.” [“Güneş doğmuşsa gündüz olmuştur” sözümüz gibi.] Munfasıla: Ke-kavlinâ: “el-Adedu immâ en yekûne zevcen ev ferden.” [Sayı ya çift ya da tek olur sözümüz gibi.]

- Kaziyye kendide hükm olan kelâma dirler: “Zeydun kâtibun.” gibi, Mantıkiyyûna göre. Nahviyyûna göre bu “Zeydun kâtibun” a cümle ve kelâm dirler.
- Misâlde olan kâtiblik Zeyd’e haml olunduğu ecilden kaziyye-i hamliyye tesmiye olundu.
- Misâlin evvelinde in-i şartiyye olduğu ecilden kaziyye-i şartiyye tesmiye olundu.
- Kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i mahsûsa-i mûcibe: “În-kâneti’ş-şemsü tâlî’aten fe’ n-nehâru mevcûdun” [Güneş doğmuşsa gündüz olmuştur].
- Güneş doğmuş ise gündüz olmuştur. (Çev.)
- Bunda in-i şartiyye mukadderdir. Zirâ bunun takdiri: “În-kâne’l- adedu zevcen felâ yekûnu ferden ve in-kâne’l-adedü ferden felâ yekûnu zevcen.” [Sayı çiftse tek olmaz ve sayı tekse çift olmaz] demekdir.
- Sayı ya çifttir ya tek olur. (Çev.)
- Kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i mahsûsa-i sâlibe: “În-kâneti’ş-şemsü tâlî’aten fe’ n-nehâru leyset bi-mevcûdin.” [Güneş doğmuşsa gündüz olmuş değildir.]
- Zeyd yazı yazıcı değildir. (Çev.)

sûsa'dır (mevzû'ı şahs-ı muayyen ola) bizim zikr itdiğimiz misâller gibi. Yâhud "külliyye-i müsevvere" dir¹ (mevzû'ı şahs-ı muayyen olmayup kendide külliyyet cüz'iyet zikr oluna). Bizim "*Küllü insânin kâtibun ve lâ-şey'e mine l-insâni bi-kâtibin.*"² kavlimiz gibi. Yâhud "cüz'iyeye-i müsevvere" dir. [5^a] bizim "*Ba'zu l-insâni kâtibun ve-ba'zu l-insâni leyse bi-kâtibin.*"³ kavlimiz gibi.⁴ Yâhud bunlar (külliyye-i müsevvere, cüz'iyeye-i müsevvere olmağıdır) gibi olmamaktır. Buna mühmele tesmiye olunur, (mevzû'ı şahs-ı muayyen olmayup kendide külliyyet cüz'iyet zikr olunmaya), bizim: "*el-İnsânu kâtibun ve l-insânu leyse bi-kâtibin.*"⁵ kavlimiz gibi.

Dahî muttasıla yâ lüzûmiyye'dir, bizim: "*İn-kâneti's-şemsu tâli'aten fe'n-nehâru mevcûdun.*"⁶ kavlimiz gibi. Yâ ittifâkiyye'dir, bizim: "*İn-kâne l-insânu nâtikan fe'l-himâru nâhikun.*"⁷ kavlimiz gibi. Dahî munfasıla yâ hakikiyye'dir, bizim: "*el-Adedü (sayılar) immâ zevcün ve immâ ferdün.*"⁸ kavlimiz gibi. İşte bu mâni'atü'l-cem'i ve'l-huluv ma'andır. (cem'inde, huluvvunda ikisinde de inâd vardır). Ya mâni'atü'l-cem'i fakat'dır, (ancak cem'inde inâd vardır), bizim "*Hâza's-şey'u immâ şecerun ev hacrun.*"⁹ kavlimiz gibi. Ya mâni'atü'l-huluv (ya'nî hâlî dımeğtir) fakat'dır (ancak huluvvunda inâd

1 Kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i külliyye-i müsevvere: "Küllemâ in-kâneti's-şemsü tâli'aten fe'n-nehâru mevcûdun." [Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.]

2 Her insan yazı yazıcıdır. / Hiçbir insan yazı yazıcı değildir. (Çev.)

3 Bazı insanlar yazı yazıcıdır. / Bazı insanlar yazı yazıcı değildir. (Çev.)

4 Kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i lüzûmiyye-i mûcibe-i cüz'iyeye-i müsevvere: "İn-kâneti's-şemsü tâli'aten fe'n-nehâru mevcûdun." [Güneş doğmuşsa gündüz olmuştur.]

Kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i lüzûmiyye-i sâlibe-i cüz'iyeye-i müsevvere: "İn-kâneti's-şemsü tâli'aten fe'n-nehâru mevcûdun.", "İn-kâneti's-şemsü tâli'aten fe'n-nehâru leyset bi-mevcûdin." [Güneş doğmuşsa gündüz olmuştur.] [Güneş doğmuşsa gündüz olmuş değildir.]

Kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i lüzûmiyye-i mûcibe -i külliyye-i müsevvere: "Küllemâ kâneti's-şemsü tâli'aten fe'n-nehâru mevcûdun." [Her ne zaman güneş doğarsa gündüz mevcut olur.]

Kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i lüzûmiyye-i sâlibe-i külliyye-i müsevvere: "Küllemâ kâneti's-şemsu tâli'aten fe'n-nehâru leyset bi-mevcûdin." [Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olmuş değildir.]

Kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i ittifâkiyye-i mûcibe-i cüz'iyeye-i müsevvere: "İn-kâne l-insânu nâtikan fe'l-himâru nâhikun." [İnsan düşünen ise eşek anıran dımeğtir.]

Kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i ittifâkiyye-i sâlibe-i cüz'iyeye-i müsevvere: "İn-kâne l-insânu nâtikan fe'l-himâru leyset bi-nâhikin." [İnsan düşünen ise eşek anıran değildir.]

Kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i ittifâkiyye-i mûcibe -i külliyye-i müsevvere: "Küllemâ kâne l-insânu nâtikan fe'l-himâru nâhikun." [Her ne zaman insan düşünen ise eşek anıran dımeğtir.]

Kaziyye-i şartiyye-i muttasıla-i ittifâkiyye-i sâlibe-i külliyye-i müsavvere: "Küllemâ kâne l-insânu nâtikan fe'l-himâru leyset bi-nâhikin". [İnsan her ne zaman düşünen ise eşek anıran dımeğtir.]

5 İnsan yazı yazıcıdır / İnsan yazı yazıcı değildir.

6 Güneş doğmuşsa gündüz olmuştur. (Çev.)

7 İnsan düşünen ise eşek anıran dımeğtir. (Çev.)

8 Sayı ya çifttir ya tektir. (Çev.)

9 Bu şey ya ağaçtır ya da taşdır. (Çev.)

vardır cem‘inde inâd yoktur), bizim “Zeyd’un¹ immâ en yekûne fî l-bahri (deniz) ve immâ en lâ-yağrika.”² kavlimiz gibi.

Dahî gâhice kaziiyye-i munfasıla’lar eczâ’ [5^b] sâhibi olur, bizim “el-Adedü immâ zâ’idün,³ ev nâkisun, ev müsâvin.”⁴ kavlimiz gibi.

BU TENÂKUZ BÂBIDIR

Tenâkuz iki kaziiyyenin îcâb-ı selbde muhtelif olmasıdır, şol haysiyyete mülâbis olduğu hâlde ki o ihtilâf zâtından için ehadühümânın sâdık âharın kâzib olması iktizâ eyleye. Bizim “Zeydun kâtibun.” ve “Zeydun leyse bi-kâtibin.” kavlimiz gibi. Dahî bu tenâkuz tahakkuk eylemez illâ kaziiyyeteynin (1) mevzû‘ (2) mahmûlda (3) zaman (4) mekânda (5) izâfet⁵ (6) kuvve-fi‘il-de (7) cüz‘-küll (8) şartda ittifâkından sonra tahakkuk ider⁶. Dahî mûcibe-i külliyye’nin nakîzi olmadı, ancak sâlîbe-i cüz‘iyye oldu. Bizim “Küllü insâ-

1 Zeydun, Zeyd; immâ en yekûne, yâhud olmaklıktır; nerede? fi’l-bahri, denizde; ‘ve-immâ en lâ-yağrika’, yâhûd gark olmamaklıktır.

Kaziiyye-i şartiyye-i munfasila-i hakikiyye-i mûcibe: “el-Adedü immâ zevcün ve-immâ ferdün”. [Sayı ya çifttir ya tektir.]

Kaziiyye-i şartiyye-i munfasila-i mâni’atü’l-cem‘ mûcibe: “Hâzaş-şey’u immâ şecerun ev hacurun”. [Bu şey ya ağaçtır ya da taşır.]

Kaziiyye-i şartiyye-i munfasila-i mâni’atü’l-huluv: “Zeydun immâ en-yekûne fi’l-bahri ve-immâ en lâ yağrika”. [Zeyd ya denizdedir ya da boğulmamaktadır.]

2 Zeyd ya denizdedir ya da boğulmamaktadır. (Çev.)

3 Aded-i zâ’id min isnâ aşar [12] lehû nisf (6) ve sulus (4) ve sudus (2) ve rub’ (3) Aded: 6 + 4 + 2 + 3 = 15 [Bölünenleri toplamı kendisinden fazla olan 12 sayısının bölünenleri 6, 4, 2 ve 3’tür, toplamları 15 eder.]

Aded-i nâkis min semâniye [8] lehû nisf (4) ve rub’ (2) ve sumun (1) Aded: 4 + 2 + 1 = 7 [Bölünenleri toplamı kendisinden eksik olan 8 sayısının bölünenleri 4, 2 ve 1’dir, toplamları 7 eder.]

Aded-i müsâvî min sitte [6] lehû nisf (3) ve sudus (1) ve sulus (2) Aded: 3 + 1 + 2 = 6 [Bölünenleri toplamı kendisiyle eşit olan 6 sayısının bölünenleri 3, 1 ve 2’dir, toplamları 6 eder.]

4 Bir sayı[nın bölünenleri toplamı] ya kendisine eşittir, ya kendisinden azdır, ya da kendisinden çoktur.

5 İzâfet nahviyyûnun murâd eyledikleri izafet değildir. “Zeydun ebin”de [Zeyd babadır] olan oğlun baba-ya olan izâfeti murâddır, mantikiyyûn ‘indeinde.

6 (1) Bi-hilâfî “Zeydun kâimun ve Amrun leyse bi-kâ’imin.” [“Zeyd ayakta ve Amr ayakta değildir”in tersi olarak.] (2) Bi-hilâfî “Zeydun kâimun ve Zeydun leyse bi-kâ’idin.” [“Zeyd ayakta ve Zeyd oturmamaktadır”in tersi olarak.] (3) Bi-hilâfî “Zeydun kâ’imun ey kâ’imun fi’l-leyle. Zeydun leyse bi-kâ’imin ey fi’n-nehâri.” [“Zeyd ayakta, yani gece ayakta. Zeyd ayakta değildir, yani gündüz ayakta değildir”in tersi olarak.] (4) Bi-hilâfî “Zeydun kâ’imun ey fi’l-mescidi. Zeyd’un leyse bi-kâ’imin ey fi’s-sûki.” [“Zeyd ayakta, yani mescidde. Zeyd ayakta değildir, yani çarşıda”nın tersi olarak.] (5) Bi-hilâfî “Zeydun ebün ey li-Amr. Ve Zeydun leyse bi-ebin ey li-Bekrin.” [“Zeyd Amr’ın babasıdır. Zeyd Bekr’in babası değildir”in tersi olarak.] (6) Bi-hilâfî “el-Hamru fi’d-denni (kûb) müskirin ey bi’l-kuvve ve leyse bi müskirin ey bi’l-fi’l.” [“Testideki şarap potansiyel olarak sarhoş edicidir ve fiili olarak sarhoş edici değildir”in tersi olarak.] (7) Bi-hilâfî “ez-Zenciyyü esvedü ey ba’zuhü. ez-Zenciyyü leyse bi-esvedin ey küllühü.” [“Zenciler siyahtır, yani bazı kısımları. Zenciler siyah değildir yani hepsi”nin tersi olarak.] (8) Bi-hilâfî “el-Cismi muğrikun (kamaşdırmak) li’l-basari ey bi-şarti beyâzihî. el-Cismü leyse bi-muğrikun li’l-basari ey bi-şarti sevâdihî.” Fenâri. [“Cisim gözü kamaştırır, beyaz olması şartıyla. Cisim gözü kamaştırmak, siyah olması şartıyla”nın tersi olarak.]

*nin hayevânun ve-ba'zu'l-insâni leyse bi-hayevânin.*¹ kavlimiz gibi. Dahî sâlibe-i külliyyenin nakîzi olmadı, ancak mûcibe-i cüz'iyeye oldu. [6^a] Bizim *"Lâ-şey'e mine'l-insâni bi-hayevânin ve-ba'zu'l-insâni hayevânun."*² kavlimiz gibi.

İmdi mahsûrâtıdan (müsevverât dahî dirler; ya'nî kazıyye-i külliyyeler ve cüz'iyeler dimektir) iki kazıyye beyninde tenâkuz tahakkuk eylemez. İlla o iki kazıyye külliyyet cüz'iyetde ihtilâfından sonra tahakkuk ider. Zîrâ iki külliyye (ya'nî kazıyyeler ikisi de küllî olurlar) gâhîce kâzib olurlar, bizim *"Küllü insânin kâtibun (mûcibe-i külliyye)ve lâ-şey'e mine'l-insâni bi-kâtibin (sâlibe-i külliyye)."*³ kavlimiz gibi. Dahî iki cüz'iyeye (ya'nî kazıyyeler ikisi de cüz'î olurlar) gâhîce sâdık olurlar, bizim *"Ba'zu'l-insâni kâtibun (mûcibe-i cüz'iyeye) ve ba'zu'l-insâni leyse bi-kâtibin (sâlibe-i cüz'iyeye)."*⁴ kavlimiz gibi.

Dahî aks, mevzû'ü mahmûl; mahmûlu mevzû' kılmaktır icâb [u] selbin tasdik [u] tezkîbin hâli üzere bekâsıyla (ya'nî durmasıyla) bile. Dahî mûcibe-i külliyye kendi gibi mûcibe-i külliyyeye mün'akis olmaz. Zîrâ bizim *"Küllü insânin hayevânun."*⁵ kavlimiz sâdık olur da [6^b] *"Küllü hayevânin insânun."*⁶ kavlimiz sâdık olmaz. Belki cüz'iyeye mün'akis olur. Zîrâ bizler *"Küllü insânin hayevânun."* dediğimiz vakitlerde *"Ba'zu'l-hayevâni insânun."*⁷ kavlimiz sâdık olur. Zîrâ bu sûretde biz bir şey buluruz ki o şey insâniyyet ile hayevâniyyet ile mevsûf olmuş olur. Öyle olunca *"Ba'zu'l-hayevâni insânun."* sâdık olur. Dahî mûcibe-i cüz'iyeye gerüde geçen gibi şu hüccet ile (ya'nî hüccetten murad delil dimektir) cüz'iyeye mün'akis olur.

Dahî sâlibe-i külliyye sâlibe-i külliyyeye mün'akis olur. İşte bu kendü nefsinde mübeyyendir (ya'nî beyan olunmuştur). Zîrâ *"Lâ-şey'e mine'l-insâni bi-hacerin."*⁸ (sâlibe-i külliyye) sâdık olduğu vakitlerde *"Lâ-şey'e mine'l-*

1 Her insan canlıdır ve bazı insanlar canlı değildir. (Çev.)

2 Hiçbir insan canlı değildir ve bazı insanlar canlıdır. (Çev.)

3 Her insan yazı yazıcıdır ve hiçbir insan yazı yazıcı değildir. (Çev.)

4 Bazı insanlar yazı yazıcıdır ve bazı insanlar yazı yazıcı değildir. (Çev.)

5 Her insan canlıdır. (Çev.)

6 Her canlı insandır. (Çev.)

7 Bazı canlılar insandır. (Çev.)

8 Hiçbir insan taş değildir. (Çev.)

*haceri bi-insânin.*¹ de (sâlibe-i külliyye) sâdık olur. Dahî sâlibe-i cüz'iyye için aks lüzûm yokdur. Zîrâ [7^a] *"Ba'zu'l-hayevânî leyse bi-insânin."*² (sâlibe-i cüz'iyye sâdık olur da bunun aksi³ sâdık olmaz.

BU KIYÂS⁴ BÂBIDIR

Kıyâs şol bir kavildir ki akvâlden mürekkeb ola, (ya'nî kazıyyelerden mürekkeb ola) ne vakitte o akvâl teslîm olursa o akvâlin zâtından için bir kavil-i âhar (ya'nî netîce) lâzım gele. Dahî kıyâs da yâ iktirânîdir⁵ (kendide 'lâkin' olmaya) Bizim;

"Küllü cismin müellefun. (Suğrâ)

Ve küllü müellefin muhdesün. (Kübrâ)

Fe-küllü cismin muhdesün." (Netice)⁶ kavlimiz gibi. Yâ istisnâîdir (kendide 'lâkin' ola).⁷ Bizim;

"În kâneti'ş-şemsü tâlî'aten (mukaddem) fe'n-nehâru mevcûdun (tâlî)

Lâkinne'ş-şemse tâlî'atun

Fe'n-nehâru mevcûdun (mukaddemin aynını istisnâ, tâlînin aynını netice verir)

Ve-lâkinne'n-nehâra leyse bi-mevcûdin (tâlînin nakîzini istisna)

*Fe'ş-şemsü leyset bi-tâlî'atin"*⁸ (mukaddemin nakîzini netice verir) kavlimiz gibi.

Dahî kıyâsın iki mukaddimleri (kıyâsın evveli) yâ ziyâde mukaddimleri beyrinde mükerrer olan (iki olan) cüz'üne **"hadd-i evsat"** tesmiye olunur. Dahî matlubun (ya'nî da'vânın neticesi) mevzû'una (ya'nî mübtedâsı)

1 Hiçbir taş insan değildir. (Çev.)

2 Bazı canlılar insan değildir. (Çev.)

3 "Ba'zu'l-insânî hayevânun." [Bazı insanlar canlıdır.] sâlibe-i cüz'iyyedir.

4 Kıyâs dört kazıyyeden terkib olunan kavle dirler. Mesela, da'vâ: "Küllü cismin muhdesün" [Her cisim sonradan değildir.] Suğrâ: "Li-enne külle cismin mü'ellefun" [Çünkü her cisim bileşiktir.] Kübrâ: "Ve küllü mü'ellefin muhdesün" [Her bileşik sonradan değildir.] Netice: "Fe-küllü cismin muhdesün" [Öyleyse her cisim sonradan değildir.] Da'vâ: "În-kâneti'ş-şemsü tâlî'aten" [Şayet güneş doğmuş ise] Suğrâ: "Fe'n-nehâru mevcûdun." [Gündüz olmuştur.] Kübrâ: "Lâkinne'ş-şemse tâlî'atun." [fakat güneş doğmuştur.] Netice: "Fe'n-nehâru mevcûdun." [Öyleyse gündüz olmuştur.]

5 I-Eğer neticenin aynı ya nakîzi kendide sûreten mâddeten bi'l-fi'il mezkûr olmazsa kıyâs-ı iktirânîdir.

6 Her cisim bileşiktir. Her bileşik olan sonradan değildir. Öyleyse cisim sonradan değildir. (Çev.)

7 II-Eğer neticenin aynı ya nakîzi kendide sûreten maddeten bi'l-fi'il mezkûr olursa kıyâs-ı istisnâîdir.

8 Güneş doğmuşsa gündüz olmuştur. Güneş doğmuştur. Öyleyse gündüz olmuştur. / Gündüz olmuş değildir. Öyleyse güneş doğmuş değildir. (Çev.)

“hadd-i eşğar” [7^b] ve mahmûluna “**hadd-i ekber**” tesmiye olunur¹. Dahî şol mukaddime ki anda “**hadd-i eşğar**” ola; o mukaddimeye “**suğrâ**” tesmiye olunur. Dahî şol mukaddime ki anda “hadd-i ekber” ola; o mukaddimeye “**kübrâ**” tesmiye olunur.

Dahî suğrâ ile kübrâdan mürekkeb olan hey’ete (ya’nî kıyâs demektir) şekl tesmiye olunur. Dahî eşkâl dördür.² Zîrâ hadd-i evsat eğer suğrâda mahmûl kübrâda mevzû’ olursa o “şekl-i evvel” dir³. Eğer bunun aksi olursa (ya’nî hadd-i evsat eğer suğrâda mevzû’ kübrâda mahmûl olursa) o “şekl-i râbî” dir⁴. Eğer ikisinde (ya’nî suğrâda kübrâda) mevzû’ olursa o “şekl-i sâlis” dir⁵. Eğer ikisinde (ya’nî suğrâda kübrâda) mahmûl olursa o “şekl-i sâni” dir⁶. İşte mantıkda zikr olunan eşkâl-i erba’a bunlardır.

Dahî şekl-i râbî’ tabî’atdan ba’iddir kat’an. Dahî şol âdem ki onun için akl-ı [8^a] selîm tab’-ı müstakîm ola o âdem şekl-i sâni, şekl-i evvele redde

- 1 Ya’nî mukaddimeler beyninde mükerrer olan “Küllü cismin mü’ellefun.” ve “Küllü mü’ellefin muhdesün” da olan “mü’ellef”lere “hadd-i evsat” tesmiye olunur. “Fe-küllü cismin muhdesün”de olan “cisme” hadd-i eşğar, “muhdes”ine hadd-i ekber tesmiye olunur. Ve kıs alâ hazâ. [Sen bunlara göre kıyas et.] Hadd-i evsat: “Küllü cismin mü’ellefun” ve “Küllü mü’ellefin muhdesün.” Hadd-i eşğar: “Fe-küllü cismin” Hadd-i ekber: “Muhdesün”
- 2 Haml-ı ulâ vaz’i uhrâ şekl-i evvel şanıdır. Aksini ger kılar isen [şekl-i] râbî’ şanıdır. İkisinde vaz’ olursa şekl-i sâlis şanıdır. İkisinde haml olursa bilgil anı sânidir.
- 3 **Şekl-i evvel:**
“Küllü cismin mü’ellefun.” mahmûl [Her cisim bileşiktir.]
“Ve küllü mü’ellefin muhdesün” mevzû’ [Her bileşik olan sonradan değildir.]
“Fe-küllü cismin muhdesün” [Öyleyse cisim sonradan değildir.] [Kıyasın birinci şeklinde orta terim küçük önermede yüklem, büyük önermede konu olur. Zikr edilen kıyasta “mü’ellef” ifadesi orta terimdir.]
- 4 **Şekl-i râbî:**
Mevzû’, “Küllü insânin hayevânun” [Her insan canlıdır.]
“Ve küllü nâtukın insânun” mahmûl, [Her düşünen insandır.]
“Fe ba’zu’l-hayevânî nâtukun.” [Bazı canlılar düşündendir.] [Kıyasın dördüncü şekli, ikinci şeklin tersidir. Yani küçük öncülde orta terim konu, büyük öncelde yüklem olur. Söz konusu kıyasta orta terim “insân” ifadesidir.]
- 5 **Şekl-i sâlis:**
Mevzû’, “Küllü insânin hayevânun” [Her insan canlıdır.]
“Ve küllü insânin nâtukun” [Her insan düşündendir.]
“Fe ba’zu’l-hayevânî nâtukun”. [Öyleyse bazı canlılar düşündendir.] [Kıyasın üçüncü şeklinde orta terim her iki öncülde de konu olur. Zikredilen kıyasta “insân” ifadesi orta terimdir.]
- 6 **Şekl-i sâni:**
Mahmûletun, “Küllü insânin hayevânun.”, [Her insan canlıdır.]
“Ve lâ-şey’e mine’l-feresi bi-hayevanin.”, [Hiçbir at canlı değildir.]
“Fe lâ-şey’e mine’l-insâni bi feresin” [Öyleyse hiçbir insan at değildir.] [Kıyasın ikinci şeklinde her iki öncülde de orta terim yüklem olur. Zikredilen kıyasta orta terim “hayevân” ifadesidir.]

muhtâc olmaz.¹ Dahî şekl-i sâni² netîce virmez, ancak mukaddimeteynin (ya'nî suğrâ ile kübrâsının) îcâb [u] selbde ihtilâfı indinde netîce virür.

Dahî şekl-i evvel ulûmun mi'yârı (ya'nî vezni) kılındı. Emr böyle oldıysa biz anı bu makâmda îrâd ideriz, (ya'nî getirürüz) şu fende (mantıkta) düstûr kılınsun (kâide olsun) için, dahî andan matlûb netîce virilsün için.³

1 Dahî şekl-i sâni evvele redd olunur, kübrâyı aks ile; dahî şekl-i sâlis evvele redd olunur, suğrâyı aks ile; dahî şekl-i râbî evvele redd olunur, yâ tertib aksiyle yâ mukaddimeteynin cem'i isî aks ile nûsah.

2 **Sûret-i şekl-i sâni**

Küllü insânin hayevânun [Her insan canlıdır.]

Ve lâ-şey'e mine'l-feresi bi-hayevânin [Hiçbir at canlı değildir.]

Fe lâ-şey'e mine'l-insâni bi-feresin. [Öyleyse hiçbir insan at değildir.] Şekl-i evvele reddinin tariki

Tariki

Küllü insânin hayevânun [Her insan canlıdır.]

Ve lâ-şey'e mine'l-hayevâni bi-feresin [Hiçbir canlı at değildir.]

Fe lâ-şey'e mine'l-insâni bi-feresin. [Öyleyse hiçbir insan at değildir.]

[İkinci sıradaki büyük öncül düz döndürme ile döndürülerek kıyas, 1. şeklin 2. darbına çevrilmiştir.]

Sûret-i şekl-i sâlis:

Küllü insânin hayevânun [Her insan canlıdır.]

Ve küllü insânin nâtıkun [Her insan düşünendir.]

Fe ba'zu'l-hayevâni nâtıkun. [Öyleyse bazı canlılar düşünendir.]

Şekl-i evvele reddinin tariki:

Küllü hayevânin insânun [Her canlı insandır.] [Ba'zu'l-hayevâni insânun', yani 'Bazı canlılar insandır' şeklinde olması lazım]

Ve küllü insânin nâtıkun [Her insan düşünendir.]

Fe ba'zu'l-hayevâni nâtıkun. [Öyleyse bazı canlılar düşünendir.]

[Birinci sıradaki küçük öncül, düz döndermeyle döndürülmüş ve kıyas, 1. şeklin 3. darbına çevrilmiştir. Ancak sehven tümel olumlu olan küçük öncül, yine tümel olumlu şekilde döndürülmüştür, onun yerine tikel olumlu olması gerekir, ki böylece neticesi tikel olumlu olan 1. şeklin 3. darbına uyumuş olur. (Çev.)]

Sûret-i şekl-i râbî:

Küllü insânin hayevânun [Her insan canlıdır.]

Ve küllü nâtıkun insânun [Her düşünen insandır]

Ve ba'zu'l-hayevâni nâtıkun. [Öyleyse bazı canlılar düşünendir.]

Şekl-i evvele reddinin tariki

Küllü nâtıkun insânun [Her düşünen insandır.]

3 **Ve küllü insânin hayevânun [Her insan canlıdır.]**

Fe ba'zu'l-hayevâni nâtıkun [Öyleyse bazı canlılar düşünendir.]

[Tertibi değiştirerek yani, büyük öncülü küçük öncül, küçük öncülü büyük öncül yaparak 1. Şeklin 1. Darbına çevrilir. Normalde sonuç 'Her düşünen canlıdır' şeklinde çıkar, bu da düz döndürüldüğü zaman 'Bazı canlılar düşünendir' aynı sonucuna ulaşılır]

Yâhud mukaddimeteyn aksiyedir

Küllü hayevânin insânun [Her canlı insandır.] [Bazı canlılar insandır' şeklinde olması lazım]

Ve küllü insânin nâtıkun [Her insan düşünendir.]

Fe ba'zu'l-hayevâni nâtıkun [Öyleyse bazı canlılar düşünendir.]

[Ya da her iki öncül düz döndürülerek 1. şekle çevrilir. Ancak 1. sıradaki küçük öncülün 'Her canlı insandır' şeklinde değil de 'Bazı canlılar insandır' şeklinde döndürülmesi gerekir. Büyük öncül ise mevzu ile mahmulün kaplamaları birbirine eşit olduğu için tikel değil tümel olumlu bir şekilde döndürülebilir. Dolayısıyla 'Her düşünen insandır' öncülü 'Her insan düşünendir' diye döndürülebilir. Böylece kıyas, 1. Şeklin 3. Darbından bir kıyas haline gelir.]

Eta'lemu yâ fetâ fe'l-cehlü ârun

Ve lâ-yerdâ bihâ illâ humârun

[Cehâlet bir utançtır bilir misin ey genç? Bu cehaleti sadece eşekler kabullenir.]

Dahî şekl-i evvelin intâcının (ya'nî neticesinin) şartı, îcâb-ı suğrâ (ya'nî suğrâsı mûcibe), külliyyeti kübrâdır.¹ Dahî anın durûb-ı münticesi (neticesi) dördtür. Darb-ı evvel²: Bizim;

*“Küllü cismîn müellefün
Ve küllü müellefîn muhdesün
Ve küllü cismîn muhdesün.”*³ kavlimiz gibi.

Dahî darb-i sâni⁴ bizim;

*“Küllü cismîn müellefun.
Ve lâ-şey'e mine' l-müellefi bi-kadîmin.
Fe lâ-şey'e mine' l-cismi bi-kadîmin.”*⁵ kavlimiz gibi.

Dahî [8^b] darb-ı sâlis⁶ bizim;

*“Ba'zu' l-cismi müellefun.
Ve küllü müellefîn hâdisün.
Ve ba'zu' l-cismi hâdisün.”*⁷ kavlimiz gibi.

Dahî darb-ı râbi⁸ bizim;

*“Ba'zu' l-cismi müellefun.
Ve lâ-şey'e mine' l-müellefi bi-kadîmin.
Ve ba'zu' l-cismi leyse bi-kadîmin.”*⁹ kavlimiz gibi.

Dahî kıyâs-ı iktirânî yâ hamliyeteynden mürekkebdır geçen misâller gibi yâ muttasiletaynden mürekkebdır, bizim;

1 Küçük önermenin olumlu, büyük önermenin tümel olması. (Çev.)

2 Ya'nî darb-ı evvelin cümle eczâsı mûcibe-i külliyyedir. Ya'nî da'vası, suğrâsı, kübrâsı neticesi mûcibe-i külliyye dımeğdir.

3 Her cisim bileşiktir. Her bileşik olan sonradan olmalıdır. Öyleyse her cisim sonradan olmalıdır. (Çev.)

4 Ya'nî darb-ı sâninin suğrâsı mûcibe-i külliyye; da'vası, kübrâsı, suğrâsı, neticesi, sâlibe-i külliyye olmaklık şartdır.

5 Her cisim bileşiktir. Hiçbir bileşik, kadîm değildir. Öyleyse hiçbir cisim kadîm değildir. (Çev.)

6 Dahî darb-ı sâlisin suğrâsı mûcibe-i cüz'iyye, kübrâsı mûcibe-i külliyye, neticesi mûcibe-i cüz'iyyedir.

7 Bazı cisimler bileşiktir. Her bileşik olan sonradan olmalıdır. Öyleyse bazı cisimler sonradan olmalıdır. (Çev.)

8 Dahî darb-ı râbi'nin suğrâsı mûcibe-i cüz'iyye, kübrâsı sâlibe-i külliyye, neticesi sâlibe-i cüz'iyyedir.

9 Bazı cisimler bileşiktir. Hiçbir bileşik kadîm değildir. Öyleyse bazı cisimler kadîm değildir. (Çev.)

“În kâneti’ş-şemsü tâlî’aten fe’ n-nehâru mevcûdun.”¹

Ve küllema kâne n-nehâru mevcûden fe’ l-arzu muzî etun”, netîcesi;

“În kâneti’ş-şemsü tâlî’aten fe’ l-arzu muzî etun.”² kavlimiz gibi.

Ya munfasilateynden mürekkebdır, bizim:

“Küllü adedin fe-hüve immâ ferdün ev zevcün

Ve küllü zevcin fe-hüve immâ zevcû z-zevci ev zevcû l-ferdi.”³ netîcesi;

“Küllü adedin fe-hüve immâ ferdün ev zevcû z-zevci ev zevcû l-ferdi.”⁴

kavlimiz gibi.

Ya bir hamliyye [9^a] ile bir muttasıladan mürekkebdır, bizim:

“Küllema kâne hâza’ş-şey’u insânen fe-hüve hayevânun.”⁵

Ve küllü hayevânin cismun.”⁶ netîcesi:

“Küllemâ kâne hâza’ş-şey’u insânen fe-hüve cismun.”⁷ kavlimiz gibi.

Ya bir hamliyye ile bir munfasıladan mürekkebdır, bizim:

“Küllü adedin fe-hüve immâ zevcün ev ferdün.”

“Ve küllü zevcin fe-hüve münkasimun bi-mütesaviyeyni.”⁸ Neticesi:

“Küllü adedin fe-hüve immâ ferdün ev münkasimun bi-mütesâviyeyni.”¹⁰

kavlimiz gibi.

Yâ bir muttasıla ile bir munfasıladan mürekkebdır, bizim:

-
- 1 Da’va: “İnkâneti’ş-şemsü tâlî’aten fe’l-ardu muzî’etün”, [İddia: Güneş doğmuşsa yeryüzü aydınlıktır.]
 Suğrâ: “Ve in-kâneti’ş-şemsü tâlî’aten fe’ n-nehâru mevcûdun”, [Küçük Önerme: Güneş doğmuşsa gündüz olmuştur.]
 Kübrâ: “Ve küllema kâne n-nehâru mevcûden fe’l-arzu muzî’etün”, [Büyük Önerme: Her ne zaman gündü olur ise yeryüzü aydınlıktır.]
 Netice: “İn-kâneti’ş-şemsü tâlî’aten fe’l-arzu muzî’etün”. [Güneş doğmuşsa yeryüzü aydınlıktır.]
- 2 Güneş doğmuş ise gündüz olmuştur. Ve her gündüz olduğunda yeryüzü aydınlıktır. (Çev.)
- 3 Güneş doğmuş ise yeryüzü aydınlıktır. (Çev.)
- 4 Her sayı ya tektir ya çifttir. Her çift sayı ya çiftin çiftidir (çift sayının katıdır) ya da tekin çiftidir (tek sayının çiftidir). (Çev.)
- 5 Öyleyse her sayı ya tektir, ya çiftin çiftidir ya da tekin çiftidir. (Çev.)
- 6 Da’vâ: Hâzâ insânun. Suğrâ: Li-enne hâzâ nâtikun. Kübrâ: Ve küllü nâtikin insânun. Netice: Fe-hâzâ insânun. [İddia: Bu insandır. Küçük Önerme: Çünkü bu düşünendir. Büyük Önerme: Her düşünen, insandır. Sonuç: Öyleyse bu insandır.]
- 7 Bu şey her ne zaman insan ise o zaman canlıdır. Ve her canlı cisimdir. (Çev.)
- 8 Bu şey her ne zaman insansa, cisimdir. (Çev.)
- 9 Her sayı ya çifttir ya tektir. Her çift iki eşit sayıya bölünür. (Çev.)
- 10 Her sayı ya tektir ya da iki eşit sayıya bölünebilir. (Çev.)

“Küllemâ kâne hazâ insânen fe-hüve hayevânun

Ve küllü hayevânin fe-hüve immâ ebyadu ev esvedu”¹, neticesi:

“Küllemâ kâne hazâ insânen fe-hüve immâ ebyadu ev esvedu.”² kavlimiz gibi.

Dahî kıyâs-ı istisnâ’î imdi anda vaz’ olunan kazıyye-i şartiyye eğer mut-tasıla olursa imdi mukaddemin aynını istisnâ, tâlînin [9^b] aynını netîce virür, bizim:

“În-kâne hazâ insânen fe-hüve hayevânun

Lâkinnehû insânun

Fe hüve hayevânun.”³ kavlimiz gibi.

Dahî tâlînin nakîzini istisnâ, mukaddemin nakîzini netîce virür, bizim:

“În-kâne hazâ insânen fe-hüve hayevânun

Lâkinnehû leyse bi-hayevânin

Fe-hüve leyse bi-insânin.”⁴ kavlimiz gibi.

Ya’nî kazıyye-i şartiyye eğer munfasıla olursa imdi iki cüz’ün birinin ay-nını istisnâ âharın nakîzini netîce virür, bizim:

“İmmâ en-yekune hâze’l-adedü zevcen ev ferden

Lâkinnehû ferdün

Fe-hüve leyse bi-zevcin.”⁵ kavlimiz gibi.

Dahî ikinin birinin nakîzini istisnâ, âharın aynını netîce virür, bizim:

“Dâimen immâ en-yekûne hâze’l-adedü zevcen ev ferden

Lâkinnehû leyse bi-zevcin

Fe-hüve ferdun

Ve-lâkinnehû leyse bi ferdin.

Fe-hüve zevcün.”⁶ kavlimiz gibi.

1 Bu şey her ne zaman insan ise, canlıdır. Her canlı ya beyazdır ya siyahtır. (Çev.)

2 Bu şey her ne zaman insan ise ya beyazdır ya siyahtır. (Çev.)

3 Bu insan ise canlıdır. Bu insandır. Öyleyse bu canlıdır. (Çev.)

4 Bu, insan ise canlıdır. Fakat o canlı değildir. Öyleyse insan değildir. (Çev.)

5 Bu sayı ya çifttir ya tek. Fakat o tektir. Öyleyse çift değildir. (Çev.)

6 Bu sayı her zaman ya çifttir ya tektir. Fakat çift değildir. Öyleyse o tektir. / Fakat o tek değildir. Öyleyse o çifttir. (Çev.)

Dahî sînâât-ı hams [10^a] cümlesinden ba'zıdır burhân. Dahî **burhân**: “Şol bir kıyâsdır ki mukaddimât-ı yakîniyyeden mürekkebdır, yakîn netîce virsün içün.

Dahî yakîniyyât altı kısımdır. Evvelkisi **evveliyyât**dır, bizim: “*el-vâhidu nısfu l-isneyni*.”¹ ve “*el-küllü a'zamu mine l-cüz'i*.”² kavlimiz gibi.³ Dahî ikincisi **müşâhedât**dır, bizim: “*eş-şemsü muşrikatun*”⁴ ve “*en-nâru mubrikatun*”⁵ kavlimiz gibi. Dahî üçüncüsü **mücerrebât**dır, bizim: “*es-Sakûmûnya yüşbi-lu's-safrâ*”⁶ kavlimiz gibi. Dördüncüsü **hadsıyyât**dır, bizim: “*Nûru l-kameri müstefâdun mine ş-şems*”⁷ kavlimiz gibi. Dahî beşincisi **mütevâtîrât**dır, bizim: “*Muhammed sallallahu Tê âla aleyhi ve sellem, idde' â en-nübuvvete ve ezbara l mu' cizâti alâ yedihî*”⁸ kavlimiz gibi. Dahî altıncısı “**kazâyâ kıyâsatuhâ me'ahâ**”⁹ dır, [10^b] bizim: “*el-erba'atu zevcün*”¹⁰ kavlimiz gibi. Zihinde hâzır olan hadd-i evsat sebebiyle, o hadd-i evsat ki erba'anın mütesâviyeyne inkisâmıdır.

Dahî sînâât-ı hamsın ikincisi **cedel**dir. Cedel Şol bir kıyâsdır ki mukaddimât-ı meşhûreden mürekkebdır, bizim: “*el-Adlû hasenün ve z-zulmü kabîhun*”¹¹ kavlimiz gibi.

Dahî sînâât-ı hamsın üçüncüsü **hatâbedir**.¹² Hatâbe şol bir kıyâsdır ki şahs-ı mu'tekidden makbûle olan mukaddimâtdan mürekkebdır; yâhud mukaddimât-ı maznûneden mürekkebdır.

1 Hâzâ vâhidun li-ennehu nısfu l-isneyni ve küllü nısfu l-isneyni vâhidun fe-hâzâ vâhidun. [Bu birdir. Çünkü ikinin yarısıdır. Her zaman ikinin yarısı birdir. Öyleyse bu birdir.]

2 Bütün parçadan büyüktür. (Çev.)

3 Hâzâ a'zamu li-ennehû küllün mine l-cüz'i ve-küllü küllin mine l-cüz'i a'zamu mine l-cüz'i; fe-hâzâ a'zamu mine l-cüz'i. [Bu (bütün) daha büyüktür. Çünkü bütün parçadan oluşur. Parçadan oluşan her bütün, parçadan büyüktür. Öyleyse bu parçadan daha büyüktür.]

4 Güneş aydınlatıcıdır. (Çev.)

5 Ateş yakıcıdır. (Çev.)

6 Sakamonya bitkisi safra sıvısını vücuttan tahliye (ishal) eder. (Çev.)

7 Ay, ışığını güneşten alır. (Çev.)

8 Muhammed (s.a.v.) peygamberlik iddia etti ve kendi eliyle mucize gösterdi. (Çev.)

9 Kıyasları beraberinde olan önermeler. (Çev.)

10 Dört sayısı çifttir. (Çev.)

11 Adalet iyidir, zulüm kötüdür. (Çev.)

12 Bu şekilde harekelendiği için 'Hatâbe' diye çevirmedik. 'Hitâbet' şeklinde ifade edilse de mantıkta Retorika'nın karşılığı olarak kullanılan bu kelime, terminolojik anlamı tefrik edilsin diye genelde mantıkçılar tarafından 'hatâbe' şeklinde kullanılmaktadır. (çev.)

Dahî sinâ'ât-ı hamsın dördüncüsü **şî'ir**dir. Şî'ir, şol bir kıyâsdır ki bir alây mukaddimâtdan mürekkebdir, nefis onlardan ya münbasit ya munkabiz ola.

Dahî sinâ'ât-ı hamsın beşincisi **muğâlatad**ır. Muğâlata, şol bir kıyâsdır ki hakka ya meşhûreye [11^a] şebîhe olan mukaddimâtdan mürekkebdir; yâhud mukaddimât-ı vehmiyye-i kâzibeden mürekkebdir. Bu sinâ'ât-ı hamsın içinde umde olan burhândır. Bu burhân risâlemizin âhiri olsun.

Temmet.

Sene hicrî 1218, fî Gurre-i Rebî'u'l-âhir.¹

1 Hicrî 1 Rebîülevvel 1218, miladî 21 Temmuz 1803.

MEFHÛM-I VELEDİYYE MİNE'L-ÂDÂB¹

Ahmed Nazîf b. Mehmed (ö. 1266/1806 sonrası)

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, no. 3239/4., vr. 28^b-57^b

[28^b]

Bismillâhirrahmânirrahîm

Allâhu Azîmü's-şânın ism-i şerîfiyle başlarım. Dahî Allâhu Azîmü's-şâna hamd ederim. Dahî² salât u selâm Allâhu Azîmü's-şânın rusülü³ üzerine olsun. “Sâçaklıoğlu” ile çağrılmış, eşedd-i fakr ile fakîr olan Muhammed'dir, Allahu Azîmü's-şân o Muhammed'e ikrâm eylesün. O Muhammed Allâhu azîmü's-şânı tesbîh⁴ eder. O Muhammed'e felâh⁵ dahî sa'âdet ile ikrâm eylesün. İşte şu makûl fenn-i münâzarada ve mübâhasede bir risâledir. Ey benim oğlum, senin için ben bu risâleyi te'lîf eyledim, dahî senin emsâlin mübtedîler için. Sana ve senin gayrı[nı] murâd eden menne⁶ bu risâle[yi] [29^a] Allahu Azîmü's-şân mübârek eylesün. Dahî şu fennin⁷ tahsîlini istih-

1 Bu risâlenin nüshasında satır aralarında verilmiş olan izahat, çeviri ve açıklamaları olduğu gibi dipnota aktardık. Sonunda herhangi bir kısaltma bulunmayan tüm dipnotlar bu satır arası açıklamalardır. Sonunda (Çev.) yazan dipnotlar ise, Arapça ibarelerin tercümesi ile risâledeki muğlak noktaların çeşitli şerhlerle açıklanmasına dair notlardır. (Ed.)

2 Mütercim *Veledîyye*'nin Arapça asıl metninde geçen tüm “vâv” harflerini “dahî” olarak çevirmeyi tercih etmiştir. (Çev.)

3 Peygamberleri.

4 Takdîs, tenzîh.

5 Necât.

6 Kimesneye.

7 Ya'nî şu ilmin.

bâbda¹ şek² yoktur. Dahî şek olmadı, ancak kifâye yönünde vucûbiyyetin-
de şek olundu. Dahî³ istilâh-ı âdâbiyyûnda **münâzara** ya'nî mübâhase. O
münâzara⁴, hakk zâhir olsun için müdâfa'adır. Ben **mu'allilin**⁵ kavliyle
sâ'ili def' yâhûd sâ'ilin⁶ kavliyle mu'allili def' kasd ederim. Dahî bu fenn-i
münâzara bir fendir ki onda def'in sahîhi⁷ fâsidi⁸ bilinür. Sen bil tahkîk⁹;
sen bir şey dediğin vakitte işte o şey¹⁰ ya **ta'rîf**dir, yâhûd **taksîm**dir, yâhûd
tasdîkdir¹¹, yâhûd **mürekkab-i nâkıs**dir, yâhûd **müfred**dir, yâhûd **inşâ**dir.
Hâlbuki sen şu suverin cemî'sinde ya **nâkilsin** yâhûd nâkil değilsin. Dahî
biz [29^b] şurû'¹² edelim adem-i ¹³ nakl takdîri¹⁴ üzere münâzara¹⁵ beyanına.
Dahî sen bil tahkîk, bu ahîreynin¹⁶ ikisinde münâzara mümkün olmaz. İmdi
bu münâzarada üç bâb vaz' olundu.

Üç Bâbdan Bâb-ı Evvel:

Ta'rîf Beyânındadır

Sâ'il için o ta'rîfi nakz vardır. Dahî nakzın ma'nâsı o ta'rîfi ibtâl eylemek-
tir; o ta'rîf cem'in ademi sebebiyle yâhûd o ta'rîf men'in ademi sebebiyle,
yâhûd o ta'rîf muhâl[i] istilzâm sebebiyle. Dahî sebab-i evvel ta'rîf[in] mutlakâ
hâss olmaklığıdır. "Zencî" ile "insân" ta'rîfi gibi.¹⁷ Dahî sebab-i sâni ta'rîf[in]
mutlakâ âmm olmaklığıdır. "Hayevân" ile "insân" ta'rîfi gibi.¹⁸ Dahî gâhîce

1 Münâzara ilminî tahsil etmenin mendupluğu (müstehaplığı), yani dinen hoş görülen şeyler arasında olduğu hakkında şüphe yoktur. (Çev.)

2 Şübhe.

3 Mu'allile ifhâm, sâile ilzâm denilür, istilâh-ı âdâbiyyûnda.

4 Ta'rîf-i münâzara.

5 Cevâb verici.

6 Sorucu.

7 Eyüsü.

8 Ketüsü.

9 Mütercim *Veledîyye* metninde geçen "enne", "inne", "kad" gibi tekid (pekiştirme) ifade eden lafızları "tahkîk" şeklinde çevirmekte, dolayısıyla tekidleri ekler kullanarak değil de kelime olarak ifade etmektedir. (Çev.)

10 Ya'nî o kelâm.

11 Ya'nî cümledir.

12 Başlamak.

13 Yokluk.

14 Gizli.

15 Mübâhase.

16 Ahîreynen murâd müfred ile inşâdır.

17 Efrâdını câmi' değil.

18 Efrâdını mâni' değil. [Yazmada 'efradını mani değil' ifadesi yer almaktadır. Fakat 'ağyarını mani değil' ifadesinin yer alması gerekir. (Çev.)]

evvel ve sâni cem' olur. Dahî şu ictimâ' [30^a] ta'rif min-vechin e'amm olduğu vakitte "ebyaz" ile "insan" ta'rifî gibi. Dahî adem-i cem'yle adem-i men'yle ta'rifî[n] ibtâlin[i] takrîr: "Tahkîk şu ta'rif mu'arrefin efrâdını câmi' değil" yâhûd "mu'arrefin ağyârını mâni' değil". Dahî her bir ta'rifin şânı böyle ola imdî o ta'rif fâsiddir. ¹ İmdî ta'rif sâhibi için vardır kübrâyı men' eylemek, senedlenmiş olduğu hâlde: "Tahkîk bu ta'rif lafzîdir" demeklik ile.

Şu kübrâyı men'-i ta'rifin sıhhatini beyândır. Tahkîk ta'rif iki kısımdır. Biri lafzîdir biri hakîkidir. Dahî kısım-ı evvel² lafz-ı âhar ile lafzın ma'nâsını ta'yindir sâmi'e nisbet ile şu ma'nâ üzerine delâlet vâzıh olsun için. Dahî bu ta'yîn lugat ehlinin [30^b] tarîkidir. Dahî e'amm ehass ile câ'iz olur.³ Evvelin⁴ câ'iz olduğu, Arapların "Sa'dânu nebtün."⁵ kavilleri gibi. Dahî ikinci[nin]⁶ câ'iz olduğu sâhib-i *Kâmûs*'un "Lehâ - lehven: La'ibe", kavli gibi. Dahî la'b, lehven bir nev'dir. Dahî kısım-ı sâni⁷ mu'arrefi tafsîl ile hakîkî murâd olunur. Evvelen âmmı sâniyen hâssı zikr ile senin "*el-insânu hayevânun nâtîkun*"⁸ kavlin gibi. Dahî hakîkînin ta'rifinde müsâvât şart kılındı müte'ahhirînin mezhebi üzere idi. Hakîkînin ta'rifî bâtıl olur cem'in yâhûd men'in ade-miyle. Dahî mütekaddimîn mezhebi üzere e'amm[i] ehass ile ta'rifî câ'iz gördüler. Ammâ evvel⁹ şol mevzi'dedir ki ta'rif ile ba'zı eşyâdan mu'arrefi temyîz murâd oluna; ba'zı eşyâya mu'arrefin iştibâhı [31^a] için. Nitekim sâmi' 'indinde dâ'ireye müselles müştebih olduğu vakitte dahî o dâ'ireden ancak müselles temyîz murâd olundukta "*el-müsellesü şeklün mudalla'un*"¹⁰ denilir.¹¹ Dahî ammâ sâni¹² şol mevzi'dedir ki ta'rif ile efrâd-ı meşhûrenin

1 "Hâze't-ta'rifü fâsidun. (Da'vâ) Li-enne hâze't-ta'rifü gayru mâni' in an ağyârî l-mu'arrefi, gayru câmi' in li-efrâdî l-mu'arrefi (Suğrâ) ve küllü ta'rifin hâzâ şe'nühü fe-fâsidun, (Kübrâ) fe-hâze't-ta'rifü fâsidun. (Netice)"

[Bu tarif hatalıdır. (iddiâ); çünkü tarif edilenin dışında olanları tanım dışına çıkaramamakta, tarif edilenin fertlerinin hepsini toplayamamaktadır (küçük öncül). Böyle olan her tarif hatalıdır (büyük öncül). Dolayısıyla bu tarif hatalıdır (sonuç). (Çev.)]

2 Ya'nî ta'rif-i lafzî.

3 Ya'nî asılları mürâdif, dahî mürekkebin müsavî olursa câ'iz...

4 Ta'rif bi'l-e'amm.

5 Sa'dân bir birkidir. (Çev.)

6 Ta'rif bi'l-ehass.

7 Ya'nî ta'rif-i hakîkî.

8 İnsan, düşünen canlıdır. (Çev.)

9 Ta'rif-i hakîkî e'amm ile câ'iz olduğu.

10 Üçgen, köşeli/kenarlı bir şekildir. (Çev.)

11 Mudalla', köşeli/kenarlı

12 Ta'rif-i hakîkî ehass ile câ'iz olduğu.

beyânı murad oluna. Vallâhu a'lem. Dahî ta'rîf sâhibi için vardır kübrâyı men' eylemek; istinâd edici olduğu halde¹: 'Tahkîk, murâd ba'zı eşyâdan mu'arrefi temyizdir. Yâhûd mu'arrefin efrâd-ı meşhûresini temyizdir.' Sen düşün, Allâhu Azimü's-şân senin üzerine açsın.²

Faslun fî beyân-i men'î's-suğrâ³

Bu fasl suğrâyı men' beyânındadır, takrîr-i sâbıkda. Sen bil tahkîk sâbık takrîrde suğrâ kazıyyeteyne⁴ münhall olur.⁵ Tahkîk o ta'rîfde sen ferd-i fülânî için gayr-ı câmi' dediğin [31^b] vakitte imdî ke-enne sen tahkîk ferd-i fülânî üzerine mu'arref⁶ sâdıık, dahî ta'rîf gayr-ı sâdııkdır, dedin. Dahî sen "tahkîk bu ta'rîf⁷ mâtde-i fülâniyyeden⁸ gayr-ı mâni'dir dediğin vakitte imdî ke-enne sen mezkûrun aksini dedin. Emr böyle olunca ta'rîf sâhibi için küllü vâhidi şu kazıyyeteynden men' vardır. Dahî şu men'in sened-i gâlibi mu'arref, yâhûd ta'rîf ile murâd tahrîrdir.⁹ İmdî sen bu tafsîl-i beyânı bildirsen ki Allâhu Azimü's-şân kolay eylesün senin üzerine.

Matlab fî takrîr-i'l-ibtâl

Bu fasl, sâlis¹⁰ ile ta'rîf[i] ibtâl beyânındadır.¹¹ Dahî takrîr-i ibtâl: "Tahkîk şu ta'rîf devri yâhûd teselsülü müstelzimdir, hâlbuki devr-i teselsül muhâldir, dahî her bir ta'rîf muhâli müstelzim ola, imdî [32^a] o ta'rîf fâsiddir." Dahî kübrâyı men' için bu makâmda mecâl yoktur. Belki istilzâm¹² men' olunur. Dahî men'in sened-i gâlibi ta'rîfi tahrîrdir.¹³ Yâhûd senedlenmiş olduğu hâlde

1 Senedlenmiş olduğu hâlde.

2 Feth eylesün.

3 Küçük önermenin men edilmesi hakkında. (Çev.)

4 Hamliyyeteyn.

5 Yayılır.

6 İnsan.

7 Ya'nî hayevânı ta'rîfde.

8 Ya'nî feres.

9 Ya'nî beyân.

10 Sâlisden murâd nakzdır, muhâl istilzâmıyla.

11 "Da' vâ; hâzâ ta'rîfun bâtilun. Suğrâ; li-enne hâzâ ta'rîfun mustelzimun li d-devri evî t-teselsuli. Kübrâ; ve küllü ta'rîfin mustelzimun li d-devri evî t-teselsuli fe-huve bâtilun. Netice; fe-hâzâ ta'rîfun bâtilun. Temmet."

[İddia: Bu geçersiz bir tanımdır. Küçük öncül: Çünkü bu tanım devri veya teselsülü gerektirmektedir. Büyük öncül: Devri veya teselsülü gerektiren her tanım geçersizdir. Sonuç: Bu tanım geçersizdir. (Çev.)]

12 İstilzâm demek suğrâ demektir.

13 Beyândır.

istihâlê¹ men' olunur. Şu devir yâ şu teselsül gayr-ı muhâldir demeklik ile. Dahî şu devr ile teselsülün muhâl olduğu bu ikisinin ilm-i kelâmı mahalleri olmadığı içündür.² Dahî şu icmâl bu makâmı sana kifâyet eder.

Dahî tahkîk-i şân sen bil³, gâhîce ta'rîf müntakız olur; bu, ta'rîf mu'arrefden âşikâre değildir demeklik ile, "nâr" ta'rîfin gibi. Tahkîk "nâr letâfetinde nefis[e] benzer bir şeydir" demekliğin ile ben derim dahî nefis nârdan gizlidir. Dahî ta'rîfin sıhhatinin şerâ'itinden ba'zıdır ta'rîfin mu'arrefden eclâ olmaklığı. Dahî emmâ ifrenka'û" gibi elfâz-ı garîbeyi isti'mâl edüb de [32^b] medlûl-i iltizâmî murâd etmek gibi, dahî 'ayn' gibi elfâz-ı müştereke isti'mâl yâhûd mecâz isti'mâldir; ma'nâ için karîne-i vâziha-i mu'ayyenesiz, imdî bu isti'mâl ta'rîfin hüsnünü giderir, sıhhatini gidermez, maksûd olan ma'nâ mu'arrefden âşikâre olduğu vakitte.

Matlab-ı iştehera enne nâkızat-ta'rîf

Bu fasl, müştahir oldu⁴ tahkîk ta'rîfi nâkız [olan kişi] **müstedil** [diye] ve o ta'rîfi müveccih [olan kişi] mâni' [diye meşhur oldu]. Dahî bu mâni'in ma'nâsı ta'rîf üzerine i'tirâz olmaz. İllâ da'vâ tarîki ile o ta'rîfin butlânı da'vâ olunur. Dahî şu da'vâ üzerine istidlâl senin o i'tirâzı bildiğinden içündür. Dahî şundan cevâb şu delîlin mukaddimâtını men' ile dir. Tahkîk sen keyfiyyet-i i'tirâzı bildin idi. İstidlâl ile ta'rîfin nâkız olmaklığı, sâhib-i ta'rîf şu ta'rîfin hadd yâhûd resm olduğunu iddi'â eylemediği [33^a] vakittedir. İmdî tahkîk o ta'rîf[in] hadd [olduğunu] iddi'â eylediği vakitte, imdî ke-enne sâhib-i ta'rîf, tahkîk, âmm ile hâss[in] bu ikisin[in de] ta'rîfde zâtiyyâtdan [olduğunu] iddi'â eyledi. Emr böyle olunca âmma cins, hâssa fasl tesmiye olundu. Dahî tahkîk o ta'rîfi resm iddi'â eylediği vakitte imdî ke-enne sâhib-i ta'rîf, tahkîk, âmm ile hâssın birini yâhûd ikisin birden ta'rîfde araziyyâtdan add eyledi. Emr böyle olunca i'tirâz câ'iz oldu âmm ile hâssın zâtiyyâtdan olmaklığını men' ile dahî âmm ile hâssın birini yâhûd ikisini birden araziyyâtdan olmaklığını men' ile. Bu makâmı men'in mevridi

1 İstihâlê demek kübrâ demektir.

2 Arapça'dan Osmanlıca'ya tercümede hata yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü yazmaya bakıldığında zaman çeviri şöyle olmalı: "Devr ile teselsülün muhâl olanının muhâl olmayanından beyânı ilm-i kelâmı olur." Bkz. Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3052, vr. 3a. (Çev.)

3 Va'lem

4 Mütercim, bölümün baş cümlesini başlık sandığı için ifade karmaşıklaştırmıştır. (Çev.)

da'vâyı zımniyyedir. Sen bil dahî şu mevrîdi men' olmadı; ancak zâtiyye[yi] veyâhûd araziyye[yi] isbât [33^b] ile olur. Dahî bu isbât güçtür denildiğinden içün tahkîk zâtîyi arazîden temyîz güçtür. Dahî sen bil tahkîk, zâtiyyâtıdan terkîb ma'nâsına haddin olmaklığı olmadı; ancak ehl-i mîzânın ve ânlara muvâfakat edenlerin¹ ıstılâhı oldu. Dahî ammâ ehl-i Arabiyye'nin ıstılâhında imdî o hadd efrâdını câmi' ağıyarını mâni' ta'rîftir. O ta'rîf de zâtiyyâtıdan yâhûd araziyyâtıdan olsun. İmdî "*yuhaddu bi-kezâ*"² diyen menni³ men'-i mezkûrdan def' eylemeklik vardır. "*Yuhaddu bi-kezâ*" kavlinde müstefâd olan hadd ile murâd ulûm-ı Arabiyye ehlinin ıstılâhıdır.

Bundan sonra sen bil tahkîk, lafz-ı men' şol şeydir ki şu risâlede hangi mekânda vâki' olduysa lafz-ı men' i'tirâzdır. İmdî lafz-ı men', taleb-i delîl ma'nâsına mülâbisdir. [34^a] Dahî mutlak taleb-i delîle nakz-ı tafsîlî dahî münâkaza tesmiye kılınır. Dahî gâhîce men'-i mezkûr lafzı isti'mâl olunur ba'zı kütüb-i âdâbda, mutlaka def' ma'nâsına o def' delîl talebinde olsun yâhûd ibtâl dahî istidlâl talebinde olsun. Bundan sonra tahkîk delîli taleb gâhîce hâlî olur senedi zikirden; "*lâ-nusellimu [mâ zekertehû]*"⁴ d⁵enildiği gibi yâhûd "*hûve memnû'un*"⁶ denilir dahî men' ziyâde olunmaz şu mikdâr üzerine dahî "*hâliyu's-sened*"⁷ olan men'e "**men'-i mücerred**" tesmiye kılınur. Dahî gâhîce men'-i mücerred sened ile zikr olunur. Dahî yakıncacıkta senedi tafsîl gelür tasdik bâbında. Dahî men'-i mücerred sahîhdir. Lâkin sened ile men'-i mücerred men'den kavîdir. Dahî âdâbiyyûn ıstılâhında sened zikr olunmaz⁸ [34^b] men'-i takviye içün. Dahî tafsîl kaydı olmaksızın nakz vâki' olsa imdî o nakz⁹ delîl ile şey'i ibtâldir ma'nâda.

1 Ya'nî bu fen ehli.

2 Şöyle tarif edilir. (Çev.)

3 Kimseyi, kişiyi.

4 Zikrettiğini kabul etmiyoruz. (Çev.)

5 Arapçasında, men' kalıplarından ما نسلّم لا نمنع هو ifadeleri yer almaktadır. Mütercim "la nusellimu ma zekertehû" ifadesini bölerek, iki kavrammış gibi çevirmiştir. Doğrusu "lâ nusellimu mâ zekertehû" şeklinde olmalıdır. Bu nedenle Osmanlıca metinde yer alan "senedini zikre eylemedim" ifadesi çıkarılmıştır. (Çev.)

6 Bu men edilmiştir. (Çev.)

7 Senetsiz. (Çev.)

8 Mütercim; *Veledîyye*'nin Arapça metninde "*mâ yüzkeru li-takviyeti'l-men'i*" şeklinde tanımlanan "sened" in bu tanımındaki "mâ" harfini "nâfiye (olumsuz)" olarak anlamış ve buna göre çevirmiştir. Hem bağlam hem de Arapça grameri açısından buradaki "mâ" harfi "mevsûle" dir ve "ellezî" manasına kullanılmıştır. Böylece doğru mana şöyle olmalıdır: "Münâzara âlimlerinin görüşüne göre senet, men'i takviye için zikredilir." (Çev.)

9 Buna nakz-ı icmâlî tesmiye olundu.

ÜÇ BÂBDAN BÂB-I SÂNÎ

Taksîmin Ahvâli beyânındadır

Dahî o taksîm ya küllîyi cüz'ıyyâtına taksîmdir. Ya küllü eczâsına taksîmdir. Dahî küllî ile külle **maksim**, dahî “**mevridü'l-kısmet**” tesmiye olunur. Dahî cüz'ıyyât ile eczâya **aksâm** tesmiye olunur. Dahî her bir kısım, kısım-ı âhara nisbetle **kasîm**dir.¹ Dahî şol bir kasîm ki maksimde dâhil oldu hâl-buki esnâ-yı taksîmde zikr olunmadı âna “**vâsıta beyne'l-aksâm**”² tesmiye olundu. Dahî taksîmin sıhhatinin şartı cem³, dahî men'dir.⁴ Dahî şart-ı evvele⁵ **hasr** tesmiye olundu. Dahî hasrın ma'nâsı: maksimde dâhil olan şey'in ba'zının zikri taksîmde [35^a] terk olunmaz.⁶ Dahî ikinci⁷ ma'nâsı mâdem ki maksimde dâhil olmayub, taksîmde de zikr olunmaz. Dahî bu taksîmin şerâ'itinden ba'zıdır, aksâmın tebâyün[ü].⁸

Bu fasl küllîyi taksîmdir cüz'ıyyâtına

Dahî şu taksîmin ma'nâsı maksime kuyûd zammıdır. İmdî sarîhen aksâmde tahkîk maksim zikr olunur. Senin “*el-insânü⁹ immâ insânun ebyazu¹⁰* ve *immâ insânun esvedu¹¹*” kavlin gibi.¹² Dahî gâhîce aksâmın mefhûmunda dâhil olur. Senin “*el-kelimetu immâ ismun ev fi'lun ev harfun¹³*” kavlin gibi.

1 Ya'nî zıddıdır.

2 Kısımlar arasında vasıta.

3 Efrâdını.

4 Ağyârını.

5 O efrâdını câmi' olan.

6 Küllînin cüz'ıyyâta.

7 Şart-ı sâni, ağyârını mâni' olan.

8 Muğâyir. Şerhten: Bazı fazl sahipleri, tebâyün yerine tehalûf demişlerdir. Bunun açıklamasını diğer bazı fazl sahipleri şöyle yapmıştır: Taksim, hakiki munfasıla da olabilir, maniatu'l-huluv munfasıla da olabilir. Eğer 'mütebayin' denirse bu taksim dışarıda kalır. Ancak her iki takdirde 'maniatu'l-cem' olacak şekilde kurulan bir taksim' müşkili doğmaktadır. Bunun cevabı ise maniatu'l-cem yoluyla taksimin caiz olmadığıdır. Çünkü taksimden amaç, tüm kısımların zaptıdır ve bu maniatu'l-cem ile olmaz. Şerhten tasarruf ile. Bkz. *Şerhu Risâleti'l-Velediyye*, Halil b. Muhammed el-Konevî el-Akvirânî, Süleymaniye Ktp., Mehmed Asım Bey, nr. 545, vr. 25b. (Çev.)

9 Küllî-yi hakîkî; dahî küllî-yi izâfî üzerine sâdık olur.

10 Kısım-ı evvel.

11 Kısım-ı sâni.

12 İnsan ya beyaz insandır, ya siyah insandır. (Çev.)

13 Kelime, ya isimdir ya fiildir ya da harftir. (Çev.)

Dahî gâhice maksim hazf olunur da dahî maksim-i mahzûf murâddır.¹ Senin *“el-insânu² immâ ebyazu ev esvedu³”* kavlin gibi.

Bundan sonra tahkîk şu taksîm ya **aklî**dir, dahî ya **istikrâ'**idir. Dahî evvel⁴ [35^b] şol bir şeydir ki kısım-ı âhar[ı] o taksîmde akıl tecvîz eylemeye. Dahî nefyle isbât beyninde terdîd⁵ ile o taksîmde aksâm zikr olunur. Senin *“el-mâ'lûmu immâ mevcûdun ev lâ⁶”* kavlin gibi. Dahî ikinci⁷ şu bir şeydir ki kısım-ı âhar[ı] o taksîmde akl tecvîz eyleye. Lâkin istikrâ'⁸ ile o şey biline, taksîmde zikr olundu. Senin *“el-unsuru immâ arzun ev mâ'un ev hevâ'un ev nârun⁹”* kavlin gibi. Dahî taksîm-i istikrâ'¹⁰nin hakkı, isbât ile nefy beyninde o taksîmde tereddüd eylememekliktir. Lâkin gâhice hasr-ı aklî sûretinde zikr olunur terdîd ile, gene hasr-ı aklî gibice ba'zı aksâm elbette mürsel olur.¹⁰ **Dahî**¹¹ irsâlin ma'nâsı kısmın mefhûmu e'amm olmaktadır. Şol kısımda[n] ki **istikrâ'** buluna, ve istikrâ' [36^a] üzerine mefhûm-ı kısım sâdık ola. Dahî bu umûmun ma'nâsı¹² şu mefhûmun sıdkını akl tecvîz eylemekliktir, şol bulunan şey'in¹³ gayrı üzerine senin *“el-unsuru immâ arzun ev lâ¹⁴”* kavlin misilli. Dahî ikinci *“immâ mâ'un ev lâ¹⁵”*, dahî üçüncü *“immâ hevâ'un ev lâ¹⁶”*, dahî bu *“ev lâ¹⁷”* nârdır. İmdî kısım-ı ahîr mürseldir demektir ki bi-hasebi'l-akl o mefhûm nâra münhasır olmaz.¹⁵ Belki bi-hasebi'l-istikrâ' münhasır olur.

1 Kuyûd-ı mezkûreden kaydın her biriyle.

2 Kuyûd-ı mahzûf burada insândır.

3 İnsan ya beyazdır, ya siyah. (Çev.)

4 Taksîm-i aklî.

5 Şekk.

6 Bilinen bir şey ya mevcuttur, ya da değildir. (Çev.)

7 Taksîm-i istikrâ'î.

8 Aramak.

9 Unsur ya toprak, ya su, ya hava ya da ateştir. (Çev.)

10 Şerhten: Bazısının mürsel olmasının anlamı, mürsel olan kısmın mefhûmunun, tam tettebbu/istikra ile bulunan kısmın mefhûmunun sadık olduğu şeylerden mutlak olarak daha genel olmasıdır. Bkz. *Şerhu Risâleti'l-Velediyye*, Mustafa b. Halil el-Edremidi, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120, vr. 28a. (Çev.)

11 Ba'zı kısmın mürsel olması ma'nâsı.

12 Kısmın mefhûmunun e'ammının ma'nâsı.

13 Ferd.

14 Unsur ya topraktır ya da değildir. Unsur ya sudur ya da değildir. Unsur ya havadır ya da değildir. (Çev.)

15 Şerhten: Zira akıl, kısım-ı mürselin ateşten başka bir şey, örneğin gök, ışık olmasını tecviz eyler. Bkz. *Şerhu Risâleti'l-Velediyye*, Mustafa b. Halil el-Edremidi, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120, vr. 28a. (Çev.)

Faslun fi'l-i'tirâz:**Bu fasl i'tirâz beyânındadır taksîm hasr üzerine**

İmdî o taksîm aklî olduysa sâ'il o aklîyi nakz eder, akıl tecvîz eylediği kısım-ı âharın vücuduyla. Dahî o taksîm **istikrâ'** olduysa sâ'il o istikrâ'ı nakz eder, "kısım-ı âharın vücûdu fi'l-vâki' mütehakkıktır" demeklik ile. Dahî gâhice sâ'il¹ zann [36^b] eder, nefyle isbât beyninde taksîm-i istikrâ'de müredded² olur da taksîm-i aklî zann eder. İmdî o sâ'il der: Tahkîk şu taksîm-i aklî bâtıldır, kısım-ı âhar[ı] aklın tecvîzinden için. Nitekim bizim zikr eylediğimiz taksîm-i unsurda sâ'il ke-enne der oldu: İmdî tahkîk kısım-ı ahîrde nâra münhasır olmaz.

Zîrâ bi-hasebi'l-akl, tahkîk nâra dahî nârın gayriye münkasım olması câ'izdir. İmdî o kâsimden icâb eder ki tahkîk-i kısmet istikrâ'ıyyedir.³ Dahî şol kısımdaki senin onda⁴ câ'iz gördüğün mütehakkık fi'l-vâki'⁵ değildir. Hâlbuki taksîm-i istikrâ'î bâtıl olmaz, illâ vâki'de kısım-ı âharın vücûduyla bâtıl olur. İmdî sâ'il; taksîm-i aklî ile istikrâ'ının birini ibtâl eylediği vakitte adem-i hasr ile⁶ emr böyle olunca tahkîk o ibtâlden⁷ kâsim⁸ maksimi tahrîriyle⁹ mücâb¹⁰ [37^a] olur. Ben; kâsim ile murâd tahrîr-i maksim kasd ederim. Vâsitaya¹¹ şâmil olmayan ma'nâyı.¹²

Bu fasl, tahkîk-i taksîmin nakzını beyân eder. Tahkîk o taksîmde şey'in kısmı o şey'e vâki'de¹³ kasîm¹⁴ olmaklık lâzım gelür demeklik ile. Dahî şu lüzûm¹⁵ ba'zı kısım âhardan e'amm¹⁶ olduğu vakittedir. Nitekim senin "**el-cismu immâ hayevânun ev nâmin**"¹⁷ dediğin vakitte imdî "hayevân" vâki'de

1 Taksîm üzerine mu'teriz olan.

2 Şekk.

3 Akliyye değildir.

4 Ya'nî o kısımda.

5 Vâki'a mutâbık gelür.

6 "Hasr yoktur" demeklik ile.

7 İ'tirâzdan, bahisden.

8 Sâ'il.

9 Beyânıyla.

10 Vâcib. Mütercim "mücâbı" vacip olarak çevirmiş doğrusu "cevap" olmalıdır. (Çev.)

11 Bi'l-imekân yâhûd bi'l-fi'il.

12 "Ben, kâsimin maksimden, vâsitaya şâmil olmayan bir mana murad etmesini kastediyorum." (Çev.)

13 Ya'nî nefsi'l-emrde.

14 Zıd-ı mübayin

15 Yâhûd şu şâbit olan nakz.

16 Mutlakâ misâl karinesiyle.

17 Cisim ya canlıdır ya da büyüyücüdür. (Çev.)

nâmîden¹ bir kısımdır. Dahî gâhîce şu taksîm² “nâmî”ye kasîm kılınur. Dahî bu taksimde³ tahrîr ile müstenid olduğum hâlde lüzûm-ı mezkûru men’i icâb eder. [Tahrirde şöyle denir:] Ben bu nâmî ile hayevânın gayrısı murâd eylemeklik kasd ederim.

Dahî tahkîk şart-ı sâninin intifâ’iyle şu taksîm nakz olur. Şân-ı kelâm o nakza şey’in kasîmî vâkî’de [37^b] o şeyde kısım olmaklık lâzım olur. Dahî şu lüzûm maksim için aksâmın ba’zısına mübâyin⁴ olduğu vakittedir.⁵ Nitekim sen “*el-insânu immâ feresun ev zenciyyun*”⁶ dediğin vakitte imdî feres insan için kasîmdir. [Çünkü] İnsan ile feres⁷ hayevândan kısımlardır. Dahî tahkîk şu taksîm[de] feres[i insan] için kasîm kılmak vardır.⁸

Dahî gâhîce şu taksîm nakz olur maksimden tahkîk kısım-ı e’ammıdır,⁹ demeklik ile. Nitekim sen “*el-insanu immâ ebyazu ev esvedu*”¹⁰ dediğin vakitte imdî i’tirâz-ı mezkûrdan suğrâyı men’-i mücerred ile yâhûd istinâd ile mücâb olu[nu]r: Dahî tahkîk maksim aksâmda i’tibâr olunur.¹¹

Dahî gâhîce şu taksîm nakz olur; “*taksîmu’ş-şey’i ilâ nefsihi*”¹² lâzım geldiğinden için. Dahî nefsin gayrıya [38^a] olduğundan için.¹³ Dahî şu nakz aksâmın¹⁴ ba’zısı maksime müsâvî olduğu vakittedir; insanı, beşere¹⁵ dahî zenciye¹⁶ taksîmin gibi.

1 Büyüyücü.

2 Cisim taksîmi.

3 İ’tirâz-ı mezkûr[dan].

4 Muğâyirdir.

5 Şerhten: Bu nakzın menşei, kısmın mutlak olarak maksimden daha hususiliğinin müntefi olmasıdır. Zira bu taksimin sıhhati için bir şarttır. Bkz. *Şerhu Risâleti’l-Velediyye*, Mustafa b. Halil el-Edremidî, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120, vr. 31a. (Çev.)

6 İnsan ya attır ya da zencidir. (Çev.)

7 At.

8 Yani insan ile feres yekdiğerine kasim olduğu halde bu taksimde feres insanın kısmı kılınmıştır. (Çev.)

9 Yani kısım maksimden eamm olduğunda taksim nakz olur. (Çev.)

10 İnsan ya beyazdır ya siyahtır. (Çev.)

11 Şerhten: Nakza bu cevabın örnek üzerinden takriri şöyledir: ‘İnsan, ya beyaz insandır ya siyah insandır.’ Bu durumda iki kısım maksimden ehass olur. *Şerhu Risâleti’l-Velediyye*, Halil b. Muhammed el-Konevî el-Akvirânî, Süleymaniye Ktp., Mehmed Asım Bey, nr. 545, vr. 29a. Şerhten: Yani maksim, zikredilen her bir kısımda muteberdir. Buradan ortaya çıkar ki, bu nakzın menşei, maksimin aksamda muteber olduğundan gafil olmak veya gafilmiş gibi davranmaktır. Bkz. *Şerhu Risâleti’l-Velediyye*, Mustafa b. Halil el-Edremidî, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120, vr. 32a. (Çev.)

12 Bir şeyin kendine taksîmi. (Çev.)

13 Bu kısım Arapçadan takip edilen dört kaynağın dördünde de Saçaklızade metninde yok. Bu kaynaklardan ikisinde şarih tarafından şerh kısmına ‘ve ilâ gayrihi’ eklenmiş ve ardından Saçaklızade’nin bu kısma yer vermemesinin sebebi açıklanmış. (Çev.)

14 Taksimde aksâm-ı mezkûrenin.

15 Kısım-ı mürâdif.

16 Kısım-ı ehass.

Bu fasl¹ tahkîk taksîmi nakz² eder, tahkîk taksîm[in] aksâm[inın]³ tesâduku sebebiyle. Tesâduk-ı aksâm demek şey'-i vâhid üzerine aksâmın sıdkıdır. Dahî şu nakz yâhûd şu tesâduk o sıdkın küllî aksâm[ı] beyninde yâhûd ba'zı aksâm beyninde umûm min vechdir.⁴

Nitekîm biz “el-hayevânu immâ insanun ve immâ ebyazu⁵” dediğimiz vakitte, bu “insan” ile “ebyaz” insan-ı ebyaz üzerine sâdık olur. *Metâli* ‘Şerhi’nde Kutb-ı Râzî⁶ dedi: “aksâm beyninde temâyüz[dür]⁷, taksîmden maksûd”. Ben derim kutbun kasdı, cemî'-i aksâm beyninde temâyüz[dür] tebâyünden⁸ maksûd, mutlakâ tesâduktur.⁹ Bu tesâduk [38^b] olmadı, ancak bâtıl oldu -tesâduk sebebiyle- taksîm-i hakîkî. Fi'l-vâkî eşyâ'-i mütemâyizede dahî taksîm-i hakîkî maksim kılınur.¹⁰ Tesâduğun dahî taksîm-i i'tibâriyye zararı yoktur. Dahî taksîm-i i'tibârî, aklın mefhûmât-ı mütebâyine-i mütemâyize olan küllîyi taksimdir, her kaçan o mefhûmât fi'l-vâkî mütesâdık olursa da; küllîyi aksâm-ı hamseye¹¹ taksîmin gibi. Nitekim Fenârî'nin beyânı gibi, “mülevvende¹² mütesâdık olan aksâm ile bile.¹³ İmdî tahkîk bu taksîm üzerine sâ'il i'tirâz¹⁴ eder, bu taksîm bâtıldır demeklik ile [ve dahî] bu taksîmin bâtıl olması tesâduk-ı aksâm içündür. İmdî icâb eder, i'tirâzdan kübrâyı men'le taksîme müstenid olduğu halde temâyüz-i aksâmda mefhûm¹⁵ hasebi sebebiyle. O i'tibârda taksîm i'tibârîdir, demeklik kifâyet eder. Dahî o taksîmi i'tibârîye tesâduk zarar vermez. Ben derim şey'-i vâhid [39^a]

1 Fasl kad yankuzu bihi't-taksîm.

2 Taksîmü'l-küllî ilâ cüz'ıyyâtıhi yâhûd taksîmü'l-küllî ilâ eczâ'ihî mutlakın beraber oldu nakzda.

3 Küllü olsun yâhûd ba'zı olsun.

4 Vechden ya'nî bir alây sıfattan için âmmdır.

5 Canlı ya insandır ya da beyazdır. (Çev.)

6 Mütercim nüshada sehven Şirâzî şeklinde yazmıştır. *Veledîyye*'nin Arapça metninde er-Râzî şeklindedir. Zaten, *Metâli* 'şerhi Kutbüddîn er-Râzî'ye aittir. (Çev.)

7 Ayırmak, mezk etmek.

8 Muğâyir, ya'nî ayrı ayrı.

9 Tebâyünün hilâfı.

10 Taksîm-i hakîkide maksim [ister küllî olsun ister küll] fi'l-vakî mütemâyiz olan eşya kılınır [yani maksim cüz'ilere veya cüzlere taksim edilir. Bkz. *Şerhu Risâleti'l-Veledîyye*, Mustafa b. Halil el-Edremidî, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120, vr. 32b. (Çev.)

11 Aksâm-ı hamse: nev', cins, fasl, araz-ı âmm, araz-ı hâssa.

12 Mülevven; esved, ebyaz, ahmer, asfer.

13 Fenârî'nin tek bir şeyin hem cins, hem fasıl, hem tür, hem hassa hem de araz-ı amm olabileceğine dair örneği 'mülevven' dir. (Çev.)

14 Bahs.

15 Bi-hasebi'l-mefhûm ancak.

“*zâlikeş-şey*”¹ i mefhûmât-ı mütehâlifeye ittisâfı i'tibârıyla eşyâ'-i müte'addide i'tibâr olunur, imdî aksâm-ı müte'addide şey'-i vâhid dâhil olur. Dahî [sizler] keyfiyyet-i tesâduku bilirsiniz. Dahî her kaçan şu bahsi tahrîr¹ etmekliğim himmetimin za'fı zamânı olmayaydı sizler için ben beyân yönünden ziyâde ederdim. Allâhu Azimüş-şân sizlere hidâyet ve tevfiğ eylesün.

Faslun fî taksîmi'l-küllî ilâ eczâihi:

Bu fasl küllü eczâsına taksîm beyânındadır

Dahî bu taksîm maksimin mâhiyetini tahsildir, maksîmin eczâsı zikr ile. İmdî maksimde bu taksîm için zamm-ı kuyûd olmadı. Dahî taksîmin şartı hasırdır, dahî tebâyün-i² aksâmdır, dahî maksimde her bir kısma duhul[ü]dür. Ma'cûnu bala ve çörek otuna taksîmin gibi. Dahî i'tirâz³ çıkarıldı şu taksîm üzerine dahî [39^b] taksîm def' üzerine çıkarıldı.⁴

Bu faslı sen bil tahkîk-i murâd ma'nâyı tahrîrden⁵[şudur:] lafızdan zâhir⁶ olmayan ma'nâ[yı] murâddır. Âmmdan hâssı murâdın gibi, mukâbele⁷ karînesi sebebiyle. Lâkin ilm-i beyânda mecâz[ı] irâde sahîh olmaz, alâka-i mu'tebere-i mezkûresiz. İmdî meselâ, “kitâb” deyip de “feres” murâd olunmaz. Dahî ammâ karîne-i mâni'a, irâde-i hakîkiyyeden muharrir mâni' olduğu vakitte vâcib olmaz. Zîrâ mâni'e cevâz kifâyet eder. Dahî karîne-i mâni'a da şart kılınmadı, ancak kat'-ı cezm için şart kılındı, ma'nâ-yı mecâzî sebebiyle, o ma'nâ-yı mecâzînin tecvîzi [için] değil.

1 Beyân.

2 Teğâyür.

3 Bahs.

4 Doğrusu: Şu taksîm üzerine olan i'tirâz ve i'tirâzın def'ini [benzer sabıkından yola çıkarak] sen istihrac et! (Çev.)

5 Ya'nî beyândan.

6 Âşikâre.

7 Âmmın zıddı hâss, hâssın zıddı âmmdır.

ÜÇ BÂBDAN BÂB-I SÂLİS

Tasdîk beyânındadır

Dahî tasdîk ma'nasında olan mürekkebât-ı nâkîsa beyânındadır. Sen bil tahkîk âhâddan bir ehad o tasdîk için da'vâ, dahî müdde'â eyleyüb dediği vakitte dahî o [40^a] tasdîkin kâ'ili¹ mu'allildir. Tahkîk o mu'allilin hakkı da'vâ üzerine ta'lildir.² İmdî eğer o da'vâ³ bir delîle makrûn⁴ olmazsa dahî o da'vâ **bedîhî celî**⁵ olmazsa imdî sâ'il için o da'vâ men' eylemeklik vardır. Dahî men'in ma'nâsı da'vâ üzerine delîli talebdir.⁶ Dahî eğer o da'vâ⁷ bedîhî celî olursa bedîhîyi men' sahîh olmaz. Dahî bu men'e **mükâbere** tesmiye olunur. Dahî eğer o da'vâ delîle makrûn⁸ olursa imdî bu takdîrce sâ'il için üç vazîfe vardır. Evvelki **men'**, ikinci **mu'âraza**, üçüncü **nakz**dır. İmdî bu makâmda üç makâle vardır.

Makâle-i ûlâ: Men' beyânındadır

Sen bil tahkîk sâ'il için mukaddime-i delîli men' vardır, mu'allil o mukaddime üzerine istidlâl eylemediği vakitte; dahî o mukaddime bedîhî celî⁹ olmazsa. [40^b] Dahî o da'vâdan müdde'âyı bu takdirce men' sahîh olmaz.¹⁰ Niçin? Zîrâ men' delîli talebdir. Dahî matlûb hâsıl olmaz,¹¹ illâ da'vânın delîlinin mukaddimâtından bir şey'i men' murâd eylemeklik ile hâsıl olur. Dahî şu mecâz nisbattedir.¹² Dahî bizler ba'zı ulemâdan görürüz; [hasım nezdinde müsellemlen olmayan bir delil ile delillendirilmiş olan]¹³ müdde'â-

1 Ya'nî deycisi.

2 İllettir.

3 Tasdîk.

4 Yakın.

5 Ziyâde âşikâre.

6 İstemektir.

7 Tasdîk.

8 Yakın.

9 Ya'nî ziyâde âşikâre.

10 Delîle makrûn olduğu hinde.

11 Matlûb ile delîli talebde men' hâsıl olduğu vakitte.[Şerhlerden okuyup derleyebildiğim kadarıyla bu kısım şöyle olmalı: Dahî [o halde müdellel] müddeayı men' sahîh olmaz. Niçin? Çünkü men', delîli talebdir ve [müdellel müddeada] matlûb hâsıldır. [Bu durumda sail, hâsılın tahassulunu istemiş olur. (Çev.)]

12 Dahî men'-i mecâz-ı akli, dahî men'-i mecâz-ı hükmî ve gayrihim tesmiye olunur. [Yani müdellel müddeaya men' yöneltilirse bu 'nisbette mecâzdır'. (Çev.)]

13 Bkz. *Şerhu Risâleti'l-Velediyye*, Mustafa b. Halil el-Edremidî, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120, vr. 40a.

yı müdelleli men‘ evvelen sened ile sonra mukaddime-i mu‘ayyeneyi men‘ müddei‘ yâhûd mu‘allilin delîlinin mukaddimâtıyla müdde‘â-yı müdellelin mukaddimâtında.¹

Bu fasl men‘in aksâmı beyânındadır²

Men‘ ya mücerredir³ senedden⁴, yâhûd men‘ senede makrûndur.⁵ Dahî sened şol bir kelâmdır ki mâni‘ o kelâmı zikr eyledi, tahkîk sened, mâni‘-i memnû‘un nakîzini istilzâm eder, zu‘münden⁶ için. Dahî kifâyet eder o senede istinâd ile aklen o senedin cevâzında.⁷

Emr böyle olunca gâhîce sened, tecvîz tarîki üzerine zikr olunur da [41^a] “biz bunu teslîm etmeyiz” denildiği gibi. Tahkîk bu şebah⁸ insan olmadı.⁹ Neden için bu şebahın¹⁰ nâtık olması câ’iz olmaz.¹¹ Dahî kat‘-ı tarîki üzerine gâhîce sened zikr olunur da “keyfe” denildiği gibi; “hâlbuki o şebah nâtıktır”. Şol bir şey ki sahîh olmadı ancak senin zikr eylediğin şey sahîh oldu. Her kaçan o şebah¹² gayr-ı nâtık olursa, hâlbuki gayr-ı nâtık olmadı,¹³ Dahî vaktâki senedde kifâyet eder, mutlakâ cevâz; sened ile bile men‘in sıhhatine tevakkuf etmez, senedin isbâtı üzerine şol bir sened ki kat‘ tarîki üzerine

1 Burası şöyle olmalı: Müddeanın delilinin mukaddimatından muayyen bir mukaddimeyi men ile. (Çev.)

2 Fasl-ı el-Men‘u immâ Mücerredün.

3 Soyulmuş.

4 Delîl.

5 Yakındır.

6 Zann.

7 Dahî kifâyet eder o sened ile istinâdda, aklen o senedin cevâzı. (Çev.)

8 Karaltı.

9 “Da‘ vâ: haze‘ş-şebahu leyse bi-dâhikin. Suğrâ: li-ennehû leyse bi-insânin. Kübrâ: ve kullun leyse bi-insânin fe-huve leyse bi-dâhikin. Netice: fe-haze‘ş-şebahu leyse bi-dâhikin. Temmet.”

[İddia: Bu karaltı gülücü değildir. Küçük öncül: Çünkü o (karaltı), insan değildir. Büyük öncül: İnsan olmayan her şey gülücü değildir. Sonuç: Bu karaltı gülücü değildir. (Çev.)]

10 “Da‘ vâ: haze‘ş-şebahu leyse bi-insânin. Suğrâ: li-ennehû yemşi alâ erba‘in. Kübrâ: ve kullun yemşi alâ erba‘in fe-huve leyse bi-insânin. Netice: haze‘ş-şebahu leyse bi-insânin. Temmet.”

[İddia: Bu karaltı insan değildir. Küçük öncül: Çünkü o (karaltı), dört ayak üzerinde yürümektedir. Büyük öncül: Dört ayak üzerinde yürüyen her şey insan değildir. Sonuç: Bu karaltı insan değildir. (Çev.)]

11 Demek istediği şudur: Bazen sened tecvîz tariki üzerine zikrolunur. [Örnek: Da‘vâ:] Bu şebah/karaltı insan değildir. [Suğrâ: Çünkü dört ayak üzerinde yürümektedir.] Men‘: Biz bunu teslim etmeyiz. Senedi: Çünkü, natık olması neden caiz olmasın?! (Çev.)

12 “Haze‘ş-şebahu hayevânun li-ennehû leyse bi-nâtikin, ve kullun leyse bi-nâtikin fe-huve hayevânun, haze‘ş-şebahu hayevânun.”

[Bu karaltı canlıdır. Çünkü nâtık değildir. Nâtık olmayan her şey canlıdır. Bu karaltı canlıdır. (Çev.)]

13 [Ya da şöyle denilmesi gibi: Zikrelediğin şey sahîh olmaz; ancak] her kaçan o şebah gayr-ı nâtık olursa [sahîh olur]. Hâlbuki gayr-ı nâtık olmadı. (Çev.)

zıkr olundu.¹ Dahî tesmiye kılındı şol bir men'e ki o men'in senedinde mukaddime-i memnû'anın mebnâsı beyânda. Tahkîk o men' için hall olan sûret-i sâlisdir o sened.² Dahî hall³[in asıl manası], [41^b] galatın menşe'ini beyândır. Hallin vukû'u çoktur, nakz-ı icmâlîden sonra. Dahî yakıncacıkta⁴ nakz-ı icmâlî bilinür.

Bu fasl mu'allil üzerine vâcib⁵ olanı beyândır⁶

Sâ'ilin men'[i] 'inde mu'allilin müdde'ası[nı ki]⁷ gayr-ı müdellel ola. Yâhûd müdde'ânın delilinin mukaddimesini şol şeylik isbâtına o şey'i sâ'il men' eyledi. Niçin? Zîrâ bu isbâtda mâni' matlûbdur.⁸ Dahî bu isbât da iki nev'dir. İki nev'den biri⁹ memnû'[u] netice versin için [bir] delîl zikirdir. Dahî iki nev'den biri¹⁰ sened-i müsâvîyi men' için ibtâldir. Zîrâ sened-i müsâvîyi ibtâl memnû'un nakîzini ibtâl eder. Emr böyle olunca o memnû'un aynı istihâle için sâbit olur da nakîzeyn mürtefi' [42^a] olur.¹¹ Dahî şu butlânın beyânı: Tahkîk men' için senedin müsâvâtının ma'nâsı dahî men'den senedin ehassiyeti[nin manası]: senedin müsâvî¹² olmasıdır nakîzin memnû'u için dahî memnû'un nakîzinden senedin ehassiyetidir.¹³ Dahî sened, ihtimâl-i aklî ile beş kısımdır. (1) Müsâvî, (2) mutlak ehass, (3) mutlak e'amm, (4) e'amm min vech, (5) tebâyün. Dahî biz bu aksâmın her birerini temsîl edelim. Dahî biz *"Haze' ş-şebahu leyse bi-dâhikin li-ennehû leyse bi-*

1 Şerhten: Senedin ale'l-ıtlak sıhhati için aklen cevazı kifayet edip nefsül-emrde tahakkuku şart olmadığından dolayı, men'in sıhhati de kendisiyle beraber zikredilen senedin kat' tarihiyle isbatına tevakkuf etmez. Bkz. *Şerhu Risâleti'l-Velediyye*, Mustafa b. Halil el-Edremidî, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120, vr. 41a. (Çev.)

2 Dahî tesmiye kılındı o men' 'hall' ki o men'in senedi suret-i sâlisdir] Çünkü o men'de, men' edilen mukaddimenin mebnâsını beyân vardır. Bkz. *Şerhu Risâleti'l-Velediyye*, Hüseyin b. Âmidî, Süleymaniye Ktp., Atıf Efendi, nr. 2412, vr. 22b; *Şerhu Risâleti'l-Velediyye*, Mustafa b. Halil el-Edremidî, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120, vr. 41b.

3 Sehih eseri nüshada ardarda iki tane "hall" yazıldığı tespit edilmiştir. Biz karışıklığa sebep vermemek için bir tanesini çevirdik. (Çev.)

4 Makâle-i sâniye bahsinde.

5 Vâcib-i örfî

6 Fasl-ı *el-vâcibu ale'l-mu'allili*.

7 Nazârî olsun, bedihî olsun.

8 "Sâ'ilin, mu'allilin gayr-ı müdellel müddeasını ya da delilinin mukaddimesini men' etmesi durumunda mu'allilin yapması gereken mâni'in men ettiği şeyi isbât eylemektir. Niçin? Çünkü bu isbât mâni'in matlûbudur."

9 İsbât bi'z-zât.

10 İbtâl bi'l-vâsıta.

11 Nakîzeynin mürtefi' olmasının muhâl olması sebebiyle o memnû'un aynı sâbit olur. (Çev.)

12 Berâber.

13 Hâss olmasıdır.

*insânin*¹ dediğimiz vakitte imdî sâ'il tahkîk bu karaltı insan olmadığına "lâ-nüsellim" der. Neden için bu şebahın nâtık olmaklığı câ'iz olmaz? İmdî bu sened nakîzin memnû'ü için sened-i müsâvidir.² Dahî memnû'un nakîzi [42^b] olan: "şebah, insandır". Dahî sâ'il "*lime lâ-yecûzu en yekûne zenciyyen*"³ dedikte imdî bu şebah ehass-ı mutlaklıdır. Dahî sâ'il "*lime lâ-yecûzu en yekûne hayevânen*"⁴ dedikte imdî bu şebah e'amm-ı mutlaklıdır. Dahî sâ'il "*lime lâ-yecûzu en yekûne ebyaza*"⁵ dedikte imdî bu şebah e'amm min vechdir. Dahî sâ'il "*lime lâ-yecûzu en yekûne haceran*"⁶ dedikte imdî bu şebah mübâyindir.⁷ Dahî mübâyin dahî e'amm-ı min vech; bu ikisinde istinâd câ'iz olmaz. Dahî mu'allile nef' vermez; mübâyin ile e'amm min vechin ibtâlî, sâ'il her kaçan bu ikisinde müstenid de olursa. Dahî müsâvî, dahî ehass-ı mutlak bu ikisinde istinâd câiz olur. Lâkin mu'allile nef' vermez ehassın ibtâlî; belki müsâviyi ibtâl mu'allile nef' [43^a] verir. Dahî eamm-ı mutlakta imdî istinâd câ'iz olmaz. Lâkin e'amm-ı mutlakı ibtâl mu'allile nef' verir, her kaçan sâ'il o e'amm-ı mutlaka müstenid de olursa. Dahî sen bil tahkîk memnû', her kaçan o memnû' mu'allilin delîlinin mukaddimesi olursa imdî mu'allil için vazîfe-i uhrâ vardır o memnû'dan tehallus için; dahî bu vazîfe-i uhrâ: delîl-i âhar ile müdde'âyı isbâtıdır. Dahî işte şu ifhâmdır⁸ min vechin.

İmdî sen bil, bu fasl;⁹ dahî mu'allil[in] isbât[i] indinde mu'allilin müdde'âsı[nı] yâhûd memnû'un mukaddimesi¹⁰ delîl ile yâhûd sened[i] ibtâl[i] hakkında]dır. Sâ'il için men' eylemeklik vardır, eşyâdan bir şey'i [ki o şey] delîlin mukaddimâtıyla, yâhûd [43^b] ibtâldir, eğer mukaddime bedîhî celî olmasa. İmdî sâ'il men' olduğu vakitte o men' getirir tafsîl-i sâbıkı.¹¹

1 Bu karaltı gülücü değildir, çünkü bu insan değildir. (Çev.)

2 Ya'nî evvelki taksim.

3 Zenci olması niçin mümkün olmasın? (Çev.)

4 Canlı olması niçin mümkün olmasın? (Çev.)

5 Beyaz olması niçin mümkün olmasın? (Çev.)

6 Taş olması niçin mümkün olmasın? (Çev.)

7 Muhâlif.

8 Acz, ilzâm.

9 Fasl-ı ve 'inde isbâti'l-mu'allili.

10 Şerhlere göre "delîlin mukaddimesi[ni]" olmalı. Bkz. *Şerhu Risâleti'l-Velediyye*, Mustafa b. Halil el-Edremidi, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120, vr. 47b. (Çev.)

11 Tafsîl-i sabıkın ne olduğuda dair, şerhten tasarruf ile: Muallilin sailin men ettiği şeyi zikredilen yollardan biri ile men etmesi, sailin de delîlin mukaddimelerinden birini men etmesi ilh. Ve sonunda bahsin muallil veya sailden birinin aciz kalmasıyla, yani ifham veya ilzamdan biriyle nihayete ermesi. Bkz. *Şerhu Risâleti'l-Velediyye*, Mustafa b. Halil el-Edremidi, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120, vr. 48a. (Çev.)

Bu fasl¹ mu‘allilin delîlinin mukaddimesiyle sâ’ilî men‘ beyânında. Gâhîce mu‘allile zarar vermez², Dahî şu, men‘e mâni‘ sened olduğu halde zikr olduğu vakitte mu‘allilin da‘vâsıyla i‘tirâf şâmil olur. Nitekim mü‘min “*el-âlemu bâdisun li-ennehû müteğayyirun*”³ dediği vakitte dahî suğrâ sâ-bit olur. Müteğayyir ile hareketten dahî sükûndan hâlî olmaz. İmdî felsefî “lâ-nüsellim” der, “hareket [ü] sükûndan adem-i huluvda neden için câ’iz olmaz bu ikisinden hâlî olmaklığı, nitekim bu âlemin hudûsu zamanında.” İmdî şu sened; o senedde vardır i‘tiraf, âlemin hudûsuyla.

Bu fasl;⁴ her kaçan [44^a] sâ’il gayr-ı mudellel ile müdde‘inindelîlin[i] ibtâldir yâhud müdde‘inin delîlinin mukaddimesini ibtâldir,⁵ o mukaddime üzerine mu‘allil müstedil olmadan evvel, işte şu ibtâl “ğasb” tesmiye olunur. Niçin? Zîrâ istidlâl mu‘allilin mansıbıdır, dahî gâhîce o mansıbı sâ’il gasb eder.

Dahî ulemâ bu gasbda ihtilâf eylediler. Mesmû‘dur,⁶ mu‘allil üzerine gasb eylemeklik vâcib olur. Dahî ulemâ-i muhakkikûn dediler: Tahkîk bu gasb gayr-ı mesmû‘dur. Dahî şol bir men dedi⁷ “tahkîk, gasb mesmû‘dur” diyen menne cevâbda denilir: [böyle diyen men şunu kast eder:] Tahkîk sâ’il için sened ile bile men‘i murâd ettim demeklik vardır şol bir men‘ zikirdeki o men‘ sûret-i ibtâlde zikr olundu. [44^b] Dahî [sûret-i] istidlâlde⁸

1 Fasl-ı men‘i’s-sâilî mukaddimete delilî’l-mu‘allil.

2 Fasl: Sâilin, mu‘allilin delilini men‘i, gâhîce mu‘allile zarar vermez. (Çev.)

3 Âlem sonradan olmadır, çünkü değışkendir. (Çev.)

4 Fasl-ı lev ebtale’s-sâil.

5 Bir delil ile gayr-ı mudellel müdde‘âyı veya müddeânın delilinin mukaddimesini ibtâl eder. (Çev.)

6 Şerhten: Mesmudur; yani makbuldür, hoş karşılanır ve örfen muallilin gasba cevap vermesi gerekir. Bkz. *Şerbu Risâleti’l-Velediyye*, Mustafa b. Halil el-Edremidî, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120, vr. 50a. (Çev.) (Çev.)

7 Şerhten: Bu kişi mevlânâ Rukneddin Amîdî’dir. Bkz. *Şerbu Risâleti’l-Velediyye*, Mustafa b. Halil el-Edremidî, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120, vr. 50a. “Hilâf, cedel, münazara alanında imam sayılan ve bu konuda müstakil eser veren ilk kişinin de Rukneddin el-Amîdî olduğu yönündeki bilgiler yanında hilâf ilminin kurucusu olarak umumiyetle Hanefî fakihî Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 430/1039) gösterilir.” Şükrü Özen, “Hilâf”, *DİA*, XVII, 532.

8 İ‘tirâzın kuvvetine işârettir.

zıkr olundu.¹ İmdî bu takdirce² elbette³ cevâba⁴ sâ'il⁵ müstehak olur. Sadruşşerîa *Tavzîh*'inde dedi: "Şol bir men için lâıyk olur ki mukaddime-i mu'ayyenenin⁶ fesâdıyla hükm eyledi o menne [için] i'tirâz eylemeklikde vardır, mukaddime-i mu'ayyene [ye]; men' tarîki üzerine, ibtâl tarîki üzerine değil. Şundan için, hasm⁷ 'tahkîk bu i'tiraz⁸ gasbdır' der [ve] imdî sâ'il mu'allilden inâyete muhtâc olur." Sadruşşerîa'nın kelâmı nihâyet buldu.

Bu fasl örf-i münâzirinde gasb beyânındadır⁹

[Gasb] sâ'ilin istidlâlidir,¹⁰ şol şey'in¹¹ butlânı üzerine ki o şey'i men' sahîh oldu. İmdî mutlakâ mu'âraza olmadı gasbla, zîrâ mu'âraza mu'allilin istidlâlinden sonra delîl ile da'vâyı ibtâldır, o şey'¹² üzerine. [45^a] Dahî o da'vâ üzerine istidlâlden sonra da'vâyı men' sahîh olmadı. Dahî bunun gibice¹³ nakzda¹⁴ gasbla olmadı. Zîrâ bu nakz delîl ile delîli ibtâldır.¹⁵ Dahî delîli men'de sahîh olmadı. Zîrâ men' sahîh olmaz, ancak olur şol bir şey' üzerine ki o şey' üzerine istidlâl mümkün ola. Dahî mutlakâ delîl üzerine istidlâl mümkün olmaya, zîrâ delîl mürekkeb olduğundan için iki mukaddimededen.¹⁶ Hâlbuki mutlak delîl netîce vermez; illâ bir mukaddime verir. Dahî bu makâmda bahs vardır. Dahî yakıncacıkta¹⁷ bu mu'âraza dahî nakz[ı] bilirsün.¹⁸

1 Gasb mesmudur görüşünde olan ise şöyle demektedir: Muallilin gasbı dikkate almaması durumunda gasıb sailin şöyle deme durumu vardır: İbtâl ve istidlâl suretinde zikrettiğim şeyle, senedle beraber men'i murad ettim. (Çev.)

2 Olduğu takdirce.

3 Tafsîli geçtiği kat'î gibi.

4 Mu'allil kabîlinden.

5 Gasb yâhûd gâsıb.

6 Gayr-ı müdellel olan.

7 Mu'allil.

8 Bahs.

9 Fasl-ı *el-ğasbu fî urfihim*.

10 Müstedil olmak.

11 Ya'nî müdde'ânın.

12 Ya'nî da'vâ.

13 Ya'nî mu'ârazanın misli örfümüzde gasb olmadığı gibice.

14 İcmâlîde.

15 Mu'allilin matlûbu üzere delîli ibtâldır.

16 Bundan murâd suğrâ ile kübrâ.

17 Tafsîli gelür.

18 Makâle-i sâniyede.

Bu fasılda sen bil tahkîk, sâ'il gâhîce men' eder¹ mu'allilil delili takrîbiyle. Dahî takrîbin ma'nâsı² delîli sevkîr³, müdde'âyı istilzâm eylediği vech üzerine. [45^b] Dahî o takrîbin men'inin takrîri "müdde'ânın şu delîlinin istilzâmını teslim eylemeyiz." Dahî gâhîce o takrîr mücmel olur da dahî takrîbe "lâ-nüsellimu" denilir. Yâhûd "bu takrîbi memnû'dur" denilir. Dahî takrîb tamam olmadı, ancak müdde'ânın aynını delîl netîce verdiği vakitte olur. Yâhûd o müdde'ânın müsâvîsi[ni] oldukça⁴ olur. Yâhûd mutlakâ o müdde'adan ehass[ı] oldukça olur. Dahî ammâ⁵ e'amm netîce verdiği vakitte imdî takrîb yoktur, ke-enne [şöyle olması gibi:] müdde'â mûcibe-i külliye olur. Dahî delîl ile mûcibe-i cüz'iyye netîce verir.

Bu fasılda denildi⁶: nakl men' olunmaz. Dahî naklin müdde'ası olmaz, illâ mecâz[en] olur. Yâhûd mecâz ma'nâsına olur da [Yani bu şu manadadır:] men' lafzı isti'mâl olunmaz, dahî şol lafz ki men'den müştakk ola. Delîl [46^a] talebde nakl ile müdde'ânın üzerinde isti'mâl olunmaz, illâ mecâz olduğu halde isti'mâl olunur.⁷ Dahî şunun⁸ beyânı tahkîk, istilâhımızda men' delîlin mukaddimesi üzerine delîl talebdir. Dahî vaktâki nakl ile müdde'â delîlden mukaddime olmadı, emr böyle olunca "*hâze' n-naklu memnû'un ve hâze' l-mudde'â memnû'un*"⁹ kavlin mecâzdır mutlakâ delîl talebden. Dahî "*immâ lafzun âhar*"¹⁰ ile nakl ile müdde'â üzerine delîl talebde müsta'mel olduğu vakitte imdî mecâz yoktur. Ke-enne sen "*lâ-nusellimu hâze' n-nakle ev hâze' l-mudde'â*"¹¹ dersin. Yâhûd bu nakl ile müdde'â beyânı matlûbdur şu bahisle ki müdde'â gayr-ı müdellel ola. Dahî immâ müdde'â müdellel olduğu vakitte; imdî o müdellel üzerine delîl taleb[i] hangi lafz ile olursa olsun nisbette mecâzdır. [46^b] Dahî murâd, şey üzerine delîl taleptir [ki o şey], müdellelin delîlinin mukaddimâtından[dır]. Dahî bu makâmda şu beyân sana kifâyet eder. Allâhu Azimüş-şân bilmediğini bildirsin.

1 Mutlak men'-i hakîkî ile.

2 Istilâh-ı âdâbiyyûnda.

3 Atmaktır.

4 Yani netice verdiğiinde.

5 Mutlakâ delîl.

6 Kâdî Fâzıl dedi, zâhiren.

7 Men' lafzı ve bu lafızdan müştakk olan lafız, nakl ve müdde'âyı delîl talebi için sadece mecazen kullanılır. (Çev.)

8 Naklin [ve] müdde'ânın men' olunmadığı.

9 Bu nakil men edilmiştir, bu iddia men edilmiştir. (Çev.)

10 Ya da başka bir lafızla. (Çev.)

11 Bu nakli ya da bu iddiayı kabul etmiyoruz. (Çev.)

Bu fasl¹; mâni'in men' indinde mu'allil üzerine vaktâki vâcib olduysa [ki] o vâcib isbâtıdır. Nitekim sen isbâtın tafsîlini bildin. İmdî o vâcib [muallile] nef vermez men'i men'le. Dahî men'i men'in ma'nâsı, o men'i men'in [vürûdunun] sıhhatini men'dir. Men'i men'in takriri şu men'in vürûdunun sıhhatini teslim eyleme[yi]z. Neden için câ'iz olmaz. Bu memnû'un bedîhî celî olmaklığı dahî bunun gibicedir. Vâcibe [muallile] şol bir sened[i] men' ki kat'ı tarîki üzerine zikr [olundu], nef vermez. Şârih-i Hanefî dedi: "Men'-i men'de dahî mu'allilin o şey'i men'[in]de te'yîd eder men'i [47^a] vâcib olmaz. Şol bir mukaddime[yi] isbât ki mâni'in men'i 'indinde mu'allil üzerine vâcib olur."² Şârih-i Hanefî'nin kelâmı nihâyet buldu. Dahî bunun gibicedir, sened için senedin salâhiyetini men' o senede umûm ile müstenid olduğu halde o vâcibe nef vermez.³ Dahî bunun gibicedir, sened için senedin salâhiyetini ibtâl o senede umûm ile müstedil olduğu halde. Dahî bunun gibicedir, mâni'in ibâresinin ibtâlî o ibâre kânûn-ı Arabiyye'ye muhâlefeti sebebiyle o vâcibe nef vermez. İmdî mu'allil şu i'tirâzât ile müştagil olur da bahisden bahs-i âhara intikâl eder, sâ'il üzerine mu'allili [veya bu bahs-i âharı]⁴ def vâcib olur. İmdî o vâcibin iştigâli olursa i'tirâzâtsiz sâ'ilin men' eylediği şey'i isbâtsiz [47^b] emr böyle olunca tahkîk mu'allil o vâcibin müdde'âsını isbâtıdan âciz olur. İmdî mu'allil şu bahisden âciz olduysa dahî bahs-i âhara intikâl eder de men' üzerine müstedill olduğu halde men' ibtâlî mu'allile nef vermekliği ne güzel.⁵ Neylik nef'-i memnû'u bedâhet-i celiyye ile bedîhî olduğundan için.⁶ Dahî şu ibtâl memnû'u isbât menzilesindedir. Dahî bunun gibicedir, mu'allile nef verdiği da'vâ ile [eylemesi] men'[i] ibtâlde tahkîk bu memnû' müsellemdir mâni'in 'indinde. Lâkin şu cevâb ilzâm-ı cedelîdir, tahkîkî değildir. İmdî bu cevâb sahih olmaz. Hakkı izhârı

1 Fasl-ı *lemmâ kâne'l-vâcibu*.

2 Şerhten: Muallilin, sailin men'ini veya o men'i destekleyen şeyi –sened vs.- men'i, mani'i men etmesi durumunda kendisi üzerine vacip olan mukaddiminin ispatını gerektirmez. Bkz. *Şerhu Risâleti'l-Velediyye*, Mustafa b. Halil el-Edremidî, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120, vr. 56b. (Çev.)

3 O senedin umumiliğine dayanarak, o muallile nef vermez. (Çev.)

4 Bkz. *Şerhu Risâleti'l-Velediyye*, Hüseyin b. Âmidî, Süleymaniye Ktp., Atıf Efendi, nr. 2412, vr. 31b; *Şerhu Risâleti'l-Velediyye*, Mustafa b. Halil el-Edremidî, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120, vr. 57b. (Çev.)

5 Burada müellif, "evet" anlamındaki "neam"ı "ni'me" okumuş, öyle anlam vermiş. Çünkü Arapça metinde "ne'am" ifadesi yer almaktadır. (Çev.)

6 Evet, muallilin, memnunun bedâhet-i celiyye ile bedihi olduğuyla müstedill olarak men'i ibtâlî kendisine nef verir. (Çev.)

murâd eden ‘indinde. Dahî mâni‘ için bu takdîrce teslîmden rücû‘ iddi‘a eylemeklik vardır, şol bir şeylik ki o şey’i teslîm eyledi, o teslîm [48^a] olunan şey de bedîhî-yi celî olmadı.

Makâle-i sâniye mu‘âraza beyânındadır¹

Dahî mu‘âraza, sâ’ili[n] isbât[ı]dır. Şol şey’in nakîziyle[ni] ki o şey[i] mu‘allil iddi‘â eyledi. Dahî mu‘allil isbât üzerine istidlâl eyledi. Yâhûd [sâil-in şu şeyi isbât etmesidir ki o şey] hükmün nakîzi[ne] müsâvî oldu. Yâhûd mutlakâ o hükmün nakîzinden ehassı oldu. Mu‘allilin şu şey insan değildir iddi‘âsı oldu.² Dahî mu‘allil o şey üzerine insan olmadığını da istidlâl eyledi. İmdî mu‘allil sâ’ile mu‘âraza eyledi. İnsaniyyet isbâtıyla yâhûd dâhikiyyet isbâtıyla yâhûd zencîlik isbâtıyla.³ İmdî sâ’il mu‘âraza murâdî ‘indinde mu‘allile demeklik vardır. “Senin şu delilin dahî her kaçan iddi‘â eylediğin şey üzerine delâlet ederse lâkin benim indimde o [bir] şey [48^b] senin delîlini nefy eder.” Demekdir ki şol şey ki sen o şey’i nefy iddi‘â eyledin. Dahî mu‘ârazadan mu‘allilin def’-i mu‘ârazanın delîlinin ba’zı mukaddimâtını men’ ileidir. Yâhûd o mu‘ârazanın delîlinin fesâdını isbât ileidir. Dahî bu isbât nakzdır. Dahî yakıncacık nakzın tafsîli gelir. Yâhûd delîl-i âhar ile da’vayı isbâtdır. Dahî bu isbât⁴ mu‘ârazadır. Sâ’ilin mu‘ârazası üzerine dahî şu mu‘ârazanın dâfi‘a olmaklığı[nda] sâ’ilin mu‘ârazası için bahis [var]dır.

Bundan sonra tahkîk, mu‘âraza [1] da’vâda mu‘ârazaya münkasım olur. Dahî⁵ bu mu‘âraza mu‘allilin müdde‘âsının hilâfını sâ’il isbât eylemekliktir. Mu‘allil müdde‘âsı[nı] isbâtattan sonra [2] dahî mukaddimede mu‘âraza[ya münkasım olur]. Dahî⁶ [49^a] bu mu‘âraza mu‘allilin delîlinin mukaddimesinin hilâfını sâ’il isbât eylemekliktir. Bu mukaddimeyi mu‘allilin isbâtından sonra.

1 *el-Makâletu’s-sâniye fî l-mu‘ârazâtı.*

2 “gibi” denmeli, mütercim “keen”i “kâne” okumuş, öyle anlam vermiş. (Çev.)

3 Şerhten: Örneklerin birincisi müddeânın nakîzidir, ikincisi nakîze müsavidir, üçüncüsü müddeânın nakîzinden ehassıdır. *Şerhu Risâleti’l-Velediyye*, Mustafa b. Halil el-Edremîdî, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120, vr. 57b. (Çev.)

4 Ya’nî da’vâ isbâtı.

5 Ya’nî da’vâda münkasım olan mu‘âraza.

6 Ya’nî mukaddemde olan mu‘âraza.

Bu fasl mu'ârazanın aksâmı beyânındadır¹

Dahî bunlar da² her birbirleri üç kısma münkasımdır. Niçin? Zîrâ mu'ârazın delîli mâddeten ve sûreten mu'allilin delîlinin aynı olursa. Nitekim muğâlatât-ı âmme-i vürûda da olan mu'ârazaya kalb ve mu'âraza tesmiye olunduğu gibi kalb eclî için olduğu üzerine.³

Ebu'l-Feth muğâlatât-ı âmme-i vürûdada dedi O muğâlatât edilledir. Öyle edille ki o edillede istidlâlî mümkün ola cemî'-i eşyâ üzerine nakîzeyne varınca[ya dek. Misal:] şol şey'in vücûdu ve ademi matlûbu için müstelzem olur. O şey denilmeklik misillü şu şey mevcûddur, yâhûd ma'dûmdur. Dahî hangi zamânda olursa olsun matlûbun [49^b] sübûtu lâzım olur.⁴ Ben derim imdî bu muğâlatâtı felsefî istidlâl eylediği vakitte âlemin kıdemi üzerine bizler o felsefiye muğâlatâtta⁵ istidlâl ile mu'âraza ederiz. Âlemin hudûsu üzerine dahî mu'ârazın delîli mu'allilin delîlinin gayrı mâdde⁶ dahî aynı sûrette olursa böyle olan mu'ârazaya “mu'âraza-i bi'l-misl” tesmiye olunur. Felsefinin “*el-Âlemu kadîmun li-ennehu eseru'l-kadîmi [ve kullu mâ hüve eseru'l-kadîmi] fe-hüve kadîmun.*”⁷ dediği gibi. İmdî bizler felsefiye, “tahkîk; bu âlem hâdisdir, zîrâ müteğayyirdir, her bir şey ki müteğayyir ola hâdisdir; âlem hâdisdir”⁸ demeklik ile mu'âraza ederiz. Dahî mu'ârazın delîlinin [mu'allilin delîli] gayrı sûret yönünden olursa böyle olan mu'ârazaya “mu'âraza bi'l-gayr” tesmiye olunur. [50^a] Berâber mu'ârazanın delîli mâddeten mu'allilin delîlinin gayrı olduysa geride geçen gibi. Nitekim biz sûret-i mezkûrede “*el-âlemu hâdisun li-ennehu eseru'l-muhtâri ve lâ-şey'e mine'l-kadîmi*

1 Fasl-ı ve küllün minhümâ tenkasimu ilâ.

2 Şerhten: Yani müddeâda ve mukaddimedde muarazanın her biri. Bkz. *Şerhu Risâleti'l-Velediyye*, Halil b. Muhammed el-Konevî el-Akvirânî, Süleymaniye Ktp., Mehmed Asım Bey, nr. 545. (Çev.)

3 Muarızın delîli –muğâlatât-ı âmme-i vürûda olduğu gibi- maddeten ve sûreten muallilin delîlinin aynı olursa bu muarazaya ‘kalb’ veya ‘kalb üzere muaraza’ tesmiye olunur. (Çev.)

4 Şol şey ki vücudu ve ademi matlubu müstelzim olur, o şey ya mevcuddur yahud madumdur. Hangisi olursa olsun matluben sübutu lazımdır

5 “Muğâlatât; yani kıyâs-ı fâside. Da'vâ; El-âlemu kadîmun. Suğrâ; li-ennehu eseru'l-kadîmi. Kübrâ; ve küllü mâ-hüve eseru'l-kadîmi kadîmun. Netice; Fe'l-âlemu kadîmun.” [İddia: Âlem ezeli-ebedidir. Küçük Önerme: Çünkü o ezeli-ebedi olanın eseridir. Büyük Önerme: Ezeli-ebedi olanın bütün eserleri ezeli-ebedidir. Sonuç: Öyleyse âlem ezeli-ebedidir.(Çev.)]

6 Ya'nî kelime.

7 Âlem ezeli-ebedidir. Çünkü o ezeli-ebedi olanın eseridir. Öyleyse âlem ezeli-ebedidir. (Çev.)

8 “Da'vâ; el-âlemu hâdisun. Suğrâ; li-ennehu müteğayyirun. Kübrâ; ve küllü müteğayyirin hâdisun. Netice; el-âlemu hâdisun.” [İddia: Âlem sonradan değildir. Küçük Önerme: Çünkü o değişkendir. Büyük Önerme: Her değişken olan sonradan değildir. Sonuç: Âlem sonradan değildir. (Çev.)]

*bi-eseri'l-muhtârî*¹ ile biz mu'âraza eylediğimiz vakitte yâhûd mu'ârazanın delîli mâddeten mu'allilin delîlinin aynı olursa geride geçen gibi “**mu'âraza-i bi'l-gayr**” tesmiye olunur. İşte şu ta'mîm âdâb şerhi olan *Adudî*'de Fâzıl Îsâm tasrîh eyledi. Dahî şu taksîmin misâli mu'allilin istidlâl eylemekliğidir şol şey üzerine ki mu'allil iddi'â eyledi muğâlata-yi âmme-i vürûd ile. İmdî sâ'il mu'allile mu'âraza eder. Bu muğalatayı murâd etmeklik ile mu'allilin muhtârın[ın] gayrı olan sûret-i uhrâ ile mu'allilin müdde'âsın[ın] nakîzi üzerine.

Makâle-i sâlise nakz beyânındadır²

Dahî [50^b] gâhîce nakz, icmâli ile kayd olur. Dahî bu nakzın ma'nâsı müstedil olucu olduğu halde mu'allilin delîlinin butlânı[nı] sâ'il iddi'a eylemeklikdir. [Sâilin istidlâi şudur:] Tahkîk tehallûf ile bile müdde'â-yi âherîde o nakz câr[î]dir. O hükümde[ki] şu müdde'âda dahî her bir delîlin şânı şu ola. İmdî o delîl bâtıldır. Zîrâ delil-i sahîh müdde'ânın delîlinden tehallûf etmez. Zîrâ müdde'â delîl için lâzımdır. Dahî lâzımın butlânı melzûmun butlânı üzerine delâlet eder. [Misal:] Âlemin kıdemi üzerine olan felsefî müstedille biz dediğimizde [ki o şöyle der:] tahkîk bu âlem kadîmin eseridir. Tahkîk bu sened delîlin havâdisi yevmiyyeye câr[î]dir. Demektir ki havâdis-i yevmiyyeyi netîce verdi. Havâdis-i yevmiyye ile bile bi'l-bedâhe hâdisdir. Dahî cumhûr 'indeinde şu nakzdan mücâb [51^a] olmaz. Kübrâyı men' ile belki suğrâyı men' ile mücâb olur. Dahî vaktâki suğrâ mukaddimeteyn üzerine müştemil olduysa cereyân men' olunur ba'zı mahalde. Dahî ba'zı mahalde de tehallûf [men'] olunur. Dahî gâhice nâkız müstedil olur. Mu'allilin delîlinin butlânı üzerine tahkîk bu delîl devri yâhûd teselsülü müstelzimdir. Hâlbuki delîl devri yâhûd teselsülü müstelzim ola muhâldir.³ Dahî vaktâki muhâli müstelzim ola. İmdî o da muhâldir. Dahî bu makâmda geride geçen kübrâyı men'e mecâl olmaz. Belki istilzâmı men'e mecâl olur.

1 Alem sonradan olmadır. Çünkü o mutlak irade sahibinin eseridir. Öyleyse mutlak irade sahibinin hiçbir eseri ezeli-ebedi değildir. (Çev.)

2 *el-Makâletu's-sâlisetu fî n-nakzi*.

3 “*Dâ'vâ; bâzâ ta'rîfuke muhâlung. Suğrâ; li-enne bâzâ ta'rîfuke mustelzimun li d-devri evi t-teselsülü. Kübrâ; ve küllü ta'rîfin mustelzimun li d-devri evi t-teselsülü muhâlung. Netice; fe-bâzâ ta'rîfuke muhâlung.*” [İddia: Bu tanım aklen imkânsızdır. Küçük Önerme: Çünkü bu tanım kırsırdöngüyü ve teselsülü gerektiriyor. Büyük Önerme: Kısır döngüyü ve teselsülü gerektiren her tanım aklen imkânsızdır. Sonuç: Öyleyse bu tanım aklen imkânsızdır. (Çev.)]

Dahî gâhîce istihâle men' olunur. Niçin? Tahkîk; devrin dahî teselsülün ba'zı gayr-ı muhâldir. Dahî gâhîce mu'allil mücâb olur. Nakzdan müdde'âyı delîl-i âhar[l]a isbâtıyla dahî şu müdde'âyı isbât [51^b] ifhâm min vechdir.¹

Sen bil tahkîk; mu'arız, dahî nâkız bunlarda delîl zikr olunmadıkları vakitte imdî bu mu'arız ile nâkızın da'vâlarının butlânı işitilmez.² Dahî bu nâkızın delîline **şâhid** tesmiye olunur. Eğer sen "sâ'il için mecmû'-ı delîli men' olmadı" dersen bunun ma'nâsı delîl üzerine delîli talebdır.³ Ben de derim sâ'il mecmu'-ı delîli men' eylemedi. Niçin? Zîrâ mecmû'-ı delîli men' sâ'ilin mu'allile **"şey'-i bi mâ lâ-yutâk"**⁴ teklîfidir. Zîrâ delîl netîce vermez, illâ mukaddime-i vâhide netîce verir. Dahî bu makâmda bahs vardır.

Bu faslda sen bil tahkîk; nâkız, gâhîce mu'allil[in] delilin[in] ba'zı evsâfını terk eder. O delil[i] icrâ 'indinde müdde'â-yı âharda; imdî bu nakza **"nakz-ı meksûr"** tesmiye olunur. İmdî bu takdîrce mu'allil [52^a] için tahkîk, vasf-ı metrûk için illiyyete de medhal olub müstenid olduğu hâlde mu'allil için men' cereyân vardır. Dahî tahkîk, sâ'ili ibtâl eder şu sened[i] isbât ile illiyyete de şu vasf için medhal yoktur demeklik ile. Bu bahsin misâlinde İmam-ı Şâfi'î "gâ'ibin bey'i sahîh olmaz" dedi. Zîrâ bu, tahkîk; mechûletü's-sıfat mebî'dir. İmdî biz Şafi'î'yi nakz eyledik tahkîk, imra'e-i gâ'ib[ey]i tezevvücde delîl câridir demeklik ile. Zîrâ bu imra'e-i gâ'ibe⁵ mechûletü's-sıfattır. Hâlbuki imra'e-i gâ'ibe ile tezevvüc sahîhdir. İmdî biz tahkîk, mebî'anın kaydını hazf eyledik.

1 Bir türlü aczdır.

2 Kabul olmaz. [Şerhten: Çünkü maarız ve nakızın delil getirmeksizin muallilin kelâmı hakkında butlan dava etmeleri mükaberedir; münazara erbabınca buna kulak asılmaz. Aynı şekilde davanın en celi bedi-hiyyattan olduğu iddiasına da kulak asılmaz. Zira çekişme mahallinde bedahet davasına itibar edilmez. Bkz. *Şerhu Risâleti'l-Velediyye*, Mustafa b. Halil el-Edremidî, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120, vr. 68b; *Şerhu Risâleti'l-Velediyye*, Hüseyin b. Âmidî, Süleymaniye Ktp., Atıf Efendi, nr. 2412, vr. 37a (Çev.)]

3 Sâ'ilin, delilin mecmuunu -bu mecmua delil taleb etmek manasında- men etmesi mümkün değil midir?" diyecek olursan... Şerhten: Bu soru, delildeki muayyen bir mukaddimeyi men etmeyi caiz görüp delilin mecmuunu men' etmeyi caiz görmeyenlere yöneltilmiş bir itirazdır. Mecmu-ı delilden kasıt, delilin kendisidir; 'mecmu' lafzı, delilin tek bir şey olarak itibara alındığına işaret için eklenmiştir. Bkz. *Şerhu Risâleti'l-Velediyye*, Mustafa b. Halil el-Edremidî, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120, vr. 69a; *Şerhu Risâleti'l-Velediyye*, Hüseyin b. Âmidî, Süleymaniye Ktp., Atıf Efendi, nr. 2412, vr. 37a (Çev.)

4 Tâkâta götüremediği şey.

5 Hazır bulunmayan bayan, uzakta olan. (Çev.)

Bu fasl delîlin dahî delîlin gayrının nakz olmadığı beyânındadır¹

Tatvîl üzerine yâhûd istidrâk [52^b] üzerine yâhûd hafâ üzerine yâ bunların gayrı üzerine iştîmâl sebebiyle o delîlin hüsnü giderilir.² İmdî münâziraynın biri için âhara “tahkîk şu zikreylediğin şey bâtıldır” demeklik sahih olmaz. Zîrâ şol ma’nâda ki o şey’i ben edâ eyledim. İbârede o şey’i zıkr ile o ma’nânın edâsı sahih olur. Şu ibâre, şu ibâreden güzel olmak sebebiyle dahî şu nakz sahih olmadı. Ancak oldu. Tahkîk, tarîk-i râcihin vücûduyla mercûhun butlânı da vâcib olmadı. Dahî tahkîk, bu nakz-ı i’tirâz sahih olmadı.³ İbârenin hüsnü üzerine şu i’tirâza “**ta’yînü t-tarîk**” tesmiye olundu. Hâlbuki ta’yîn-i tarîk âdâb-ı münâzirinde olmadı. Dahî bu makâmda [bir] hüküm istisnadır. Dahî bu istisnâ tahkîk, ta’rifin [53^a] olmağı mu’arrefeden ehfâ o ta’rifi ibtâl eder. Nitekim sen bildin idi.

Bu fasl tahkîk ibâre[nin] dâhi ma’nâsına olanı nakzı beyânındadır⁴

[Sâilin] Kânûn-ı lugata yâhûd sarfa yâhûd nahve o ibârenin muhalefeti sebebiyle müstedil olucu olduğu hâlde o ibârenin butlânı[nı] da’vâ [etmesi]dir. Dahî gâhîce nakzdan mücâb olu[nu]r. Men’ ile müstenid ol[un]duğu hâlde o ibârenin muhalefeti sebebiyle mezâhib-i ehl-i Arabiyye’den bir mezheb[te ki ibâre] sebebiyle, o mezheb üzerine sahih olur. Şu ibâre dahî tahkîk, müstedil olduğu halde nâkız-ı ibâre müştehir oldu.⁵ Dahî nâkız-ı ibârenin ma’nâsı tahkîk, ibâre üzerine i’tirâzdır. O ibârenin kânûn-ı Arabiyye’ye muhalefeti sebebiyle tarîk-i men’ üzerine o i’tirâz sahih olmaz. [53^b] Lâkin şu nakz mâni’in⁶ men’i ‘indinde mu’allile nef’ vermez.⁷ O mu’allilin müdde’âsı[nı] yâhûd o mu’allilin delîlinin mukaddimesi[ni men’i indinde] nef’ vermez. Belki o nakz [muallilin] bir bahsden bahs-i âhara intikâl[i]dir. İmdî sen nakzı te’emmül eyle.

1 Fasl-ı lâ yunkazu’ d-delîlu ve gayrubu.

2 Delil, dahi delilin gayrı tatvil, istidrak, hafa gibi hüsnü giderici şeylere iştimali sebebiyle nakz edilmez. (Çev.)

3 (...)batıldır, zira zikrettiğin ibare ile eda ettiğin manayı daha güzel bir ibare ile eda etmek mümkündür.” demesi sahih olmaz. Bu nakz sahih olmaz; çünkü tarîk-i racihin vücudu mercuhun butlanını gerektirmez. Tarîk-i racihin vücuduyla ancak ibarenin hüsnüne itiraz mümkündür [sıhhatine değil]. (Çev.)

4 Fasl-ı kad yankuzu’ l-ibâretu.

5 Nakız-ı ibare ‘müstedil’ olarak müştehir oldu. Nakız-ı ibarenin ‘müstedil’ olmasının manası şudur: İbareye, kanun-ı arabîyyeye muhalefeti sebebiyle tarîk-i men’ üzerine itiraz sahih olmaz. (Çev.)

6 Ya’nî men’ edicinin.

7 Fâ’ide etmez.

Dahî cümlede tahkik nakz dördtür. Evvelki ta'rifî nakz, ikinci dahî tak-sîmi nakz, üçüncü dahî delîli nakz, dördüncü dahî ibâreyi nakzdır. Dahî ammâ müdde'â yâhûd mukaddime üzerine delîli talebe; imdî böyle olan talebe **“mutlak nakz”** tesmiye olunmadı. Belki **“nakz-ı tafsîlî”** tesmiye olundu.

Bu faslda¹; sen bil tahkîk mürekkeb-i nâkısı kazıyye için kayd olduğu va-
kitte; işte şu mürekkeb-i nâkıs, ma'nâda tasdîktir. İmdî o mürekkeb-i nâkıs
üzerine [54^a] men' vârid olur. Senin *“hâzâ insanun rûmiyyun”*² demekliğine ile.
İmdî bu nakzda sâ'il için vardır, ancak rûmiyyeti men' eylemeklik vardır. İmdî
mu'allil o insanın rûmiyyetini isbât eylediği vakitte, delîl³ ile; imdî sâ'il için o
delîlin mukaddimesini men' eylemeklik vardır. Yâhûd sâ'il o delîle mu'âraza
eder. Yâhûd sâ'il o delîli nakz eder. Dahî akl sahibi olan üzerine gizli değil-
dir. Sâbık olan îcâb-ı mezkûrenin her birine dahî mürekkeb-i nâkız kazıyye
için kayd olmadığı vakitte birine *“ehadûn”*⁴ *“gulâmu Zeydîn”*⁵ yâhûd *“hamsete
aşera”*⁶ demekliğine [gibi]. İmdî böyle olan mürekkeb-i nâkıs üzerine bir şey'
ile i'tirâz⁷ olunmaz. İllâ şu lafzın kânûn-ı Arabiyye'ye muhâlefeti sebebiyle
[54^b] i'tirâz olunur, mürekkeb-i nâkıs kânûna muhâlif olduğu vakitte.

Bu fasl⁸; dahî mu'allile sâ'ilin i'tirâzından⁹ îcâb eylediği vakitte cevâb-ı
mebnî ile şol şey üzerine ki sâ'il o şey'i teslîm eylemedi. İsbât eylemeklik
tarîkiyle şol şey[i] ki sâ'il o şey'i men' eyledi. Delîl-i müştemil ile mu'allilin
ilmiyle bile sâ'ilin 'indeinde müselleme olan mukaddime üzerine, tahkîk;
şol şey sebebiyle ki o şey'i sâ'il bâtil olduğunu teslîm eyledi. İşte şu cevâb-ı
ilzâmî-yi cedelîdir, tahkîkî değildir.¹⁰ Dahî bu cevâbdan garaz hakkı izhâr

1 Fasl-ı i'lem enne'l-mürekkebe'n-nâkıs.

2 “Da'vâ; hâzâ insanun rûmiyyun. Suğrâ; li-ennehû mensûbun ile'r-rûmî. Kübnâ; ve küllü mensûbin ile'r-rûmî rûmiyyun. Netice; fe-hâzâ insanun rûmiyyun.” [İddia: Bu insan Rum'dur. Küçük Önerme: Çünkü o Rum beldesine mensubdur. Büyük Önerme: Rum beldesine mensub olan herkes Rum'dur. Sonuç: Öyleyse bu insan Rum'dur. (Çev.)]

3 Ya'nî kıyâs.

4 Bir. (Çev.)

5 Zeyd'in kölesi. (Çev.)

6 On beş. (Çev.)

7 Bahs.

8 Fasl-ı ve izâ ecâbel mu'allilu.

9 Bahsinden.

10 Muallil, sailin itirazına, sailin teslim ettiği şey üzerine mebnî bir cevap verdiğinde —ki bu durumda muallil, sailin men' ettiği şeyi, sailin indeinde müselleme bir mukaddimeye müştemil olan delil ile isbat eder. Oysa muallil, sailin teslim ettiği şeyin batıl olduğunu bilmektedir— işte bu cevap, cevab-ı ilzâmî-yi cedelîdir. (Çev.)

olmadı. Belki ancak hasmı ilzâm oldu. Dahî bunun gibicedir. Ya'nî cevâb-ı ilzâmî-yi cedelî olup tahkîkî olmadığı gibicedir: Muğâlata ile mu'allilin isbâtı, mu'allilin ilmiyle bile tahkîk muğâlata olan cevâb[ı] sebebiyle. İmdî lâıyk [55^a] olmaz. Mu'allile şu cevâb; hasm müte'annid olduğu vakitte lâıyk olur. Müte'annit demek mu'allilin zellesini tâlib demektir. Yoksa izhâr-ı hakka tâlib değil. Dahî cevâb-ı tahkîkî şol bir cevâbdır ki mu'allil o cevâbı binâ eyledi, şol şey' üzerine ki o şey'in hakikatini bildi de mu'allil cevâb peydâ eyledi. Lâkin sâ'il bu takdîrce¹ sâkit olduğu vakitte ilzâm hâsıl olur. Dahî sâ'il [susmaz da] men' eder. Şol şey[i] ki o şey'i teslim eylemezden evvel, imdî sâ'il için vardır şu men'de. Zîrâ sâ'il cezmden sonra tereddüd² iddi'â eylemeklik vardır. Teslîm eylediği şey bedihî celî olmazsa dahî bundan için denildi. Tahkîk, mâni' için mezheb yoktur, denildi.³ [55^b]

Bu faslda⁴ bundan sonra şurû' edelim: münâzara beyanındadır, naklin takdir[i] üzerine eğer sen nâkil olursan imdî menkûlün sıhhati[ne] iltizâm olunmaz [ise], emr böyle olunca senin o bahsin üzerine vârid olmaz. İllâ nakli tashîh talebi ile olur. Dahî şu nakli tashîhin ma'nâsı nakli men'dir. İmdî senin için naklini isbât eylemeklik vardır. Meselâ; ihzâr-ı kitâb ile dahî eğer sen menkûlün sıhhatini iltizâm edersen dahî şu iltizâm da müfred ile inşâ[da] tasavvur olunmaz. İmdî senin üzerine ebhâs-ı sâbika vârid olur. İllâ o menkûlün sıhhatine îmân vâcib olduğu vakitte olmaz. Dahî menkûlün sıhhatinin iltizâmı ba'zıdır. Nakl üzerine [56^a] senin hükmün tahkîk o menkûlün sahîhidir demelik ile yâhûd senin makâlîni takviyyet[in]dir, o menkûl ile.

Hâtime

Bundan sonra tahkîk; bahs, mu'allil ile sâ'il beyninde ya sâ'il[in] i'tirâzı[nı] def'den mu'allilin aczine müntehî olur yâhûd mu'allilin cevâbı üzerine i'tirâzdan sâ'ilin aczine müntehî olur. Zîrâ ilâ gayr-ı nihâye bahsin cereyânı mümkün olmaz. Dahî mu'allilin aczine ıstîlâhımızda **ifhâm** dahî sâ'ilin aczine **ilzâm** tesmiye olunur. Dahî mu'allile **müfham** sâ'ile **mülzem**

1 Şerhten: Yani muallil sailin men ettiği şeyi sail indinde müsellemler bir mukaddimeye şamil bir delil ile isbat ettiğinde. (Çev.)

2 Ya'nî düşünmek.

3 Yani mani'dilediği mezhebe süluk edebilir. (Çev.)

4 Fasl-ı *sümme li-neğra*.

denilir “hâ”nın ve “zâ”nın fethiyle. Dahî mu‘allilin ifhâma izâfeti masdarın mef‘ûlüne izâfetidir. Dahî bunun gibicedir. Sâ‘ilin ilzâmı da bundan sonra tahkîk, su‘âl gâhice i‘tirâz ma‘nâsına olur. Dahî şu i‘tirâz [56^b] münâzirînin su‘âlidir. Dahî gâhice istifsâr ma‘nâsına olur. İstifsâr demek lafzın ma‘nâsından yâhûd vech-i terkîbden yâhûd mücmel[i] tafsîlden su‘âldir. Dahî şu istifsâr münâzarada dâhil olmadı. Dahî *Tefsîr-i Keşşaf*’da bu istifsâr doludur. Dahî bu istifsârda be’s yoktur mes’ûlün anının hafâsı indinde.

Bu faslda sen bil tahkîk, delîlin mukaddimesini men‘ hâsıdır. Dahî bu delîl nakzı bilâ-delîl mu‘allilin da‘vâsını ibkâdır.¹ Dahî bu delil[i] nakzın hâsılı ibtâl olmadı. Mu‘allilin da‘vâsı için. Zîrâ delîl melzûm olur da‘vâ için. Dahî melzûmu ibtâlden lâzımı ibtâl lâzım gelmez. Zîrâ lâzım için melzûm-ı âhar olmaklık câ’iz olur. Lâzımın umûmunun [57^a] cevâzında[n] için. İmdî da‘vâ için delîl-i âhar olmaklık câ’iz olur. Dahî bunun gibicedir. Mu‘âraza-i müsâkatanın² hâsılı³ ben bu müsâkata ile iskât[ı] kasd ederim. Dahî ibtâl[i] olur. Mu‘ârazın delîli ile mu‘allilin delili[ni]; dahî aks ile de olur. Zîrâ delîl-i sahîh delîle delâlet etmez. Delîl-i sahîhin medlûlünün hilâfı üzerine⁴ emr böyle olunca mu‘allilin müdde‘âsı bilâ-delîl bâkî kalır. İmdî mu‘ârazanın hâsılı geride geçen gibi ibtâl olmadı, mu‘allilin da‘vâsı için.

İmdî i‘tirâzâtın akvâsı delîl ile müdellelin gayrı müdde‘âyı⁵ ibtâldir. Dahî şuna “gasb” tesmiye olunur.⁶ Dahî bu i‘tirâzâtın eslemi men‘dir. Zîrâ mâni‘ için sened dahî delîl vâcib olmaz. [57^b] Dahî fenn-i münâzarada istiksâ murâd eden men imdî kavânîn-i münâzarayı takrîr için risâle-i ma‘mûlemiz o men üzerine olsun dahî müstefîdîn üzerine olsun Allahu Azîmü’s-şân güzel

1 Tahkîk, delîlin mukaddimesini men‘den dahi bu delili nakzdan hasıl olan, muallilin davasını bilâ-delil ibkâdır. (Çev.)

2 Ya’nî münâkaza.

3 Yani nasıl men’in ve nakzın hasılı muallilin davasını bila delil bırakmak ise muarazanın hasılı da müsâkatadır. (Çev.)

4 Bir delil, delil-i sahîhin medlûlünün hilafına delalet etmez. (Çev.)

5 Yani “en güçlü itiraz, müdellel olmayan müddeayı delil ile ibtâldir”. (Çev.)

6 Şerhten: Ebu’l-Feth şöyle dedi: “Davaya müdahale, delile müdahaleden daha kuvvetlidir.” Çünkü dava, makasid cümlesindendir; delil ise makasid cümlesinden olmayıp mebadi cümlesindendir. Makasida müdahale mebadiye müdahaleden daha kuvvetlidir. Eğer “gasb muhakikler indinde mesmu değilken nasıl daha kuvvetli olabilir?” diyecek olursan derim ki: Gasbın kuvveti, delile isnadın yanı sıra davaya müteallik olması sebebiyle zatına nazaran dır. Mesmu ve makbul olması bakımından ise gasbın hiçbir kuvveti yoktur, hatta bu bakımdan muhakikler indinde sıhhati dahi yoktur. Bkz. *Şerhu Risâleti’l-Velediyye*, Mustafa b. Halil el-Edremidî, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 6120, vr. 77a (Çev.)

eylesin o müstefidînin irşâdını bu iki risâleden¹ dahî benim ve vâlidim için istiğfâr eden men üzerine olsun. Dahî bizim için cennet ve ni‘am-ı bâkiye ile du‘â eden [o] men üzerine olsun istiksâ ve itkân. Dahî “şol men ki nâsa şükr eylemeyen Allahu Azimüş-şâna şükr eylemez.” Dahî hamd Mevlâ-yı Mütê‘âl Hazretlerine mahsûstur. Öyle Allah ki ânın izzet ve celâliyle bu sâlihât olan kitâbım tamâm oldu.

Sene 1221

Fî 11 S[âfer]²

1 Ya'nî *Velediyye* ile *Takrîr-i Kavânin*'den.

2 Mîlâdî 30 Nisan 1806.

TERCEME-İ İSÂGÛCÎ Bİ-TATBÎKİ'Ş-ŞURÛH

Mehmed Sâdık eş-Şehrî (ö. 1267/1851)

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, no. 3240, vr. 1^b-24^b

Vâkıfu hâza'l-kitâb ve müellifuhû
es-Seyyid Muhammed Sâdık b. Muhammed
el-Ma'rûf bi-Hekimbaşızâde¹

TERCEME-İ İSÂGÛCÎ

[1^b]

Bismillâhirrahmânirrahîm

Rahman ve Rahim olan Allah'ın Adıyla

Bize düşünmeyi ve konuşmayı ikram eden, anlamayı ve ölçüyü (mîzanı) nimet olarak veren, Hakkı ve batılı bir birinden ayırmamızı (sağlayan) Allah'a hamd olsun. Salât ve selâm, bizi cennete yönlendiren (Allah'ın) Resulü Muhammed'e ve onun (dinini) beyân eden (açıklayan) ailesine ve ashabına olsun.

Salat ve selamdan sonra bu fakir kul *es-Seyyid Muhammed Sâdık b. Muhammed Es'ad el Müderrisü'ş-Şehrî* der ki: Acziyetimi ifade edip, Rabbimden yardım talep ederim. Yüce Allah diyor ki “Ben size ilimden çok az bir pay

¹ Bu kitabın vakfedeni ve aynı zamanda yazarı Hekimbaşızâde diye meşhur olan es-Seyyid Muhammed Sâdık b. Muhammed Esad'dır. (Çev.)

verdim”¹ *İsâgûcî*’yi (meşhur) şerhlerini de dikkate alarak (tatbik etmek suretiyle, bi-tatbîku’ş-şurûh)² tercüme etmek istedim. Rabbimden bu eserin en iyi şekilde tamamlanmasını talep ediyorum. O, bana yeter ve o ne güzel vekildir!³

Bismillâhirrahmânirrahîm

“*Kâle eş-Şeyh el-Îmâm el-allâme.*” [2^a] Şeyh İmâm-ı âlim buyurdu. “*Efdalü l-müteahhirîn*” Ulemâ-i müteahhirîn’in efdal-i a’zamıdır. “*Kudvetü l-hükemâ’-i r-râsihin.*” Hükemâ-i râsihin’in muktedâsıdır. “*Estrüddin el-Ebherî*” Muhtârüddin’dır. Vilâyet-i Ebher’e mensûbdur. “*Tâyyeballahu serâhu ve ce’ale l-cennete mesvâhu*” Bârî Te’âlâ kabrini tayyib eylesün ve cenneti dahî mekân kılsun. “*Nahmedullahe alâ tevfiikihi ve nes’eluhu hidâyetê tarikîhi.*” Bizler Rabbülâlemîn’e hamd ideriz tevfiği üzerine ve tarîk-i hidâyeti temennî ideriz. “*Ve nusallî alâ Muhammedin ve itretîhi.*” Dahî bizler salât [u] selâm ideriz Muhammed Aleyhisselâm üzerine ve âl ü ashâbı üzerine dahî.

“*Emmâ ba’d, fe hâzihî risâletün fi’l-mantiki evrednâ fihâ mâ yecibu istihzâruhu*” ve bundan sonra şu risâle-i mantıkda şu şeyin ki ihzârı iktizâ eyledi, onu bizler ityân-ı îrâd eyledik. “*Limen yebtedi’u şey’en mine’l-ulûmi*” şol kimse için ki ulûmdan [2^b] bir şey ibtidâ ider. “*Musta’inen billâhi innehu mufizul-hayri ve’l-cûdî.*” Ben Rabbülâlemîn’den yardım talep edici olduğum hâlde öyle Rabbülâlemîn [ki] hayr u cûdu müfiz[dir].

“İSÂĞÜCÎ”

“*el-Lafzu’d-dâllu bi’l-vaz’i yedullu alâ tamâmi ma-vuzi’a lehu bi’l-mutâbakati.*” *İsâgûcî* bir lafz-ı Yûnânîdir ki bunun ile murâd olunur külliyyât-ı hams: 1- nev’ ve 2- cins ve 3- fasl ve 4- hâssa ve 5- araz-ı âmm. Ve bu

1 el-Bakara, 2/23.

2 Müellif ibare ibare Ebherî’nin *İsâgûcî* metnini verip tercüme ettikten sonra, bu meşhur eserin yine en fazla bilinen şerh ve haşiyelerinden faydalanarak şerhe yakın bir nitelikte tercümesini zenginleştirmiştir ve çoğu yerde de bizzat şerhlerin isimlerini vererek atıflar yapmıştır. Kendisi de bu durumu eserinin sonunda ayrıca ifade etmiştir: “Rabbülâlemîn Hazretleri’ne hamd bu abd-ı hakîr *İsâgûcî* risâlesini tercüme eylemeklik murâd-ı âcizim oldukda şurrâh-ı [24^a] müte’addidelerden *Muğni t-Tullâb* ve *Davud-ı Esved* ve *Fenârî* ve *Kul Ahmed* ve dört aded şerhlerin meyl ve işâretleri minvâl üzere tercüme olunmuştur.” (Çev.)

3 Tarafımızdan Türkçeye tercüme edilen buraya kadarki kısım Arapça yazılmış olup bundan sonra müellif tarafından Ebherî’nin *İsâgûcî*’sinin Arapçası alıntılanarak tercüme ve şerh edilmiştir. (Çev.)

“İsâgûcî” mübtedâ-i mahzûf haberidir. Takdîr-i kelâm: “Hâzâ bâbu *İsâgûcî*”¹ dimekdir. Vaz’ ile şol lafz-ı dâl ki tamâm-ı mâ-vuzî’â lehine delâlet iderse² bi’l-**mutâbakat**dır. “*Ve alâ cüz’ihî bi’t-tazammuni in kâne lehu cüz’ün*” dahî mâ-vuzî’â lehinin cüz’i üzerine delâlet iderse **tazammunî**dir; ammâ ma-vuzî’â leh için cüz’ olursa! “[*ve alâ*] *mâ yulâzimuhu fi’z-zihni bi’l-iltizâmi*” ve zihinde mülâzımı üzerine delâlet iderse bi’l-**iltizâm**dır. “*Ke’l-insânî, [3^a] fe-innehu yedullu ale’l-hayevânî n-nâtıkî bi’l-mutâbakatî*” insân gibi ki hayevân-ı nâtık üzerine delâleti bi’l-mutâbakatdır. “*Ve alâ ehadihimâ bi’t-tazammuni.*” “Hayevân” üzerine delâleti ancak yâhud “nâtık” üzerine delâleti ancak delâlet-i tazammunîdir. “*Ve alâ kâbilî l-ilmi ve san’atî l-kitâbetî bi’l-iltizâmî.*” İnsânın kâbil-i ilme ve san’at-ı kitâbete delâleti bi’l-iltizâmıdır. Ve eğer su’âl olunursa ki delâlet-i mutâbıkıyye takdîm olundu delâlet-i tazammuniyye ile ve delâlet-i iltizâmıyye üzerine, cevâb virilir ki delâlet-i mutâbıkıyye metbû’dur; delâlet-i tazammuniyye ve delâlet-i iltizâmıyye tâbî’lerdir. Ve böyle olunca şek yokdur ki metbû’ olan mukaddemdir tâbî’ üzerine.

“*Sümme el-lafzu immâ müfredün ve hüve llezi lâ yurâdu bi’l-cüz’i minhu delâletün alâ cüz’i ma’nâhu ke’l-insân.*” Bundan sonra lafız yâhud **müfred**dir ki ve öyle müfred ki ol şeyden bir cüz’ ile delâlet murâd olunmaz ma’nâsının cüz’i üzerine, [3^b] meselâ insân gibi. “*Ve immâ müellefun ve hüve llezi lâ yekûnu kezâlik ke-râmî l-hicâreti.*” Yâhud lafz-ı mü’ellefdir ki ya’nî **mürekk**ebdir cüz’üyle delâlet murâd olur ma’nâsının cüz’i üzerine, taş ilkâ idici kimse gibi. Zîrâ bunun cüz’i ma’nâsının cüz’i üzerine delâlet ider. Zîrâ râmî lafzı, remy idici zât üzerine delâlet ider. Kezâlik hicâre lafzı dahî cism-i muayyen üzerine delâlet ider.

“*Ve l-müfredü immâ külliyyun ve hüve llezi lâ yemna’u nefsu tasavvuri mefhûmihî an vukû’i ş-şirketi ke’l-insânî.*” Lafz-ı müfred yâhud **küllî**dir. Nefs-i tasavvur-i mefhûmuna vukû’-ı şirketden men’ eylemez, insân gibi. Ve bu küllî şol bir şeydir ki eczâdan terekkeb ider, insân gibi. Ol hayevân-ı nâtıktır. Kezâ fi’l-Berda’î.³ “*ve immâ cüz’iyyun ve hüve llezi yemna’u nefsu*

1 Bu, *İsâgûcî* bölümüdür. (Çev.)

2 Vaz’ olunduğu mananın tamamına delalet ederse. (Çev.)

3 “*İsâgûcî*’ye dair dikkate değer bir başka şerh de Hüsameddin Hasan el-Kâtî’ye aittir. Bu şerh üzerine Mevlânâ Karaca Ahmed ve Muhammed b. Muhammed el-Berdaî’nin hâşiyeleri vardır.” Metinde geçen Berdaî Abdülkuddûs Bingöl’ün değindiği kişidir. Bkz: Abdülkuddûs Bingöl, “İsâgûcî”, *DİA*, XXII, s.

tasavvuri mefhûmihî an [vukû'î] zâlike ke-Zeydin." Ve lafz-ı müfred yâhud **cüz'î**dir. Ve ol cüz'înin nefis-i tasavvur-ı mefhûmunu [4^a] men' eyler vukû'ı şirketten, meselâ Zeyd gibi.

Ve'l-küllîyyu immâ zâtîyyun ve hüve' llezi yedhulu fî hakîkatî cüz'îyyatihî ke'l-hayevanî bi'n-nisbeti ile'l-insânî ve'l-feresi." Lafz-ı müfred-i küllî yâhud zâta mensûbdur. Ve ol **zât**[î], efrâd ve cüz'îyyâtın hakîkatinde dâhil olur; hayevân lafzı gibi insâna ve ferese nisbet ile. Ve duhûl ile murâd adem-i hurûcdur ki ta'rîf-i zâtîde dâhil ola; nev' ki hakîkat-ı cüz'îyyâtından hurûc itmeye. Ve böyle olunca zikr-i melzûm irâde-i lâzım kabîlinden olur. *"Ve immâ araziyyun ve hüve' llezi yuhâlifuhu ke'd-dâhikî bi'n-nisbeti ile'l-insânî."* Yâhud **arazî** olur ve ol arazî zatiyyeye muhâlif, dâhik gibi insâna nisbet ile.

"Ve'z-zâtîyyu immâ makûlun fî cevabî mâ-hüve bi-hasebi's-şirketi'l-mahzâtî." Zâtî dahî yâhud makûldur. Şol şeyin cevâbında ki şirket-i mahza hasebiyle ve zâtî dahî yâhud cinsdir, [4^b] yâhud nev'dir, yâhud fasıldır. *"Ke'l-hayevanî bi'n-nisbeti ile'l-insânî ve'l-feresi."* Hayevân gibi insân ile ve ferese nisbet ile. *"Ve hüve'l-cinsu"* ve ol zâlike'l-makûl dahî **cins**dir. *Fenârî*^{de1} dahî böylecedir. *"Ve yursemu bi-ennehu külliyyun makûlun alâ kesîrine muhtelifîne bi'l-hakâ'ikî fî cevabî mâ-hüve kavlen zâtîyyen."* Ve ol cins ta'rîf olunur ki hayevândır küllîd[ir], makûldur kesîrîn-i muhtelifin üzerine hakâ'ik ile ol makûlun cevâbında kavli zâtî cihetinden ve kavli zâtî ile temyîz olunması araziden ihtirâz içündür.

"Ve immâ makûlun fî cevâbî mâ-hüve bi-hasebi's-şirketi ve'l-hususiyyeti mean." Yâhud makûldur şol şeyin cevâbında ki şirket ve husûsiyet hasebiyle cemî'an *"ke'l-insânî bi-nisbeti ilâ Zeydin ve Amrin ve Bekrin² ve hüve nev'un."* İnsan gibi Zeyd'e ve Amr'a ve Bekr'e nisbet ile ki ol **nev'**dir *"Ve yursemu bi-ennehu külliyyun makûlun alâ kesîrine muhtelifîne bi'l-adedi [5^a] dûne'l-hakîkatî fî cevâbî mâ-hüve."* dahî ta'rîf olunur ki küllîdir makûldur kesîrîn-i muhtelifin üzerine aded ile hakîkate mütecâviz ol şeyin cevâbında ve bu ta'rîf ile fasl ve hâssa ve araz-ı âmm hâric olur.

488. (Çev.)

1 Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) *İsâğûcî* üzerine yazdığı *el-Fevâ'idü'l-Fenârîyye* isimli şerhi kendisinden sonra yazılan pek çok hâşiye ve şerhe konu olmuş ve pek çok mantık çalışmasına damgasını vurmuştur. Bkz. İbrahim Hakkı Aydın & Tahsin Özcan, "Molla Fenârî", *DİA*, XXX, 248. (Çev.)

2 "ve Bekr'in" ifadesi zait gözükmemektedir. (Çev.)

“Ve immâ gayri makûlin fî cevâbi mâ-hüve bel makûlun fî cevâbi eyyü şey’in hüve fî zâtîhi.” Yâhud gayr-ı makûldur ol şeyin cevâbında. Belki makûldur ‘ol kangı şey’ cevâbında [ki] ol şey zâtîdir. *“Ve hüve’llezî yümey-yizuş-şey’e an ma-yüşârikuhu fî’l-cinsi ke’n-nâtiki bi’n-nisbeti ile’l-insâni ve hüve’l-faslu.”* dahî şol bir makûl ki insânı temyîz ider cinsinde müşârik olan[dan] ki ol hayevândır insâna nisbet ile nâtık lafzı gibi ki ol **fasl**dır. Ya’nî bir kimse su’âl eylese ki şu şey nedir, ol kimse dahî cevâbında ‘nâtıktır’ deyû cevâb virdikde sâir hayevândan temyîz olub insân olduğunu fehm ider. [5^b] *“Ve yursemu bi-ennehu külliyyun yukâlu alâ şeyin fî cevâbi eyyü şey’in hüve fî zâtîhi.”* Ve bunun ile ta’rîf: Küllîdir bir şey üzerine dinilir ki şol şeyin cevâbında ki ve ol onun zâtıdır.

“Ve emme’l-araziyyu [fe] immâ en-yemteni’a infikâkubu ani’l-mahiyeti ve hüve’l-arazu’l-lâzimu ev lâ-yemteni’a ve hüve’l-arazu’l-müfâriku.” Ve immâ arazî mâhiyetden infikâki mümteni‘ olursa ol **“araz-ı lâzım”**dır. Yâhud mümteni‘ olmazsa ol **“araz-ı müfârik”**dır. *“Ve küllü vâhidin minhümâ [immâ] en-yahtasse bi-hakîkatin vâhidetin ve hüve’l-hâssatu ke’d-dâhiki bi’l-kuvveti ve’l-fi’ili li’l-insâni.”* Araz-ı lâzım ve araz-ı müfârikdan her biri hakikat-i vâhideye hâs olur. Ol **hâssad**ır kuvve ile ve fi’il ile dâhik gibi insan içün ve böylece olunca lâzımu’l-hâssa dâhik-i bi’l-kuvve gibi. Ve müfâriku’l-hâssa dâhik-i bi’l-fi’il gibi. *Fenâri*’de dahî böyleceedir.

Ve bundan sonra ma’lûm olsun ki mantığın bâbları dokuzdur. 1-Külliyât-ı hams 2-Kavl-i şârih 3-Kazâyâ 4-Kıyâs [6^a] 5-Burhân 6-Cedel 7-Hatâbe 8-Şi’ir 9-Muğâlata. Ve bundan sonra külliyyât-ı hams ki 1-Nev’, insândır 2-Cins, hayevândır 3-Fasl, nâtıktır 4-Hâssa, dâhikdir 5-Araz-ı âmm, müteneffis bi’l-kuvvedir.¹

“Ve tursemu bi-ennehâ külliyyetun yukâlu alâ mâ-tahte hakîkatin vâhidetin fakat kavlen araziyyen.” Ve ol **hâssa** külliyye ile ta’rîf olunur, ancak hakikat-i vâhidenin tahtında kavl-ı arazî ile dinilir.

“Ve immâ [en] ye’umme hakâ’ika fevka vâhidetin ve hüve’l-arazu [el-] âmmu.” Yâhud âmm olur ki hakâ’ika ki vâhide fevkinde ve ol **“araz-ı**

1 Sanki başlarda bir yerde olması gereken bu açıklamanın, tebyiz ya da istinsah edilirken yeri karışmış gözükmemektedir. (Çev.)

âmm" dır. *"Ke'l-müteneffisi bi'l-kuvveti ve'l-fi'ili [li]'l-insâni ve gayrihi mine'l-hayevanât."* Kuvve ile ve fi'il ile müteneffis gibi insân için ve gayrısı için hayevânâtdan *"Ve yursemu bi-ennehû külliyyun yukâlu alâ mâ-tahte hakâ'ika muhtelifetin kavlen araziyyen."* Ve ol araz-ı âmm ta'rîf olunur küllî ile ki hakâ'ik-i muhtelifenin tahtında kav-ı araz ile dinilür ve bundan sonra ma'lûm olsun ki dâhik-i bi'l-kuvve araz-ı lâzımdır; mâhiyet-i [6^b] insândan iftirâk eylemez. Amma dâhik-i bi'l-fi'il araz-ı müfâriktır; mahiyyet-i insândan iftirâk ider ba'zı evkâtta. Hâsıl-ı kelâm insânın hilkatinde gülmeçlik olup lâkin her zaman olmayub bir emr-i acîb gördükde vâkî' olup bundan nâşî "dihk" araz-ı lâzımdır, münfekk olmaz kuvve ile. Ve ammâ dihk cemî'-i zamanda olmadığı için araz-ı müfâriktır ki fi'ilinde dihk mevcûddur. Ve lâkin her zaman dâhik değildir ve bundan nâşî ba'zı vakit dihk müfârik olur.

"el-Kavlu'ş-Şârihu"

el-Haddu kavulun dâllun alâ mahiyyeti'ş-şey'i ve hüve'llezi yeterakkebu an cinsi'ş-şey'i ve faslihi'l-karibeyn." "Kavl-i şârih" haddir ki bir kav-ı dâlldir şeyin mahiyyeti üzerine, şol şey ki tereküb ider şeyin cinsinden ve fasl-ı karîbinden ve bu mahalde cinsden murâd hayevandır. Ve şeyden murâd insândır. Ve fasıldan murâd nâtıktır *"Ke'l-hayevani'n-nâtiki bi'n-nisbeti ile'l-insâni ve hüve el-haddü t-tâmmu."* Hayevan-ı nâtık gibi. İnsana nisbet ile hadd-i tâmdır. [7^a] Ammâ hadd ta'bîri zâtiyyâtdan olursa **hadd** tesmiye olunur. Zâtiyyâtdan olmazsa **resm** tesmiye olunur, kezâ fi'l-Fenârî.

Eğer su'âl olunursa ki musannif Rahimehullâhu Te'âlâ kav-ı şârihi hüccet üzerine takdîm eyledi deyû cevâb virilür ki kav-ı şârih tasavvurdur, hüccet tasdikdir. Ve böyle olunca tasavvur mukaddemdir tasdik üzerine.

"Ve'l-haddü'n-nâkısı ve hüve'llezi yeterakkebu an cinsihi'l-ba'idi ve faslihi'l-karibi ke'l-cismi'n-nâtiki [bi'n-nisbeti] ile'l-insân." "Hadd-i nâkıs" şol şeydir ki cins-i ba'idden ve fasl-ı karîbden tereküb ider. "Cism-i nâtık" gibi insâna nisbet ile ve cins-i ba'id ki tahtında cins ola, "Cism" gibi. Ve cismi-nin tahtında dahî cins vardır ki hayevandır ve fasl-ı karîb şol şeye dirler ki mâhiyeti cemî'-i ağıârından temyîz eder. Ve ammâ fasl-ı ba'id şol şeye dirler ki ba'zı ağıârını temyîz ider.

"Ve'r-resmu't-tâmmu ve hüve'llezi yeterakkebu an cinsihi'l-karibi ve

havâssibi'l-lâzımeti ke'l-hayevânî'd-[7^b] *dâhıki fi ta'rîfi'l-insân.*” Ve “**resm-i tām**” şol şeydir ki cins-i karîbden terekkeb ider ve hâssa-i lâzimesi insânın ta'rîfinde “hayevân-ı dâhik” gibi. Ve musannif Rahimehullâhu Te'âlâ havâss-ı lâzıme ile kayd eyledi müfârikadan ihtirâz için zîrâ bu ta'rîfdır meselâ; “hayevanun dâhikun bi'l-fi'il” ile ta'rîf olunmaz. Dihk bi'l-fi'il müfâriktir. Ve müfârik ile ta'rîf olunmaz. Ve bu takdîrce dihk bi'l-kuvve ile olmalıdır. Ve eğer dihk bi'l-fi'il ile ta'rîf olursa resim mersûmdan ehass olmak lâzım gelür. Vücûb-ı müsâvâtdan müte'ahhirîn indinde mu'arref ile mu'arref beyninde ve metinde olan cins-i karîb şol şeye dirler ki tahtında cins olmaya. Belki tahtında nev' ola. Nev'den murâd inşandır.

“Ve'r-resmu'n-nâkıs ve hüve'llezî yeterakkebu ani'l-araziyyâti'lleti tah-tessu cümletühâ bi-hakikatın vâhidetin, ke-kavlinâ fi ta'rîfi'l-insâni: İnnehû mâşin alâ kadameybi, arîzu'l-ezfâri [8^a] *bâdiyu'l-beşerati, müstakîmu'l-kâ-meti, dabhâkun bi't-tab'î.*” Ve “**resm-i nâkıs**” şol şeydir ki araziyyâtdan terekkeb ider ol cümleye hâss olur hakikat-ı vâhîde, bizim kavlimiz gibi insanın ta'rîfinde: İnsân kadameyni ile meşy ider ve zufurları dahî arîzdir.¹ Bâdiyu'l-beşerati müstakîmu'l-kâmeti ve dehhâktır bi't-tab'î. Meselâ bir kimse insânı ta'rîf edicek dise ki iki ayak ile yürür ve tırnakları arîz ve yüzü kılsızdır ve boyu doğrudur ta'rîf eylese ve bunun mecmû'u insânın gayrısında mevcûddur tab'âtıyla güler didikde insân olduğu fehm olunur. Ve ta'rîf gayrısını ihrâc ider.

“el-KAZÂYÂ”

“el-Kaziyyetü kavluñ yasihhu en yukâle li-kâilihî: İnnehû sâdikun fihî' ev 'kâzibun fihî'.”

Beyân-ı kazâyâ: Ve ammâ **kaziyye** bir kavldir ki ol kavlin kâ'ili için sahîh olur ki ol kâ'il kavlinde sâdıktır; yâhud kavlinde kâzibdir ve bu mahaldeki kavil kavli-i müreккеbdir. Ve musannif Rahimehullâhu Te'âlâ “yasihhu” lafzı ile irâd eyledi, iş'ardan için ki kavil bi'l-fi'il mu'teber [8^b] olmaz deyû takdîrce ta'rîf efrâdını câmi' ve ağıârını mâni' için “yasihhu” lafzı ile tasdîr eyledi.

1 Geniştir. (Çev.)

“Ve hiye immâ hamliyyetün ke-kavlinâ Zeydun kâtibun ev leyse bi-kâtibin.” Ve ol kaziyye **hamliyye**dir, bizim kavlimiz gibi. “Zeyd kâtibdir”; yâhud “kâtib değildir”. Ve lafz-ı hiye kaziyyete ircâ‘ olunmuştur. Ve lafz-ı immâ immâ‘-yı terdidiyyedir. Ve kaziyyenin kendisi mübtedâ ile haberden tereküb idüb hamliyyedir.

“Ve immâ şartiyyetun muttasilatun ke-kavlinâ in kâneti’ş-şemsü tâli’aten fe’n-nehâru mevcûdun ve immâ şartiyyetun munfasilatun ke-kavlinâ el-adedü immâ en yekûne zevcen ev ferdan.” Yâhud ol kaziyye “**şartiyye-i muttasıla**”dır, bizim kavlimiz gibi ki “eğer şems tulû‘ iderse nehâr mevcûdudur.” Tulû‘-ı şems vücûd-ı nehârı muktezî olur. Ve bu kaziyye-i “**şartiyye-i muttasıla**”dır. Yâhud kaziyye-i şartiyye-i munfasıladır. Bizim kavlimiz gibi ki aded zevc olur yâhud ferd olur. *“Ve l-cüz’ü l-evvelü minê l-hamliyyeti yüsemâ mevzû’an ve s-sâni [9^a] yüsemâ mahmûlen.”* Kaziyye-i hamliyyeden cüz’-i evvele **mevzû‘** tesmiye olunur. Ve cüz’-i sâniye **mahmûl** tesmiye olunur. *“Ve l-cüz’ü l-evvelü minê ş-şartiyyeti yüsemâ mukaddemen ve s-sâni tâliyen.”* Şartiyyeden cüz’-i evvel ki “in kâneti’ş-şemsü tâli’aten”dir. Buna **mukaddem** tesmiye olunur. Vaz‘an ve tab‘an takaddümi için ve cüz’-i sâniye ki “fe’n-nehâru mevcûdun” kavli ve buna dahî **tâlî** tesmiye olunur.

“Ve l-kaziyyetu immâ mûcibetun ke-kavlinâ “Zeydun kâtibun” ve immâ sâlibetun ke-kavlinâ “Zeydun leyse bi-kâtibin” ve küllü vâhidin minhümâ immâ mahsûsatun kemâ zekernâ.” Ve immâ kaziyye yâhud **mûcibe** olur, bizim kavlimiz gibi ki “Zeyd kâtib oldu” yâhud **sâlibe** olur bizim kavlimiz gibi ki “Zeyd kâtib olmadı”. Mûcibeden ve sâlibeden her biri yâhud mahsusadır; bizim zikr eylediğimiz gibi

“Ve immâ külliyyetün musevveretün ke-kavlinâ küllü insânin kâtibun ve lâ-şey’ê mine’l-insâni bi-kâtibin.” Yâhud “**kaziyye-i külliyye-i müsevvere**”dir, bizim kavlimiz gibi ki “küllü insân katibdir” dahî “hiçbir şey insândan kâtib olmadı”. Evvelki mûcibe-i külliyyeye misâldir ve ikinci sâlibeye misâldir.

“Ve immâ cüz’iyyetün musavveretün ke-kavlinâ ba’zu’l-insâni katibun ve ba’zu’l- [9^b] insâni leyse bi-kâtibin.” Yâhud “**cüz’iyye-i müsevvere**”dir, bizim kavlimiz gibi ki “insânın ba‘zısı kâtibdir” ve “ba‘zısı dahî kâtib olmadı”.

“Ve immâ en lâ-yekûne kezâlike tûsemmâ mübmeleten ke-kavlinâ el-insânu kâtibun ve’l-insânu leyse bi-kâtibin.” Yâhud musevvereye mahsûs olmaz da **mühmele** tesmiye olunur, bizim kavlimiz gibi: “İnsan kâtibdir” dahî “insân kâtib olmadı”.

“Ve’l-muttasîlatu immâ lüzûmiyyetun ke-kavlinâ in kâneti’s-şemsü tâ-li’aten fe’n-nehâru mevcûdun.” Ve immâ kaziyye-i muttasıla yâhud **lüzûmiyye** olur. Bizim kavlimiz gibi ki “eğer şems tâli’a olursa nehâr mevcûddur”. Ya’nî tulû’-ı şems vücûd-ı nehârî lâzım olur ve bu ecilden nâşi kaziyye-i lüzûmiyye tesmiye olundu. Ve tulû’-ı şems vücûd-ı nehârdan iftirâk eylemediği cihetden dahî buna **“kaziyye-i muttasıla”** deyu tesmiye olundu. *“Ve immâ ittifâkiyyetun ke-kavlinâ in kâne’l-insânu nâtikan fe’l-himaru nâhikun.”* Yâhud kaziyye-i [10^a] **ittifâkiyye**dir, bizim kavlimiz gibi insân nâtık oldıysa himâr da nâhıkdır. Ya’nî insânın nâtık olması ve himârın nâhık olması tesâdüfidir. Ve bundan nâşi **kaziyye-i ittifâkiyye** deyu tesmiye olundu. Ve nâhıkın lügatı savt-ı himâr dimekdir.

“Ve’l-munfasîlatu immâ hakîkiyyetun ke-kavlinâ el-adedü immâ zevcün ve immâ ferdün.” Ve immâ şartiyye-i munfasıla üç kısma munkasime olur. Evvelki **hakîkidir** ve **ikinci mânî’atü’l-cem’ ancak** ve **üçüncü mân’iatü’l-huluv ancak**; zîrâ kaziyyenin kendisinde hükm-i cüz’eyn beyninde tenâfi iledir; bizim kavlimiz gibi ki “aded zevcdır yâhud ferddir”, ya’nî tekdir ve bu zevc ile ferd ikisi berâber sâdık olmaz. Ferd ile zevc aded-i vâhid üzerine cem’i mümteni’dır. *“Ve hiye mânî’atü’l-cem’ ve’l-huluv mâ’an.”* Ve ol **“munfasıla-i hakîkiyye”** mânî’atü’l-cem’dir ve mânî’atü’l-huluvdur, me’an ikisinden mürekkebdır.

“Ve immâ [mâ]n’iatü’l-cem’ fakat ke-kavlinâ haze’s-şeyü [10^b] immâ hacurun ev şecerun.” Yâhud ancak **mân’iatü’l-cem’**dir. Bizim kavlimiz gibi ki “şu şey hacerdir yâhud şecerdir”. Zîrâ bunlar ikisi birden sâdık olmaz. Zîrâ beyinlerinde mu’ânede vardır. *“Ve immâ mân’iatü’l-huluv fakat ke-kavlinâ Zeydun immâ en-yekune fi’l-bahri ve immâ en lâ yuğrak.”* Yâhud **“mâ-ni’atü’l-huluv”**dur, ancak bizim kavlimiz gibi ki “Zeyd bahrda olur yâhud gark olmaz”. Zîrâ bu kaziyyenin kendisindeki hüküm mânî’atü’l-huluvdur.

“Ve kad yekûnu el-munfasilâtü zevâtî eczâ'in selâsetin ke-kavlinâ el-ade-dü immâ zâ'idün ev-nâkısun ev müsâvin.” Tahkîk; munfasilât eczâ-i selâse sâhibidir. Bizim kavlimiz gibi ki aded zâ'iddir, yâhud nâkısır, yâhud müsâvidir. Ve amma zâ'id olursa isnâ aşere gibi, yâhud nâkıs olursa erba'a' gibi, yâhud müsâvî olursa sitte gibi. Zâ'id: 12, nısf 6, sülüs 4, rub' 3, südüs 2, mecmû' 15. Müsâvât: 6, nısf 3, sülüs 2, südüs 1, mecmû' 6. Nâkıs: 8, nısf 4, rub' 2, sümün 1, mecmû' 7.²

“Ve't-tenâkuzu [11^a] hûve ihtilâfu'l-kaziyyeteyni bi'l-icâbi ve's-selbi bi-haysu yaktezî li-zâtihî en yekûne ihdâhümâ sâdikaten ve'l-ubrâ kâzibeten ke-kavlinâ: Zeydun kâtibun ve Zeydun leyse bi-kâtibin.” Vaktâ ki musannif Rahimehullâhu Te'âlâ kazâyâ ve aksâmlarının zikrinden fâriğ oldıysa ol kazâyânın ahkâmlarına şürû' idüb dir ki: **Tenâkuz** iki kaziyyenin ihtilâfidir, icâb ve selb ile, şol haysiyyet ile ki ol zâlike'l-ihtilâf zâtı içün iktizâ ider, ol kaziyyenin biri sâdıkâ [diğeri kâzibe] olmaklığını muktezî olur; bizim kavlimiz gibi. “Zeyd kâtibdir” dahî “Zeyd kâtib olmadı”.

“Ve lâ yetahakkaku zâlike illâ bâ de ittifâkibimâ fi'l-mevzû'i ve'l-mah-mûli ve'z-zamâni ve'l-mekâni ve'l-izâfeti ve'l-kuvveti ve'l-fi'ili ve'l-cüz'i ve'l-küllî ve'ş-şarti.” Ve ol tenâkuz tahakkuk eylemez, illâ iki kaziyyenin ittifâkından sonra tahakkuk ider: Mevzû'da ve mahmûlde ve zemânda [11^b] ve mekânda ve izâfetde, kuvvede ve fi'ilde ve cüz'de ve küilde ve şartda. Ve amma mevzû'da olduğına misâl “Zeyd kâ'imdir” ve “Amr kâ'im olmadı”; sıdkının cevâzı içün tenâkuz olmadı, ikisinde dahî. Ve mahmûlde olduğına misâl “Zeyd kâ'imdir”, “Zeyd kâ'id olmadı”; ve bunda dahî tenâkuz olmadı. Ve zemânda olduğına misâl “Zeyd kâ'imdir leylen”, “Zeyd kâ'im olmadı nehâren” ve bunda dahî tenâkuz olmadı. Ve mekânda olduğuna misâl “Zeyd kâ'imdir dârdâ”, “Zeyd kâ'im olmadı sûkda”³ ve bunda dahî tenâkuz

1 İbarenin 'semâniye' yani 8 olması lazım. (Çev.)

2 Zâid (fazla) kelimesinden sonraki ifâdelerin izahı: Bölünenleri toplamı kendisinden fazla olan 12 sayısının bölünenleri 6, 4, 2 ve 3'tür, toplamları 15 eder.

Müsâvât (eşit) kelimesinden sonraki ifâdelerin izahı: Bölünenleri toplamı kendisiyle eşit olan 6 sayısının bölünenleri 3, 1 ve 2'dir, toplamları 6 eder.

Nâkıs (eksik) kelimesinden sonraki ifâdelerin izahı: Bölünenleri toplamı kendisinden eksik olan 8 sayısının bölünenleri 4, 2 ve 1'dir, toplamları 7 eder. Tâfîlat için bkz. Es-Seyyid İbrâhim, *Mefhûm-ı İsâğûcî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, Nr. 3239, vr. 5b, hâşiyedeki not. (Çev.)

3 “Zeyd evde kâimdir”-“Zeyd sokakta kâimdir”. (Çev.)

olmadı. Ve izâfetde olduğına misâl “Zeyd Amr’ın ebidir”, “Zeyd Bekr’in ebi olmadı”.¹ Ve bunda dahî tenâkuz olmadı. Ve kuvvede ve fi’ilde olduğına misâl; “hamr desdide müskîrdır bi’l-kuvve”, “hamr desdide müskîr olmadı bi’l-fi’il” ve bu mahalde nisbet ikisinin birinde kuvve ile oldu ve âhirinde bi’l-fi’il oldu ve bunda dahî tenâkuz olmadı. Ve cüz’de ve küldde [12^a] olduğına misâl: “Zencînin ba’zısı esveddir.” ve “Zencînin küllîsi esved değildir.” Ve bunda dahî tenâkuz olmadı. Ve şartda olduğuna misâl: “cismîn hilâfıyla basarî müferriktır beyaz şartıyla”. “Basarî gayr-ı müferriktır sevâd şartıyla” ve bunda dahî tenâkuz olmadı. Zîrâ nisbet-i hükm şey’-i vâhîde olmadı. Îcâb ile ve selb şey’-i vâhîd üzerine olur ise ol zamân tenâkuz vâkî’ olur. *Îsâgûcî* şerhi *Muğni’t-Tullâb* ve *Îsâgûcî* şerhi *Karadavud*² dahî böylece der, Rahimehumallâhu Te’âlâ.

“Ve nakîzu’l-mûcibetî l-küllîyyetî innemâ hiye’s-sâlibetü l-cüz’iyyetü ke-kavlinâ: Küllü insânin hayevânun ve-ba’zu’l-insânî leyse bi-hayevânin.” Mûcibe-i külliyyenin nakîzi ancak sâlibe-i cüz’iyyedir. Bizim kavlimiz gibi ki “insânın küllîsi hayevândır” ve “ba’zı insân hayevân olmadı”. Zîrâ suğ-râda mevzû’ ‘küllü insân’dır. Ve kübrâda ‘ba’zu’l-insân’dır. Ve bu takdîrce ikisi dahî [12^b] müttehid olmadı. **“Ve nakîzu’s-sâlibetî l-küllîyyetü innemâ hiye’l-mûcibetü l-cüz’iyyetü ke kavlinâ lâ-şey’e min’e’l-insânî bi-hayevânin. Ve ba’zu’l-insânî hayevânun”** Ve sâlibe-i külliyyenin nakîzi ancak mûcibe-i cüz’iyyedir. Bizim kavlimiz gibi ki “insândan bir şey hayevân olmadı”, ammâ “ba’zı insân hayevândır”.

“el-Mahsûrâtü lâ-yetahakkaku’t-tenâkuzu beyne’l-kazîyyeteyn illâ ba’de ihtilâfihimâ fi’l-küllîyyetî ve’l-cüz’iyyetî.” Ve ammâ mahsûrât-ı erba’a ki tenâkuz tahakkuk eylemez, iki kazîyyenin beyinde illâ ol³ ikisi kazîyyenin ihtilâfâtından sonra külliyyetde ve cüz’iyyetde tenâkuz⁴ tahakkuk ider. **“Li-enne’l-küllîyyeteyni kad tükezzibâni ke-kavlinâ küllü insânin kâtibun ve lâ-şey’e min’e’l-insânî bi-kâtibin.”** Zîrâ iki küllî bazen kâzib olurlar. Bizim

1 “Zeyd Amr’ın babasıdır”-“Zeyd, Bekir’in babası değildir”. (Çev.)

2 Muğni’t-Tullâb, Mahmûd Mağnisavî (ö. 1222/1807)’nin meşhur *Îsâgûcî* şerhidir. Kara Davud diye bahsedilen kişi ise pek çok mantık şerhi ve hâşiyesi yazmış olan Kara Dâvud İzmitî (ö. 948/1541)’dir. (Çev.)

3 Burada sehven tekrar yazıldığı anlaşılan şu zait ifade yer almaktadır: “iki kazîyyenin beyinde illâ ol”. Zaten üzerine de ‘tekrar’ şeklinde bir tashih notu konmuştur. (Çev.)

4 Metinde ‘tenâkus’ şeklinde geçiyor, fakat ‘tenâkuz’ kelimesi olduğu açıktır. (Çev.)

kavlimiz gibi ki “insânın küllisi kâtibdir”, “dahî insândan hiçbir şey kâtib olmadı” ve bu mahalde kâtib bi'l-fi'ildir murâd. *“Ve l-cüziyyeteyni kad tu-saddikâni ke-kavlinâ [13^a] ba'zu'l-insâni kâtibun ve ba'zu'l-insâni leyse bi-kâtibin.”* Ve iki cüz'î dahî sâdık olurlar. Bizim kavlimiz gibi ki “ba'zı insân kâtibdir” ve “ba'zı insân dahî kâtib olmadı”. Ve bu mahalde ma'lûmdur kâtib bi'l-fi'ildir murâd.

“el-Aks”

“Ve hüve en yusayyira'l-mevzû'a mahmûlen ve l-mahmûle mevzû'an me'a bakâ'is-selbi ve l-icâbi bi-hâlihi ve t-tasdîki ve t-tekzîbi bi-hâlihi.” Ahkâm-ı kazâyâdandır, **aks** ki mevzû' mahmûl kılınur. Ve mahmûl dahî mevzû'¹ kılınur, icâb ve selbin bekâsıyla berâber bi-hâlihi ya'nî bekâ hükmüyle berâber alâ hâlihi ve tasdîk ve tekzîbin bekâsıyla berâber hâli ile mevzû'dan murâd zâtdır. Ve mahmûlden murâd mefhûmdur. Kezâ *Karaca Ahmed*².

“Ve l-mûcibetü l-külliyetü lâ ten'akisü külliyyeten iz yasduku kavlenâ küllü insânin hayevanun ve lâ-yasduku küllü hayevanin insânun.” Mûcibe-i külliyye mün'akis olmaz külliyyeten zîrâ bizim kavlimiz sâdık olur ki “insânın küllisi hayevândır”, “küllisi insân [13^b] olması” sâdık olmaz. *“Bel ten'akisü cüz'iyeten li-ennâ izâ kulnâ küllü insânin hayevanun yasduku kav-luna ba'zû l-hayevani insânun.”* Belki cüz'iyete mün'akis olur. Zîrâ bizler didiğimiz vakitte ki “insânın küllisi hayevândır”. Bizim kavlimiz sâdık olur ki “hayevânın ba'zısı insândır”. *“Fe-innâ necidu şey'en mev'sûfen bi'l-insâni ve l-hayevâni fe-yekûnu ba'zu'l-hayevani insânen.”* Tahkîk; bizler bir şey bulduk insân ile ve hayevân ile mev'sûf, bu sûrette ba'zı hayevân insân olur. Zîrâ bizler bir zât bulduğumuz vakitte ol zât hayevân ile yâhud insân ile mev'sûf bizler ol zât-ı mev'sûfunun iki vasfının birini mevzû' kılarız. Ve âharını mahmûl kılarız.

“Ve l-mûcibetü l-cüziyyetü eydan ten'akisü cüz'iyeten bi-hâzihi'l-hücceti ve s-sâlibetü l-külliyetü [ten'akisü] külliyyeten ve zâlike beyyinun bi-nefsihi.” Mûcibe-i cüz'iyete mâ-sabak gibi cüz'iyeten mün'akis olur şu hüccet

1 Buradaki kelimenin, nüshada “mev” şeklinde yazılsa bile “mevzû” olması gerektiği açıktır. (Çev.)

2 Hüsameddin Hasan el-Kâtî'nin *İsâgüci* şerhine hâşiyeye yazan kişidir. Mevlânâ Karaca Ahmed diye geçer. Bkz. Abdülkuddûs Bingöl, “İsâgüci”, *DİA*, XXII, 488. (Çev.)

ile ve sâlibe-i külliyye dahî külliyyeye mün'akis olur ve bu akis [14^a] dahî zâtında ma'lûmdur. *"Fe innehû izâ sadaka kavlına lâ-şey'e mine'l-insâni bi-hacerin sadaka kavlına lâ-şey'e mine'l-haceri bi-insânin."* Zîrâ bizim kavlimiz sâdık oldu ki "insândan hiçbir şey hacer olmadı." Ve böyle olunca bizim kavlimiz sâdık oldu ki "hacerden de hiçbir şey insân olmadı."

"Ve s-sâlibetü l-cüz'iyyetü lâ-akse lehâ lüzûmen li-ennehû yasduku kavlına ba'zu l-hayevani leyse bi-insânin." Sâlibe-i cüz'iyye için cins aks olmadı, lüzûmen zîrâ bizim kavlimiz sâdık olur ki "ba'zı hayevân insân olmadı". *"Ve lâ-yasduku aksühû ve hüve ba'zu l-insâni leyse bi-hayevanin."* Mâ sabakın ve aksi sâdık olmaz ki ol "ba'zı insân hayevân olmadı"dır. Ve bu misilli kazıyyeler dikkat-i dakîka ile fehm olunur. Zîrâ kendisinde aks olduğu için vaktâ ki musannif Rahimehullâhu Te'âlâ kıyâs üzerine tevakkuf iden şeyden kazâyâ ve âriz olan şeylerden [14^b] ki tenâkuzu ve aksden fâriğ oldıysa kıyâsın beyânına şürû' eylediyse ki maksûd-ı ehemmi olduğu için mutâlebe-i yakîniyyeti tahsil için buyurdu.

"el-KİYÂSU"

"Ve hüve kavlın mü'ellefun min-akvâlin [metâ]¹ süllimet lezime anha li-zâtiha kavlın ahar." **Kıyâs** kavlı-i mü'ellef mürekkeb[dir], akvâl-ı kesîre teslîm olduğu vakitte zâtıyla ol akvâlden lâzım gelir, kavlı-i âhar ki ol netîcedir. Ve bundan sonra ma'lûm olsun ki kıyâs iki kısım üzerinedir, ma'kûledir *biri* ki kazâyâ-i ma'kûleden terekkeb ider kıyâs ki **"kıyâs-ı hakîkî"** dir. Ve *ikincisi* **"kıyâs-ı melfûz"** dur, kazâyâ-i melfûzadan terekkeb ider, kıyâs-ı mecâzîdir, üzerine delâleti için ona tevakkuf ider. Ve bundan sonra ma'lûmdur tevakkuf tasavvur haysiyyetinden olursa hadd ve resm dirler. Ve tevakkuf fîrû' haysiyyetinden olursa gâye ve ğaraz² dirler. Ve tevakkuf vücûd haysiyyetinden olursa mevzû' [15^a] dirler. **Kezâ fi'ş-şurûh.**

"Ve hüve immâ iktirâniyyun ke-kavlinâ:

Küllü cismîn mü'ellefün.

Ve küllu mü'ellefîn muhdesün.

Ve küllü cismîn muhdesün.

1 *İşâgûci* metninde böyledir, ayrıca mütercim de "metâ" takdiriyle çevirmiştir. (Çev.)

2 Nüşhada "araz" geçse de, bağlam gereği "ğaraz" olması gerekir. (Çev.)

“**Kıyâs-ı iktirânî**” şol şeye dirler ki netîce yâhud netîcesinin nakîzî olmayub bi'l-fi'l belki bi'l-kuvve olur. Bizim kavlimiz gibi;

Her bir cism mü'ellefdir.

Ve her bir mü'ellef dahî hâdisdir.

Ve bu takdîrce her bir cism hâdisdir.

Ya'nî ârızdır, deyu kıyâsa kıyâs-ı iktirânî dimekliğin sebebi şudur ki bunun îcâb-ı haddleri vardır. Hadd-i eşgar ve haddi-ekber ve hadd-i evsat gayr-ı müstesnâdır. Ya'nî mezkûrdur.

“Ve immâ istisnâ'ıyyun ke-kavlinâ: İn kâneti'ş-şemsü tâlî aten fe'n-nehâru mevcûdun lâkinne'n-nehâra leyse bi-mevcûdin fe'ş-şemsü leysset bi-tâlî atin.” Yâhud “**kıyâs-ı istisnâ'î**” dir. Netîce yâhud netîcenin nakîzi mezkûrdur, bi'l-fi'l ve ammâ istisnâ'î tesmiyesine lâkinne lafzı, edât-ı istisnâdır. Ol cihetden nâşî tesmiye olundu. Bizim kavlimiz gibi ki:

Eğer şems tulû' ederse [15^b] nehâr mevcûddur.

Ve lâkin nehâr mevcûd olmadıysa

Şems dahî tulû' eylemedi.

“Ve'l-mükerrerü beyne mukaddimeteyi l-kıyâsi fe-sâ'idan yüsem mâ hadd-den evsate ve mevzû'ul-matlûb yüsem mâ hadden eşgara ve mahmûlühü yüsem mâ hadden ekbere.” Kıyâsın iki mukaddimesi yâhud ziyâde olub mâbeynde mükerrer olursa “**hadd-i evsat**” tesmiye olunur. Ve matlûbun mevzû'una “**hadd-i eşgar**” tesmiye olunur. Ve mahmûlüne “**hadd-i ekber**” tesmiye olunur. Tarafeynde olduğu için hadd-i evsattır. Ekall-i efrâd olduğu için hadd-i eşgardır. Efrâdı ağleb-i ekser olduğu için hadd-i ekber tesmiye olundu kezâ fi'l-Muğni't-Tullâb.

“Ve'l-mukaddimetu l-letî fiha'l-esğaru tüsem mâ suğrâ ve'l-mukaddimetü l-letî fiha'l-ekberu tüsem mâ el-kübrâ ve hey'etüt-te'lîfi minê s-suğrâ ve'l-kübrâ tüsem mâ şeklen.” Dahî şol mukaddime ki eşgardır. Ona **suğrâ** tesmiye olundu. Dahî şol mukaddime ekberdir, [16^a] ona **kübrâ** tesmiye olundu. Ve te'lîfin hâsıl-ı hey'eti suğrâdan ve kübrâdan **şekl** tesmiye olundu.

“Ve'l-eşkâlü l-erba'atu; li-enne'l-haddê l-evsat in kâne mahmûlen fi s-suğrâ ve mevzû'an fi'l-kübrâ fe-hüve'ş-şeklül-evvelü.” Ve ammâ eşkâl-i

erba‘a; eğer ki hadd-i evsat-ı suğrâda mahmûl ve kübrâda mevzû‘ olur ise “**şekl-i evvel**” dir. Meselâ bizim kavlimiz gibi ki:

“Her cisim mü’ellefdir.
Ve her mü’ellef dahî hâdisdir.
Ve bu takdîrce her cisim hâdisdir.”

“*Ve in kâne bi’l-aksi fe-hüve’ş-şeklü r-râbi’u.*” Ve eğer şekl-i evvelin aksine olursa “**şekl-i râbi**” dir. Ya’nî hadd-i evsat suğrâda mevzû‘ olursa ve kübrâda mahmûl olursa bizim kavlimiz gibi ki:

“Her insân hayevândır.
Ve her nâtık insândır.
Ve ba‘zı hayevân nâtıktır gibi.”

“*Ve in-kâne mevzû‘an fihimâ fe-hüve’ş-şeklü s-sâlisü.*” Ve eğer hadd-i evsat-ı suğrâda ve kübrâda mevzû‘ olursa “**şekl-i sâlis**” dir. Bizim kavlimiz gibi ki: [16^b]

“Her insân hayevândır.
Ve her insân nâtıktır.
Ve bu takdîrce ba‘zı hayevân nâtıktır.” gibi.

“*Ve in-kâne mahmûlen fihimâ fe-hüve’ş-şeklü s-sâni.*” Ve eğer hadd-i evsat-ı suğrâda ve kübrâda mahmûl olursa “**şekl-i sâni**” dir. Ya’nî bizim kavlimiz gibi ki:

“Her insân hayevândır.
Ve hiçbir şey hacerden hayevân olmadı.
Ve bu takdîrce insândan hiçbir şey hacir olmadı.” gibi.

“*Fe hâzibî hiye’l-eşkâlü l-erba‘atü l-mezkûratü fî l-mantiki ve’s-sâni yerteddü ile’l-evveli bi-aksi’l-kübrâ ve’s-sâlisu ileyhi bi-aksi’s-suğrâ.*”¹ Ve şu eşkâl-i erba‘a mantıkda mezkûrdur. Ve sâni evvele redd ider aks-i kübrâ ile ve sâlis dahî aks-i suğrâ ile. “*Ve’r-râbi yerteddü ileyhi bi-aksi tertîbin ev bi-aksi’l-mukaddimeteyn-i cemî’an, ve’l-kâmilu fî l-intâci hüve’-şeklü’l-*

1 “ve’s-sâni yerteddü ile’l-evveli bi-aksi’l-kübrâ ve’s-sâlisu ileyhi bi-aksi’s-suğrâ.” İfadesi zaittir, Ebherî’nin *İşâgûci* metninde bulunmamaktadır, muhtemelen müellif, bir şerhteki ifadeyi sehven ana metin gibi addedip yazmış ve şerh etmiştir. (Çev.)

*evvelü.*¹ Ve râbî'î dahî redd ider aksi tertîb ile yâhud iki mukaddimenin aksi [17^a] ile cemî'an ve netîcede kâmil olan şekl oldur.

"Ve'ş-şeklu'r-râbî'u minhâ ba'idun anî t-tab'î cidden." Ve ondan şekl-i râbî' tab'dan cidden ba'ididir. *"Ve'llezî lehû tab'un müstakîmun ve aklun selîmun lâ-yahtâcu reddü's-sâni ile l-evveli. Ve innemâ yünticü's-sâni inde ihtilâfî mukaddimeteyni bi's-selbi ve l-icâb."* Dahî şol kimse için ki tab'-ı müstakîm ve akl-ı selîmi vardır, sâniyi redd eylemeklik evvele hâcet yokdur. Ya'nî şekl-i sâniyi şekl-i evvele red eylemeklik hâcet yokdur. Aksi suğrâ ile yâhud kübrâ ile zîrâ ki kemâl-i kurbü vardır, evvelden teemmül-i sâdıkada sonra neticesi; şekl-i sâlis ile ve şekl-i râbî' bunun hilâfinadır. Ancak şekl-i sâni netîce virür. İki mukaddimenin ihtilâfı vaktinde selb ile ve icâb ile.

"Ve'ş-şeklül-evvelü hüvellezî cu'ile mi'yâre'l-ulûmi fe-nûridubû bâbünâ li-ye'ale dustûren. [ve yüstentec minhu'l-matlûb]" Ve ammâ *"şekl-i evvel"* ulûmun mîzânı [17^b] kılındı. Ve böyle olunca bizler îrâd eyledik onu ki düstûr kılınmak için ya'nî merci' olsun da ulûmda kifâyet eder ma'nâsınadır. *"Ve şartu intâcihi icâbu's-suğrâ ve² külliyyetü l-kübrâ ve durûbuhu l-münticeti erba'atü edrubin."* Ve netîcesinin şartı icâb-ı suğrâdır. Ve külliyyet-i kübrâdır. Ve durûb-ı münticesi erba'adır.

"el-Evvelü: Küllü cismin müellefun ve küllü müellefin muhdesün fe küllü cismin muhdesün." Ve ammâ *"darb-ı evvel"* ki mûcibeteyn-i külliyyeteyn-dendir. Mûcibe-i külliyyeye netîce virür. Meselâ:

"Her cisim mü'ellefdir.
Ve her mü'ellef dahî hâdisdir.
Bu takdîrce her cisim hâdisdir."

"es-Sâni: Küllü cismin müellefun, ve lâ-şey'e mine'l-müellefi bi-kadîmin, fe la-şey'e mine'l-cismi bi-kadîmin." Ve ammâ *"darb-ı sâni"* mûcibe-i külliyyedendir suğrâ ve sâlibe-i külliyyedendir kübrâ. Sâlibe-i külliyyeyi netîce virür. Meselâ:

"Her cisim mü'ellefdir.

1 Bu alıntının tamamı da zaittir, Ebherî'nin *İsâgüci* metninde bulunmamaktadır, muhtemelen müellif, bir şerhteki ifadeyi sehven ana metin gibi addedip yazmış ve şerh etmiştir. (Çev.)

2 Sehven "ve'l-külliyyetü'l" şeklinde yazılmış. (Çev.)

Ve mü'ellefden hiçbir şey kadîm olmadı.

Ve böyle olunca hiçbir şey cisimden kadîm olmadı.” [18^a]

“es-Sâlisu: Ba‘zu’l-cismi mü’ellefun ve küllü mü’ellefin hâdisün fe ba‘zu’l-cismi hâdisün.” Ve ammâ **“darb-ı sâlis”** mûcibe-i cüz’iyyedendir suğrâ ve mûcibe-i külliyyedendir kübrâ. Mûcibe-i cüz’iyyeyi netîce virür. Meselâ:

“Ba‘zı cisim mü’ellefdir.

Ve her mü’ellef de hâdisdir.

Böyle olunca ba‘zı cisim hâdisdir.”

“er-Râbi‘u: Ba‘zu’l-cismi mü’ellefun ve lâ-şey’e mine’l-mü’ellefi bi-kadîmin fe ba‘zu’l-cismi leyse bi-kadîmin.” Ve ammâ **“darb-ı râbî”** mûcibe-i cüz’iyyedendir suğrâ ve sâlîbe-i külliyyedendir kübrâ. Sâlîbe-i cüz’iyye netîce virür. Meselâ;

“Ba‘zı cisim mü’ellefdir

Ve mü’ellef de hiçbir şey kadîm olmadı.

Ve bu takdîrce ba‘zı cisim kadîm olmadı.”

Ve şu zikir olunan durûbun tertîbi netîce i’tibâriyledir. Ve böyle olunca darb-ı evvel eşref-i mahsûrâtdır. Mûcibe-i külliyyedir. Şerefeyne müştemildir ki icâbda eşreftir; cüz’îden şâmil ve mazbût ve ilimde nâfî [18^b] olduğu içün ve darb-ı sâlis dahî mûcibe-i cüz’iyye netîce virür ki sâlîbe-i cüz’iyyeden eşreftir. Ve zîrâ şeref-i vâhid vardır ki ancak icâbdır. Ve darb-ı râbî‘ netîcesinde şerefiyyetden bir şeref olmadı ve bundan nâşî mertebe-i râbî‘aya vaz’ olundu. Ve hâsıl-ı kelâm durûb-ı erba‘anın biri biri üzerine takdîmini bi’l-iktizâ beyân ider *Muğni’t-Tullâb*’da böylecedir.

“[ve’l-Kıyâsu]’l-İktirâniyyu immâ mü’ellefun [min] hamliyyeteyni kemâ merra ve immâ min muttasileteyni ke-kavlinâ in kâne’ş-şemsü tâlî aten fe’ n-nehâru mevcûdun ve in-kâne’ n-nehâru mevcûden fe’l-arzu muzî’etün.” Ve ammâ **“kıyâs-ı iktirânî”** iki hamliyyeden mü’ellef mürekkebdir, murûr eylediği gibi; yâhud muttasilateyndendir, bizim kavlimiz gibi ki “eğer şems tulû‘ iderse nehâr mevcûd olur” ve “eğer nehâr mevcûd olursa arz da muzî‘e olur”. Ve bu mahalde muttasilateynden murâd lüzûmiyye olmaklıktır. İttifâkiyye değildir. *“Yünticü [19^a] in kâneti’ş-şemsü talî aten fe’l-arzu mu-*

zi'etün." Ve netîce virür ki eğer şems tulû' ederse arz muzî'e olur. Tulû'-ı şems ziyâ-ı arzı lâzım gelir.

*"Ve immâ min munfasilateyni ke-kavlinâ küllü adedin fe hüve immâ zev-cün ev ferdün ve küllü zevcin fe-hüve immâ zevcū' z-zevci ev zevcu' l-ferdi."*¹ yâhud **"iki munfasıla"**dan mürekkebdır. Bizim kavlimiz gibi ki her aded ya çifttir yâhud tekdir. Ve her çift ki çiftin çiftidir. Yâhud tekin çiftidir. Ma'lûm olsun ki aded mütesâviyeyne münkasım olur. Yâhud olmaz. Mütesâviyeyne münkasım olursa ol zevcdır. İsneyn gibi. Ve eğer mütesâviyeyne münkasım olmazsa ya'nî taksım olmazsa aslen vâhid gibi. Yâhud gayr-ı mütesâviyeyne taksım olursa selâse gibi ol ferddır. Ve bundan sonra eğer zevc münkasım olan şeye mütesâveyyenden olursa çiftin çiftidir erba'a gibi yâhud böyle olmazsa tekin çiftidir sitte [19^b] gibi.

"Ve immâ min hamliyyetin [ve] muttasiletin ke-kavlinâ küllemâ kâne hâze' ş-şey'u insânen fe-hüve hayevanun ve küllü hayevanın cismun yünticü küllemâ kâne hâze' ş-şey'u insânen fe-hüve cismun." Yâhud [**hamliyyeden** ve] **muttasıl**adan mürekkebdır. Bizim kavlimiz gibi ki:

"Şu şey her bâr insân oldu ol hayevândır

Ve her hayevân dahî cisimdir.

Ve netîce virilür ki her bâr ki şu şey insân oldu ol cisimdir."

"Ve immâ min hamliyyetin [ve] munfasiletin ke-kavlinâ: Küllü adedin immâ zevcün ve immâ ferdün ve küllü zevcin fe hüve münkasimun bi-mütesâviyeyni yünticu küllü adedin fe hüve immâ ferdün ev münkasimun bi-mutesâviyeyni." Yâhud **hamliyye** [ve] **munfasıl**adan mürekkebdır. Bizim kavlimiz gibi ki:

"Her aded çifttir yâhud tekdir.

Ve her çift ki taksım olunur mütesâviyeyne.

Ve netîce virilür ki aded ya ferddır yâhud taksım olunmuşdur mütesâviyeyne."

"Ev min muttasiletin ve munfasiletin ke-kavlinâ: Küllemâ kâne hâze' ş-şeyü [20^a] insânen fe hüve hayevânun ve küllü hayevânin fe hüve immâ eb-

1 Burada da sehven *İsâgüci* metninden bir cümle (netice cümlesi) unutulmuştur, şu ifadenin de peşinden yer alması gerekirdi: "yünticu küllü adedin immâ ferdün ev zevcū' z-zevci ev zevcu' l-ferdi." (Çev.)

yazu ve immâ esvedü.” Yâhud **muttasıl**adan ve **munfasıl**adan mürekkeb olur. Bizim kavlimiz gibi ki “her bâr ki şu şey insân oldıysa hayevândır” ve “hayevân ya beyâzdır ve yâhud siyâhdır.” *“Yünticü küllemâ kâne hâze ş-şey’u insânen fe hüve immâ ebyazu ev esvedü.”* Netîce virilür ki “her bâr ki şu şey insân olduysa ya beyâzdır yâhud siyâhdır”.

“Ve-emme’l-kıyâsu’l-istisnâ’iyyu feş-şartiyyetü’l-mevzû’u atu fîhi in kânet muttasılaten mûcibeten lüzûmiyyeten fe-istisnâu aynî’l-mukaddemi.” Vaktâ ki musannif Rahimehullâhu Te’âlâ kıyâs-ı iktirâniden fâriğ oldıysa **“kıyâs-ı istisnâ’iyye”**ye şurû‘ eyleyüb dir ki ve ammâ kıyâs-ı istisnâ’î şartiyye-i mevzû’adır. Ol kıyâs-ı istisnâ’ide mutassıla-i mûcibe-i lüzûmiyye olursa mukaddemin aynı istisnâ olur. *“Yünticü aynê t-tâlî ke-kavlinâ: İn kâne hâzâ insânen fe hüve hayevanun lâkinnehû insânun [20^b] fe hüve hayevânun. Ve istisnâu nakîzî t-tâlî yünticü nakîze’l-mukaddemi.”*¹ tâlînin aynını netîce virür. Bizim kavlimiz gibi ki

“Eğer şu insân oldıysa hayevândır

Lâkin insandır,

Ki hayevândır.”

Ve tâlînin nakîzini istisnâ mukaddemin nakîzini netîce virür.²

*“Ve in kâne’ t-munfasıleten hakîk[iyy]aten fe’istisnâu aynî[ehadî]’l-cüz’ey-ni yünticü nakîze’l-âharî³ ve istisnâu nakîzi ehadibimâ yünticü aynî’l-âharî ve alâ hâzâ manî’atü’l-cem’i ve’l-huluvvi.”*⁴ Ve eğer şartiyye-i mevzû’a kıyâs-ı istisnâ’ide munfasıla-i hakîkiyye olursa iki cüz’ün birinin aynını istisnâ ider ve âharın nakîzini netîce virür. Ve iki cüz’ün birinin nakîzini istisnâ ve âharın aynını netîce virür. Ve bunun üzerine mâni’atü’l-cem’ ve huluvdur.

“el-BURHÂNÜ”

“ve hüve kıyâsun müellefun min mukaddimâtin yakîniyyetin li-intâci’l-

1 Burada yine sehven *İşâgûcî* metninden örneği içeren istisnai kıyas unutulmuş olmalıdır, o da şudur: “İn kâne hâzâ insânen fe hüve hayevânun lâkinnehû leys bi hayevânin yünticü ennehu leys bi insânin.” (Çev.)

2 Burada da siyâk ve sibâk itibariyle *İşâgûcî* metninden yukarıdaki dipnotta unutulduğu belirtilen örnek kıyasın tercümesinin olması gerekir, şöyle ki: “Bu eğer insan ise, hayevandır; fakat hayevan değildir; öyleyse insan değildir”. (Çev.)

3 *İşâgûcî* metninde bulunun örnek kıyas sehven unutulmuş gözükmemektedir, bu ifade şöyledir: “Ke-kavlinâ hâze’l-adedu immâ en yüküne zevcen ev ferdun, lakinnehu ferdun; fe hüve leys bi-zevcin”. Anlamı ise şöyledir: “Şu sözümüz gibi: Bu sayı, ya çift olur ya da tek olur; fakat tektir, öyleyse çift değildir”. (Çev.)

4 “ve alâ hâzâ manî’atü’l-cem’i ve’l-huluv” ifadesi zaittir, *İşâgûcî* metninde yer almamaktadır. (Çev.)

yakîniyyi.” Vaktâ ki musannif Rahimehullâhu Te‘âlâ bi hasebî’s-sûre aksâm-ı [21^a] kıyâsdan fâriğ oldıysa bi-hasebî’l-mâddesine şurû‘ idüb der ki: “burhân mü’ellef mürekkeb bir kıyâsdır ki mukaddimât-ı yakîniyyede yakîn netîcesi içündür, i’tikâd-ı câzim ve mutâbık-ı sâbit iledir.”

“Ve emme’l-yakîniyyâtü, sittete aksâmin ehadühâ evveliyâtun ke-kavlinâ: el-Vâhidu nısfu’l-isneyni ve’l-küllü a’zamu mine’l-cüz’i.” Ve ammâ mukaddimât-ı **yakîniyyât** altı kısımdır. Evvelki **evveliyât**dır. Bizim kavlimiz gibi ki “ikinin nısfı birdir”, “dahî küll a’zamdır cüzden”. Bunda şübhe yoktur. Zîrâ yakîniyyâtıdır.

“Ve müşâhedât, ke-kavlinâ: eş-Şemsu müşrikatun ve’n-nâru mubrikatun.” Ve ikincisi **müşâhedât**dır. Bizim kavlimiz gibi ki “şems zıyâlıdır” ve “nâr dahî yakıcıdır”.

“Ve mücerrebât, ke-kavlinâ şurbû’s-sakmûniyyât müşbilu’s-safra.” Ve üçüncüsü **mücerrebât**dır. Bizim kavlimiz gibi ki “sukmûniyyâtı şurb eylemeklik safrâyı müşhildir”. Ya’nî sakmûniyyât şerbetini içmeklik [21^b] safrâyı def ider mücerrebât iledir.

“Ve hadsiyyât, ke-kavlinâ nûrû’l-kameri müstefâdun mine’ş-şemsi.” Ve dördüncüsü **hadsiyât**dır. Bizim kavlimiz gibi ki “kamerin nûru şemsden müstefâddır” ve “Bârî Te‘âlâ Hazretleri şemsin ve gerek kamerin ziyâlarını ancak kudret-i kuvvetiyle i’tâ eylemiştir”.

“Ve mütevâtirat, ke-kavlinâ: Muhammedun Resûlullâhi sallallâhu aleyhi vesellem idde’â en-nübüvveti ve-czhara’l-mu’cizete alâ yedihî.” Ve beşincisi **mütevâtirât**dır. Bizim kavlimiz gibi ki: “Muhammedun Resûlullâh sallallâhu aleyhi vesellem nübüvvet ve risalâtı iddi’a buyurub ve mu’cizât-ı bâhirât-ları dahî yed-i sa’âdetleri üzerine zâhir ve bâhirdir” ki mütevâtirât ile sâbitdir. Ve mu’cizât i’dâd ü ihsâdan mütecâvizdir. Cümleden a’zam ve ekber olan Kur’ân-ı Azîm cemî’-i fusahâ ve büleğâ fesâhatinden âcizdir. Zikrim olsa medh-i Muhammedî/ Mümkün olmaz beyân vasfını/ [22^a] Kıldı temenni müşrikîn-i Kureyşi Ay’ı alâmet talebi/ Oldu me’zûn mu’cizâta kıldı şakk-ı kameri.

“Ve kazâyâ kıyâsâtuhâ [me’ahâ] ke-kavlinâ el-erba’atu [zewcun] bi-sebebi vasatin hâzirin fî z-zihni ve hüve l-inkisâmu bi-mütesâviyeyni.” Ve altıncısı

“**kazâyâ ve kıyâsât**”dır ki ol kazâyâ ile berâber bizim kavlimiz gibi, erba’a [çifttir], sebep vasatdır, zihinde hâzırdır ki mütesâviyeyne inkisâmdır ki erba’anın çift olduğunu akıl hükmü ider, ve hâzır mürettebdir tesâvisine.

“ve’l-CEDELÜ”

“*Kıyâsun mü’ellefun min mukaddimâtin meşhûretin.*” Musannif Rahimellâhu Te’âlâ kıyâs-ı burhândan fâriğ oldıysa cedele mübâşeret eyleyübdür ki **cedel** bir kıyâs-ı mü’ellefdür ki mukaddimât-ı meşhûredendir. Ve bu mukaddimât-ı meşhûreden murâd şol bir kazâdır ki akıl buna hükmü ider, umûm-ı nâsın ikrârı üzerine maslahat-ı âmme [22^b] için ki bizim kavlimiz ki “adâlet hasendir” ve “zulüm kabîhdir” gibi ve “keşf-i avret mezmûmdur” gibi ve “muhâfaza-i beyt lâzımdır” gibi. Ve bu mezkûrun mecmû’u mukaddimât-ı meşhûredendir kezâ fi’t-*Tullâb*

“ve’l-HATÂBETÜ”

“*ve Hiye kıyâsun mü’ellefun min mukaddimâtin makbûletinin min şahsin mu’tekadin fihi.*” Sınâ’âtın cümlesindendir **hatâbe** ki bir kıyâs-ı mü’ellefdür, mukaddimât-ı makbûledendir. Bir şahısdan ki ona i’tikâd olunmuş Resûl Aleyhissalâtu vesselâm ve mu’cizât-ı bâhirât gibi. “*Ev maznûnetin*” Zan câ-nibinden olursa mesela “şu duvardan toprak dökülüyor hedm olacaktır” deyu zan eylemeklikdir. Ve yâhud filân kimse “leylen tavâf eder sârikdir” deyu zan eylemeklikdir. Ve hâlbuki leylen mâşî olan kimse sârik olmaklık lâzım gelmeyüb ve belki bir mühim maslahatı olub da onun için leylen tavâf [23^a] itse gerekdir. Ve bu hitâbetden garaz nâsa fi’il-i hayra râğbetdir. Ve dahî nâs fi’il-i şerden tenfir eylemek içündür. Zîrâ ki hutebâ ve ulemâ nasihat eyledikleri gibi.

“ve’ş-Şİ’İRÜ”

“*ve Hüve kıyâsun mü’ellefun min mukaddimâtin muhayyeletinin tenbasitu minhâ ev tenkabizu.*” Ve dahî sınâ’âtın cümlesindendir **şî’r** ki kıyâs-ı mü’ellefdür, mukaddimât-ı muhayyeleden nefse ferâh hâsıl olur. Yâhud nefis munkabiz olur. Mesela “şu şerbet gâyet tatlıdır” dise nefis ona râğbet ider. İnbişâtı hâsıl olur. Yâhud “şu şerbet gâyet acı dese” nefis ondan nefret ider. İnki bâzı hâsıl olur. Ve bu mahalde şî’irden garaz infî’âl-i nefsdür, terğib ve terhib ile.

“ve'l-MUGÂLATATU”

“Kıyâsun mü'ellefun min mukaddimâtin kâzibetin şebîhetin bi'l-hakki ev bi'l-meşhûri.” dahî [23^b] sinâ'âtın cümlesindendir **muğâlata** bir kıyâs-ı mü'ellefdir ki mukaddimât-ı kâzibedir; hakka şebîh görünüp lâkin hakk değildir, kâzibdir. Yâhud mukaddime-i kâzibe-i meşhûredir, vücûdî yok ancak bâtıl ve kâzibdir. *“Ev min mukaddimâtin vehmiyyetin kâzibetin.”* Yâhud **“mukaddimât-ı vehmiyye-i kâzibe”** dendir kâziyye, meselâ meyyitden havf olduğu gibi. Hâlbuki meyyitden havf ancak vehim cihetindendir. Zîrâ meyyitin kendisinde havf olunacak hiçbir şey yoktur.

“Ve'l-umdetu hiye'l-burhânu ve'l-yekun hâzâ âhira risâletin ve-lillâhî l-hamdu alâ tamâmiha.” Her bir âkil için i'timâd olan burhân hüccettir. Ve şu risâlenin âhiri olsun ve şu risâlenin itmâmı üzerine kâ'indir. Rabbülâlemin Hazretleri'ne hamd bu abd-ı hakîr *İsâgûcî* risâlesini tercüme eylemeklik murâd-ı âcizim oldukda şurrâh-ı [24^a] müte'addidelerden *Muğni't-Tullâb* ve *Davud-ı Esved* ve *Fenârî* ve *Kul Ahmed* ve dört aded şerhlerin meyl ve işâretleri minvâl üzere tercüme olunmuştur. Ve bu risâle-i mezkûrun tercüme-i Türkîsi olmadığı ecilden ve beyne'n-nâs makbûl ve müte'âreftir ve ilm-i mantığın fâ'idesi zihne gâyet fehm-i dakîk ilkâ ider kıyâs ve kaziyyeler ile bir şeyin sıdk ve yâhud kizbi zâhir olur. Ve bundan nâşî ilm-i mantika **“ilm-i mîzân”** tesmiye olundu. Ve bu risâlenin kendisine “İsâgûcî” tesmiyesinin sebebi bir gül olub ve ol gülde beş yaprak olub ve bu risâleyi dahî ol güle teşbîh olunub ve bu “İsâgûcî” lafzı külliyyât-ı hamsden ibaret olduğu için ya'nî beş yaprak gül misâline teşbîh ile tesmiye olunmuştur. Şebîhinin ismiyle tesmiye kabîlindendir. *Muğni't-* [24^b] *Tullâb* bunu zikr ider.

İşbu tercüme bin iki yüz elli altı senesi mâh-ı Rebî'ulâhîr'inin yigirminci [Miladî 21 Haziran 1840] günü itmâmı müyesser olmuştur. *Bi-hamdillâhî te'âlâ ve's-salâtu ve's-selâmu alâ Resûlinâ Muhammedin Rahmeten li'l-alemin ve alâ âlihî ve ashâbihî ecma'in.*¹

H.1256 [m. 1840] Temmet.

1 Allah'a hamd, elçisi Muhammed'e, onun ailesine ve arkadaşlarına salât ve selâm olsun. (Çev.)

*Ketebehû el-fakîr el-hakîr ez-za'îf el-müznib el-Mustafâ Hulûsî bin Şehrî el-Hâc Muhammed min telâmîzi el-Hâc Ahmed el-Çelebizâde gaferallâhu lehümâ ve li-vâlideyhimâ ve setera uyûbehum.*¹

H. 1266 [m. 1849-1850]

Mühür

*Vâkıfu bâzâ' l-kitâb ve müellifuhu es-Seyyid Mehmed Sâdık ibn Mehmed Es'ad el-ma'rûf bi-Hekimbaşızâde*²

1 Bu eseri yazan, fakir, aciz, zayıf, günahkâr Mustafa Hulusi, Hacı Ahmed Çelebizade'nin öğrencilerinden olan Hacı Şehrî Muhammed'in oğludur. Allah onları ve onların ana babasını affetsin, ayıplarını örtsün. (Çev.)

2 Bu kitabın vakfedeni ve aynı zamanda yazarı Hekimbaşızâde diye meşhur olan es-Seyyid Mehmed Sâdık b. Mehmed Esad'dır. (Çev.)

RİSÂLETÜ'L-MANTIK

Müstakimzâde Süleymân Sâdeddin (ö. 1131-1202/1719-1788)

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Pertev Paşa, no. 625/39, vr. 306^b-307^b

[METİN]

[306^b]

Bismillâhi'l-Aliyyi'l-Azîmi'r-Rahmâni'r-Rahîm

el-Hamdu lillâhi'llezî alleme bi'l-kalem, alleme'l-insâne mâ lem ya'lem, ve's-salâtu ve's-selâmu'l-etemmâni'l-ekmelâni alâ Nebiyyihî Muhammedi-ni'l-mu'allimi kelâmuhû sebîle's-savâbi alâ men zalem, ve-alâ âlihî ve-sahbi-hi'l-ahyâri'l-muttessimîne bi-hayri'l-ilm.¹

Emmâ ba'd; bu risâle bir fâide-i cezîledir ki mantık ilm-i mahsûsa alem olmada mu'cibü'l-hâzırîn; ve bu bir â'ide-i celîledir ki mantık o ilm-i ma'hûda tesmiye kılınmada edille ve nusûs ile beyân; ve ma'rife ve nekreyi ve aksâm-ı müşkilelerini e'imme-i mütekaddimenin kütüb-i mu'teberesinden telhîs ile 'iyânda sâzü'n-nâzirîndir.

1 Kalemle öğreten, insana bilmediğini öğreten Allah'a hamd olsun. En tam ve en kamil salat ve selam, zulme düşene sözüyle doğru yolu öğreten nebisi Muhammed'e ve onun en hayırlı ilimle sıfatlanmış aline ve ashabına olsun. (Çev.)

Eser-i zâ;

*“Mantık; âletun kânûniyyetun ta’simu murâ’âtuhâ ez-zibne ani’l-hata’i fi’l-fikri.”*¹ ile mu’arref olan ilme alemidir.² Zîrâ mantık, ilm-i mezkûre tesmiye olunan isimdir. Bu takdirce mantık lafzı ma’rifeden bir kısım olur. Bu ilim nutk için iki ma’nâya sebep olduğu içündür bu ilme “mantık” tesmiye olındı.³ İki ma’nânın biri nutk-ı zâhirî -ki tekellümdür- ve biri bâtinî ki ma’kûlâtı idrâkdir. Bu ecilden mantık, nutk-ı zâhirî ve nutk-ı bâtinînin lafızları olan nutukdan müştak oldu. Pes bu ilmi mantık ile tesmiye *“es-sebebi bi’l-muştakki min-lafzi’l-musebbebi.”*⁴ kabîlinden oldu, fa’lem zâlik.

Ma’rifenin ta’rîfi: *“mâ-vuzi’a li-şey’in bi-aynihi”*dir.⁵ **Alemin ta’rîfi:** *“mâ-vuzi’a li-şey’in bi-aynihi gayra mütenâvilin gayrahâ bi-vaz’in vâhidin”*dir.⁶ Alem dahî iki kısımdır. Biri **“alem-i şahsî”**dir. Ta’rîfi: *“mâ-vuzi’a bi-izâi’ş-*

1 Mantık, riayet edildiği takdirde kişiyi düşünmesinde hataya düşmekten koruyacak kurallı bir alettir (Çev.)

2 “Sâhibü’l-mantık, Aristotâlis’dir ki Eflâtûn’un şakirdi ve İskender’in üstâdı ve hem vezîridir.” diye Abdurrahmân Eşref Hükemâ-i Yûnânîyyânı cem’ eylediği *Tezkire*’de tasrîh eylemiştir. Sah. (306b’nin kenarındaki not)

3 Huzeyfe rivâyetiyle İmam Süyûtî, *Câmi*’de derc eylediği üzere; “El-belâ’ü müvekkellün bi’l-mantiki.” hadisinde mantık masdardır. Yine onda mezkûr hadis-i diğerin şehâdetiyle kavlu suhen ve lafz ma’nâlarıdır. Enes radiyallahu anhin rivâyetiyle: “el-Belâ’ü müvekkellün bi’l-kavli.” dahi vârid oldu. Ya’nî belâ nutka müvekkel ve mevkûfdur demek olur ki, eğerçi mantık lafzı eserde geldi. Lâkin ol fenn-i ma’lûm ve ma’rûf murâd değildir. Belki onda murâd-ı nebevî budur ki: “Bir kimesne suhensâz oldukda tekellüm eylediği sözü ba’del-fikr tefevvüh ve telaffuz eyleye.” Zîrâ müzeyyelen dahî bu hadis rivâyet olunmuştur. Zeylinde buyurulmuş ki: Bir kimesne merhamet edip bir cervi ya’nî seg-beçeyi irzâ edip emzirirken, onu gören kişi ta’yîb ve ta’yîr eyleyip ona ve kendine lâyk olmayan bir kelime ile ona ta’n ve ta’rîz ve gıybet eylese kendi dahî ol fi’li irtikâb edip ol belâya kable’l-fevt mübtelâ olur, bir kelb yavrusu emzirir ki şâyeste olmayan suheni mü’min karındaşı hakkında nutk eylesinin eserdir. Haber-i âhârda dahî: “Men ayyera ehâhu bi-zenbin lem yemut hattâ ya’melahu.” [Kim bir kardeşini bir kötülükten dolayı kınarsa o kötülük başına gelmeden ölmez. (çev.)] geldi ki İbn-i Menî’ beyânı üzere: “Bir mü’min zamân-ı sâbıkda irtikâb eyleyip sonra tövbe eylediği günah ile bir mü’min karındaşı zikr ve ta’yîb ya’nî kınasa ol kınayan kişi dahî ol günâhı mevtinden evvel elbette fi’ile getirür.” Zîrâ hem ta’yîb ve hem tağyîb ki gıybet etmiş olur ki “Ve lâ yağteb” buyuruldu. Kaldı ki bazı kütüb-i fihhiyyede “Mantık ilmini tahsîl eylemek şûrb-i hamr eylemek gibidir.” dedikleri, “Zıdd-ı sünnet olan mantık-ı felâsifedir.” dediler. (307a’nın kenarındaki not)

4 “Müsebbebin lafzından türetilmiş lafızla sebebi isimlendirmek.” Bu ifade, mecazi isimlendirme çeşitlerinden birini bildirir. Başında bulunması gereken ‘tesmiye’ lafzı, kaidenin derç edildiği Osmanlıca cümlelerin terkiibinde farklı bir gramatik görevi olan ‘tesmiye’ lafzının peşi sıra gelmiş ve tekrarlanmamıştır. Aslında ifadenin “Tesmiyetü’s-sebebi bi’l-muştakki min lafzi’l-müsebbebi” şeklinde olması gerekir. (Çev.)

5 Bizatihi bir şey için vaz edilendir. (Çev.)

6 Bizatihi bir şey için vaz’ edilip kendisi dışındaki herhangi bir şeyi kapsamayan ve tek bir vaz’ ile vaz’ edilen şeydir. (Çev.)

şahs”dır.¹ Zeyd gibi, zîrâ Zeyd izâ’-i şahsa mevzû’dur ki hayevân-ı nâtık me’ât-teşahhusdur.² Kısımının biri “**alem-i cins**”dir. Ta’rîfi: “ma vuzî’a bi-izâ’i’l-cins”dir.³ Üsâme⁴ gibi, zîrâ üsâme -zamm-ı hemze ile- izâ’i cinse mevzû’dur ki hayevân-ı müfterisdir.⁵ Bu kısımların envâ’ı beşdir: İsim, lakab, künye, alem-i gâlib, alem-i müsterekdir.

İsmin ta’rîfi: “*mâ lem yusadder bi’ l-ebi, evi’ l-ümmi, evi’ l-ibni, evi’ l-binti, ve lem-yuksad bihi* [307^a] *medhun ev zemmun*”dur⁶. İbrâhîm gibi.

Lakabın ta’rîfi: “*Mâ lem yusadder bi-ehadihâ lâkin kuside bihi medhun ev zemmun*.”⁷ Mısır’ın melik-i müslimine ’azîz’ -ki medihdir- ve kâfirine ’fir’avn’ ıtlâkı gibi, ki zemmdir.

Künyenin ta’rîfi: “*mâ suddire bi-ehadihâ sevâ’en kuside bihi medhun ev zemmun*”⁸dur: Ebû’l-Fazl, Ebû’l-Fesâd, Ümmü Gülsüm, Ümmü Sıbyân, İbn-i Mâhir, İbn-i Hacer, Bint-i Resûl, Bint-i Haccâm gibi.

Alem-i gâlibin ta’rîfi: “*mâ te’ayyene li-ferdin mu’ayyenin bi-ğalebeti’ l-isti’mâli fihi*”⁹dir: Esved gibi. Zîrâ esved aslında her şey ki onlara sevâd ola, ânın için mevzû’ idi. Sonra hayye-i sevda¹⁰da isti’mâli galebe ve kesret buldu.

Alem-i müsterekin ta’rîfi: “*mâ-vuzi’a li-efrâdin mu’ayyenetin ve’ stu’mile fihi ale’s-sevâ*”¹¹dir: Zeyd gibi. Pes bu aksâm-ı hamsenin ta’rîfinden beynlerinde olan fark-ı hafî celî oldu, fe’fhem.¹²

1 Şahsa karşılık vaz’ edilendir. (Çev.)

2 Hariçte varlık bulmuş düşünen canlıdır. (Çev.)

3 Cinse karşılık vaz’ edilendir. (Çev.)

4 Üsâme, Arapça aslan isimlerinden biri. (Çev.)

5 Yırtıcı canlı. (Çev.)

6 Ebb, ümm, ibn ve bint (filanın babası, annesi, oğlu, kızı) ile başlamayıp ve kendisiyle övmeye ve yerme kastedilmeyen şeydir. (Çev.)

7 Yukarıdaki ifadelerin (ebb, ümm, ibn, bint) herhangi biriyle başlamayıp kendisiyle övgü veya yergi kastedilen şeye lakap denir. (Çev.)

8 Yukarıda zikredilen terimlerden (ebb, ümm, ibn, bint) herhangi biri ile başlayan ve kendisiyle ister övgü ister yergi kastedilen şeye denir. (Çev.)

9 Belirli bir şahıs için bir [sıfatın] kullanım çokluğu sebebiyle isim olarak belirginleşmesidir. (Çev.)

10 Siyah yılan. (Çev.)

11 Alem-i müsterek: Belli şahıslar için belirlenen ve bu şahısların her biri için eşit olarak kullanılan şeydir. (Çev.)

12 Yukarıda yapılan bu beş kısmın tariflerinden sonra aralarındaki gizli farklılıklar ortaya çıktı. Bunu da böylece bil! (Çev.)

Ve **nekrenin** ta'rifî: *"mâ-vuzî'a li-şey'in lâ bi-aynibi"*¹dir. Aksâmından biri cinsdir. Ta'rifî: *"mâ yuşâbihi eczâ'uhû ve yaka'u mücerreden anî t-tâ'i ale'l-kalîli ve'l-kesîr"*²dir: Mâ gibi.

Ve biri dahî **"ism-i cins"** dir. Ta'rifî: *"mâ-vuzî'a bi-izâ'i l-cins"*³dir: Üsâme gibi. Cins ki hayevân-ı müfterisdir.

Bunların dahî ta'rifîyle mâ-beyninde olan fark-ı mestûraları nümâyân oldu,⁴ bi-hamdihi te'âlâ. Lâkin alem-i cins ile ism-i cinsin beynlerinde olan fark zâhir ve âşikâre olmadı⁵. Zîrâ ma'nâları küllîdir ki hayevân-ı müfterisdir. Cevâb budur ki gerçi ma'nâları küllîdir lâkin alem-i cinsin ma'nâsı küllî ve *"mu'ayyen inde'l-muhâtabdır"*⁶ zîrâ muhâtab vaz'a âlimdir; bu sûretde alem-i cins ma'rife olur. Ammâ ism-i cinsin⁷ ma'nâsı küllîdir. Lâkin muhâtab zihninde mu'ayyen değildir. Zîrâ vaz'a âlim değildir. Pes ism-i cins nekre olur. Zîrâ ta'ayyün alem-i⁸ cinsin mefhûmundan hâricdir. Bu takdirce meyânlarında olan fark-ı muhtefî, *"ke's-şemsi fi vasatî n-nehâr"*⁹ âşikâr olur. El-ârifü yekfîhi'l-işâra.¹⁰

Hâtîme: Ebvâb-ı fenn-i mantık bu iki beytin hâvî olduğu hurûf[la] işaret olunanlardır ki dokuz bâbdır:

Bi-kâfîn summe kâfâtîn selâsin ve-bâ'in summe cîmin summe hâ'i
*ve-şînin summe mîmin nahnu ci'nâ li-bâbi l-fenni yâ men fi r-ridâ'i*¹¹

Ve bu beyit onun hülâsasıdır. Kâf ve üç kâf, bâ ve cîm, şîn, mîm ve hâ

1 Bir şey için bizatihi olmaksızın vaz' edilendir. (Çev.)

2 Cins: Cüzleri birbirine benzeyen ve tâdan soyutlanmış olarak az ve çok şeye söylenene denir. Su gibi. (Çev.)

3 Cins karşılık vaz' edilendir. (Çev.)

4 Bu tariflerle aralarındaki kapalı farklılıklar açığa kavuşmuştur. (Çev.)

5 Yazmada "olması" şeklinde geçiyor fakat sehven yazılmış olmalı. "olmadı" ibâresini anlamı daha iyi ifâde edeceğini düşünerek metne dâhil ettik. (Çev.)

6 Muhâtab nezninde bellidir. (Çev.)

7 Yazmada sehven "ism-i cinâs" şeklinde yazılmıştır. (Çev.)

8 Yazmada sehven "alem-i cins" yazılmıştır. İsm-i cins şeklinde olması daha uygundur. (Çev.)

9 Gün ortasında güneş gibi. (Çev.)

10 Arife anlaması için bir işaret yeter. (Çev.)

11 "Kâf ile, sonra üç kâf ile ve bâ sonra cîm sonra hâ ile

Ve şîn sonra mîm ile ulaşırsız bu sanatın kapısına, ey rızada olan"

"li-bâbi" ifâdesini car mecrur şeklinde iki kelime olarak değil, öz anlamına gelen 'lübâb' olarak okumak da mümkündür; anlam bu okuyuşa da kabildir. Buna göre ise çeviri "bu sanatın özüne, ey rızada olan" şeklinde olur. (Çev.)

[307^b] mantığın ebvâbıdır. Bil tâlibâ! Kâf ile **külliyât-ı hams** murâddır. Ve üç kâf: **Kazıyye**, **kıyâs**, **kavl-i şârih**dir. Ve dahî bâ ve cîm ile **burhân** ve **cedel**; ve hâ-ı mu‘ceme ile **hatâbe**; ve şîn dahî **şî’irdir**. Ve mîm **muğâla-taya** îmâdır ki dokuz olur. Ve külliyyât-ı hams dahî: **Cins**, **nev’**, **fasl**, **hâssa**, **araz-ı âmm**dir. Ammâ “İsâgûcî” lafzı mürekkebdır.¹ Fî’l-asl Yûnânîdir. Külliyyât-ı mezkûreden kitâbetdir ki bâb-ı evvel ve ekber eczâsıdır. Ânınla kitâbını tesmiye eylemiştir. *Hamâse*² gibi. Ve müellifi Esîrüddîn Ebherî’dir³; Kâdî Mîr⁴ der ki: Ferfuryusu’l-hakîm’dir.⁵ Câizdir ki Ebherî mütercim ola. Yâhud, Yûnân’da ânınla ma‘rûf ola didiler. *Tezkire-i Hukemâ Muhtasari*’nda Zevzenî⁶ der ki: Tabîbü’l-Müslimîn Ebûbekir Muhammed bin Zekerıyyâ er-Râzî’ nindir [ö. 313/925] ki latîf âkil târîhinde⁷ Bağdâd’da hizmet-i mâristâna me‘mûr iken vefât eyledi. Medhal-ı mantık olan *İsâgûcî* ânındır ve ondan gayrı yüz adet kadar te’lîfi vardır. Ve bu latîfe dahî meşhûrdur ki Şeyh-i Nefîs Ebû-Alî Reîs [İbn Sînâ (ö. 1037] fenn-i mantıka “*hâdimu’l-ulûm*”⁸ tesmiye edip, Mu‘allim-i Sânî Fârâbî [ö. 950] dahî “*seyyidu’l-ulûm*”⁹ demiştir. Ba‘de zamân Nasîr[üddîn et-] Tûsî [ö. 1274] dahî bu iki kavlin meyânını “*Seyyidu’l-kavmi hâdimubum*.”¹⁰ dimekle tevfiik eylemiştir.¹¹

1 İsâgûcî üç lafızdan mürekkebdır. İs: ente, ağû: ene, âci: hâzâ. (Derkenâr notu)

2 *el-Hamâse*: Ebû Temmâm (ö. 231/846) tarafından derlenen eski Arap şiiri antolojisi. Ebû Temmâm, eski Arap şiirinin en önemli kaynaklarından sayılan bu eserinde şiirleri konularına göre on grup halinde tasnif etmiş ve eseri on baba ayırmıştır ve kitabı 1. bâbin ismi olan Hamâse (yiğitlik, kahramanlık) ile isimlendirmiştir. *el-Hamâse*, gerek Arap şiir tarihinin en önemli kaynaklarından biri olması, gerekse mümtaz bir sanatkârın zevk süzgecinden geçerek derlenmesi itibarıyla açtığı çığırın ilk mükemmel örneği kabul edilmiştir. (Çev.)

3 Ebherî Esîrüddîn el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkandî el-Ebherî (ö. 663/1265 [?])

4 Kâdî Mîr Meybüdî (ö. 909/1503-1504)

5 Filozof Porphyrius (ö. 305). Anlaşıldığı üzere Arapça’ya ‘İsâgûcî’ olarak çevrilen ve ‘giriş’ anlamına gelen *Eisagoge* isimli eserin müellifi olan filozof Porphyrius ile biçim ve içerik olarak farklı küçük bir risâle yazıp risâlesini ‘İsâgûcî’ diye isimlendiren 13. Yüzyıl mantıkçısı Ebherî ve eserleri birbirinden ayırd edilememektedir. (Çev.)

6 Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Hatibî ez-Zevzenî (ö. 647/1249’dan sonra). İbnü’l-Kıftî’ye (ö.646/1248) ait *Târihu’l-Hukemâ* isimli eseri ihtisar etmiştir. (Çev.)

7 Yazmada satır arasında 320 gibi bir rakam okunmakta. “latîf âkil” ibâresi de ebced hesabıyla 330’a denk düşüyor. Ebu Bekir er-Râzî’nin vefâtı h.313’dür. (Çev.)

8 İlimlerin hizmetkârı. (Çev.)

9 İlimlerin efendisi. (Çev.)

10 Bir kavmin efendisi, hizmetkârıdır. (Çev.)

11 Eşbâh [ve’n-Nezâir]’de Zeyn[üddîn] b. Nuceym (ö.970/1563) -aleyhirrahme- ta’allüm-i ilmî tenvî’ eylediği mahalde: “İlm-i felsefe ta’allümü harâmdır. Mantık dahî anda dâhildir.” deyüb, [Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed] Hamevî [ö. 1687] der ki: “Mantuk-ı islâmî’nin tahrîm-i ta’allümünü icâb eden emrî mantukda görmedikde tahrîmî yücedir.” “Meğer telef-i ömre yâhud meyl-i felsefeye sebep olmasın için sedden li’z-zerî’a men’ eyleye veya murâdî mantuk-ı felâsife ola.” diye ba’zı fuzâlâ ba’del-îtirâz

“Hunâ vakafê’l-kalemu ve-ceneha’l-kavlu li’s-selemi ve’l-hamdu lillâhi veliyyi n-ni’ami ve’s-salâtu ve’s-selâmu alâ rasûlihî fi l-mebde-i ve’l-me’âdi ve’l-hatem, ve-alâ âlihî ve-ashâbihî uyûni l-cûdi ve’l-kerem, ma’âdini l-hil-mi ve’l-bikem. Ve-zâlike fî sabîhati leyleti l-mi’râc, fî seneti ihdâ ve-hamsîn ve-mie ba’dê l-elf min hicrati men lehu’l-izzu ve’s-şeref; vel-hamdu lillâhi Rabbi l-âlemin.”^{1’2}

tevfik ve tevcih eylediler. Lâkin tarik-i men’ tahrime münhasır değil. Vücûh-ı kesîre irâdı mümkündür. Zîrâ Kutb-ı Râzî [ö. 1365] ve İbn-i Arafe [ö. 1401] ve Zekerîyya el-Ensârî [ö. 1520] ve emsâli müte-kaddimîn ve müte’ahhirîn ol ilimde te’lif-i kitâb eylediler. İmâm Hüccetü’l-İslâm eş-Şeyh Muhammed Gazzâlî [ö. 1111] kuddise sırruhû ol ilme “mi’yârü’l-ulûm” deyüp “Mantıkı bilmeyen ulemâ sikât de-ğillerdir.” demiştir. Mollazâde Mehmed Emin İbnî’s-Sadr eş-Şirvanî [ö. 1627] *Fevâid-i Hâkânîyye*’de der ki: “Mantık-ı İslâmî’nin ma’rifeti farz olduğu ittifâkıdır. Lâkin ihtilâf ondadır ki farz-ı ayn mıdır ale’l-kifâye midir? Pes her belde onu bilir kimesne bulunmak lâzımdır ki zuhûr eden şükûk-ı vârideyi ref’ eyleye; ki kavâ’id-i İslâmiyye’yi vehnden siyânet ve şe’âir-i dîn-i mübîni ikâmet eyleye; ki akâid-i hakikalarını tezelzûlden muhâfaza onunla olur.” dedi. Lâkin fakîr derim ki: “Bir şehrin ulemâ [kelime, silik olduğundan okunamıyor. muhtemelen: ulemâsı onunla] iştigâl-i küllî ile tefsîr ve hadîs bi’l-küllîye metrûk ve fikh-ı şerîf ve me’ânî ve nahv sahîfe-i tahsîlden kalemtraş tarh ile mahkûk olsa tahrîmin vechi olmak meslek-i şehrâh-ı ulemâ ve meslûk... sah.

- 1 Kalem burada durdu ve söz selama yöneldi. Nimetlerin efendisine hamd, Resulüne dünyada, ahiret ve sonda salat ve selam olsun. Onun kerim, cömert, hoşgörülü ve hikmetli ashabına ve âli beytine selam olsun. Bu eseri h.1151 [1738] yılı miraç gecesinin sabahında yazdım. Âlemlerin rabbine hamd olsun. (Çev.)
- 2 Şehrimizde ba’zı meşâyih-i İslâmiyye -sebbetehumullâhu te’âlâ- talebeyi mantıkı talebden ve dersi’âm-ları ta’lîmi mantıkı hasr ve tahsîsden vakit vakit ve zamân zamân men’ ve nehy ve ulûm-i selâse neşrine sevk ve emr buyururlar. Hattâ 1150 [1737] senesinde muharrir-i fakîr, Yemlihâ Hasan Efendi merhûm-dan telemmüzümüz zamânına yasağ ve adem-i mesâğ tesâdüf eylemekle bakiyye-i tasdikâtı hânesinde ta’lîm eylemiş idi; Selânik zabt ve onda fevt oldu. Rahimehullâh. (Ferağ kaydından sonraki not).

-§-

SUÂL-İ ÎSÂGÛCÎ¹

Harpıtlı Hoca İşhak Efendi (ö. 1309/1892)

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar no. 793, vr.
1^b-24^a

[SUÂLLİ VE CEVAPLI ÎSÂGÛCÎ]

[1^b]

Bismillâhirrahmânirrahîm

Suâl: “Lafz” lıgatda neye dirler?

Cevâb: “Remy”^{e2} dirler.

S: Istılâhda neye dirler?

C: “*Savtun min şe’nihi en yabruce mine’ l-femi mu’ temiden ale’ l-mahreci.*”³

S: “Delâlet” lıgatda neye dirler?

C: “İrşâd” a dirler.

S: Istılâh-ı mantıkda neye dirler?

C: “*Keonu’ ş-şey’i bi-hâletin yelzemu mine’ l-ilmi bihi el-ilmu bi-şey’in âhar.*”⁴

1 Sonradan risâlenin başına farklı bir hatla yazılmış olan not: “Eczâ-i kazıyye inde’ l-mütekaddimîn selâsetün; mevzû‘, mahmûl, nisbet-i tâtme-i cüz’iyye. Nisbet-i beyne beyne mevzû‘un sıfatı mıdır, mahmûlün sıfatı mıdır? Cevâb: Mahmûlün sıfatıdır. Mahmûl mâ-yekûmu bi-zâtihidir; mevzû‘ mâ-yekûmu bi-gayrihi.”

2 Atmak. (Çev.)

3 Mahrece dayanarak ağızdan çıkma özelliğinde olan ses. (Çev.)

4 Bir şeyin kendisinin bilinmesinden başka bir şeyin bilgisi lazım gelecek durumda olması. (Çev.)

S: “**Vaz**” lugatda neye dirler?

C: “*Ca’lu l-lafzi bi-izâ’il ma’nâ.*”¹

S: Istilâh-ı mantıkda neye dirler?

C: “*Ta’yînu şey’in bi-şey’in, metâ udrike l-evvelu fuhime minhu s-sânî.*”²

S: Elfâzı **vaz** eyleyen kimdir?

C: Eş’ariyye ‘indinde Vâcib Te’âlâ Hazretleridir.

S: Vâcib Te’âlâ Hazretleri elfâzı nasıl **vaz** eyledi?

C: Ya “*ta’lim bi l-vahy*”³ ile yâhûd esvât-ı hurûfu cisimde halk ile ve ba’zı-ları Âdem Aleyhisselâm dimişdir.

S: **Mutâbakat** neye dirler?

C: “Ma’nâ-yı medlûl mâ-vuzi’a lehe mutâbık olmakdır.”⁴

S: **Tazammun** neye dirler?

C: “Ma’nâ-yı medlûl mâ-vuzi’a leh zımnında [2^a] olmakdır.”⁵

S: **İltizâm** neye dirler?

C: “Ma’nâ-yı medlûl mâ-vuzi’a lehin lâzımı olmakdır.”⁶

S: Mutâbakat ile tazammun beyninde “**niseb-i erba’a**”dan ne vardır?

C: Umûm ve husûs mutlak vardır.

S: Mutâbakat ile iltizâm beyninde niseb-i erba’adan ne vardır?

C: Yine umûm ve husûs mutlak vardır.

S: İltizâm ile tazammun beyninde niseb-i erba’adan ne vardır?

C: Umûm ve husûs min-vech vardır.

S: **İlim** ile **san’atın** beyninde fark nedir?

C: İlim ma’kulâtta isti’mâl olunur, san’at mahsûsatda isti’mâl olunur.

S: İbtidâ mantıkıyyûna göre ilmi ta’rif et!

C: “*es-Sûratu l-hâsiletu mine ş-şey’i indê l-akli.*”⁷

S: Mantıkı ta’rif et.

C: “*Âletun kânûniyyetun ta’simu murâ’âtuba ez-zihne anî l-bata’i fî l-*

1 “Lafzın mananın karşılığında belirlenmesidir.” Buraya kadar ve ilerleyen yerlerde müellif, terimlerin lügat manasıyla sözlükteki manalarını kastetti. ‘Vaz’ın da sözlük manası, ‘lafız’ sözcüğü yerine ‘şey’ sözcüğünün geçtiği şekilde şöyle olabilir: ‘Ca’lu-ş-şey’i bi-izaiş-şey’, yani ‘bir şeyin, bir şey karşısında belirlenmesidir’. (Çev.)

2 Birşeyin başka bir şey için belirlenmesidir ki birincisinin anlaşılmasıyla ikincisi de anlaşılır. (Çev.)

3 Vahiyle öğretmek yoluyla. (Çev.)

4 Delalet edilen mananın, lafzın kendisi için vaz edilmiş olduğu mana ile bire bir örtüşmesidir. (Çev.)

5 Delalet edilen mananın, lafzın kendisi için vaz edildiği mananın zımnında bulunmasıdır. (Çev.)

6 Delalet edilen mananın, lafzın kendisi için vaz edildiği mananın lazımı olmasıdır. (Çev.)

7 Birşeyin akıldan meydana gelen sureti. (Çev.)

*fikri.*¹

S: Mantıkın **mevzû**‘ı nedir?

C: Ma‘lûmât-ı tasavvuriyye, ma‘lûmât-ı tasdîkiyye.

S: Mantıkın **gâyesi** nedir?

C: “‘*Ismetu’z-zihni ani’l-hata’i fi’l-fikri.*”²

S: Kaç bâbdır?

C: Cumhûra göre dokuz bâbdır.

S: Ta‘dâd et.

C: **Küllîyyât-ı hams**, **kavl-i şârih**, **kazâyâ**, **kıyâs**, **burhân**, **cedel**, **hatâ-be**, **şî‘ir**, **muğâlata**.

S: Mantık kaç taraftır?

C: İki taraftır.

S: Nedir? Ta‘dâd [2^b] et.

C: **Tasavvurât**, **tasdîkât**.

S: Tasavvurât kaç taraftır?

C: İki taraftır.

S: Nedir? Ta‘dâd et.

C: Mebâdî-i tasavvurât, makâsîd-ı tasavvurât.

S: Tasdîkât kaç taraftır?

C: İki taraftır.

S: Nedir? Ta‘dâd et.

C: Mebâdî-i tasdîkât, makâsîd-ı tasdîkât.

S: Mebâdî-i tasavvurât nedir?

C: Küllîyyât-ı hams.

S: Küllîyyât-ı hamsı ta‘dâd et.

C: Cins, nev‘, fasl, araz-ı hâssa, araz-ı âmm.

S: Bunlara misâl getir.

C: **Cinse** misâl “hayevân”,³ **nev**‘a misâl “insân”, fasla misâl “nâtık”, araz-ı hâssa misâl “dâhik”⁴, araz-ı âmme misâl “müteneffis”.⁵

S: Arazı ta‘rîf et!

1 Zihni düşünme esnasında hatadan koruyan kurallı bir alettir. (Çev.)

2 Düşünme esnasında zihni hatadan korumaktır. (Çev.)

3 Canlı. (Çev.)

4 Gülcü/Gülen (Çev.)

5 Nefes alan. (Çev.)

C: “*Hüve’ llezî lâ yedhulu fî hakîkati cüz’iyyâtihî.*”

S: Türkçe ta’rîf et?

C: “Cüz’iyyâtının hakîkatinde dâhil olmayan şeydir.”

S: Araz kaç kısımdır?

C: İki kısımdır.

S: Nedir? Ta’dâd et.

C: Biri “**araz-ı lâzım**”, biri “**araz-ı müfârik**”.

S: Araz-ı lâzım neye dirler?

C: Mâhiyetden ayrılması mümkün olmaz.

S: Araz-ı lâzım kaç kısımdır?

C: İki kısımdır.

S: Ta’dâd et.

C: Biri araz-ı hâss, biri araz-ı âmm.

S: Araz-ı hâss neye dirler?

C: Bir hakîkate mahsûs [3^a] olur ise “**araz-ı hâss**” dirler.

S: Misâl getür?

C: “Dâhik-i bi’l-kuvve.”¹

S: Araz-ı âmm neye dirler?

C: Birkaç hakîkate şâmil olur ise “**araz-ı âmm**” dirler.

S: Misâl getür.

C: Müteneffis-i bi’l-kuvve.

S: Araz-ı müfârik neye dirler?

C: Mâhiyetden ayrılması mümkün olur ise “**araz-ı müfârik**” dirler.

S: Araz-ı müfârik kaç kısımdır?

C: İki kısımdır.

S: Ta’dâd et.

C: Biri “araz-ı müfârik-ı hâss” biri araz-ı müfârik-ı âmm.

S: Araz-ı müfârik-ı hâss neye dirler?

C: Bir hakîkate mahsûs olur ise “**araz-ı müfârik-ı hâss**” dirler.

S: Misâl getür?

C: Dâhik-i bi’l-fi’l.

S: Araz-ı müfârik-ı âmm neye dirler?

1 Bi’l-kuvve gülücü. (Çev.)

C: Birkaç hakîkate şâmil olur ise “**araz-ı müfârik-ı âmm**” dirler.

S: Misâl getir?

C: Müteneffis-i bi'l-fi'l.

S: Bu sûretde külliyyât-ı hams beş olmayub belki yedi olmak lâzım gelir.

C: Araz-ı lâzım ile araz-ı müfârik kısmın kısmıdır.

S: Teneffüs araz-ı müfârik olmaz. Zîrâ hayevân dâimâ teneffüs ider dâhilen ve hâricen.

C: Nefes ihrâca itlâk olundığından misâle salâhiyyeti vardır.

S: **Kavl-i şârih** ne demekdir?

C: [3^b] Ta'rif demek.

S: Bu ta'rif tasavvurât kabilinden mi tasdikât kabilinden mi?

C: Tasavvurât kabilindendir.

S: “Hadd” lugatde neye dirler?

C: Men'e dirler.

S: Istılâhda neye dirler?

C: “*Kavlun dâllun alâ mâhiyeti ş-şey'i.*”¹

S: “Mâhiyetü'ş-şey” ne demekdir?

C: Bir şey'in hakîkatı ve zâtiyyâtı demekdir.

S: “*Hüve' llezi*”deki hüve zamîri kime râci'dir?

C: Mutlak haddin zımnında hadd-i tâmma râci'dir.

S: İnsanı hayevân-ı nâtık ile ta'rif nasıl ta'rifdir?

C: Hadd-i tâmdır.

S: “**Hadd-i tâm**” neye dirler?

C: Cins-i karîb ile fasl-ı karîbden tereküb iden ta'rifdirler.

S: Bu ta'rifde cins-i karîb kim fasl-ı karîb kim?

C: “**Cins-i karîb**” “hayevân”, “**fasl-ı karîb**” “nâtık”.

S: Cins neye dirler?

C: “*Küllü makûlin alâ kestrîne muhtelifine bi'l-hakâ'iki fi cevâbi mâ hüve.*”²

S: Fasl neye dirler?

C: “*Küllü makûlin alâ şey'in fi cevâbi eyyu şey'in hüve fi zâtihî.*”³

S: İnsanı “cism-i nâtık” ile ta'rif nasıl ta'rifdir.

1 Birşeyin mahiyetine delalet eden sözdür. (Çev.)

2 “O nedir?” sorusunun cevabında hakikatları farklı birçok şey üzerine söylenen her sözdür. (Çev.)

3 “O zatında hangi şeydir?” sorusuna cevap olarak verilen her sözdür. (Çev.)

C: Hadd-i nâkısıdır.

S: “**Hadd-i nâkıs**” neye dirler?

C: Cins-i ba‘îd ile fasl-ı karîbden tereküb iden ta‘rîfe dirler.

S: Cismi ta‘rîf [4^a] et?

C: “*Cevherun kâbilun li’l-eb‘âdi’s-selâseti.*”¹

S: İnsanı “hayevân-ı dâhik” ile ta‘rîf nasıl ta‘rîfdir?

C: Resm-i tâmdır.

S: “**Resm-i tâm**” neye dirler?

C: Cins-i karîb ile hassa-i lâzımeden tereküb iden ta‘rîfe dirler.

S: İnsanın ta‘rîfinde; “*İnnehû mâşin alâ kademeyhi, arîzu’ l-ezfâri, bâdî l-beşereti, müstakîmu’ l-kâmeti, dabhâkun bi’ t-tab‘i.*”² ile ta‘rîf nasıl ta‘rîfdir?

C: Resm-i nâkısıdır.

S: “**Resm-i nâkıs**” neye dirler?

C: Sırf araziyyâtdan tereküb iden ta‘rîfe dirler.

S: Ta‘rîfin envâ‘ı kaçdır?

C: Ondur.

S: Nedir? Ta‘dâd et.

C: Hadd-i tâm, hadd-i nâkıs, resm-i tâm, resm-i nâkıs bunlardan her birileri ya **hakîkî** olur ya **ismî** olur. Oldı sekiz. “**Ta‘rîf-i lafzî**” dokuz, “**ta‘rîf-i tenbîhî**” on.

S: Ta‘rîf-i hakîkiyi ta‘rîf et.

C: “*Mâ kuside bihî tasavvuru hakâ’ika mevcûdetin.*”³

S: Ta‘rîf-i ismî[yi] ta‘rîf it?

C: “*Mâ kuside bihî tasavvuru mefhûmâtin gayri ma‘lûmeti’ l-vucûd fî l-hâric.*”⁴

S: **Kaziyye** neye dirler?

C: Sıdka, kizbe ihtimâli olan şey’e dirler.

S: Arabca ta‘rîf et.

C: “*Kavulun yasibhu en yukâle li-kâilihî innehû sâdıkun fîhi ev kâzibun fîhi.*”⁵

S: Mutlak kaziyye [4^b] kaçdır?

1 Üç boyutu kabil olan cevherdir. (Çev.)

2 İki ayağı üzerinde yürüten, geniş turnaklı, dik durabilen ve tabiatıyla gülücü. (Çev.)

3 Kendisiyle mevcut hakikatlerin tasavvuru kast edilendir. (Çev.)

4 Kendisiyle dış dünyada varlığı bilinmeyen mefhûmların tasavvuru kast edilen şeydir. (Çev.)

5 Söyleyeni hakkında “doğru söyledi” veya “yanlış söyledi” denebilecek yargıdır. (Çev.)

C: İkidir.

S: Nedir? Ta'dâd et.

C: Ya hamliyye ya şartiyyedir.

S: Kaziyye-i hamliyyeyi ta'rîf et.

C: "*Mâ yenhallu tarafuha ilâ mufredeyni.*"

S: Türkçe ta'rîf et.

C: Kaziyyenin iki tarafları müfrede münhall olur ise ana **hamliyye** dirler.

S: Kaziyye-i şartiyyeyi ta'rîf et.

C: "*Mâ lâ yenhallu tarafuha ilâ mufredeyni.*"

S: Türkçe ta'rîf et.

C: Kaziyyenin iki tarafları müfrede münhall olmaz ise ana **şartiyye** dirler.

S: Kaziyye-i hamliyyenin cüz'-i evveline ne dirler, sânîsine ne dirler?

C: Cüz'-i evveline **mevzû'**, cüz'-i sânîsine **mahmûl**¹ dirler.

S: Kaziyye-i şartiyyenin cüz'-i evveline ne dirler, cüz'-i sânîsine ne dirler?

C: Cüz'-i evveline **mukaddem**, cüz'-i sânîsine **tâlî** dirler.

S: Kaziyye mevzû' i'tibâriyle kaç kısımdır?

C: Üç kısımdır.

S: Nedir? Ta'dâd et.

C: Ya **şahsiyye**, ya **müsevvere**, ya **mühmele**.

S: Kaziyye-i şahsiyye neye dirler?

C: Eğer mevzû' şahs-ı muayyen olur ise âna "**kaziyye-i şahsiyye**" dirler.

S: Misâl getir.

C: Ya **mûcibe** olur "*Zeydun kâtibun.*"² Ya **sâlîbe** olur "*Zeydun leyse bi-kâtibin.*"³

S: Kaziyye-i müsevvere neye dirler?

C: Eğer mevzû'ı küllî olup kemmiyyet-i efrâd [5^a] küllen [ve] ba'zen [diye] beyân olur ise âna "**kaziyye-i müsevvere**" dirler. S: Misâl getir?

C: Ya mûcibe-i külliyye olur: "*Küllü insânin kâtibun.*"⁴ gibi; ya sâlîbe-i külliyye olur "*Lâ şey'e mine'l-insâni bi-kâtibin.*"⁵ gibi; ya mûcibe-i cüz'iyye

1 "Ta'rîfû'l-mevzû': Mâ vuzi'a li-en yuhkeme aleyhi bi-şey'in. Ta'rîfû'l-mahmûl: mâ-vuzi'a li-en-yuhmele bihi alâ şey'in." (4b'nin kenarındaki not) Mevzûnun tarifi: "Kendisi üzerine bir şey ile hüküm verilmesi için vaz edilen" Mahmûlün tarifi: "Kendisi ile bir şey üzerine hüküm verilmek için vaz'edilen."

2 Zeyd yazıcıdır. (Çev.)

3 Zeyd yazıcı değildir. (Çev.)

4 Her insan yazıcıdır. (Çev.)

5 Hiçbir insan yazıcı değildir. (Çev.)

olur: “*Ba’zu’l-insâni kâtibun.*”¹ gibi; ya sâlibe-i cüz’iyye olur: “*Ba’zu’l-insâni leyse bi-kâtibin.*”² gibi.

S: Kazıyye-i mühmele neye dirler?

C: Eğer mevzû’ı küllî olub efrâdının mikdârını küllen [ve] ba’zen [diye] beyân itmez ise âna **mühmele** dirler.

S: Misâl getir.

C: “*el-Însanu kâtibun.*”³, “*el-Îsânu leyse bi-kâtibin.*”⁴ gibi.

S: Kazıyye-i şartiyye kaç kısımdır?

C: İki kısımdır. Ya muttasıla, ya munfasıladır.

S: Muttasıla kaçdır?

C: Ya lüzûmiyyedir: “*În kâneti’ş-şemsu tâlî aten fe’ n-nehâru mevcûdun.*”⁵ gibi; ya ittifâkiyyedir: “*În kâne’l-insânu nâtikan fe’l-himâru nâbikun.*”⁶

S: Munfasıla kaçdır?

C: Ya hakikiyyedir: “*el-Adedu immâ zevcun ve immâ ferdun.*”⁷ gibi; ya “*mâniatü’l-cem*”⁸ dir: “*Hâza’ş-şey’u immâ hacurun ve immâ şecerun.*”⁹ gibi; ya “*mâniatü’l-huluv*” dur: “*Zeydun immâ en-yekûne fi l-bahri ve immâ en lâ yağraka.*”¹⁰ gibi. Ba’zı kerre munfasıla “*zevât-ı eczâ*” olur: “*el-Adedu immâ zâidun ev-nâkisun ev müsâvin.*”¹¹ gibi.

S: Tenâkuz kimin ahkâmındandır?

C: Kazâyânın [5^b] ahkâmındandır.

S: Tenâkuzu ta’rîf et?

C: “*İhtilâfu’l-kazıyyeteyni bi’l-icâbi ve’s-selbi bi-haysu yaktezî li-zâtihî en-yekûne ihdâhumâ sâdikaten ve’l-ubrâ kâzibeten.*”¹¹

S: Tenâkuzun şartı kaçdır?

C: Şahsiyyede sekiz, mahsûrede dokuzdur.

1 İnsanların bazıları yazıcıdır. (Çev.)

2 Bazı insanlar yazıcı değildir. (Çev.)

3 İnsan yazıcıdır. (Çev.)

4 İnsan yazıcı değildir. (Çev.)

5 Güneş doğmuşsa, gündüz vardır. (Çev.)

6 İnsan düşünen ise eşek anırandır. (Çev.)

7 Sayı ya çifttir ya da tektir. (Çev.)

8 Bu şey ya taşır ya da ağaçtır. (Çev.)

9 Zeyd ya denizde olur ya da boğulmuyordur. (Çev.)

10 Sayı ya fazla ya eksik ya da eşittir. (Çev.)

11 İki önermenin, bizatihi önermelerden birinin doğru diğerinin yanlış olması gerekecek şekilde olumluluk ve olumsuzluk bakımından birbirinden farklı olmasıdır (Çev.)

S: Bu şartları ta'dâd et.

C: Mevzû'da, mahmûlde, zamânda, mekânda, izâfetde, kuvve ile fi'ilde cüz'î ile küllide, şartda **müttehid** olmaktadır.

S: Misâl getir.

C: "*Zeydun kâtibun.*"¹, "*Zeydun leyse bi-kâtibin.*"² Mevzû'da müttehid olmadığına misâl; "*Zeydun kâtibun.*"³, "*Amrun leyse bi-kâtibin.*"⁴ gibi. Mahmûlde müttehid olmadığına misâl; "*Zeydun kâtibun.*"⁵, "*Zeydun leyse bi-nâ'imîn.*"⁶ Zamânda müttehid olmadığına misâl; "*Zeydun kâ'imun leylen.*"⁷, "*Zeydun leyse bi-nâ'imîn nehâran.*"⁸ Mekânda müttehid olmadığına misâl: "*Zeydun kâ'imun fî s-sûki.*"⁹, "*Zeydun leyse bi-kâ'imîn fî d-dâri.*"¹⁰ İzâfetde müttehid olmadığına misâl: "*Zeydun ebun bi-Amr ve Zeydun leyse bi-ebîn bi-Bekr.*"¹¹ Kuvve ile fi'ilde müttehid olmadığına misâl; "*el-Hamru fî d-denni müskirü n-bi l-kuvve.*"¹², "*el-hamru leyse bi-müskirin fî d-denni bi l-fi l.*"¹³ Cüz' ile küllde müttehid olmadığına misâl; "*ez-zenciyyu esved ey ba'zuhû*", [6^a] "*ez-zenciyyu leyse bi-esved ey kulluhu.*"¹⁴ Şartda müttehid olmadığına misâl; "*el-Cismu muferrikun li l-basari bi-şarti kevnihî ebyad.*"¹⁵ "*el-Cismu leyse bi-muferrikin li l-basari bi-şarti kevnihî esved.*"¹⁶

S: Aks kimin ahkâmındandır?

C: Kazâyânın ahkâmındandır.

S: Aksi ta'rif et.

C: "*En-yesîra l-mevzû'u mahmûlen ve l-mahmûlu mevzû'an me'a bakâ'i s-selbi ve l-icâbi bi-hâlihî ve t-tasdiqi ve t-tekzihi bi-hâlihî.*"¹⁷

1 Zeyd yazıcıdır. (Çev.)

2 Zeyd yazıcı değildir. (Çev.)

3 Zeyd yazıcıdır. (Çev.)

4 Amr yazıcı değildir. (Çev.)

5 Zeyd yazıcıdır. (Çev.)

6 Zeyd uyuyan değildir. (Çev.)

7 Zeyd geceleyin ayakta. (Çev.)

8 Zeyd gündüzleyin uyuyan değildir. (Çev.)

9 Zeyd çarşıda ayakta. (Çev.)

10 Zeyd evde ayakta değildir. (Çev.)

11 Zeyd Amr'ın babasıdır ve zeyd Bekr'in babası değildir. (Çev.)

12 Testideki şarap potansiyel olarak sarhoş edicidir. (Çev.)

13 Şarap testide olduğu halde bilfiil sarhoş edici değildir. (Çev.)

14 Zenci siyahıdır yani zencinin bir kısmı, zenci siyah değildir yani zencinin tamamı. (Çev.)

15 Beyaz olma şartı ile cisim gözü kamaştırır. (Çev.)

16 Siyah olma şartı ile cisim gözü kamaştırmaz. (Çev.)

17 Olumluluk ve olumsuzluk ile tasdik ve tekzibin kendi hali üzerine kalması şartı ile yüklemnin konu, konunun da yükleme dönüştürülmesidir. (Çev.)

S: Mûcibe-i külliyyenin aksi nedir?

C: Mûcibe-i cüz'iyedir.

S: Mûcibe-i külliyyenin aksi mûcibe-i külliyye olamaz mı?

C: Olamaz.

S: Eşkâl kimin ahkâmındandır?

C: Kıyâsın ahkâmındandır.

S: Kıyâs lugatda neye dirler?

C: “*Takdîru ş-şey’i alâ misâli şey’in âhar.*”¹

S: Istılâh-ı mantıkda neye dirler?

C: “*Ve hüve kavulun mu’ellefun min akvâlin metâ sullimet lezime anhâ li-zâtihâ kavulun âhar.*”²

S: Kıyâs kaç türlüdür?

C: İki türlüdür.

S: Nedir? Ta’dâd et.

C: Biri “**kıyâs-ı iktirânî**”, biri “**kıyâs-ı istisnâ’î**”.

S: Misâl getir.

C: Kıyâs-ı iktirânîye misâl:

Küllü cismin mu’ellefun.

Ve küllü mu’ellefin muhdesun.

Fe-küllü cismin muhdesun.³

Kıyâs-ı istisnâ’îye misâl:

În kâneti ş-şemsu tâli’aten fe’n-nehâru mevcûdun.

Lâkinne’n-nehâre leyse bi-mevcûdin.

Fe ş-şemsu leyset bi-mevcûdin, fe ş-şemsü leyset [6^b] bi-tâli’atin.⁴

S: Kıyâsın mukaddimeler beyrinde tekerrür idene ne dirler?

C: “**Hadd-i evsat**” dirler.

S: Matlûbun mevzû’una ne dirler?

1 Bir şeyi başka bir şeyin örneğine göre değerlendirmek/ölçümlemektir. (Çev.)

2 Birden çok sözden oluşmuş olan sözdür ki ne zaman bu sözler kabul edilirse başka bir sözün varlığı zorunlu olur. (Çev.)

3 Her cisim bileşiktir, her bileşik olan sonradan değildir; öyleyse her cisim sonradan değildir. (Çev.)

4 Şayet güneş doğmuşsa gündüz vardır, ancak gündüz olmamıştır. Öyleyse güneş yoktur, öyleyse güneş doğmamıştır. (Çev.)

C: “**Hadd-i esğar**” dirler.

S: Mahmûlüne ne dirler?

C: “**Hadd-i ekber**” dirler.

S: Kendinde hadd-i esğar bulunan mukaddimeye ne dirler?

C: **Suğrâ** dirler

S: Kendinde hadd-i ekber bulunan mukaddimeye ne dirler?

C: **Kübrâ** dirler.

S: Suğrâ ile kübrâdan hâsıl olan **hey’ete** ne dirler?

C: **Şekl** dirler. **S:** Eşkâl kaçdır?

C: Dörtüdür.

S: Nedir? Ta’dâd et.

C: Evvel, sâni, sâlis, râbi’.

S: Şekl-i evvel neye dirler?

C: Eğer hadd-i evsat suğrâda mahmûl, kübrâda mevzû’ olur ise âna “**şekl-i evvel**” dirler.

S: Misâl getir?

C: el-Âlemu hâdisun:

li-ennehû müteğayyirun.

Ve küllü müteğayyirin hâdisun.

Fe’l-âlemu hâdisun.¹

Eğer hadd-i evsat suğrâda [ve] kübrâda mahmûl olur ise âna “**şekl-i sâni**” dirler. Misâli:

Küllü insânin hayevânun.

Ve lâ-şey’e mine’l-haceri bi-hayevânin.

Ve lâ-şey’e mine’l-insâni bi-hacerin.²

Eğer hadd-i evsat suğrâda [ve] kübrâda mevzû’ olur ise âna “**şekl-i sâlis**” dirler. Misâl:

Küllü insânin hayevânun.

¹ Alem sonradan değildir çünkü:

Alem değişkendir, her değişken sonradan değildir, alem de sonradan değildir. (Çev.)

² Her insan canlıdır, hiçbir taş canlı değildir. Öyleyse hiçbir insan taş değildir. (Çev.)

Ve küllü insânin nâtıkun.

Ba‘zu’l-hayevâni nâtıkun.¹

Eğer hadd-i evsat suğrâda mevzû‘, kübrâda mahmûl [7^a] olur ise âna “**şekl-i râbi**” dirler. Misâli:

Küllü insânin hayevânun.

Ve küllü nâtıkın insânun.

Ba‘zu’l-hayevâni nâtıkun.²

S: Ta‘rîf lugatda neye dirler?

C: Bir mâddeyi açıktan anlatması içün iktizâ iden vasıf ve ta‘rîflerdir.

S: **Burhân** lugatda neye dirler?

C: Mutlak hüccete dirler.

S: Istılâhda neye derler?

C: “*Ve hüve kıyâsun mü’ellefun min mukaddimâtin yakîniyyetin li-in-tâci l-yakîni.*”³

S: Burhân kaç kısımdır?

C: İki kısımdır.

S: Nedir? Ta‘dâd et.

C: Biri burhân-ı limmî, biri burhân-ı innî.

S: Burhân-ı limmî neye dirler?

C: Eğer müessirden esere istidlâl olur ise âna “**burhân-ı limmî**” dirler.

Misâli;

Hâhunâ duhânun li-enne hâhunâ nârun.

Ve küllemâ kâne hâhunâ nârun fe-hâhunâ duhânun.⁴

S: Burhân-ı innî neye dirler.

C: Eğer eserden müessire istidlâl olur ise âna “**burhân-ı innî**” dirler.

Misâli;

1 Her insan canlıdır, her insan düşünendir. Öyleyse bazı canlılar düşünendir. (Çev.)

2 “Her insan canlıdır, her düşünen insandır. Öyleyse bazı canlılar düşünendir.” Bu kısmın yazmada üstü çizilmiştir. Bazı mantık eserlerinde kıyasın sadece üç şekline yer verilmesi, Aristoteles’de bulunmayan dördüncü şeklin zikredilmemesinden dolayı, sonradan çizilmiş olabilir. (Çev.)

3 Kesin sonuç vermesi için kesin mukaddimelerden oluşmuş kıyastır. (Çev.)

4 Ortada duman vardır çünkü ortada ateş vardır. Her ne zamanki ortada ateş varsa ortada duman da vardır. (Çev.)

Hâhunâ nârun li-enne hâhunâ duhânun.

Ve küllemâ kâne hâhunâ duhânun fe-hâhunâ nârun.¹

S: Yakîn neye dirler?

C: *“İ tikâdun câzimun mutâbükun li'l-vâkı'i.”*²

S: **Yakîniyyât** kaç kısımdır?

C: Altı kısımdır.

S: Ta'dâd et. [7^b]

C: **Evveliyyât, müşâhedât, mücerrebât, hadsiyyât, mütevâtirât, kazâyâ kıyâsâtuhâ ma'ahâ.**

S: Evveliyyât neye dirler?

C: *“Mâ yeczimu'l-aklu bi'l-hukmi bi-mücerredi tasavvuri tarafeyn.”*

S: Türkce ta'rîf et.

C: **Evveliyyât** şuna dirler ki delîle muhtâc olmayub mücerred tarafeyn tasavvur olundukda akl hükm ile cezm ider. Misâli: *“el-Vâhidü nısfu'l-isneyn.”*³

S: Müşâhedât kaç kısımdır?

C: İki kısımdır.

S: Nedir? Ta'dâd et.

C: Ya **vicdâniyyât**, ya **hissiyyât**.

S: Hissiyyât neye dirler?

C: **Havâss-ı zâhirenin** biri vâsıtasıyla akl-ı hükm iden şeydir. Misâli: *“eş-Şemsu muşrikatün ve'n-nâru muhrikatun.”*⁴ gibi.

S: Vicdâniyyât neye dirler?

C: **Havâss-ı bâtınanın** biri vâsıtasıyla akl-ı hükm iden şeydir. Misâli: *“Lenâ cû'un ve-ğadabun.”*⁵

S: **Mücerrebât** neye dirler?

C: **Mükerrer müşâhede** vâsıtasıyla akl-ı hükm iden şeydir. Misâli: *“Şür-*

1 Ortada ateş vardır çünkü ortada duman vardır. Her ne zaman ki ortada duman varsa ortada ateş de vardır. (Çev.)

2 Vakıaya (realite) uygun olan kesin inanç. (Çev.)

3 Bir ikinin yarısıdır. (Çev.)

4 Güneş aydınlatıcıdır, ateş yakıcıdır. (Çev.)

5 Açlığımız ve kızgınlığımız vardır. (Çev.)

*bü's-sakamûniyâ yüşbilü's-safrâ.*¹

S: Hadsıyyât neye dirler?

C: Mebâdînin ve metâlibin defâten hâtıra gelmesidir. Misâli: *"Nûru'l-kameri müstefâdün min'e ş-şemsi."*²

S: Mütevâtîrât neye dirler?

C: Kizbe ihtimâli olmayub [8^a] çok kimselerden istimâ'ı ifrât kazıyyelere mütevâtîrât dirler. Misâli: *"Muhammed sallallahu Teâlâ aleyhi ve sellem idde'â en-nübüvvete ve ezbara'l-mu' cizete alâ yedihî."*³

S: Kazâyâ kıyâsâtuha ma'ahânın ta'rîfi nedir?

C: Bir takım kazıyyeler kıyâsları kendileriyle berâber dimekdir. Misâli: *"el-Erba'atu zevcün."*⁴

S: Cedel, lügatda neye dirler?

C: Gavgâya dirler.

S: Istilâh-ı mantıkda neye dirler?

C: *"Kıyâsun müellefun min mukaddimâtin meşhûratın."*

S: Türkçe ta'rîf et?

C: Bir takım meşhûr mukaddimelerden cem' olunan kıyâsdır. Misâli: *"el-Adlu hasenun ve'z-zulmu kabîhun."*⁵

S: Evveliyyât ile meşhûrât beyninde fark nedir?

C: Meşhûrât ba'zı kerre sâdık olur ve ba'zı kerre kâzib, lâkin evveliyyât elbetde sâdık olur.

S: Hatâbe neye dirler?

C: *"Ve hüve kıyâsun müellefun min mukaddimâtin makbûletin ev maz-nûnetin."*

S: Türkçe ta'rîf et? Bir takım mukaddimât-ı makbûleden yâhûd maznû-neden cem' olan kıyâsdır.

S: Hatâbe kaç kısımdır?

C: İki kısımdır.

1 Sakamonya safrayı tahliye eder. (Çev.)

2 Ay, ışığını güneşten alır. (Çev.)

3 Muhammed (s.a.v.) peygamberlik iddia etti ve mucize gösterdi. (Çev.)

4 Dört sayısı çifttir. (Çev.)

5 Adalet güzeldir ve zulüm kötüdür. (Çev.)

S: Ta‘dâd et.

C: Birisi şahs-ı mu‘tekadü’n-fihden kabûl olunan şeydir. Zann eylediği bir takım kazıyye [8^b] lerden mürekkeb olan şeydir. Meselâ:

Fülânün yetûfu bi’l-leyli.

Ve küllü men yetûfu bi’l-leyli fe-hüve sârikun.

Fulânun sârikun.¹

S: Şi‘ir lugatda neye dirler?

C: İlme dirler.

S: Istılah-ı mantıkda neye dirler?

C: *“Kıyâsun mü’ellefun min mukaddimâtin li-tenbasita minha’ n-nefsu ev tenkabiza.”*

S: Türkçe ta‘rîf et.

C: Nefsin telezzüz ettiği yâhûd teneffür itdiği bir takım mukaddimelerden mürekkeb olan kıyâsdır.

Temmet.

1 Falan kişi gece dolaşıyor ve geceyein dolaşan herkes hırsızdır. Öyleyse falanca hırsızdır. (Çev.)

TETİMME-İ ÎSÂGÜCÎ

S: “Ve ba‘d”deki “vâv” nedir?

C: Âtıfedir.

S: Nasıl âtıfedir?

C: “Atfü’l-kıssa ale’l-kıssa” kabîlindendir.

S: “Atfü’l-kıssa ale’l-kıssa”yı ta‘rîf et.

C: *“Atfu mazmûni cûmelin mesûkatin li-ğarazin alâ cûmelin mesûkatin li-ğarazin ubrâ.”¹*

S: İstînâf kaç türlüdür?

C: İki türlüdür. Biri “**istînâf-ı nahvî**”, biri “**istînâf-ı ma‘ânî**”. [9^a]

S: İstînâf-ı nahvî neye dirler?

C: Mâkabline merbût olmayan kelâmdır.

S: İstînâf-ı ma‘ânî neye dirler?

C: Su‘âl-i mukaddereye cevâb.

S: Hâzihî neye mevzû‘dur?

C: *“Müşârun-ileyh mahsûs bi’l-basara mevzû‘dur.”²*

S: İbârât-ı âtiye hakikat mahsûs bi’l-basar değildir.

C: Mecâzdır. İsti‘âre kabîlindendir.

S: İsti‘âresini beyân et?

C: Elfâz ve me‘ânî mahsûs bi’l-basara teşbîh olundu. Zuhûr-ı vuzûhda cinsinden olunması iddi‘â olundu. Mahsûs bi’l-basara mevzû‘ olunan “hâzihî” kelimesi elfâz ve me‘ânîde isti‘mâl olundu. İsti‘âre-i musarraha-i asliyye oldu.

S: **Risâle** lugatda neye dirler?

C: **Mürsel** ile **mürselün ileyh** beyninde olan vâsitaya dirler. Ya‘nî mektûb dimekdir.

S: Istılâhda neye dirler?

C: Kavâid-i ilmiyyeyi alâ sebîli’l-ihisâr müştamil olan elfâz-ı mü’ellefe yâhûd me‘ânî-i müdevveneye dirler.

S: Risâleden murâd me‘ânî olur ise hâzihînin müşârun ileyhi de me‘ânî olur. [9^b] Eğer risâleden murâd elfâz olur ise hâzihînin müşârun ileyhi de

1 Bir amaç için ortaya konan cümlelerin içeriğini başka bir amaç için ortaya konan cümlelere atfetmektir. (Çev.)

2 Kendisine işaret edilen, gözle görülene mahsus olana mevzudur. (Çev.)

elfâz olur. Ammâ bir taraftan elfâz bir taraftan me'ânî murâd olur ise haml sahih olur mu?

C: Olmaz, zîrâ hamlin şartı bulunmaz.

S: Hamlin şartı nedir?

C: Mübtedâ ile haber beyrinde teğâyür-i zihni, ittihâd-ı hâricî.¹

S: Teğâyür-i zihni nesinin şartıdır?

C: İfâdesinin şartıdır.

S: İttihâd-ı hâricî nesinin şartıdır?

C: Sıhhatinin şartıdır.

S: Haml, sahih olmayınca ne yaparız?

C: Hazf-i muzâf takdîr ideriz.

S: Mübtedâ tarafından mı takdîr evlâdır yoksa haber tarafından mı?

C: Ba'zılar haber tarafından evlâdır didiler. Zîrâ ihtiyâc haber tarafından geldi ve bir de mübtedâyı te'vîl, suya varmaksızın mesti çıkarmak gibidir. Ba'zılar mübtedâ tarafından te'vîl evlâdır didiler. Zîrâ bir fesâdı def [u] ref'den evlâdır didiler.

S: Hâzihî ile elfâza işaret olunuyor ise risâleden murâd me'ânî olur ise haber tarafını te'vîl et.

C: *"Hâzihî devâllu [10^a] risâletin."*²

S: Mübtedâ tarafını te'vîl et?

C: *"Medlûlu hâzihî risâletun."*³

S: Risâleden murâd elfâz olur ise hâzihî ile me'âniye işaret olunur. Haber tarafını te'vîl et?

C: *"Hâzihî medlûlu risâletin."*⁴

S: Mübtedâ tarafını te'vîl et?

C: *"Devâllü hâzihî risâletun."*⁵

S: Delâleti ta'rif et?

C: *"Kevnu'ş-şey'i bi-hâletin yelzemu mine'l-ilmi bihi el-ilmu bi-şey'in âhar, evi z-zanni bihi ez-zannu bi-şey'in âhar."*⁶

1 Zihinde birbirinden farklı dış dünyada aynı. (Çev.)

2 Bu, risâlenin delalet edenleridir.

3 Bunun medlûlü risâledir. (Çev.)

4 Bu, risâlenin medlûlüdür. (Çev.)

5 Bunun delalet edenleri, risâledir. (Çev.)

6 Birşeyin öyle bir durumda olmasıdır ki onu bilmek başka bir şeyi bilmeyi zorunlu kılar ya da onun hakkında zanda bulunmak başka bir şey hakkında zanda bulunmayı gerektirir. (Çev.)

S: Ta'rifde olan ilm-i evvelden murâd nedir? İlm-i sâniiden murâd nedir?

C: İlm-i evvelden murâd dâll, ilm-i sâniiden murâd medlûldür.

S: Delîl neye dirler?

C: "*Hüve' llezi yelzemu mine' l-ilmî bihi' el-ilmu bi-şey'in âhar.*"¹

S: Delâlet kaç türlüdür?

C: İki türlüdür. Biri lafziyye biri gayr-ı lafziyye.

S: "Delâlet-i lafziyye kaçdır? Üçdür.

C: Biri "**delâlet-i lafziyye-i tabî' iyye**" dir ki "âh" lafzının veca'-ı sad-ra² delâleti gibi. Biri de "**delâlet-i lafziyye-i akliyye**" dir ki lafzı mesmû'un verâ'-i cidârdan lâfızın vücûdı üzere delâleti gibi. Ve biri de "**delâlet-i lafziyye-i vaz' iyye**" dir ki insân lafzının hayevân-ı nâtika delâleti gibi.

S: Delâlet-i [10^b] "**gayr-ı lafziyye**" kaçdır?

C: Üçdür.

S: Nedir?

C: Biri "**gayr-ı lafziyye-i tabî' iyye**" dir ki "humratü'l-hacel"³, "sufretü'l-vecel"⁴ gibi ve biri de "**gayr-ı lafziyye-i akliyye**" dir ki masnû'âtın sâni'in vücûdı üzere delâleti gibi ve biri de "**gayr-ı lafziyye-i vaz' iyye**" dir ki devâll-i erba'ının medlûlâtı üzere delâleti gibi.

S: Devâll-i erba'a nedir?

C: Biri ümem beyninde nakş-ı mute'âref için vaz' olan hutûtdur ve biri de eşyânın ta'dâdı indinde sâir [e]sâbi'in ukûd üzere ibhâma mevzû' olan ukûddur ve bir de re's ile ayn ile işârete mevzû' olan işâretidir ve bir de tarîki ta'rifde alâmet-i mevzû' olan nasbdır.

S: Delâlet kaçdır?

C: Üçdür. Mutâbıkî, tazammunî, iltizâmî. Mutâbıkîye misâl; insân lafzının hayevân-ı nâtika delâleti gibi. **Tazammunî**ye misâl; insân lafzının yalnız hayevâna yalnız nâtika delâleti gibi. **İltizâmî**ye misâl; insân lafzının kâbil-i ilme san'at-ı kitâbete delâleti gibi.

S: Delâlet-i mutâbıkîye mutâbıkî [11^a] niçün tesmiye kılındı?

C: Ma'nâ-yı medlûlû ma'nâ-yı mâ-vuzi'a lehe mutâbık olduğundan için.

1 Bilinmesinden başka bir şeyin bilinmesi lazım gelen şey. (Çev.)

2 Göğüsdeki ağrı. (Çev.)

3 Utangançlıktan doğan kırmızılı. (Çev.)

4 Acıdan doğan sarılık. (Çev.)

S: Delâlet-i tazammuniyye tazammunî niçün tesmiye kılındı?

C: Ma'nâ-yı medlûlünde ma'nâ-yı mâ-vuzî'a lehin zımnında olduğundan içün.

S: Delâlet-i iltizâmîye iltizâmî tesmiye niçün kılındı?

C: Ma'nâ-yı medlûl mâ-vuzî'a lehe lâzım olduğundan içün.

S: Bu tesmiye ne kabîlindendir?

C: Tesmiyetü'l-müsebbibi bi-ismi'l-müsebbebi¹ kabîlindendir.

S: Lüzûm kaçdır.

C: Üçdür. Biri lüzûm-ı beyyin bi-ma'na'l-e'ammdır ki lâzım ile melzûmu tasavvuru cezm-i bi'l-lüzûmda kâfi ise lüzûm-ı beyyin bi-ma'na'l-e'ammdır. Biri lüzûm-ı bi-ma'na'l-e-hassdır ki yalnız melzûmu tasavvuru cezm bi'l-lüzûmda kâfi ise lüzûm-ı beyyin bi-ma'ne'l-e-hassdır ki biri lüzûmu gayr-ı beyyindir ki lâzım ile melzûmu tasavvuru cezm-i bi'l-lüzûmda kâfi olmayub delîl-i âhara muhtâc olur ise lüzûmu gayr-ı beyyindir.

S: Lâzım kaçdır?

C: İkidir. Biri lâzım-ı zihnî, biri lâzım-ı hâricî.

S: “Lâzım-ı zihnî”yi ta'rîf et.

C: “*Kevnuş-şey'i* [11^b] *mukteziyen li'l-âhari fi z-zihni.*”²

S: Lâzım-ı hâricîyi ta'rîf et?

C: “*Kevnuş-şey'i mukteziyen li'l-âhari fi l-hârici.*”³

S: Delâlet-i iltizâmîyyede mu'teber olan hangı lüzûmdur?

C: Lâzım-ı zihnîdir. Zîrâ 'amânın basara delâleti zihindedir hâricde değildir.

S: “*Sümme'l-lafz*”daki “sümme” necidir?

C: Harf-i âtufedir.

S: Harf-i “sümme” neyi iktizâ ider? Mâ kablinden mâ ba'dinin te'ahhurını iktizâ ider.⁴

S: Terâhî kaçdır?

C: Üçdür. Ya te'ahhur bi'z-zât olur, ya te'ahhur bi'z-zamân olur, ya te'ahhur bi'r-rûtbe olur.

S: Buradaki “sümme” neye mevzû'dur?

1 Sebep olanın, sebep olduğunun ismiyle isimlendirilmesi. (Çev.)

2 Bir şeyin zihinde başka bir şeyi gerektirmesidir. (Çev.)

3 Bir şeyin dış dünyada başka bir şeyi gerektirmesidir. (Çev.)

4 “Sümme” kelimesinden sonraki kısımin önceki kısımdan sonra meydana geldiğini ifade eder. (Çev.)

C: Terâhîyi zamân ile berâber tertîbe mevzû'dur.

S: Lafzın müfred ile mürekkebe inkisâmının ma'nâya delâletinden terâhîsi yokdur.

C: Terâhî-i zamân her ne kadar yok ise terâhî-yi rütebîsi vardır. Zîrâ lafzın ma'nâya delâletinde müfred ile mürekkebe inkisâmı üzere tekaddüm-i rütebîsi vardır.

S: Müfred ne mukâbilinde isti'mâl olunur?

C: Muzâf-ı şebeh, muzâf-ı tesniye, cem'-i cümle mürekkeb mukâbilinde isti'mâl olunur. [12^a] burada mürekkeb mukâbilidir. Mukâbele karînesiyle.

S: Müfredi mürekkeb üzerine niçün takdîm itdi? Hâlbuki mürekkebin mefhûmu vücûdî, müfredin mefhûmu ademîdir. Vücûdî ademîden eşrefdir.

C: Bu taksîmden murâd zâtdır. Zât-ı müfred zât-ı mürekkeb üzerine mukaddemdir. Yâhûd müfred cüz'dür. Mürekkeb külldür. Zât-ı cüz, zât-ı küll üzerine mukaddemdir.

S: Bu ta'rîfden müstefâd olan müfredin aksâmı kaçdır?

C: Beşdir, biri lafzının cüz'i olmayan şeydir. Alim olduğu hâlde "kah" gibi. İkinci lafzının cüz'i var. Ma'nâsının cüz'i yok. Üçüncü lafzının cüz'i var. Ma'nâsının cüz'i de var. Lâkin delâleti yok. "Zeyd" gibi. Dördüncü lafzının cüz'i var. Ma'nâsının cüz'i de var. Lafzının cüz'inin ma'nâsının cüz'i üzerine delâleti var. Lâkin murâd üzere delâleti yok. Alem olduğu hâlde "Abdullah" gibi. Beşinci lafzının cüz'i var. Ma'nâsının cüz'i var. Lâkin delâleti murâd değil. Alem olduğu hâlde "hayevân-ı nâtık" gibi.

S: Müfred ile mürekkeb lafzın sıfatı mıdır? Ma'nânın [12^b] sıfatı mıdır?

C: Evvelâ bi'z-zât ma'nânın sıfatıdır. Sâniyen ve bi'l-araz lafzın sıfatıdır.

S: Tekâbülü ta'rîf et?

C: "*Kevnu'ş-şey'eyni ellezeyni lâ yectemi âni fî şey'in vâhidin min cihetin vâhidenin.*"¹

S: Şey'eyn beyinde tekâbül kaçdır.

C: Dörtüdür. Biri "**tekâbül-i adem ve'l-meleke**" dir ki "umy" ile "basar"² gibi. Biri "**tekâbül-i îcâb ve's-selb**" dir ki "*Zeydun kâimun.*", "*Zeydun leyse bi-kâimin.*"³ gibi. Biri "**tekâbül-i tezâd**" dır ki "beyâz" ile "sevâd" gibi.

1 İki şeyin tek bir açıdan aynı şeyde birleşmemesidir. (Çev.)

2 Görememek ve görmek gibi. (Çev.)

3 Zeyd ayakta, Zeyd ayakta değildir.

Ve biri “[tekâbü-l-i] tezâyüf”dür ki illiyyet-ma‘lûliyyet, vahdet-kesret [ve] bunun nazâirleri gibi. Bu makâmda ya tekâbü-l-i tezâd ya tekâbü-l-i adem ve’l-melekedir.

S: Mantıkıyyûna göre **ilmi** ta‘rîf et?

C: “*Es-sûretu l-hâsiletu mine’ş-şey’i ‘inde’ l-akli.*”¹

S: Mantıkı ta‘rîf et?

C: “*Âletun kânûniyyetun ta’simu murâ’âtuha’z-zihne ani’l-hata’i fi’l-fikri.*”²

S: Mantıkın mevzû‘u nedir?

C: Ma‘lûmât-ı tasavvuriyye, ma‘lûmât-ı tasdîkiyye.

S: Mantıkın gâyesi nedir?

C: “*İsmetu’z-zihni ani’l-hata’i fi’l-fikri.*”³

S: Mantık kaç bâbdır?

C: Dokuz. [13^a] bâbdır. S: Ta‘dâd et.

C: 1-Küllîyyât-ı hams, 2-Kavl-i şârih, 3-Kazâyâ, 4-Kıyâs, 5-Burhân, 6-Cedel, 7-Hatâbe, 8-Şi‘ir, 9-Muğâlata.

S: Mantıkın tarafı kaçdır?

C: İkidir. Biri tasavvurât, biri tasdîkât. Tasavvurâtın iki tarafı var. Mebâdisi makâsıdı var. Tasdîkâtın da iki tarafı var. Mebâdisi makâsıdı var.

S: Mebâdî-i tasavvurât nedir?

C: Külliyyât-ı hams:

S: Makâsıd-ı tasavvurât nedir?

C: Kavl-i şârih.

S: Mebâdî-i tasdîkât nedir?

C: Kazâyâ, ahkâm-ı kazâyâ.

S: Makâsıd-ı tasdîkât nedir?

C: Kıyâs, levâhık-ı kıyâs.

S: Külliyyât-ı hamsin ta‘rîfleri haddî midir resmî midir?

C: Resmîdir. Zîrâ makûliyyet-i külliyye ârızdır. Arazî karışan ta‘rîf resmîdir.

S: Kavl-i şârih cihet-i i‘râbdan ne olur?

1 Bir şeyin zihinde meydana gelen suretidir. (Çev.)

2 Zihni düşünme esnasında hatadan koruyan kanuni bir araçtır. (Çev.)

3 Düşünmede zihni hatadan korumaktır. (Çev.)

C: Ya mübtedâ-i mahzûfun haberi yâhûd mübtedâ haberi mahzûf.

S: Bu iki takdîre göre mahzûf nedir?

C: Mübtedâ olduğu vakitte haberi “*mâ yecibu istihzârubâ*”dır. [13^b] Haber olduğu vakitte mübtedâsı el-bâbü’s-sânîdir.

S: Burada hazfe karîne nedir?

C: Makâm karînesiyledir.

S: Kavl-i şârih demek ne demekdir?

C: Ta’rîf-i mu’arref, kavl-i şârih, elfâz-ı müterâdifiedendir. Beyinlerinde fark yokdur.

S: Kavl demek ne demekdir?

C: Kavl mürekkeb demekdir. Ta’rîf de mütekaddimîne göre dâ’imâ mürekkeb olur. Muhtâr olan mütekaddimîn mezhebidir.

S: Niçün şârih didi?

C: Mu’arrefin mahiyetini şerh idiyor; hadde künhü ile, resmde mâ adâdan temyîz ile.

S: Ta’rîfi ta’rîf et?

C: “*Mâ yekûnu tasavvuruhu sebeben lî ktisâbi tasavvuri şey’in immâ bi-künhibî ev bi-vechin yumeyyizuhû ammâ adâhu.*”¹

S: Ta’rîfi ta’rîf câ’iz olmaz. Zîrâ o tarîf itdiği ta’rîf bir ta’rîfe muhtâc olur. İlâ gayri’n-nihâye teselsül lâzım gelir.

C: Teselsül lâzım gelmez. Zîrâ ta’rîfin ta’rîfi ayn-ı ta’rîfdir. Nitekim vücûdun vücûdu ayn-ı vücûd olduğu gibi. Yâhûd teselsül lâzım gelmez. Zîrâ ta’rîfin [14^a] ta’rîfi zât i’tibâriyledir. Başka ta’rîfe muhtâc olmaz. Câ’iz ki eczâsı bedîhî olsun.

S: Teselsülü ta’rîf et?

C: “*Tertîbi umûrin gayri mutenâhiyetin.*”²

S: Devri ta’rîf et?

C: “*Tevakkufu’-şey’i alâ mâ-yetevakkafu aleyhi.*”³

S: Niçün devr bâtil oluyor?

C: Bir şey’in vücûdundan evvel vücûdu lâzım gelir.

1 Onu tasavvur etmek başka bir şeyin ya künhünü veya onu başka şeylerden ayıran özelliğini tasavvur etmeye sebep olan şeydir. (Çev.)

2 Sonsuz olan şeyleri sıralamaktır. (Çev.)

3 Bir şeyin kendisine dayanan bir şeye dayanmasıdır. (Çev.)

S: Bu ta'rifde olan o şekk içündür. Ta'rif ise îzâh içündür. Ta'rif münâfidir.

C: Bu o taksîm içündür. Şekk için değildir.

S: Haddi mi taksîm, mahdûdu mu taksîm?

C: O **“mâni‘atü'l-huluv”** ise mahdûdu taksîm, o **“mâni‘atü'l-cem”** ise haddi taksîm.

S: Ta'rif ile kavî-i şârih beyninde niseb-i erba'adan ne var?

C: Umûm ve husûs mutlak var. Kavî-i şârih ehass, ta'rif e'amm her neredede kavî-i şârih bulunuyor ise ta'rif orada bulunur. Her neredede ta'rif bulunur ise orada kavî-i şârih bulunmaz. Meselâ ta'rif-i lafzî, ta'rif-i teşbîhîye ta'rif dirler. [14^b] Kavî-i şârih dinilmez.

S: Kazıyyenin ta'rifî kazıyye-i ma'kûlenin ta'rifî midir yoksa melfûzun ta'rifî midir?

C: İkisi de ihtimâli vardır.

S: Kavlden murâd melfûz mudur, ma'kûl mudur?

C: Melfûzu ta'rif ise kavlden murâd melfûzdur. Ma'kûlu ta'rif ise ma'kûldur.

S: Kavî lafzî melfûz ile ma'kûlde isti'mâli hakikat midir, mecaz mıdır?

C: Ma'kûlde hakikat melfûzda mecaz yâhûd lafz-ı müşterek kabîlindedir.

S: Burada ma'kûl ile melfûzun ikisini birden murâd itsek olmaz mı?

C: Olmaz. Zîrâ hakikat ile mecâzın beynini cem' lâzım gelir. Ya lafz-ı müşterekin birkaç ma'nâsını murâd itmek lâzım gelir. İkisi de câ'iz değildir.

S: Hakikat ile mecâzın cem'î niçün câ'iz değildir?

C: İctima'ı zıddeyn lâzım gelür.

S: Niçün lâzım geliyor?

C: Karîne-i mâni'a bulunub bulunmamak lâzım geliyor.

S: Lafz-ı müşterekin birkaç ma'nâsını murâd itmek [15^a] niçün câ'iz olmuyor?

C: Şart-ı vâzı'a muhâlefet lâzım gelür.

S: Bu misillü yerde iki ma'nânın ikisini te'vîl itmek murâd itsek mümkün midir?

C: Umûm mecâza gidilür. Ya umûm müstereke gidilür.

S: Umûm mecâzı murâd et.

C: “*Mâ-yutlaku aleyhi lafzu’ l-kavli.*”¹

S: Umûm mecâz hakikat midir, mecâz mıdır?

C: Mecâz-ı mürseldir. Zikr-i hâss, irâde-i ‘âmm.

S: Lafz-ı müşterek neye dirler?

C: Bir lafzın birkaç ma’nası olub ayrı ayrı vaz’ olunur. “Ayn” lafzı gibi.

S: Ma’nâ-yı müşterek neye dirler?

C: Lafz-ı mefhûm-ı külliyye vaz’ olunuyor. Tahtında efrâd-ı kesîresi olur. “Hayevân” lafzı gibi.

S: Niçün ta’rîfde “*yasibhu*”² getürdi?

C: Bi’l-kuvve, bi’l-fi’l şâmil olsun için.

S: “*Es-semâ’u fevkanâ*”³ kaziyyedir. Hâlbuki kizbe ihtimâli yok.

C: Mefhûm i’tibâriyle hisden kat’-ı nazar ihtimâli vardır.

S: “*Allahu vâhidun*”⁴ kaziyyedir. Kur’ân-ı Kerim’de olan âyetler kaziyyedir. Hâlbuki kizbe ihtimâli yokdur. Ta’rîf efrâdını câmi’ olmaz.

C: Delîlden kat’-ı nazar mefhûmı i’tibâriyle ihtimâli vardır.

S: Sıdkın [15^b] ta’rîfi nedir?

C: “*Mutâbakatu’ l-haberi li’ l-vâki.*”⁵ “*Ta’rîfu’ l-kizbi; ‘ademu mutâbakati’ l-haberi li’ l-vâki.*”⁶

S: İnşâ kaç türlüdür?

C: İkidir. Biri talebidir emrlar ve nehyler gibi. Biri gayr-ı talebidir temennî, tereccî, kısm-ı nidâ gibi.

S: Evvelâ kaziyye kaç münkasımdır?

C: İkiye. Biri kaziyye-i hamliyye, biri kaziyye-i şartiyye.

S: Kaziyye-i hamliyyeyi ta’rîf et.

C: “*Mâ yenhallu tarafuhâ ilâ mufredeyni.*”⁷ Ya’nî sûretini tağyîr itsek tarafeyn müfred olur. “*Zeydun kâtibun*”⁸ gibi.

S: Kaziyye-i şartiyye neye dirler?

1 Kendisine ‘söz’ denilen şeydir. (Çev.)

2 Doğru olur. (Çev.)

3 Gökyüzü üzerimizdedir. (Çev.)

4 Allah tektir. (Çev.)

5 Sözün vakiya uygun olmasıdır. (Çev.)

6 Kizbin tarifi; sözün vakiya uygun olmamasıdır. (Çev.)

7 Çözümlendiğinde iki tarafı müfred kalan kaziyyedir. (Çev.)

8 Zeyd yazıcıdır. (Çev.)

C: “*Mâ lâ yenhallu tarafuhâ ilâ müfredeyni.*”¹ Ya’nî sûretini tağyîr itsek tarafeyn müfred olmaz. Misâl: “*În kâneti ş-şemsu tâlî aten fe’ n-nehâru mevcûdun.*”²

S: Kaziyye-i hamliyyenin cüz’-i evveline ne tesmiye kılınur, cüz’-i sânîsine ne tesmiye kılınur?

C: Cüz’-i evveline “mevzû”³, cüz’-i sânîsine “mahmûl” tesmiye kılınur.

S: “*Darabe Zeydun*”³’da Zeyd mevzû’dur. Hâlbuki cüz’-i evvel değildir.

C: Têvîl ideriz. Meselâ: “*Darabe Zeydun*” demek “*Zeydun dârîbun fi’z-zamânî’l-mâzî*”⁴ demektir. Cüz’-i evvel Zeyd’dir.

S: Kaziyye-i şartiyyenin cüz’-i evveline ne tesmiye kılınur, cüz’-i sânîsine ne tesmiye kılınur?

C: Cüz’-i evveline **mukaddem**, cüz’-i sânîsine **tâlî** tesmiye kılınur.

S: “*el-Hayevânü’n-nâtîku* [16^a] *yentakilu bi-nakli kademeyhi.*”⁵ kaziyyesi “**kaziyye-i hamliyye**” olur. Hâlbuki tarafeyn müfred değildir.

C: Burada müfreden bi’l-fi’l bi’l-kuvveden e’ammdır. Her ne kadar bi’l-fi’l müfred değil ise bi’l-kuvve müfreddir.

S: Bi’l-kuvve müfreden murâd nedir?

C: Müfred ile ta’bîri mümkün olan şey’i meselâ “*hâzâ zâke*”⁶ dursin.

S: Kaziyye-i şartiyyede bu ta’bîr mümkündür. Meselâ: “*Hâzâ melzumun li-zâlik*” gibi.⁷

C: Kaziyye-i şartiyyede bu ta’bîr ile nisbet-i şartiyye bâkî kalmaz.

S: Kaziyye-i şartiyye kaçdır?

C: İkidir. Biri kaziyye-i muttasıla, biri kaziyye-i munfasıla.

S: Kaziyye-i muttasıla ile munfasıla beyninde fark nedir?

C: Mukaddem ile tâlî beyninde ittisâl ile hükm olur ise “**kaziyye-i muttasıla**” olur. Eğer mukaddem ile tâlî beyninde inâd ile hükm olur ise “**kaziyye-i munfasıla**” olur. Hâsıl; alâim-i câzim ile zıkr olunur ise kaziyye-i muttasıla olur. Eğer “ev” ile “immâ” ile zıkr olur ise kaziyye-i munfasıla olur.

S: Kaziyye-i muttasılaya misâl nedir?

1 Çözümleğinde iki tarafı müfred kalmayan kaziyyelerdir. (Çev.)

2 Şayet güneş doğmuşsa gündüz vardır. (Çev.)

3 Zeyd vurdu. (Çev.)

4 Zeyd geçmiş zamanda vurandır. (Çev.)

5 Düşünün canlı, ayakların hareketiyle hareket eder. (Çev.)

6 Bu odur. (Çev.)

7 Bu onun gerekenidir. (Çev.)

C: “İn-kâneti” ş-şemsu tâlî“ aten fe’ n-nehâru mevcûdun”¹ gibi.

S: Kaziyye-i munfasılaya misâl nedir?

C: “el-Adedu immâ zevcun ve immâ ferdun.”²

S: Bu misâl gayr-ı sahîh olup mümesselün lehe [16^b] mutâbık değildir. Zîrâ “immâ” ile “ev” ile sâdır iden kelâmın mâ-ba’di mürekkeb ise kaziyye-i munfasıla olur. Misâli; “İmmâ en yekûne’ l-adedu zevcen ve-immâ en yekûne hâze’ l-adedu ferdun.”³ gibi. Eğer mâ-ba’di mürekkeb değil ise müfred olur. Misâli: “Haze’ ş-şey’u immâ hacrun ev şecerun.”⁴ gibi. Müfred olduğu vakitte kelâmı ya hükm olur o vakit kaziyye-i hamliyye “müreddede-tü’l-mahmûl” olur. Ya hükm müstemil olmaz. O vakit taksîm olur. Bu zikr olunan vech üzere kaziyye-i munfasılaya misâl olmaz. Belki ya taksîm olur, ya kaziyye-i hamliyye müreddedetü’l-mahmûl olur. Asl olan kaziyye-i munfasılaya misâl; “İmmâ en yekûne hâze’ l-adedu zevcen ve immâ en-yekune hâze’ l-adedu ferdun”⁵ dir.

C: Misâlde münâkaşa muhasılının de’binden olmadı.⁶

S: Kaziyye mevzû’ i’tibâriyle kaç münkasımdır.

C: Dörde münkasımdır. Şahsiyye, külliyye-i müsevvere, cüz’iyye-i müsevvere, mühmele.

S: Bunlar ne vakit olur?

C: Eğer mevzû’u şahs-ı mu’ayyen olur ise [17^a] şahsiyye olur. Meselâ; “Zeydun kâtibun”⁷ gibi. Eğer mevzû’u küllî olup kemiyet-i efrad küllen beyan olur ise “külliyye-i müsevvere” olur. Meselâ; “küllü insânin hayevânun”⁸ gibi. Eğer mevzû’u küllî olup kemiyet-i efrad cüz’en beyân olur ise “cüz’iyye-i müsevvere” olur. “Ba’zu’l-insâni kâtibun”⁹ gibi. Eğer hiç beyan olmazsa mühmele olur. “el-insânu hayevânun”¹⁰ gibi.

S: Elif lâmlı olan kaziyyeler nasıl kaziyye olur?

1 Güneş doğmuşsa gündüz vardır. (Çev.)

2 Sayı ya tektir ya da çifttir. (Çev.)

3 Sayı ya çift olur ya da bu sayı tektir. (Çev.)

4 Bu şey ya taşır ya da ağaçtır. (Çev.)

5 Bu sayı ya çift olur ya da bu sayı çift olur. (Çev.)

6 Muhassıl kişiler örnekler üzerinde münakaşayla meşgul olmaz (Çev.)

7 Zeyd yazandır. (Çev.)

8 Bütün insanlar canlıdır. (Çev.)

9 Bazı insanlar yazıcıdır. (Çev.)

10 İnsan canlıdır. (Çev.)

C: Eğer elif lââmı istiğrâka haml idersen “**küllîyye-i müsevvere**” olur. Eğer elif lââmı ahd-ı zihnîye haml idersen “**cüz’iyye-i müsevvere**” olur. Eğer elif lââmı mutlakâ efrâd zımnında mevcûdu i’tibâriyle cinse haml idersen “**kazîyye-i şahsiyye**” olur. Eğer elif lââmın medhûlünden “*min haysu hiye hiye cinsun*”¹ murâd olur ise **tabî’iyye** olur. Burada mu’teber değildir.

S: Musannifin kazîyyeyi mevzû‘ i’tibâriyle taksîmi bâtıldır. Aksâmını hâsır değildir. Zîrâ kazîyye-i tabî’iyye mukassemde dâhildir. Aksâmdan hâricdir.

C: Aksâmdan [17^b] hâric olduğu gibi mukassemde de hâricdir. Zîrâ o mukassem ulûm-ı mantıkda mu’teber olan kazîyyedir. Hâlbuki tabî’iyye bu ilmde mu’teber olmadı ve tabî’iyye şekl-i evvele kübrâ olamaz. Şahsiyye bunun hilâfinadır.

S: “*el-İnsânu kâtibun*”da elif lââm umûm ifâde ider. Elif lââmı selb itsek husûs ifâde ider. Kelâm-ı Arab’da mûhmele olamaz.

C: Elif lââmın medhûlünden mutlakâ efrâd zımnında vücûdu i’tibâriyle cins murâd ideriz. Kazîyye mûhmele olur.

S: Kazîyye-i hamliyye mevzû‘ i’tibâriyle dörde mûnkasım olduğu gibi, kazîyye-i şartiyye de dörde mûnkasım olur mu?

C: Olur. Eğer hüküm-i mu’ayyende vaz‘-ı mu’ayyen şahs-ı mu’ayyen üzere olur ise “kazîyye-i şahsiyye” olur. Misâli; “*in câ’e Zeydun el-ân râkiben fe-ukrimbu*”² gibi. Eğer hüküm cemî‘-i evzâ‘ı tekâdîr üzere olur ise “**küllîyye-i müsevvere**” olur. “*Kulle mâ kâneti ş-şemsu tâli’i aten fe’ n-nehâru mevcûdun.*”³ gibi. Eğer hüküm vaz‘-ı gayr-ı mu’ayyen üzere olur [18^a] ise “**cüz’iyye-i müsevvere**” olur. Misâli; “*izâ câ’e Zeydun fe-ukrimbu*”⁴ gibi. Eğer hüküm mutlakane evzâ‘-ı ezmân üzere olur ise **mûhmele** olur. Misâli; “*În câ’e Zeydun fe-ukrimbu.*”⁵

S: Tabî’iyye kazîyye-i şartiyyede bulunur mu?

C: Her ne kadar tabî’iyyenin vücûduna aklen ihtimâli var ise hak olan kazîyye-i şartiyyede vücûdu yoktur.

S: **Muttasıla** kaçâ mûnkasımdır ?

1 Kendisi olmak bakımından cinstir. (Çev.)

2 Şayet Zeyd şimdi binekli olarak gelirse ona ikramda bulunurum. (Çev.)

3 Her ne zaman güneş doğmuşsa gündüz vardır. (Çev.)

4 Zeyd geldiği zaman ona ikramda bulunurum. (Çev.)

5 Zeyd gelirse ona ikramda bulunurum. (Çev.)

C: İkidir. Ya **lüzûmiyye** ya **ittifâkiyye** olur.

S: Lüzûmiyye kaç türlüdür ?

C: Dört türlüdür. Ya mukaddem tâliye illet olur *“În kâneti ş-şemsu tâlî aten fe’ n-nehâru mevcûdun.”*¹ gibi. Ya tâlî mukaddemde illet olur *“În kâne’ n-nehâru mevcûden fe’ ş-şemsu tâlî atun.”*² gibi. Yâhûd ikisi bir illetin ma’lûlleri olurlar: *“În kâne’ n-nehâru mevcûden fe’ l-arzu muzî’etun.”*³ gibi. Yâhûd beynlerinde tezâ’üf olur *“În kâne Zeydun ebâ Amrin fe-Amrun ibnubû.”*⁴ gibi.

S: Tezâ’üf sûretinde devr lâzım gelir. Hâlbuki devr muhâldir.

C: Bu devr, devr-i ma’îdir, devr-i ma’î muhâl değildir; devr-i takaddümî muhâldir.

S: Niçün [18^b] devr-i takaddümî muhâldir.

C: *“Tekaddümüş-şey’i alâ nefsihi”*⁵ lâzım gelir.

S: İttifâkiyye nasıl olur?

C: Mukaddem ile tâlî beyninde şu dört lüzûmdan birisi bulunmaz ise ittifâkiyye olur. *“În kâne’ l-insânu natıkan fe’ l-himâru nâhikun.”*⁶ gibi.

S: Ne kadar ittifâkiler var ise bir illetin ma’lûlleri oluyorlar. “Bârî Te’âlâ” gibi. Cümle ittifâkiyye lüzûmiyye olmak lâzım geliyor. Muttasılı ikiye taksîm, *“taksîmü ş-şey’i ilâ nefsihi ve ilâ gayrihi”*⁷ dir. O da bâtıldır.

C: İttifâkiyye ile hükm iden kimse illiyyeti mülâhaza ider ise **lüzûmiyye** olur. Mülâhaza itmez ise **ittifâkiyye** olur. Taksîm sahîh olur.

S: *“Eczâ-i kazıyye”* kaçdır?

C: Mütekaddimîne göre üçdür. **Mevzû’**, **mahmûl**, **nisbet-i tâmmе-i haberiyye**. Müteahhirîne göre dördür. **Mevzû’**, **mahmûl**, **nisbet-i beyne beyne**, **nisbet-i tâmmе-i haberiyye**.

S: Lüzûm ile ittifâk bulunca eczâ-i kazıyye mütekaddimîne göre dört, müteahhirîne göre beş olmak lâzım gelir.

C: Bu eczâ-i kazıyye üç dört didikleri [19^a] mutlak kazıyyededir. Lüzûm ile ittifâk müveccehâtıdır. Şartıyyenin de hamliyye gibi müveccehâtı vardır. Zâ’id olsa zararı yoktur.

1 Güneş doğmuşsa gündüz vardır. (Çev.)

2 Gündüz varsa güneş doğmuştur. (Çev.)

3 Gündüz varsa yeryüzü aydınlıktır. (Çev.)

4 Şayet zeyd Amr’ın babası ise Amr da Zeyd’in oğludur. (Çev.)

5 Bir şeyin kendini öncelenmesi. (Çev.)

6 Eğer insan düşünen ise eşek anırandır. (Çev.)

7 Bir şeyin hem kendisine hem de başka şeye bölünmesi. (Çev.)

S: İttifâkiyye kaç türdür?

C: İki türdür. Biri “**ittifâkiyye-i hâssa**”dır ki mukaddemin sıdkı takdîrî üzere tâlînin sıdkı ile hükm olunuyor. Biri “**ittifâkiyye-i âmme**”dir ki tâlînin sıdkı ile hükm olunur. Mukaddem gerek sâdık olsun olmasın. Misâli: “*În kâne’ l-insânu cemâden fe’ l-himâru nâhikun.*”¹ gibi.

S: Mahsûre kemmiyyette muhtelif olunca mevzû’ları müttehid olmaz. Tenâkuzun şartındandır ki mevzû’da müttehid olmak.

C: Eğer mevzû’ ile zât-ı mevzû’ murâd olur ise bu su’âl vârid olur. Ve lâkin mevzû’dan murâd vasf-ı mevzû’dur. Mevzû’ları müttehidir. Zîrâ mevzû’ sûrun medhûlüdür. Edât-ı sûrlar mevzû’dan hâricdir.

S: Ne keyfiyyetle aksde mevzû’ mahmûl, mahmûl mevzû’ olur? Zîrâ mevzû’dan murâd zâtdır. Mahmûlden murâd vasıfıdır. Zâtın [19^b] vasf olmaklığı, vasfın zât olmaklığı[dan] kalb-i hakâ’ik lâzım gelir.

C: Eğer mevzû’ ile mahmûlün zâtı tebdîl olur ise bu su’âl vârid olur. Burada tebdîl olan unvândır. Zât değildir. Bu su’âl vârid olmaz.

S: Bu ta’rîf efrâdını câmi’ olmaz. Zîrâ mutlakâ şartiyyenin aksine şâmil olmaz. Hâlbuki mu’arrefde dâhildir.

C: Burada ta’rîfden murâd hamliyyenin aksinin ta’rîfidir. Dahi şartiyyenin aksi hamliyyeye mukâyese terk idüb yâhûd mutlakâ aksin ta’rîfinden murâd mevzû’ ile mahmûl-i hakîkîden e’amm üzere haml olunur da şartiyyenin aksine şâmil olur.

S: “*Ve t-tekzîb*” didiği asl kâzib ise aks de kâzib olur. Hâlbuki bâtıldır. Melzûmun kizbi lâzımın kizbini müstelzim olmaz. Zîrâ melzûm lâzımdan ehass olmaklığı câ’izdir. Ehassın ‘ademiyle e’ammın ‘adem olmaklığı lâzım gelmez.

C: Tekzibi zikr ya istitrâdî olmaklığı câ’iz, ya kelâm-ı farz üzerine olmaklığı [20^a] câ’izdir.

S: Kavl demek, mürekkeb demek. Müellef kaydına ne hâcet var?

C: Kavl ism-i câmiddir. Harf-i cerr ta’alluk itmez. Müellef didiği harf-i cerr ta’alluk itsün içün.

S: Kıyâsın ta’rîfinde “*min akvâlin*” niçün didi, “min-mukaddimâtin” dimedi?

1 Şayet insan cansız ise eşek anırandır. (Çev.)

C: Devr lâzım gelmesün için. Zîrâ mukaddime “*mâ cu’ilet cüz’e kıyâsin ev hüccetin*”¹dir.” Ehadühümâ âharın ta’rîfinde olur olmasun için.

S: Niçün akvâl didi, kavl dimedi? Zîrâ kıyâs ba’zı kerre iki mukaddime-den terekküb ider.

C: Mantıkiyyûna göre ekall-i cem’ ikidir. İkisine şâmilidir. Mukaddime-tenyenden terekküb ider ise basît, mukaddimâtıdan terekküb ider ise mürekkebdir. Tahkîke göre mukaddimâtıdan terekküb idenler birkaç kıyâs sayılır.

S: “*Metâ sullimet*” niçün didi?

C: Kıyâsın ta’rîfi mukaddimât-ı sâdıkânın [ve] mukaddimât-ı kâzibenin kıyâsına şâmil olsun için.

S: “*Lezime anbhâ*” kaydıyla kimler hâric kaldı.

C: İstikrâ’-i nâkısar. Meselâ: “*Küllü hayevânin yuharriku fekkehe’l-esfele inde’l-madği; li-enne’l-hayevâne immâ insânun ve imma bağlun ve immâ ferasun ve immâ bakarun ve gayru zâlik. [20^b] Ve küllü hâzâ yuharriku fekkehe’l-esfele inde’l-madği fe küllü hayevânin yuharriku fekkehe’l-esfele inde’l-madği.*”² Zîrâ biri istikrâ’-i nâkısadır. Netîce lâzım gelmez. Dahî illeti mansûs olmayan temsîl ihrâc için. Meselâ;

en-Nebîzü ke’l-hamri.

Ve’l-hamru harâmun li-iskârihî.

Fe’n-nebîzu harâmun li-iskârihî.³

Bu kıyâs olmadı. Bundan netîce lâzım gelmez. Zîrâ iskârın hürmete il-liyyeti gayr-ı ma’lûmdur.

S: İhrâcda niçün istikrâ’-ı nâkıs ile kaydladı?

C: İstikrâ’-ı tâm dâhil olsun için. Meselâ;

el-Unsuru immâ nârun ev hevâ’un ev turâbun ev mâ’un.

Ve’n-nâru cevherun ve’t-turâbu cevherun ve’l-hevâ’u cevherun ve’l-mâ’u cevherun.

Fe’l-unsuru cevherun.⁴

1 Mukaddime, bir kıyasın veya bir hüccetin cüz’ü kılınandır. (Çev.)

2 Her canlı bir şeyi çiğnerken alt çenesini hareket ettirir; zira canlı, ya insandır, ya katırdır, ya atırdır, ya ineştir ya... diğerleri. Ve tüm bu sayılan canlılar bir şeyi çiğnerken alt çenesini hareket ettirir. Öyleyse her canlı bir şeyi çiğnerken alt çenesini hareket ettirir. (Çev.)

3 Nebiz şarab gibidir. Şarab sarhoş ediciliğinden dolayı haramdır. Öyleyse nebiz de sarhoş edici olduğu için haramdır. (Çev.)

4 Unsur ya ateştir, ya havadır ya topraktır ya da sudur. Ateş cevherdir, toprak cevherdir, hava cevherdir ve

Bu kıyâs-ı mukassem de ta‘rîfde dâhildir.

S: Temsîl-i mansûsü'l-‘illet olanlar da ta‘rîfde dâhil midir?

C: Dâhildir, kıyâsdır. Misâli:

el-Livâtatu harâmun li-ennehû ezâ.

Ve küllü ezâ harâmun.

Fe'l-livâtatu harâmun”.¹

S: Li-zâtiâ kaydıyla kimler hâric kaldı?

C: Kıyâs-ı müsâvâtlar. Zîrâ ânlar da mukaddime-i ecnebiyye vâsıtasıyla gelir.

S: Kıyâs-ı müsâvâtı beyân et.

C: el-Mâ'u fi'l-kûzi.

Ve'l-kûzü fi'l-hucreti.

el-Mâ'u fi'l-hucreti.²

S: Mukaddime-i ecnebiyye nedir?

C: “*el-Mazrûfu li'l-mazrûfi li ş-şey' mazrûfun li-zâlike ş-şey'i*.”³

S: Kıyâs-ı [21^a] müsâvâtlar kıyâs değil midir?

C: Değildir. Kıyâs ta‘biri mecâzdır.

S: Kıyâs-ı müsâvât ile kıyâs-ı gayr-ı müte‘arefe beyninde fark nedir?

C: Mahmûller müttehid olur ise kıyâs-ı müsâvâtdır. Mahmûller müttehid olmazsa kıyâs-ı gayr-ı müte‘aref.

S: Kıyâsın ta‘rîfinde “*metâ sullimet*”⁴ zikirden sonra lüzûm zikr-i müstredkdir.

C: Şartıyyâtın lüzûmiyye olmasını tasrîhdir.

S: Bu ta‘rîf bir matlûb üzerine birkaç delîl birkaç kıyâs olduğu vakitte delîl-i evvelin ma-ba‘dîne şâmil olmaz. Zîrâ delîl-i evvel matlûba ilmi ifâde idince sâir delîller ifâde itmiş olsa hâsılı tahsîl lâzım gelür.

C: Turuk zi‘t-turukda müşahhasdır. Delîl-i evvelin mâ-ba‘di ilm-i cedîd ifâde ider. Hâsılı tahsîl lâzım gelmez. Yâhûd anlarda delîl ıtlâkı mecâzdır.

su cevherdir. Öyleyse unsur cevherdir. (Çev.)

1 Livata eziyet olduğu için haramdır. Her eziyet haramdır. Öyleyse livata haramdır. (Çev.)

2 Su bardaktır. Bardak odadadır. Öyleyse su odadadır. (Çev.)

3 Zarfın içinde bulunan bir zarfın da içindeki şey, ilk zarfın da içinde olmuş olur. (Çev.)

4 Ne zaman doğruluğu ispat edilirse. (Çev.)

S: Akvâlden murâd bi'l-fi'îl kazâyâ ise kıyâs-ı şî'rîler ta'rîfden hâric kalur. Zîrâ kıyâs-ı şî'rîlerin mukaddimâtı bi'l-fi'îl kazâyâ değildir. Eğer bi'l-fi'îl bi'l-kuvveden e'amm ise aksini müstelzim olan kazıyye-i şartiyyeler kıyâsın ta'rîfinde dâhil olur.

C: Mukaddimât-ı şî'riyyeler bi'l-kuvve [21^b] kazâyâdır. Teslîm olduğu takdîrde hükm vardır.

S: Kıyâsın ta'rîfi şekli-i evvelin gayrısına şâmil olmaz. Zîrâ mâ'adâsının intâcı li-zâtihî değildir. Ya hulf ya iftirâz ya aks tarîkiyledir. Ta'rîf efrâdını câmi' olmaz.

C: Mâ-'adâsının netîce istilzâmı li-zâtihîdir. Lâkin hafî olduğundan üç tarîkle beyân olunur.

S: Netîceye lâzım gelen ilim nasıl ilimdir?

C: Ehl-i sünnete göre âdîdir. Mu'tezile'ye göre tevlîddir. Hükemâyâ göre i'dâdîdir.

S: Netîce, **da'vâ**, **matlûb**. Bu üçünün beyinde fark nedir?

C: İstidlâle şürû'dan evvel **da'vâ** dirler. Şürû'dan sonra tahsîlden evvel **matlûb**durlar. İstidlâl tekâmîl oldukdan sonra **netîce**dirler.

S: Kıyâs ne zamân iktirânî ne zamân istisnâ'î olur?

C: Netîcenin aynı yâhûd nakîzı mukaddemlerde mezkûr değil ise **iktirânî** olur. Eğer netîcenin aynı ya nakîzı mukaddemlerde mezkûr ise **istisnâ'î**dir.

S: İstisnâ'îde netîcenin aynı kıyâsda mezkûr olunca kıyâsın ta'rîfi bâtıl olur. Zîrâ ta'rîfde [22^a] ki kavli-i âhardan murâd netîcedir ve mukaddime-
teyde muğâyir dımeğdir. Hâsılı istisnâ'îde netîce kavli-i âhar olmuyor.

C: İstisnâ'îde netîce sûretiyle hey'etle mezkûrdur. Lâkin hakîkatde değil. Zîrâ mukaddemlerde iken hükm vardır. Hâsılı hakîkatde netîce kavli-i âhardır. Sûretâ kavli-i âhar değildir.

S: Niçün mukaddemlerde mezkûr iken hükm yok?

C: Mukaddime-i şartiyyenin bir tarafı vâki' oluyor. Şartiyyede hükm tarafda değildir. Belki mukaddem ile tâlî beynindedir.

S: Eşkâl-i erba'anın zabtı için remz olunan ebyât nedir?

Cevâb:

Dörttür eşkâl ey şehâ îcâb-ı suğrâ evvelin

Şartıdır külliyyet-i kübrâ ile ammâ sâninin
İhtilâf-ı keyfle kübrâsının külliyyeti
Sâlisin îcâb-ı suğrâ birinin külliyyeti
Cüz'lerinde râbî'in îcâb gerek ya ihtilâf
Şartıdır külliyyet-i ihdâhümâdır ihtilâf
İhtilâf olmaz ise şartı külliyyet-i suğrâsının [22^b]
Evvelînin darbı çâr; şeş sâlisin; heşt râbî'in¹
Lîk tertîb-i durûb ile netâ'ic hâlini
Bilmeye eshel-i tarîk budur ki ebced harfini
Her birin remz eyledim birisine mahsûrenin²
Darbları “â, eb” ve “câ, ceb” fûrû'u “ebced” evvelin³;
Sânînin “eb bâ” ve “ceb dâ”dır durûbu, fer'î “bed”⁴;
Sâlisin “â eb” ve “câ, ceb”, “ec” ve “ed”dir, fer'î “ced”⁵
Darbı “â ec bâ” ve “eb ceb dâ ed bec” râbî'in
Evvelînin fer'î “cim”; “ba” sâlisin; “da” sâ'irin.⁶

S: Mu'teber olan şekl-i evveldir. Hâlbuki şekl-i evvelde hadd-i evsat

- 1 İlk iki şeklin dörder darbı, üçüncü şeklin altı darbı, dördüncü şeklin ise sekiz darbı vardır. (Ed.)
- 2 Burada Ebced'in ilk harfleri kullanılarak kıyasın dört şekli ve darbları gösterilmiştir. Ebced, geleneksel Arap alfabesinin eski sıralanışından (elif, ba, cim, dal) ilk dört harfinin okunuşlarıyla (E-B-Ce-D) türetilmiş bir sözcüktür. Buna göre Elif (a), mahsûre, yani nicelikli önermelerden, tümel-olumlu olan önermenin sembolüdür ki bu modern mantıkta da (A) ile gösterilir. Ba (ba), tümel-olumsuz önermenin sembolüdür, bu da modern mantıkta (E) ile gösterilir. Cim (ce), tikel-olumlu önermeyi sembolize edilmiştir ki bu, modern mantıkta (I) ile gösterilir. Dal (da) ile de tikel-olumsuz önerme sembolize edilmiştir, bu da modern mantıkta (O) ile gösterilir. İki tane 'a', yani tümel-olumlu ifade edilmek istendiğinde elif'in üstüne çeker işareti yapılmıştır; biz de bunu şapkalı a (â) ile gösterdik. Ayrıca şekil içindeki darblar, önce küçük öncül, sonra büyük öncül ebcedle sembolize edilerek gösterilmiş, sonra neticeler şeklin tamamına yönelik fer' ve çoğulu olan fûrû' ifadesiyle belirtilmiştir. (Ed.)
- 3 Ebced sembolizmine göre kıyasın şekil ve darblarını gösteren bu manzum ifadenin, modern mantıkta kullanılan harflerle birlikte açılımı şu şekildedir: “İlk şeklin darbları, “tümel olumlu-tümel olumlu (AA), tümel-olumlu-tümel olumsuz (AE)” ve “tikel olumlu-tümel olumlu (IA), tikel olumlu-tümel olumsuz (IE)”dur; neticeleri (fûrû'u).da “ebced”dir (AEIO), yani tüm nicelikli önerme türlerindedir: Tümel-olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz.” (Ed.)
- 4 İkinci şeklin darbları, “tümel olumlu-tümel olumsuz (AE), tümel olumsuz-tümel olumlu (EA)” ve “tikel olumlu-tümel olumsuz (IE), tikel olumsuz-tümel olumlu (OA)”dır; neticesi tümel olumsuz (E) ve tikel olumsuz (O) olur. (Ed.)
- 5 Üçüncü şeklin darbları, “tümel olumlu-tümel olumlu (AA), tümel olumlu-tümel olumsuz (AE)” ve “tikel olumlu-tümel olumlu (IA), tikel olumlu-tümel olumsuz (IE)”, “tümel olumlu-tikel olumlu (AI)” ve “tümel olumlu-tikel olumsuz (AO)”dur ; neticesi tikel olumlu (I) ve tikel olumsuzdur (O). (Ed.)
- 6 Dördüncü şeklin darbları, “tümel olumlu-tümel olumlu (AA), tümel olumlu-tikel olumlu (AI), tümel olumsuz-tümel olumlu (EA)” ve “tümel olumlu-tümel olumsuz (AE), tikel olumlu-tümel olumsuz (IE), tikel olumsuz-tümel olumlu (OA), tümel olumlu-tikel olumsuz (AO), tümel olumsuz-tikel olumlu (EI)”dur; ilk ikisinin neticesi tikel olumlu (I); üçüncü darbın neticesi tümel olumsuz (E); geriye kalan diğerlerinin neticesi ise tümel olumsuzdur (O). (Ed.)

tekerrür itmiyor. Zîrâ hadd-i evsat suğrâda mahmûl olunca mahmûldan murâd vasıfıdır. Kübrâda mevzû‘ olunca mevzû‘dan murâd zâtdır. Hadd-i evsat tekerrür itmedi.

C: Unvânda tekerrür kâfîdir. Yâhûd mütekaddimîn mezhebine göre mevzû‘dan murâd mefhûmdur. Hadd-i evsat tekerrür ider.

S: Şu eşkâl [23^a] ba‘zı kerre şartları bulunmadıkda netîce vermiyor.

C: O ittirâdının şartıdır. İntâcının şartı değildir.

S: Şu şekl-i evvelin intâcı bedihîdir. Bedihî olan ilmde mes‘ele kılınamaz. Ne keyfiyyetle düstûr olabilir. Zîrâ meselenin ta‘rîfi *“mâ yuberhenu aleyhi fi’l-ilm”*¹dir. Bedihî olan şey’ müberhen² olamaz.

C: Bedihînin mes‘ele olmasını tecvîz iden mezhebe mebnîdir. Yâhûd bu mes‘ele değildir. Belki sâir eşkâle temhîd içün zikr olundu.

S:

“Şerîku’l-Bârî mutasavverun fi’z-zihni.

Ve küllü mutasavverin fi’z-zihni mevcûdun fi’z-zihn.

Fe-şerîku’l-Bârî mevcûdun fi’z-zihni.

Ve’z-zihnu mevcûdun fi’l-hârici.

Fe-şerîku’l-Bârî mevcûdun fi’l-hârici.

Bu kıyâs bâtıldır. Hâlbuki şartları yerindedir.

C: Şartları mevcûd değildir. Zîrâ hadd-i evsat tekerrür itmedi. Zîrâ suğrâdaki mevcûd mevcûd-ı zihnidir. Kübrâdaki mevcûd mevcûd-ı hâricîdir. İki birbirene mugâyirdir.

S: Şekl-i evvelin dört darbı var. Hâlbuki [23^b] suğrâda kübrâda on ihtimâli var. Onu ona darb itsek yüz şekl olmalı. Zîrâ mûcibe-i tabî‘iyye, sâlîbe-i tabî‘iyye, mûcibe-i mühmele, sâlîbe-i mühmele, mûcibe-i şahsiyye, sâlîbe-i şahsiyye, mûcibe-i külliyye, sâlîbe-i külliyye, mûcibe-i cüz‘iyye, sâlîbe-i cüz‘iyye, bu mecmû‘u ondur.

C: Tabî‘iyyeler mu‘teber olmadığı içün çıkdı. Sekiz ihtimâl kaldı. Mühmeleler cüz‘iyyeye raci‘dir. Şahsiyyeler külliyyeye raci‘dir. Onlar da çıkdı. Dört ihtimâl kaldı. Dördü dörde darb itsek on altı olur. İcâb-ı suğrâyı

1 Kendisi hakkında ilimde delil getirilen şeydir. (Çev.)

2 Delillendirilmiş. (Çev.)

şart idince sekiz ihtimâl gitdi. Külliyye-i kübrâ şart idince dört ihtimâl gitdi. Eşkâl-i erba'a bâkî kaldı.

S: Yakîni ta'rif et?

C: *"İ'tikâdun câzimun sâbitun mutâbıkun li'l-vâkı'i."*

S: Bu kayıdların fâ'idesi nedir?

C: Câzim kaydıyla zan ile vehm hâric kaldı. Sâbit kaydıyla taklîd hâric kaldı. Mutâbıkun li'l-vâkı' kaydıyla cehl-i mürekkeb hâric kaldı. Meselâ; hükemânın i'tikâdı gibi.

S: Burhân kaç kısımdır.

C: İki kısımdır. Biri limmî, biri innî. Burhân-ı innî: *"Ve hüve mâ kâne'l-haddu'l-evsatu illeten li'n-nisbeti'l-mezkûrati fi'z-zihni lâ fi'l-hârici."*¹ [24^a] Burhân-ı limmî: *"Ve hüve mâ kâne'l-haddu'l-evsatu fihi illeten li-nisbeti'l-ekberi ile'l-esğari fi'z-zihni ve'l-hâric."*²

S: Ne zaman limmî olur ne zaman innî olur?

C: Mü'essirden esere istidlâl olur ise **limmî**dir.

Hâhunâ duhânun li-enne hâhunâ nârun.

Ve küllemâ hâhunâ nârun fe-hâhunâ duhânun.³

Eserden mü'essire istidlâl olur ise [**innî**dir], meselâ;

Hâzâ mute'affinu'l-ahlât; li-ennehu mahmûmun.

Ve küllü mahmûmin mute'affinu'l-ahlât.

Hâzâ mute'affinu'l-ahlât.⁴

S: Yakîniyyât kaçdır?

C: Altıdır.

S: Ta'dâd et.

1 Orta terim dış dünyada değil zihindeki mezkur münasebetin illeti (nedeni) olursa buna burhan-ı innî denir. (Çev.)

2 Orta terim büyük önerme ile küçük önerme arasındaki münasebetin hem zihinde hem de hâricteki illeti olmasıdır. (Çev.)

3 Duman var. Çünkü ateş var. Her ne zaman ateş varsa duman da vardır. (Çev.)

4 Bu mizacı bozuktur çünkü hummalıdır. Her hummalı olanın, mizacı bozuktur. Bunun mizacı bozuktur. (Çev.)

C: Evvelkisi **evveliyyât**dır. O da delîle muhtâc olmaksızın mücerred tarafeynin tasavvur[undan] hükm ile akl cezmi ider. İkinci **müşâhedât**. Müşâhedât ikidir. Biri **hissiyyât** biri **vicdâniyyât**. Hissiyyât “**havâss-ı zâhire**” vasıtâsıyla akl hükm ider. Vicdâniyyâtta “**havâss-ı bâtına**” vasıtâsıyla akl hükm ider. Misâli: “*İnne lenâ havfen ve ğadaben.*”¹ Üçüncü **mücerrebât**dır. Mücerrebâtta müşâhede-i tekrâr vâsıtâsıyla akl hükm ider. Misâli: “*Şurbu’s-sakamûnya mushilu’s-safrâ.*”² Dördüncü **hadsîyyât**dır. Hadsîyyâtta mebâdî ve metâlib def’aten zihne sünûh itmekdir: “*Nûru’l-kameri müstefâdun min-ne’ş-şemsî.*”³ gibi.

Temmet.

1 Açlığımız ve kızgınlığımız vardır. (Çev.)

2 Sakamunya içmek safrayı tahliye eder. (Çev.)

3 Ayın ışığı güneşten alınmıştır. (Çev.)

RİSÂLE-İ VAZ'İYYE

Müellifi Meçhul

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Âşir Efendi, no. 435/12, vr. 130^b-136^b

[Mühür]

Min kütübi'l-fakîr fillâhi'l-Kâdir

Mustafa el-Aşir ibn-i Mustafa er-Reisi'l-fâzıl¹

[Risâle]

Bismillâhirrahmânirrahîm

Lafz, dâllün bi'l-vaz' mâ-vuzi'a lehin tamâmı üzerine delâlet eder ise “**delâlet-i mutâbikiyye**”dir. Cüz'ü üzerine delâlet eder ise **tazammunî**dir. Hâric-i lâzımına delâlet eder ise **iltizâmî**dir. Şol şart ile ki ma'nâ-yı hâric müstakillen murâd olunmaya. “İnsân” lafzı gibi. “Hayevân-ı nâtık” a delâleti mutâbikîdir. Her birine delâlet[i] tazammunîdir. “Kâbil-i ilm” ve “san'at-ı kitâbet” e delâleti iltizâmîdir. Bundan sonra lafz ya müfreddir ya mürekkebirdir. Eğer lafzın cüz'ü ile ma'nânın cüz'üne delâlet kasd olunmaz ise **müf-redd**ir, olunur ise **mürekke**birdir. Bu sûretde mürekkebin tahakkukunda dört emr lâzımdır. Lafzının cüz'ü ola ve ma'nânın cüz'ü ola ve delâlet ola ve delâlet maksûd ola bu dörtten biri bulunmaz ise müfred olur. Bundan

1 Fâzıl Reis Mustafa'nın oğlu Allah'a muhtaç olan Mustafa Âşir'in kitaplarından. (Çev.)

sonra lafz-ı müfred ya küllîdir ya cüz'îdir. Eğer ol lafzın mefhûmunu nefs-i tasavvur, şirket vukû'undan mâni' olur ise **cüz'î**dir; "Zeyd" ve "Amr" gibi. Olmaz ise **küllî**dir; "hayevân" gibi. Küllî dahî ya **zâtî**dir ya **arazî**dir. Zâtî, [131^a] zâtının dahî iki ta'rîfi vardır. Biri ta'rîf-i ehassdır ki lafzın mefhûmu cüz'iyâtının hakikatinde dâhil ola; "hayevân" gibi. Ve biri ta'rîf-i e'ammıdır ki lafzın mefhûmu cüz'iyâtının hakikatinden hâric olmaya. Zâtî dahî ya "**mâ-hüve**" cevâbında makûldür. Ya "**eyyu şey'in hüve fi zâtîhi**" cevâbında makûldür. "**Mâ-hüve**" cevâbında makûl olduğu sûrette eğer 'bi-hasebi's-şirketi'l-mahzati'³ olur ise cinsdir. Ya'nî bir lafz-ı küllîdir ki hakâ'ik-i muhtelif üzerine makûldür kavl-i zâtî ile. Ve eğer 'bi-hasebi's-şirketi ve'l-husûsiyyeti'⁴ "**mâ-hüve**" cevâbında makûl olur ise nev'dir. Ya'nî bir lafz-ı küllîdir ki bi-hasebi'l-hakikat müttefik bi-hasebi'l-aded muhtelif olan kesirîn üzerine makûldür kavl-i zâtî ile. Ve dahî "**eyyu şey'in**"⁵ ile suâl mümeyyizdendir. Mücib-i mümeyyizdir. Diler ise **fasl** ile eyler. Diler ise **hâssa** ile cevâb eyler. "**Eyyu şey'in hüve fi-zâtîhi**"⁶ ile suâl mümeyyiz-i zâtîden suâldir. Ya'nî şey'in cinsde müşârikinden suâldir. Cevâbı fasldır. Ya'nî bir lafzı küllîdir ki "**eyyu şey'in** [131^b] **hüve fi zâtîhi**" cevâbında makûldür.

Arazî mâhiyetden infikâki mümteni' olmak var, mümkün olmak var. Eğer mümteni' olur ise "**araz-ı lâzım**" ve eğer mümkün olur ise "**araz-ı mu-farık**" bu ikiden her biri hakikat-i vâhideye muhtas olur ise **hâssa**dır. Ya'nî bu lafz küllîdir ki hakikat-ı vâhide tahtında olucu şey üzerine makûldür. "**Eyyu şey'in hüve fi arazihi**"⁷ cevâbında eğer hakikat-ı vâhideye muhtass olmayıp belki âmm olur ise "**araz-ı âmm**"dır. Ya'nî bir lafz-ı küllîdir ki hakâ'ik-i muhtelif tahtında olucu şey üzerine makûldür. "**Eyyu şey'in hüve fi arazihi**" cevâbında taksimde mu'teber olan taksîm-i sâni'dir.

Kavl-i şârih ve **ta'rîf** ve **mu'arrif** elfâz-ı müterâdifedir. Ma'nâsı "**mâ-yes-telzimu tasavvuruhu tasavvura şey'in alâ vechi'n-nazari ve'l-fikri**".⁸ Kavl-i şârih dahî ya **hadd**ır ya **resm**dir. Mücerred zâtîyyât ile olur ise hadd, olmaz

1 O nedir? (Çev.)

2 O zâtında nedir? (Çev.)

3 Mahzâ ortaklık bakımından (Çev.)

4 Hem ortaklık hem hususilik bakımından (Çev.)

5 Hangi şey? (Çev.)

6 O, haddi zâtında hangi şeydir? (Çev.)

7 O arazi itibarıyla hangi şeydir? (Çev.)

8 Tasavvur edilmesi, bir şeyin nazar ve tefekkür yoluyla tasavvurunu gerektirir. (Çev.)

ise resmdir. Mücerred zâtiyyât ile olduğu sûretde cemî'-i zâtiyyât ile olur ise “**hadd-i tâm**”, bazı zâtiyyât ile olur ise “**hadd-i nâkıs**”dır. Resm dahî; şey'in cins-i karîbi ile hâssa-i [132^a] lâzimesinden mürekkeb olur ise “**resm-i tâm**”, mücerred araziyyâtdan mürekkeb olur ise “**resm-i nâkıs**”dır.

KAZÂYÂ

Kaziyye bir kavildir ki ol-kavlin kâ'iline sen bu kavilde sâdıksın yahud kâzibsin demek sahih ola. Hâsılı “*mâ-yahtemilu's-sıdka ve'l-kizbe*”¹dir. Umûr-ı erba'a ki hâricden ve burhândan ve husûsiyyet-i kâ'ilden ve husûsiyyet-i taraftan kat'-ı nazar bu ta'rif kaziyye-i ma'küle ve melfûzayı ta'rife ihtimâli vardır. Kaziyye ya **hamliyye** ya **şartiyye-i muttasıla** ya **munfasıla**-dır. Eğer kaziyyede hüküm “*sübûtu şey'in li-şey'in*”² yâhûd “*selbu şey'in an-şey'in*”³ ile olur ise “**kaziyye-i hamliyye**”dir. Ve eğer iki kaziyyenin beyninde hüküm ittisâl ile olur ise “**şartiyye-i muttasıla**”dır. Eğer tenâfi ile olur ise **munfasıl**dır. Hamliyyeden; cüz-i evvel **mevzû'**, sâni **mahmûl**, şartiyyeden; cüz-i evvel **mukaddem**, sâni **tâlid**dir. Bundan sonra kaziyye ya **mûcibe** ya **sâlib**edir. Bu ikiden her biri ya **mahsûs**adır, ya **müsevver**edir, ya **mühmele**dir, ya **tabî'iy**edir. Eğer kaziyyede mevzû' cüz'î [132^b] olur ise “**kaziyye-i mahsûsa**”dır. Eğer cüz'î olmayıp efrâdını muhît bir emr bulunur ise **müsevver**edir. Ol dahî cemî'-i efrâdını ihâta eder ise **külliy**edir. Bazı efrâdını ihâta eder ise **cüz'iy**edir. Eğer muhît bulunmaz ise **mühmele**dir. Eğer hüküm mefhûm üzerine olur ise **tabî'iy**edir. “**Şartiyye-i muttasıla**” dahî üç kısımdır: **Lüzûmiyye**, **ittifâkiyye**, **mutlaka**. Munfasıla dahî üç kısımdır. İki kaziyyenin beyninde hükm-i tenâfi sıdken ve kizben olur ise “**munfasıla-i hakikiyye**”dir. Fakat sıdken olur ise “**mâni'atü'l-cem**”⁴dir. Fakat kizben olur ise “**mani'atü'l-huluv**”dur. Ve munfasıla dahî ba'zan zû-eczâ olur. “*el-Adedu immâ zâ'idu'n ev nâkısun ev müsâvin*”⁵ gibi. **Tenâkuz** iki kaziyyenin icâb ve selb ile ihtilâfıdır; ol haysiyyet ile ol ihtilâf ihdâhümânın sâdika ve uhrânın kâzibe olmasını iktizâ eyleye. “*Zeydun kâtibun bi'l-fi li*”⁶, “*Zeydun leyse kâtiben bi'l-fi li*”⁶ gibi.

1 Doğru veya yanlış olması mümkün olan şey. (Çev.)

2 Bir şeyin bir şey için olumlanması. (Çev.)

3 Bir şeyin bir şeyden olumsuzlanması. (Çev.)

4 Bir sayı bölenlerinin toplamına ya eşittir ya ondan fazladır ya da eksiktir. (Çev.)

5 Zeyd bilfiil yazı yazıcıdır. (Çev.)

6 Zeyd bilfiil yazı yazıcı değildir. (Çev.)

Tenâkuz mahsûsateyn beyninde mütehakkık [133^a] olmaz illâ vihdât-ı semâniyyede ittîfâkdan sonra olur. Vihdât-ı semâniyye ki **mevzû'** ve **mah-mûl** ve **zamân** ve **mekân** ve **izâfet** ve **küll** ve **cüz** ve **kuvve** ve **fi'il** ve şartiyyede bu sekiz şarttır. Ve mahsûrateynde bu sekizden mâ-'adâ **külliyet** ve **cüz'iyet**de ihtilâf şarttır. "**Mûcibe-i külliyye**"nin nakîzi, "**sâlîbe-i cüz'iyeye**"dir. "**Sâlîbe-i külliyye**"nin nakîzi, "**mûcibe-i cüz'iyeye**"dir. Zîrâ iki küllî gâhî kâzib olur. "**Küllü insânin kâtibun**"¹, "**ve lâ-şey'e mine'l-insâni bi-kâtibin**"². Ve iki cüz'î gâhî sâdıkeyn olur. "**Lâ ba'zu'l-insâni kâtibun**"³ ve "**ba'zu'l-insâni leyse bi-kâtibin**"⁴ gibi.

Aks, mevzû'yu mahmûl ve mahmûlü mevzû' kılmak icâb ve selbin ve sıdk ve kizbin bekâsı ile, mûcibe-i külliyye mûcibe-i cüz'iyeye mün'akis olur. Mûcibe-i cüz'iyeye mûcibe-i cüz'iyeye mün'akis olur. Sâlîbe-i külliyye yine sâlîbe-i külliyyeye mün'akis olur. Sâlîbe-i cüz'iyeye için aks yoktur.

Kıyâs ki matlab-ı a'lâ ve maksad-ı aksâdır; akvâlden mü'ellefdir; her bâr [133^b] ol akvâl teslim olursa li-zâtîhi kavî-i âhar lâzım gele. Kıyâs dahî ya **istisnâ'**dir ya **iktirânî**dir. Eğer aynı netîce yâhûd nakîz-i netîce bi'l-fi'il kıyâsda mezkûr olur ise kıyâs **istisnâ'**dir ve illa **iktirânî**dir. Kıyâsın iki mukaddimesi beyninde mükerrer olana "**hadd-i evsat**" derler. Mevzû'-ı matlûba "**hadd-i eşğar**", mahmûlüne "**hadd-i ekber**" derler. Hadd-i eşğar bulunan mukaddimeye **suğrâ**, hadd-i ekber bulunan mukaddimeye **kübrâ** derler. Suğrâ ve kübrânın te'lifinden hâsıla olan sûrete **şekl** derler. Eşkâl dördtür. Zirâ hadd-i evsat, suğrâda mahmûl ve kübrâda mevzû' olur ise "şekl-i evvel"dir.

*"Küllü insânin hayevânun
Ve küllü hayevânin cismun
Fe küllü insânin cismun."*⁵ gibi.

Eğer aks olur ise ya'nî suğrâda mevzû' kübrâda mahmûl olur ise "şekl-i râbi'"dir.

"Küllü insânin hayevânun

-
- 1 Her insan yazı yazıcıdır. (Çev.)
 - 2 Hiçbir insan yazı yazıcı değildir. (Çev.)
 - 3 Bazı insanlar yazı yazıcı değildir. (Çev.)
 - 4 Bazı insanlar yazı yazıcı değildir. (Çev.)
 - 5 Her insan canlıdır. Ve her canlı cisimdir. Öyleyse her insan cisimdir. (Çev.)

Ve küllü nâtıkin insânun
*Fe bazı'l-hayevâni nâtıkun.*¹ gibi.

Eğer ikisinde dahi mevzû' olur ise "şekl-i sâlis" dir.

"Küllü insânin hayevânun
Ve küllü insânin dâhikun
*Fe bazı'l-hayevâni dâhikun.*² [134^a]

Eğer ikisinde dahî mahmûl olur ise "şekl-i sâni" dir.

"Küllü insânin hayevânun
Ve la-şey'e mine'l-cemâdi bi-hayevânin
*Fe lâ-şey'e mine'l-insâni bi-cemâdin.*³ gibi.⁴

İlm-i mantıkta mezkûr olan eşkâl bu dört şekildir. Şekl-i râbi' ziyâde tab'dan ba'iddir. Şol kimesne ki aklı selîm ve tab'-ı müstakîm ola, sâniyi evvele redde muhtâc olmaz. Şekl-i sâni'nin intâcının şartı mukaddimeteyni icab ve selb ile muhtelif ola. Şekl-i evvel ki mi'yâr-ı ulûm kılındı. İntâcının şartı îcâb-ı suğrâ, külliyyet-i kübrâdır ve durûb-ı münticesi dördtür. Evvel-kisi suğrâ ve kübrâ mûcibe-i külliyye, mûcibe-i külliyyeyi münticedir.

"Küllü cismîn mu'ellefun
Ve küllü mu'ellefin muhdesun
*Fe küllü cismîn muhdesun.*⁵ gibi.

İkincisi suğrâ mûcibe-i külliye; kübrâ sâlibe-i külliyye, sâlibe-i külliye münticedir.

"Küllü cismîn mu'ellefun
Ve lâ-şey'e mine'l-mu'ellefi bi-kadîmin

-
- 1 Her insan canlıdır. Ve her düşünen, insandır. Öyleyse bazı canlılar düşünenidir. (Çev.)
 - 2 Her insan canlıdır. Ve her insan gülücüdür. Öyleyse bazı canlılar gülücüdür. (Çev.)
 - 3 Her insan canlıdır. Ve hiçbir cansız cisim/câmid canlı değildir. Öyleyse hiçbir insan cansız cisim değildir. (Çev.)
 - 4 Haml-i ulâ vaz'-ı uhrâ şekl-i evvel şândır
 Ger bunun aksi kılırsan şekl-i râbi'
 İkisinde vaz' olursa şekl-i sâlis şândır
 İkisinde haml olursa şekl-i sâni şândır. (Sehven şekl-i râbi' yazılmış, Çev.)
 (133b'nin kenar notu. Dört şekli manzum olarak özetler: Orta terim eğer ilkinde, yani küçük öncülde yüklem, diğerinde yani büyük öncülde konu olursa kıyas birinci şekilden olur. Eğer bunun aksi olursa dördüncü şekil; her ikisinde orta terim konu olursa üçüncü şekil, her ikisinde yüklem olursa ikinci şekil olur. Çev.)
 - 5 Her cisim bileşiktir. Ve her bileşik olan sonradan değildir. Öyleyse her cisim sonradan değildir. (Çev.)

*Fe lâ-şey'e mine'l-cismi bi-kadîmin.*¹

Üçüncüsü suğrâ, mûcibe-i cüz'iyye; kübrâ, mûcibe-i külliyye, mûcibe-i cüz'iyye münticedir.

*"Bazu'l-cismi mu'ellefun
Ve küllü mu'ellefin hâdisun
Fe bazu'l-cismi hâdisun."*² [134^b]

Dördüncüsü suğrâ mûcibe-i cüz'iyye; kübrâ sâlîbe-i külliyye, sâlîbe-i cüz'iyye münticedir.

*"Ba'zu'l-cismi mu'ellefun
Ve lâ-şey'e mine'l-mu'ellefi bi-kadîmin
Fe bazu'l-cismi leyse bi-kadîmin."*³

Bundan sonra kıyâs-ı iktirânî ya mürekkebdır ya basîtdır. Basît dahî üç kısımdır ya hamliyyeteynden mürekkebdır.

*"Küllü cismîn mu'ellefun
Ve küllü mu'ellefin muhdesun
Fe küllü cismîn muhdesun."*⁴ gibi.

Yâhûd muttasilateynden mürekkebdır.

*"În kâneti'ş-şemsu tâlî'aten fe'n-nehâru mevcûdun
Ve külemâ kâne'n-nehâru mevcûden fe'l-ardu muzi'etun."*⁵ yunticü;
*"În kâneti'ş-şemsu tali'aten fe'l-ardu muzi'etun."*⁶

Yâhûd munfasilateynden mürekkebdır.

*"Küllü adedin immâ zevcun ev ferdun
Ve küllü zevcin immâ zevcu'z-zevci ev zevcu'l-ferdi."*⁷ gibi. Mürekkeb dahî ya muttasıla ile hamliyyeden mürekkebdır. Bu sûretde suğrâ hamliyye, kübrâ muttasıla olmak var.

1 Her cisim bileşiktir. Ve hiçbir bileşik ezeli-ebedi değildir. Öyleyse hiçbir cisim ezeli-ebedi değildir. (Çev.)

2 Bazı cisimler bileşiktir. Ve her bileşik olan sonradan olmalıdır. Öyleyse bazı cisimler sonradan olmalıdır. (Çev.)

3 Bazı cisimler bileşiktir. Ve hiçbir bileşik ezeli-ebedi değildir. Öyleyse bazı cisimler ezeli-ebedi değildir. (Çev.)

4 Her cisim bileşiktir. Ve her bileşik sonradan olmalıdır. Öyleyse her cisim sonradan olmalıdır. (Çev.)

5 Güneş doğmuşsa gündüzdür, ve her ne zaman gündüz ise yeryüzü aydınlıktır. (Çev.)

6 Güneş doğmuş ise yeryüzü aydınlıktır. (Çev.)

7 Her sayı ya tektir ya da çifttir. Ve her çift ya çiftin çiftidir ya da çiftin tekidir. (Çev.)

“Küllü insânin cismun

Ve küllemâ kâne hâze’ş-şey’u cismen fe-hüve murekkebun.”¹ yunticü;

“Küllü insânin murekkebun.”²

Aks olmak ihtimali var. Ya’nî suğrâ muttasıla, kübrâ hamliyye ola.

“Küllemâ kâne hâze’ş-şey’u insânen fe-hüve hayevânun

Ve küllü hayevânin cismun.”³ yunticü;

“Küllemâ kâne hâze’ş-şey’u insânen fe-hüve cismun.”⁴

Yâhûd hamliyye [135^a] ile munfasıladan mürekkebdır. Bu sûretde dahî suğrâ hamliyye, kübrâ munfasıla olmak var.

“Küllü adedin kesirun

Ve küllü kesirin immâ zevcun ev ferdun.”⁵ yunticü;

“Küllü adedin immâ zevcun ev ferdun.”⁶ gibi.

Yâhûd aks olmak var. Ya’nî suğrâ munfasıla, kübrâ hamliyye ola.

“Küllü adedin immâ zevcun ev ferdun

Ve küllü zevcin munkasimun bi-mutesâviyeyn.”⁷ yunticü;

“Küllü adedin immâ ferdun ev munkasimun bi-mutesâviyeyn.”⁸ Yâhûd muttasıla ile munfasıladan mürekkebdır. Bu sûretde suğrâ muttasıla, kübrâ munfasıla olmak var.

“Küllemâ kâne hâzâ insânen fe-hüve hayevânun

Ve küllü hayevânin immâ ebyazu ev esvedu.”⁹ yunticü;

“Küllemâ kâne hâzâ insânen fe-hüve immâ ebyazu ev esvedu.”¹⁰ gibi.

Aks olmak var. Ya’nî suğrâ munfasıla, kübrâ muttasıla olmak var.

“Küllü hayevânin immâ ebyazu ev esvedu.

1 Her insan cisimdir. Ve bu şey her ne zaman cisim ise, bileşiktir. (Çev.)

2 Her insan bileşiktir. (Çev.)

3 Bu şey her ne zaman insan ise canlıdır. Ve her canlı, cisimdir. (Çev.)

4 Bu şey her ne zaman insan ise cisimdir. (Çev.)

5 Her sayının çarpanı vardır. Ve her çarpanı olan sayı ya çifttir ya tektir. Her sayı çok(luk)tur. Her çok ya çifttir ya tektir. Dolayısıyla her sayı ya çifttir ya tektir. (Çev.)

6 Öyleyse her sayı ya çifttir ya tektir. (Çev.)

7 Her sayı ya çifttir ya tektir. Ve her çift sayı eşit şekilde bölünür. (Çev.)

8 Her sayı ya tektir ya da eşit şekilde bölünür. (Çev.)

9 Bu şey her ne zaman insan ise canlıdır. Ve her canlı ya beyazdır ya da siyahtır. (Çev.)

10 Bu şey insansa ya beyazdır ya siyahtır. (Çev.)

*Küllemâ kâne hâze'ş-şey'u immâ ebyaza ev esvede fe-hüve cismun.*¹
yunticiü;

*"Küllemâ kâne hâzâ hayevânen kâne cismen."*²

Kıyâs-ı istisnâ'ide mevzû'a olan şartiyye muttasıla olmak var, munfasıla olmak var. Muttasıla olur ise mukaddemin aynını istisnâ', tâlînin aynını netîce verir.

"În kâne hâzâ insânen fe-hüve hayevânun [135^b]

Lâkinnehû insânun

*Fe-hüve hayevânun.*³ gibi.

Tâlînin nakîzîni istisnâ', mukaddemin nakîzîni netîce verir.

"În kâne hâzâ insânen fe-hüve hayevânun

Lâkinnehû leyse bi-hayevânin

*Fe lâ-yekûnu insânen.*⁴ gibi.

Eğer munfasıla olur ise ehadühümânın aynını istisnâ', âharın nakîzîni netîce verir. Ehadühümânın nakîzîni istisnâ', âharın aynını netîce verir.

Burhân ki umdedir, "**mukaddimât-ı yakîniyye**"den mü'ellefdir. Yakîni intâc eder. **Yakîniyyât** altı kısımdır. Zîrâ ol yakîniyyâtı aklın hükmü hiss isti'âneti ile olmak var, olmamak var. Eğer i'ânetsiz olur ise zihinde hazır delîle tevakkuf etmek var, etmemek var. Zihinde hâzır delîle tevakkuf etmez ise **evveliyât**dır. Ya'nî onda aklın hükmü mücerred tarafeyn tasavvur ile ola. Eğer tevakkuf eder ise "**kazâyâ kıyâsâtühâ ma'ahâ**" derler. Ya'nî aklın hükmü tarafeyni tasavvur katında zihinde hazır delîle tevakkuf eyler. Eğer "**bi-i'ânetin mine'l-hissi**"⁵ olur ise yakîni ba'de'l-ihsâs bir şey üzerine tevakkuf etmek var, etmemek var. Eğer tevakkuf etmeyip [136^a] dahî hiss-i zâhir ile olur ise **müşâhedât**tır. Ya'nî ondan aklın hükmü hiss-i zâhire mukârin ola. Ve eğer tevakkuf eder ise hiss-i sem' olur ise **mütevâtirât**dır. Ya'nî onda aklın

1 Her canlı ya beyazdır ya da siyahtır. Ve bu şey ya beyaz ya da siyah olan birşey ise cisimdir. (Çev.)

2 Bu şey canlı ise cisimdir. (Çev.)

3 Bu şey insansa canlıdır. Fakat o insandır. Öyleyse o canlıdır. (Çev.)

4 Bu şey insansa canlıdır. O canlı değildir. Öyleyse insan değildir. (Çev.)

5 Duyu yardımıyla. (Çev.)

hükmü nâsdan olucu kesîrden simâ‘ visâtatı ile ola ki akıl ol kesîrin kizb üzerine tevâfuklarını muhâl add eyleye. Ve eğer tekrar-ı müşâhedâta tevakkuf eder ise **mücerrebât**dır. Ya’nî aklın hükmü tekrar müşâhedeye muhtâc ola. Ve eğer hads üzerine tevakkuf eder ise **hadsıyyât**tır. Ya’nî bir mukaddimedir ki onda yakîn, mebâdî ve metâlibin defâten zihne sünûhu ile ola.

Cedel: Istılâhât-ı mantikiyyeden biri dahî cedeldir. Ya’nî “**mukaddimât-ı meşhûre**”den mürekkebdir. Ve tertîbden garaz ilzâm-ı hasmdır.

Hatâbe, şahs-ı mu‘tekaddan makbûle mukaddimâtdan müelleftir, yâhûd “**mukaddimât-ı maznûne**”den mürekkebdir. Ve hatîbin garazı bu kıyâs-ı hatâbîden nâsı fi‘il-i hayr üzerine terğîbdır.

Şi‘ir, bir mukaddimâtdan mü’ellefdır; ol mukaddimâtı tahayyûlden nefse inbisât yâhud [136^b] inkıbâz hâsıl ola. Ve kıyâs-ı şî‘rîden garaz nefsin infî‘âlidir.

Muğâlata, hakka yâhûd meşhûreye şebîhe “**mukaddimât-ı kâzibe**”den mürekkebdir. Yâhûd mukaddimât-ı vehmiyyeden mürekkebdır. Galat dahî min-ciheti’s-sûre olmak var. Meselâ cidârda menkûşe suver-i feres;

“İnne hâzihî’s-sûretu feresun

Ve küllü feresin sahbâhun.”¹ Yunticü küllün;

“İnne tilke’s-sûrete sahbâletun.”² gibi.

Yâhûd min-ciheti’l-ma‘nâ ola. Meselâ;

“Küllü insânin ve feresin fe-hûve insânun

Ve küllü insânin ve feresin fe-hûve feresun.”³ yunticü;

“İnne ba‘za’l-insâni feresun.”⁴ gibi.

Bundan sonra ma‘lûm olsun ki bu, kıyâsların içinde maksûd ve umde değildir, illâ burhândır.

Temme.

1 Bu suret, attır. Ve her at kişner. (Çev.)

2 Öyleyse bu sûret kişner. (Çev.)

3 Her insan ve at, insandır. Her insan ve at, attır. (Çev.)

4 Öyleyse bazı insanlar, attır. (Çev.)

DİZİN

A

‘ademî 65, 153
a‘dâd 53
a‘râz-ı zâtiyye 57
a‘yân 90, 136
acz-i mu‘allil 154
âdâbiyyûn 202
adem ve‘l-meleke 276
adem-i mutâbakat 59
ağyâr-ı mahdûd 78
ahkâm-ı şer‘iyye 49, 152
ahvâl 49, 66
akıl 52, 53, 60, 61, 74, 76, 85, 94, 95,
104, 121, 130, 131, 139, 146,
147, 189, 204, 205, 222 , 242,
247, 269, 292, 301
âkil 56, 248, 255
Akkirmânî 22
aklî 34, 53, 122, 204, 205, 209, 211
akliyye 23, 152, 274
aks 110, 115, 116, 117, 119, 142, 143,
151, 159, 167, 170, 171, 187,
188, 190, 224, 238, 239, 241,
285, 288, 296, 299
aksâm 34, 59, 97, 203, 204, 206, 207,
246, 251, 253
aksâm-ı hamse 207
aks-i müstevî 115
aks-i nakîz 115, 117
akvâl 188, 239, 286, 296
alâka 67, 81, 110, 140, 165, 208
alem 39, 63, 65, 95, 218, 251, 252,
254, 267
alem-i cins 254
âlet 57, 148
âlim 21, 36, 228, 254
âmm 37, 40, 67, 72, 73, 75, 76, 77, 97,
100, 139, 163, 182, 198, 201,
207, 228, 230, 231, 259, 260,
261, 294

âmme 25, 182, 218, 247, 259, 285
Arapça 18, 19, 23, 33, 34, 46, 89, 179,
197, 201, 202, 207, 216, 228,
253, 255
araz 24, 27, 28, 31, 37, 40, 52, 53, 58,
64, 72, 73, 75, 97, 100, 101,
139, 149, 163, 182, 207, 228,
230, 231, 239, 255, 259, 260,
261, 276, 294
araz-ı âmm 75, 232, 294
araz-ı âmm-ı lâzım 76
araz-ı âmm-ı müfârik 76
araz-ı müfârik 260
araziyye 202
araziyyet 58
ârız 54, 57, 61, 93, 101, 239
ârıza 99
ârif 46, 94, 148
âsâr-ı vücûd 66
B
bahis 49, 57, 58, 156, 217
basit 20, 24, 44
bâtıl 55, 151, 199, 205, 207, 222, 248,
278, 288
bedâhet 216
bedâhet-i celiyye 216
bedihî 23, 34, 54, 55, 56, 209, 211,
212, 216, 223, 278
bedihî celî 209
beş sanat 26, 30, 32, 38, 42
beş tümel 20, 26, 28, 31, 36, 37, 40, 42
beyân 45, 46, 52, 57, 60, 71, 80, 87,
93, 102, 105, 106, 111, 117,
140, 141, 154, 200, 205, 208,
211, 215, 227, 243, 246, 251,
263, 264, 272, 282, 287, 288
bi‘l-kuvve 53, 75, 76, 82, 100, 104,
163, 186, 231, 232, 233, 237,
240, 260, 265, 281, 288
bi‘l-vaz‘ 293

bi-hasebi'l-aded 294
 bi-hasebi'l-hakikat 294
 bi-hasebi'l-husûsiyye 73
 bi-hasebi'l-istikrâ 204
 bi-hasebi's-şirke 73
 bi-hasebi's-şirketi ve'l-husûsiyyeti 294
 bilâ-delîl 224
 bilim 4, 5
 bilimsel yöntem 20, 26, 30, 32, 38, 44
 bi-tarîki'l-haml 97, 98
 burhân 20, 26, 27, 30, 32, 37, 38, 40,
 42, 44, 45, 76, 84, 91, 130, 132,
 149, 175, 194, 195, 246, 248,
 255, 259, 268
 burhân-ı limmî 132, 291
 burûdet 54
 butlân 55
 butlân-ı teselsül 55
 bülegâ 158
 ca'l 61
 câmi' 77, 198, 199, 200, 202, 233
C-Ç
 cedel 20, 26, 27, 30, 32, 37, 38, 40,
 42, 44, 130, 149, 150, 154, 176,
 213, 247, 255, 259
 cedîd 287
 cehl 52, 59, 64, 291
 celî 34, 209, 212, 216, 223, 253
 cem' 26, 31, 64, 77, 81, 85, 98, 110,
 111, 116, 119, 128, 141, 166,
 180, 199, 203, 235, 252
 cereyân 219, 220
 cevâb 48, 50, 60, 62, 68, 72, 74, 75,
 87, 97, 98, 99, 138, 153, 181,
 182, 201, 216, 222, 229, 231,
 232, 272, 294
 cevâb-ı ilzâmî 222
 cevâb-ı ilzâmî-yi cedelî 223
 cevâz 208, 210
 cevher 52, 53, 64, 74
 cevher-i aklî 53

cezm 76, 85, 130, 131, 208, 269, 275,
 292
 cihet 81, 86, 89, 107, 115, 122, 140,
 149, 277
 cins 24, 26, 28, 31, 40, 53, 58, 60, 72,
 73, 74, 75, 78, 90, 97, 98, 99,
 102, 103, 135, 138, 149, 154,
 156, 162, 163, 181, 182, 183,
 201, 207, 228, 230, 232, 233,
 239, 253, 254, 261, 283, 295
 cins-i ba'id 103
 cins-i karîb 78, 98, 103, 233
 cinsiyyet 58
 cinsü'l-ecnâs 99
 cism 52, 63, 73, 74, 75, 77, 78, 98, 99,
 100, 103, 118, 122, 143, 148,
 152, 163, 183, 229, 240, 261
 cumhûr 135, 148, 219
 cüz' 48, 54, 62, 63, 65, 72, 73, 79, 80,
 105, 106, 117, 119, 127, 128,
 143, 144, 145, 152, 153, 162,
 164, 167, 168, 175, 184, 186,
 229, 234, 263, 281
 cüz'-i evvel 281
 cüz'-i müşterek 72, 74
 cüz'î-yi hakikî 96
 cüz'î-yi izâfî 96
 cüz'îyyât 137, 157
 cüz'iyye 25, 29, 80, 83, 105, 106, 111,
 114, 117, 121, 122, 124, 140,
 141, 142, 143, 165, 166, 167,
 168, 169, 170, 171, 172, 173,
 185, 187, 188, 191, 234, 238,
 239, 243, 257, 282, 283, 296,
 298
 cüz'îyyet 58, 185
 çelişik önerme 42

D

da'vâ 34, 188, 155, 201, 209, 214, 216,
 221, 224, 288
 dâ'ime-i mutlakâ 25, 108
 dâll 60, 63, 161, 274

darb 29, 83, 93, 119, 121, 122, 125,
126, 143, 144, 170, 171, 191,
242, 243, 290

def 129, 198, 202, 208, 216, 217

delâlet-i selâs 62

delâlet 20, 23, 28, 31, 42, 50, 60, 61,
62, 63, 64, 67, 69, 70, 71, 93,
94, 104, 105, 106, 107, 118,
139, 140, 142, 155, 158, 161,
162, 180, 183, 199, 217, 219,
224, 229, 274, 293

delâlet-i gayr-ı lafziyye 60, 61

delâlet-i iltizâmî 62

delâlet-i lafziyye-i akliye 61, 94

delâlet-i lafziyye-i vaz'îyye 23, 61, 93, 94

delâlet-i mütâbıkî 61, 62

delâlet-i tazammunî 62

delîl 23, 27, 35, 48, 60, 93, 94, 95,
139, 151, 152, 153, 154, 155,
158, 202, 211, 212, 214, 215,
217, 219, 220, 222, 224, 275,
287

delîl-i burhânî 93

delîl-i müştemil 222

devâll-i erba'a 274

deverân 67, 90, 152

devr 55, 154, 200, 201, 219, 278, 284

devr-i ma'î 284

diyalektik yöntem 20, 26, 30, 32, 38,
44

dokuz makûle 54

döndürme 29, 32, 44, 190

durûb-ı müntice 297

düstûr 91, 92, 190, 242, 290

E

e'amm 35, 83, 199, 204, 205, 211, 215,
279, 288

e'amm-ı mutlak 96

Ebherî 36, 40, 228, 241, 242, 255

eczâ 51, 53, 154, 186, 207, 236, 254,
264, 284, 295

eczâ-i kaziyye 284

eczâ-yı lâ-yetecezzâ 53

edât 64, 105, 106, 240

edât-ı sûr 285

edille-i sem'îyye 49

efrâd 58, 65, 72, 77, 80, 83, 95, 96, 98,
105, 106, 114, 137, 138, 140,
151, 165, 199, 230, 240, 263,
280, 283

efrâd-ı meşhûre 200

efrâd-ı zihniyye 65

ehasiyyet 211

ehass-ı mutlak 24, 96, 212

ehl-i Arabiyye 221

ehl-i lugat 68

ehl-i mantık 65, 117

ehl-i nahv 65

ehl-i nazar 67

elfâz 47, 59, 60, 118, 157, 181, 201,
272, 273, 278, 294

elfâz-ı mürekkebe 118

emr 39, 68, 130, 152, 159, 205, 215,
216, 223, 224, 232, 256, 293,
295

envâ' 86

erbâb-ı ma'kûl 153

eser 19, 20, 22, 28, 39, 54, 66, 213

Eş'ariyye 258

eşhâs 73, 98

eşkâl 83, 266, 267, 288, 291, 296

eşyâ 207, 218

evâsıt 154

evveliyât 26, 27, 30, 32, 38, 149, 176,
270

ezmine-i selâse 67

F

fâ'il 67

fâ'ide 149

Fahreddin er-Râzî 19

fâide-i tâmmе 69

Farsça 20, 21, 22, 26
 fasl 13, 24, 26, 28, 31, 37, 40, 60, 72,
 74, 75, 78, 90, 97, 99, 102, 103,
 138, 149, 154, 162, 181, 182,
 183, 200, 201, 203, 205, 207,
 208, 210, 211, 212, 213, 214,
 216, 218, 221, 222, 228, 230,
 232, 255, 259, 261, 262, 294
 fasl-ı ba'îd 100, 232
 fasl-ı karîb 75, 78, 99, 232
 Fâzıl İsâm 219
 fehîm 36, 61, 71, 90, 93, 94, 231, 233,
 239, 248
 felsefî 19, 213, 218, 219
 Fenârî 37, 186, 207, 228, 230, 248
 fenn 48, 56, 57, 197, 224, 252, 254,
 255
 fenn-i mantık 56
 fenn-i münâzara 198
 ferd 58, 114, 116, 120, 123, 137, 151,
 181, 200, 234, 235
 ferdiyyet 81
 fesâd 49, 87, 92
 fevâid 47, 52, 60, 87
 fitriyyât 26
 fi'il 26, 51, 52, 53, 54, 67, 71, 75, 76,
 84, 100, 101, 104, 109, 127,
 167, 182, 188, 205, 288, 301
 fîkr 56, 92, 137, 252
 fûrû'-ı şer'îyyât 159

G

galat 301
 gasb 13, 154, 155, 213, 214, 224
 gâye 239
 gayr-ı müdellel 211

H

haber 24, 69, 104, 131, 139, 184, 273
 hadd 24, 28, 31, 32, 37, 43, 44, 78,
 83, 90, 102, 103, 104, 119, 120,
 121, 123, 124, 125, 126, 130,

135, 139, 143, 144, 146, 163,
 168, 176, 183, 188, 189, 194,
 201, 232, 239, 240, 241, 261,
 262, 267, 268, 289, 290, 294,
 296
 hadd-i ekber 32, 83, 119, 168, 189,
 240, 296
 hadd-i eşğar 32, 83, 119, 168, 189,
 240, 296
 hadd-i nâkis 28, 31, 37, 43, 78, 163,
 183, 295
 hâdis 55, 83, 119, 151, 152, 153
 hadsiyyât 26, 27, 30, 32, 38, 131, 146,
 149, 176, 246, 269
 hafâ 221
 hakâ'ik 72, 73, 75, 90, 98, 101, 136,
 138, 230, 232, 285, 294
 hakâ'ik-i muhtelif 294
 hakikat 59, 67, 68, 72, 75, 96, 97, 98,
 99, 100, 101, 103, 138, 163,
 181, 182, 183, 230, 231, 233,
 272, 279, 280, 294
 hakikat-ı vâhide 72, 294
 hakikî 43, 65, 96, 105, 199, 203, 207,
 215, 239, 262
 hakîm 51, 130, 135
 hâl 51, 53, 64, 65, 66, 69, 93, 132, 156
 haml 58, 74, 76, 97, 98, 99, 100, 102,
 139, 182, 184, 189, 273, 283,
 285, 297
 haml-i hüve hüve 58
 hamliyye 25, 29, 79, 80, 105, 106, 115,
 125, 126, 139, 140, 142, 144,
 145, 164, 173, 184, 192, 244,
 263, 280, 281, 282, 283, 284,
 295, 298, 299
 harâret 54, 100
 hâric 58, 62, 72, 73, 75, 78, 94, 97,
 138, 151, 152, 155, 161, 162,
 230, 262, 283, 286, 287, 288,
 291, 293

hâricî 58, 95, 273, 275
 hâsil 47, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 57, 59,
 60, 69, 72, 74, 83, 86, 91, 93,
 99, 101, 102, 103, 121, 122,
 131, 134, 135, 137, 144, 146,
 147, 151, 154, 158, 209, 223,
 240, 243, 247, 267, 301
 hasm 133, 214, 223
 hasr 39, 203, 204, 205, 256
 hâss 31, 66, 76, 77, 109, 198, 201, 208,
 233, 260, 280
 hâssa 24, 25, 26, 31, 37, 72, 73, 75,
 90, 97, 100, 109, 122, 138, 139,
 149, 163, 181, 182, 183, 201,
 207, 228, 230, 231, 233, 255,
 259, 285, 294, 295
 hâssa-i lâzime 100, 164
 hatâ 57, 59, 92, 153, 157
 hatâbe 20, 26, 27, 30, 32, 37, 38, 42,
 44, 130, 149, 150, 176, 194,
 247, 259
 hatt 52
 havâss-ı bâtına 130, 292
 havâss-ı zâhire 292
 haysiyyet 236, 295
 hazf 122, 204, 220
 hey'et 54, 64, 168
 heyûlâ 52
 hıfz 90, 92, 122, 129
 hidâyet 208
 hikmet 90, 91
 hilâf 157, 213
 himâye 92
 hissiyyât 101, 269, 292
 hudûd 84
 hudûs 152
 husûl 50, 51, 71, 150
 husûs 77, 157, 258, 279, 283
 husûsiyyet 70
 husûsiyyet-i kâ'il 295
 hutebâ 86, 247
 hüccet 24, 47, 48, 56, 102, 187, 232, 238

hücece 154
 hükemâ 19, 90, 91, 228
 hükm-i tenâfi 295
 hüküm 50, 91, 107, 131, 132, 141,
 146, 147, 151, 152, 165, 221,
 235, 263, 283, 295

I

istilâh 257, 258, 266, 270
 istilâhât 46, 72, 77, 79, 81, 83, 84, 85
 istilâhât-ı mantıkîyye 46, 77
 istilâh-ı âdâbiyyûn 198
 istilâh-ı münâzırîn 154
 istilâhî 67, 68
 ıtlâk 51, 97, 261
 ıttirâd 77, 115, 116, 153

İ

i'tibâr 206, 208
 i'tikâd 85
 i'tikâdiyyât 159
 i'tirâz 201, 205, 206, 207, 208, 214,
 221, 222, 224
 i'tirâzât 216
 ibârât 91
 ibâre 13, 35, 216, 221
 ibhâm 274
 ibtâl 136, 153, 198, 200, 202, 205,
 211, 212, 213, 214, 216, 220,
 221, 224
 îcâb 50, 79, 80, 81, 107, 109, 119, 121,
 123, 124, 167, 186, 187, 190,
 191, 205, 206, 207, 222, 236,
 238, 240, 242, 255, 276, 288,
 289, 295, 296, 297
 îcâd 87, 90, 93
 icmâl 124, 149, 154, 201
 iddi'â 201, 217, 219, 223
 idrâk 4, 51, 58, 90, 97, 99, 101, 105,
 110, 120, 130, 138, 146
 ifâde 24, 60, 77, 102, 132, 151, 152,
 254, 283, 287
 ifhâm 150, 154, 159, 198, 220, 223

- ifhâm-ı müstedil 155
 ihtilâf 81, 82, 114, 115, 142, 186, 213, 236, 256, 289, 295, 296
 ihtilâf-ı keyf 289
 ihtimâl 59, 121, 122, 134, 211, 290
 ihzâr-ı kitâb 223
 ikâmet-i delîl 154
 iknâ'-ı nefis 150
 iktirânî 25, 26, 29, 32, 84, 118, 119, 126, 144, 191, 240, 243, 266, 288, 298
 iktisâb 55, 92
 iktizâ 61, 113, 114, 186, 228, 236, 243, 268, 275, 295
 illet 67, 152, 157, 158, 284
 illet-i fâ'iliyye 158
 illiyyet 55, 165, 277
 ilm 21, 36, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 57, 59, 61, 62, 64, 71, 83, 87, 90, 91, 92, 94, 101, 103, 110, 117, 136, 137, 141, 148, 149, 153, 158, 157, 161, 180, 201, 208, 248, 251, 252, 258, 274, 287, 288, 290, 293
 ilm-i fikh 49
 ilm-i kelâm 47
 ilm-i mizân 36, 248
 ilm-i usûl-i fikh 49
 iltizâm 28, 31, 44, 161, 223, 258
 iltizâmî 62, 63, 161, 180, 201, 274, 275
 ilzâm 85, 133, 150, 154, 159, 198, 212, 216, 223, 224, 301
 ilzâm-ı hasm 85, 133
 ilzâm-ı sâ'il 155
 ilzâmî 222, 223
 İmâm Râzî 19, 150
 İmâm-ı Şâfi'î 220
 imtinâ' 95, 96
 in'ikâs 77
 inâd 185, 281
 infi'âl 51, 52, 54, 150, 247
 inkıbâz 86, 134, 135, 301
 inkısâm 53, 76, 85
 innî 132, 149, 268, 291
 insan 4
 inşâ 34, 51, 56, 69, 70, 71, 79, 223
 intikâl 91, 216, 221
 intikâş 51
 îrâd 105, 107, 135, 153, 159, 190, 228, 242
 Îsâgûcî 28, 29, 31, 36, 37, 40, 41, 42, 47, 228, 229, 230, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 244, 245, 248, 255
 isbât 35, 128, 145, 152, 155, 157, 202, 204, 205, 211, 212, 216, 217, 220, 222, 223
 ism 64, 65, 197, 254, 285
 İsmail Ferruh Efendi 21, 22, 23, 24, 25, 27, 89, 156
 ismî 43, 262
 isnâd 50, 71
 İstanbul 2, 5
 isti'mâl 67, 68, 135, 201, 202, 215, 276
 istidlâl 149, 150, 151, 152, 201, 202, 209, 213, 214, 217, 218, 268, 291
 istidrâk 221
 istifhâm 63, 71, 79
 istifsâr 154, 158, 224
 istiğrâk 283
 istihâle 201, 211, 220
 istikrâ 27, 34, 149, 151, 204, 205, 286
 istikrâ'î 205
 istikrâ'-i nâkıs 286
 istilzâm 62, 198, 200, 210, 215
 istinâd 200, 206, 210, 212
 istisnâ 25, 26, 32, 84, 118, 127, 128, 129, 144, 145, 167, 174, 175, 188, 193, 221, 240, 245, 266, 288, 296, 300

istisnâ'î 26, 32, 84, 118, 128, 144, 145,
167, 193, 240, 245, 266, 288
işâret 61, 124, 254, 273
iştirâk 64
ittifâk 90, 115, 284
ittifâkiyye 44, 140, 185, 235, 284, 285,
295
ittihâd-ı hâricî 273
ittisâf 208
ittisâl 281, 295
izâfet 54, 62, 186, 296
izhâr 222

K

Kâdı Mîr 40
kadîm 121, 122, 143, 152, 191, 243
kalb 156, 218, 285
kânûn 23, 56, 92, 149, 221, 222
kânûn-ı Arabiyye 222
kânûn-ı lugat 221
kânûn-ı mantık 149
karîb 74, 78, 84, 103, 105, 120, 143,
261, 262
karîne 83, 201, 208, 278
karîne-i mâni'a 279
kâsır 77, 90, 150
kasîm 203, 205, 206
kasîm 54
kavâ'id 57
kavâ'im-i erba' 67
kavânîn 57
kavânîn-i münâzara 224
kavl 20, 23, 24, 28, 32, 37, 40, 42, 44,
47, 56, 75, 77, 78, 83, 92, 102,
104, 133, 137, 149, 154, 181,
182, 188, 230, 231, 232, 233,
239, 252, 255, 259, 278, 279,
286, 288, 294, 296
kavl-i şârih 20, 23, 24, 28, 40, 42, 47,
56, 77, 78, 92, 102, 137, 232,
259, 278, 279
kavram 19

kayd 99, 109, 122, 219, 222, 233
kazâyâ 23, 27, 29, 30, 32, 37, 42, 90,
93, 110, 111, 113, 115, 117,
133, 150, 154, 176, 194, 233,
236, 239, 246, 259, 269, 277,
288, 300
kazâyâ-yı şartiyye 111
kâzib 59, 113, 114, 115, 116, 167, 186,
187, 237, 270, 285, 296
kâzibe 117, 134, 142, 236, 248, 295,
301
kaziyye 20, 24, 31, 37, 40, 51, 59, 64,
69, 79, 80, 81, 83, 104, 105,
106, 107, 108, 109, 110, 111,
112, 113, 114, 115, 117, 118,
119, 125, 126, 127, 130, 131,
135, 139, 141, 142, 144, 145,
146, 147, 164, 184, 186, 187,
193, 222, 233, 234, 235, 257,
262, 263, 271, 279, 280, 281,
282, 283, 284, 288, 295
kaziyye-i hamliyye 79, 80, 104, 107,
282, 295
kaziyye-i kâzibe 59, 115
kaziyye-i ma'kûle 24, 51, 104
kaziyye-i melfûza 51
kaziyye-i munfasıla 281
kaziyye-i müşekkeke 59
kaziyye-i sâdika 59
kaziyye-i sâlibe 79
kaziyye-i şartiyye 79, 80, 81, 105, 125,
139, 234, 280
kaziyye-i şartiyye-i munfasıla 79, 81
kaziyye-i şartiyye-i munfasıla-i sâlibe 80
kaziyye-i şartiyye-i muttasıla 79
kaziyye-i vehmiyye 59
kaziyye-i yakîniyye 59
kelâm 25, 53, 68, 69, 85, 90, 112, 117,
118, 121, 157, 159, 184, 198,
206, 229, 232, 243, 285
kelâm-ı haberî 69

- kelime 57, 64, 67, 194, 198, 218, 252, 254, 256
- kemm 53
- kemm-i munfasıl 53
- kemm-i muttasıl 53
- kemmiyyet 165, 263
- kesb 55, 56, 92, 137
- kesret 140, 253, 277
- kevn 59
- keyfiyyet 53, 201, 208
- kısım 30, 50, 52, 53, 54, 78, 79, 80, 94, 95, 97, 103, 110, 124, 126, 135, 136, 144, 146, 199, 203, 204, 205, 206, 209, 228, 239, 252280
- kıyâs 23, 24, 25, 26, 27, 29, 32, 36, 37, 40, 42, 48, 49, 54, 83, 84, 89, 92, 96, 102, 104, 117, 118, 119, 120, 121, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 167, 173, 174, 188, 189, 191, 193, 218, 222, 231, 239, 240, 243, 245, 247, 248, 255, 259, 266, 277, 286, 287, 288, 290, 296, 298, 300, 301
- kıyâsât 247
- kıyâs-ı aklî 118
- kıyâs-ı cedel 133
- kıyâs-ı iktirânî 25, 84
- kıyâs-ı istisnâ'î 84, 127, 145
- kıyâs-ı lafzî 118
- kıyâs-ı şî'rî 288
- kızb 59, 85, 114, 130, 136, 176, 301
- konu 19, 20, 24, 25, 29, 32, 34, 35, 36, 152, 189, 230, 265, 297
- kudemâ 58, 117
- Kutbüddîn Râzî 19
- kuvve 82, 100, 134, 182, 186, 231, 232, 237, 260, 265, 280, 281, 296
- kuyûd 203
- kübrâ 32, 56, 60, 83, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 134, 135, 136, 143, 144, 168, 169, 170, 171, 173, 189, 201, 214, 240, 241, 242, 243, 283, 289, 296, 297, 298, 299
- küll 54, 80, 91, 105, 106, 133, 138, 140, 165, 186, 207, 246, 276, 296
- küllî 24, 34, 49, 65, 72, 80, 93, 95, 96, 105, 123, 137, 138, 158, 181, 187, 203, 207, 229, 230, 232, 237, 254, 256, 263, 264, 282, 296
- küllî-i mütevâtî 65
- küllîyyât 20, 23, 27, 37, 42, 57, 58, 72, 73, 93, 137, 149, 248, 261
- küllîyyât-ı hams 20, 23, 27, 37, 42, 58, 72, 93, 261
- küllîyye 25, 68, 105, 106, 111, 114, 115, 116, 117, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 140, 141, 142, 143, 144, 152, 165, 167, 168, 169, 172, 185, 186, 187, 191, 231, 234, 238, 239, 263, 266, 277, 280, 282, 283, 290, 296, 297, 298
- küllîyyet 58, 115, 135, 151, 187, 242, 289, 296, 297
- kütüb-i mantık 85
- kütüb-i mutavvele 117
- L**
- Ladik 18
- Ladikli Mehmed Çelebi 18, 19, 45
- lafz 36, 37, 40, 41, 42, 44, 51, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 93, 94, 95, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 119, 120, 121, 123, 126, 137, 139, 143, 161, 162, 180, 199, 202, 215, 228, 229, 230, 234, 252, 258, 275, 279, 293, 294

lafz-ı müfred 294
 lafz-ı müşterek 279
 lafziyye-i tab'iyye 61
 lafzî 34, 43, 64, 67, 104, 199, 262, 279
 lâ-sübût 51
 lâzım 25, 31, 32, 48, 52, 55, 56, 60,
 62, 69, 71, 75, 76, 77, 83, 87,
 90, 94, 100, 101, 112, 115, 116,
 117, 118, 127, 128, 132, 139,
 142, 143, 145, 149, 152, 153,
 157, 159, 161, 163, 180, 182,
 188, 205, 206, 218, 224, 230,
 231, 233, 235, 239, 244, 247,
 260, 261, 275, 278, 279, 284,
 285, 286, 287, 288, 294, 296
 lâzıme 138, 233
 lâzım-ı beyyin 76
 levâhık-ı kıyâs 277
 limmî 132, 149, 268, 291
 Lisân-ı Arabî 91, 94, 119, 134
 Lisân-ı Türkî 150
 li-zâtihi 53, 81, 166
 lüzûm 76, 188, 205, 206, 275, 287
 lüzûmiyye 44, 140, 185, 235, 243, 245,
 284, 287

M

ma'dûle 24, 106
 ma'dûm 58, 87
 ma'kûl 279
 ma'kûlât 58
 ma'kûlât-ı sâniye 58
 ma'kûlât-ı ûlâ 58
 ma'lûliyyet 165, 277
 ma'lûm 51, 54, 55, 56, 62, 64, 66, 68,
 71, 80, 231, 232, 252, 301
 ma'lûmât-ı tasavvuriyye 57, 60
 ma'lûmât-ı tasdikîyye 57
 ma'nâ-yı cüz'î 54
 ma'nâ-yı küllî 54
 ma'nâ-yı lugavî 68
 ma'nâ-yı mutâbikî 62

mâdde 25, 107, 129, 140, 146, 152,
 200, 218
 mâdde-i kaziyye 25
 mahdûd 102, 103
 mâhiyet 46, 50, 57, 59, 72, 75, 76, 181,
 232
 mâhiyetden infikâk 294
 mahmûl 25, 65, 79, 83, 105, 106, 107,
 108, 113, 114, 115, 117, 119,
 120, 121, 123, 130, 132, 139,
 142, 164, 168, 182, 184, 187,
 189, 234, 238, 241, 257, 263,
 267, 268, 281, 282, 284, 285,
 290, 295, 296, 297
 mahsûre 105, 106, 140, 149, 289
 mahsûsa 29, 31, 149, 165, 184, 185,
 251, 295
 mahsûsateyn 82, 296
 mâ-hüve 72, 73, 75, 97, 98, 181, 182,
 230, 231
 makâsıd 259
 makâsıd-ı tasavvurât 277
 makâtî' 154
 makbûl 36, 155, 248
 makbûlât 27, 150
 makrûn 34, 209
 maksad 44, 83, 117, 149, 296
 maksim 203, 205, 206, 207
 maksim-i mahzûf 204
 maksûd 61, 63, 103, 154, 155, 158,
 201, 207, 239, 293, 301
 makûl 58, 72, 73, 74, 75, 162, 181,
 182, 197, 230, 231, 294
 makûle-i eyn 53
 makûle-i infî'âl 54
 makûle-i izâfet 51
 makûle-i kemm 53
 makûle-i keyf 51, 53
 makûle-i milk 54
 mâni' 65, 72, 77, 78, 199, 201, 203,
 208, 210, 211, 213, 217, 223,
 224, 233

- mâni'atü'l-cem' 29, 32, 141, 175, 186, 279, 295
 mani'atü'l-huluv 26, 29, 30, 44, 81, 129, 141, 166, 175, 186, 235, 279, 295
 mansıb 213
 mansûs 286
 mantuk 18, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 49, 57, 58, 86, 89, 91, 92, 112, 116, 117, 130, 146, 148, 149, 169, 230, 237, 251, 252, 254, 255, 268
 mantukî 19, 57, 60, 151
 manzûr 94
 mâ-sadak 58
 masdar 67
 masnû'ât 274
 matlab 44, 83, 117, 149, 296
 matlûb 55, 70, 71, 190, 209, 240, 242, 287, 288
 mâ-vuzi'a leh 258, 274, 293
 maznûnât 150
 me'ânî 58, 60, 66
 me'ânî-i masdariyye 58
 me'ânî-i müdevvene 272
 mebdâî 104, 131, 154, 259, 277
 mebâhis 51, 56, 60, 69, 154
 mecâz 67, 68, 201, 208, 209, 215, 280
 mecâz-ı mürsel 280
 mechûl 24, 48, 56, 57, 92, 102, 148
 mechûlât-ı tasavvuriyye 57, 92
 mechûlât-ı tasdikîyye 57
 mechûl-i mutlak 48
 mechûl-i tasavvurî 102
 mechûl-i tasdikî 56
 medhal 220
 medlûl 60, 93, 139, 201, 258, 275
 medlûlât 274
 mefûl 67, 113
 mefhûm 59, 62, 65, 71, 72, 80, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 137, 148, 177, 204, 207, 280, 295
 mefhûmât 207
 mefhûmât-ı mütebâyine-i mütemâyize 207
 mefhûmât-ı mütehâlîfe 208
 mefhûm-ı fasl 99
 Mehmed Sâdık b. Mehmed Esad 13, 36, 227, 249, 323, 438
 mekân 46, 68, 113, 228, 296
 melzûm 76, 224, 230, 285
 memnû' 211, 216
 men' 34, 109, 153, 154, 155, 157, 181, 199, 200, 201, 202, 206, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 224, 229, 255
 menkûl 66, 68, 223
 menkûlun anı 67, 68
 mercûh 59
 me's'ele 48, 149, 290
 mesâ'il 152
 meslûb 59
 mesmû' 154, 155
 meşhûr 158, 270
 meşhûre 301
 meşrûut 62
 meşrûta-i âmme 25, 107
 meşrûta-i hâssa 109
 metâ 53, 61, 83, 94, 167, 239, 258, 266, 287
 Metâli' Şerhi 207
 metâlib 131, 146, 154, 292
 mevcûd 52, 58, 87, 107, 108, 110, 118, 152, 240, 243, 290
 mevcûd-ı hâricî 58
 mevkûfun aleyh 48
 mevzû' 47, 57, 58, 61, 66, 67, 79, 80, 83, 186, 187, 189, 234, 237, 238, 253, 263, 297
 mevzû'-ı mantuk 57, 58
 mevzû'-un-leh 67
 mevzûn 135
 mezheb 50, 52, 151, 221, 223

- mezheb-i hak 52
mezheb-i hukemâ 50
mezheb-i İmâm 50
mezûr 26, 84, 97, 99, 100, 102, 103,
104, 109, 110, 117, 118, 119,
120, 121, 125, 127, 128, 144,
146, 157, 167, 188, 202, 206,
252, 288, 296, 297
mi'yâr-ı ulûm 297
mikdâr 53, 96, 202
milk 53, 54
min vechin e'amm 96
min vechin ehass 96
min-ciheti's-sûre 301
min-haysü'l-îsal 57
mir'ât-ı akl 92
mir'ât-ı nefsi-nâtika 50
mu'allil 13, 27, 34, 154, 155, 157, 159,
209, 211, 217, 219, 220, 222,
223
mu'âraza 13, 27, 34, 35, 154, 155, 209,
214, 217, 218, 222
mu'âraza bi'l-gayr 156
mu'âraza bi'l-misl 156
mu'arız 220
mu'arref 77, 78, 200, 233, 252
mu'arrif 77, 78, 233
mu'ayyen 64, 80, 254
mu'teber 233
Mu'tezile 133
mu'ahhar 56
mûcibe 25, 29, 79, 80, 82, 104, 110,
112, 114, 115, 116, 117, 121,
122, 123, 124, 125, 126, 139,
140, 141, 142, 143, 144, 148,
149, 165, 166, 167, 168, 169,
170, 171, 172, 173, 184, 185,
186, 187, 191, 215, 234, 237,
243, 245, 263, 266, 290, 295,
296, 297, 298
mûcibe-i cüz'iyye 83, 121, 142, 143,
187, 215, 263, 290, 298
mûcibe-i külliye 115
mufham 223
mugâyir 135, 288
muğâlata 20, 26, 27, 32, 37, 38, 42, 44,
130, 135, 177, 219, 223, 248,
259
muğâlatât 218
muhakkak 67, 70, 166
muhakkikûn 213
muhâl 55, 77, 85, 176, 182, 198, 200,
201, 211, 284, 301
muhâlefet 82, 119, 279
muhassala 24, 106
muhayyelât 150
muhberun-bih 64
muhît 295
muhtas 183, 294
muhtelif 68, 98, 113, 138, 181, 182,
186, 285, 294, 297
mukâbele 208
mukâbil 108
mukaddem 24, 31, 56, 80, 101, 105,
115, 124, 125, 128, 139, 142,
157, 164, 165, 184, 188, 234,
263, 281, 284, 288, 295
mukaddimât 48, 84, 85, 86, 129, 131,
135, 146, 150, 194, 195, 246,
247, 248, 270, 286, 300, 301
mukaddimât-ı kâzibe 286
mukaddimât-ı şî'riyye 288
mukaddimât-ı vehmiyye 86, 195, 248
mukaddimât-ı yakiniyye 135, 300
mukaddime 19, 20, 46, 48, 83, 118,
119, 121, 127, 134, 135, 136,
144, 145, 149, 157, 168, 189,
209, 211, 212, 213, 214, 215,
216, 220, 222, 240, 248, 286,
287
mukaddime-i ecnebiyye 287
mukaddime-i mu'ayyene 214
mukârin 67, 71, 155, 300

- mukassem 283, 287
 mukkarer 92, 116
 mukterin 84, 155
 munfasıla 25, 26, 44, 79, 81, 110, 111,
 125, 126, 127, 128, 129, 141,
 145, 164, 174, 184, 185, 186,
 193, 203, 235, 244, 245, 264,
 281, 282, 295, 299, 300
 munfasıla-i hakikiyye 25, 44, 81, 110,
 235, 245, 295
 munfasıla-i inâdiyye 25, 111, 125, 127
 munfasıla-i ittifâkiyye 25, 111
 munfasıla-i mâni'atü'l-cem' 25, 81, 111
 munfasıla-i mâni'atü'l-huluv 25, 81,
 111
 munfasıla-i mucibe 25, 79
 munfasıla-i sâlîbe 110
 munsarif 57
 musannif 247
 mûsil 56, 57, 60
 Mustafa Râşid b. Ahmed el-İstanbulî
 12, 28, 161, 323, 538
 mutâbakat 31, 44, 258
 mutâbık 59, 85, 205, 246, 258, 274,
 282
 mutâbıkî 62, 63, 158, 161, 180, 274
 mutasavver nesne 51
 mutasavverât 51
 mutazammın 71
 mutlak 24, 35, 50, 51, 54, 60, 65, 67,
 73, 74, 96, 104, 202, 204, 206,
 211, 214, 215, 219, 222, 258,
 261, 262, 268, 279, 284
 mutlak araz 54
 mutlak e'amm 211
 mutlaka-i âmme 109
 muttasıla 25, 26, 29, 79, 80, 110, 125,
 126, 127, 128, 140, 144, 145,
 164, 174, 184, 185, 192, 193,
 234, 235, 264, 281, 295, 298,
 299, 300
 muttasıla-i lüzûmiyye 25, 80, 110, 125,
 126, 127, 185
 muttasıla-i mucibe 110
 muttasıl-ı ittifâkiyye 110
 muzâf 53, 62, 64, 273, 276
 mü'ellef 37, 119, 121, 189, 239, 240,
 241, 242, 243, 246
 mübâhase 133, 135, 150, 198
 mübâyin 77, 206, 212
 mübeyyen 165
 mübtedâ 64, 69, 184, 229, 234, 273,
 278
 mücâb 205, 206, 219, 221
 mücerrebât 26, 30, 32, 38, 131, 146,
 176, 246, 269
 mücerred 34, 85, 94, 95, 104, 110,
 112, 130, 132, 133, 139, 142,
 146, 155, 157, 163, 165, 176,
 183, 202, 206, 269, 292, 295,
 300
 mücib-i mümeyyiz 294
 müdde'â 34, 209, 215, 219, 220, 222
 müddei'-i aleyh 155
 müdellel 209, 211, 213, 214, 215, 224
 müellif 18, 19, 39, 40, 43, 216, 228,
 241, 242, 258
 müfârik 31, 75, 76, 100, 163, 182, 231,
 232, 233, 260, 261
 müfekkir 56
 müfred 20, 24, 28, 31, 34, 37, 64, 94,
 105, 137, 162, 180, 181, 198,
 223, 229, 230, 276, 280, 281,
 282, 293
 mühmel 112
 mühmele 24, 29, 31, 44, 80, 106, 140,
 141, 149, 185, 235, 263, 264,
 282, 283, 290
 mükâbere 34, 155, 209
 mükerrer 83, 92, 119, 120, 121, 123,
 125, 143, 146, 147, 168, 188,
 189, 240, 296

- mülâhaza 60, 66, 92, 112, 150, 284
 mülâzeme 62, 76
 mülâzeme-i hâriciyye 62
 mülâzeme-i zihniyye 62
 mülzem 223
 mümesselün leh 282
 mümeyyiz 294
 mümeyyiz-i zâtî 294
 mümkin 75, 76, 85, 111, 130, 141,
 153, 198, 214, 260, 279, 281
 mümkin-e-i âimme 25, 109
 mümkin-e-i hâssa 25
 mümkinü'l-vücûd 52
 mümtâz 49, 92, 102
 mümteni' 62, 75, 76, 87, 163, 182, 231
 mün'akis 77, 115, 116, 117, 142, 167,
 187, 238, 296
 münâkaza 27, 155, 202, 224
 münâkız 56, 115
 münâzara 33, 34, 153, 159, 198, 223
 münâzırîn 154
 münderic 70
 münhall 200, 263
 münhasır 73, 204, 205, 256
 münkasım 50, 52, 54, 205, 217, 283
 münteşire 25, 109
 münteşir-i mutlaka 108
 mürâdif 199, 206
 müreddedetü'l-mahmûl 282
 mürekkeb 20, 24, 27, 31, 34, 51, 64,
 69, 70, 71, 78, 84, 85, 86, 94,
 102, 103, 104, 106, 118, 124,
 125, 126, 127, 128, 129, 137,
 139, 144, 145, 149, 150, 163,
 180, 188, 189, 198, 199, 214,
 222, 239, 245, 246, 271, 276,
 278, 282, 285, 291, 295
 mürekkebât 79, 209
 mürekkeb-i gayr-ı tâm 69, 71
 mürekkeb-i inşâ'î 69
 mürekkeb-i nâkıs 69, 71, 102, 222
 mürekkeb-i tâm 24, 69, 102
 müretteb 56
 mürselün ileyh 272
 mürtefi' 111, 211
 müsâvât 104, 199, 287
 müsâvî 35, 59, 71, 76, 77, 103, 148,
 155, 206, 211, 236
 müsbet 67
 müselleme 29, 153, 167, 209, 222, 223
 müsevvere 149, 185, 234, 263, 282,
 283
 müsta'cil 159
 müsta'mel 94, 146, 215
 müstakil 106, 213
 Müstakimzâde Süleymân Sâdeddin 13,
 39, 251, 323, 390
 müstedil 201, 213, 216, 219, 221
 müstefâd 202, 276
 müstelzim 62, 76, 77, 81, 87, 115, 154,
 200, 218, 219, 285, 288
 müstenid 206, 207, 212, 216, 220, 221
 müşâhedât 27, 30, 32, 78, 149, 176,
 246, 269, 292
 müşâhede 49, 131, 146, 147, 269, 292
 müşârekât 73
 müşârik 73, 74, 182, 231
 müşkil 39
 müştehir 201, 221
 müştemil 46, 59, 69, 71, 78, 84, 105,
 139, 219, 222, 272, 282
 müşterek 66, 72, 73, 95, 97, 98, 99,
 138, 152, 153, 253, 280
 müte'addidü'l-eşhâs 73
 müte'annid 223
 müte'ayyin 153
 müte'ahhirîn 117, 135, 233, 256
 mütebayinân 96
 müteferri' 101
 müteğâyir 59
 mütehakkık 62, 67, 74, 82, 113, 205,
 296
 mütekaddimîn 42, 199, 256, 257, 278,
 290

mütেকellim 69, 70, 71
 mütesâdık 207
 mütesâviyân 24, 96
 müteşâhhıs 65
 mütevâtirât 26, 27, 30, 32, 38, 149,
 176, 246, 269, 270
 müttehîd 68, 113, 152, 237, 265, 285,
 287
 müveccehe 107, 140

N

nahv 91, 256
 nahviyyûn 65, 67, 69
 nâkıs 24, 34, 43, 78, 102, 103, 104,
 139, 149, 183, 186, 222, 232,
 236, 262, 286
 nâkız 201, 219, 220, 221, 222
 nâkız-ı ibâre 221
 nâkil 67, 68, 154, 198, 223
 nakîz 84, 113, 114, 117, 296
 nakl 66, 67, 68, 198, 215
 nakl-i mütéhallil 66, 67, 68
 nakş-ı mute'âref 274
 nakz 13, 27, 34, 35, 153, 155, 157,
 198, 202, 205, 206, 207, 211,
 214, 219, 220, 221, 222
 nakz-ı icmâlî 27, 155, 157, 211
 nakz-ı tafsîlî 27, 35, 222
 nâtık 56, 63, 71, 74, 77, 78, 94, 96,
 97, 99, 101, 102, 103, 110, 112,
 138, 139, 153, 162, 163, 180,
 182, 183, 210, 212, 229, 231,
 232, 235, 241, 253, 259, 261,
 276, 293
 nazar 29, 59, 66, 67, 69, 92, 95, 104,
 112, 139, 142, 156, 164, 280,
 294, 295
 nazari 54, 55, 56, 91, 137
 nazariyye-i müktesebe 130
 Necmeddîn Ali b. Ömer el-Kâtibî 19
 nefıs 29, 50, 51, 52, 55, 58, 59, 60, 65,
 69, 72, 80, 86, 93, 94, 96, 112,

134, 153, 154, 162, 164, 181,
 195, 201, 230, 247, 294
 nefıs-i emr 58
 nefıs-i sûret-i hâsıla 51
 nehy 39, 71, 256
 nesne 48, 50, 51, 52, 54, 55, 57, 59,
 67, 77, 78, 83, 87, 92, 93, 94,
 103, 108, 110, 111, 118, 120,
 121, 122, 126, 132, 134, 135,
 137, 138, 139, 141, 144
 netice 58, 84, 86, 90, 117, 118, 119,
 121, 123, 124, 127, 128, 131,
 132, 143, 144, 145, 146, 167,
 168, 169, 170, 171, 172, 173,
 174, 175, 188, 190, 193, 194,
 211, 214, 215, 219, 220, 240,
 242, 243, 244, 245, 286, 288,
 290, 296, 300
 nev' 24, 26, 31, 40, 65, 72, 73, 75, 97,
 98, 99, 138, 149, 162, 181, 207,
 228, 230, 233, 255
 nev'-i hakikî 99
 nev'-i izâfî 99
 nev'-i sâfil 99
 nev'u'l-envâ' 99
 nisbet 50, 51, 54, 59, 62, 68, 73, 96,
 100, 101, 102, 103, 107, 108,
 110, 111, 113, 114, 140, 141,
 153, 162, 181, 182, 183, 199,
 230, 231, 232, 237, 281, 284
 nisbet-i tâmmе-i haberiyye 284
 nisbet-i ûlâ 110
 nokta 42, 53, 156
 ntifâ 206

Ö

önerme 20, 24, 29, 32, 38, 40, 41, 42,
 44, 82, 164, 167, 289, 291
 örf-i âmm 66
 örfiyye-i âmmе 25, 108
 örfiyye-i hâssa 25, 109

P

poetika 20, 26, 30, 32, 38, 44

R

resm 24, 26, 28, 31, 37, 43, 44, 49, 78,
91, 95, 102, 103, 104, 137, 139,
149, 163, 183, 201, 232, 233,
239, 262, 295

resm-i nâkıs 28, 31, 43, 78, 103, 104,
164, 183, 233, 262, 295

resm-i tâm 28, 31, 37, 43, 78, 149,
164, 183, 233, 262, 295

retorika 20, 30, 32, 38, 44

ri'âyet 57, 92

risâle 22, 26, 27, 30, 34, 36, 41, 44, 46,
197, 224, 228, 248, 251

Risale fi'l-Mantık 20

rücû' 217

S

sâ'il 27, 34, 153, 154, 155, 157, 159,
205, 207, 209, 211, 212, 213,
215, 216, 217, 219, 220, 222,
223

sâbit 25, 55, 56, 77, 107, 153, 205,
211, 213, 246

sâdık 59, 77, 96, 97, 98, 99, 100, 103,
113, 114, 115, 116, 117, 135,
167, 186, 187, 200, 203, 204,
207, 235, 238, 239, 270, 285

Sadruşşerîa 158, 214

safsata 20, 27, 30, 32, 38, 44, 135, 150

sâhib-i Kâmûs 199

sâhib-i ta'rîf 201

sahih 37, 69, 71, 79, 92, 98, 135, 155,
157, 164, 184, 208, 209, 210,
214, 219, 220, 221, 224, 233,
273, 282, 284

sâlibe 25, 29, 35, 79, 80, 83, 105, 106,
110, 114, 115, 116, 117, 121,
122, 123, 124, 139, 140, 141,
142, 143, 149, 165, 166, 168,
169, 170, 171, 172, 173, 184,

185, 186, 187, 188, 191, 234,
237, 239, 242, 243, 263, 290,
296, 297, 298

sâlibe-i cüz'iyye 29, 117, 122, 142, 144,
165, 188, 264, 290, 298

sâlibe-i külliye 83, 297

sâlibe-i şahsiyye 290

Samsun 18

san'at 4, 5, 146, 258, 274, 293

sarf 57

sath 52

sebeb 20, 66, 78, 84, 87, 92, 101, 110,
132, 134, 146, 148, 198, 247,
252

sebr ü taksım 152

selb 50, 70, 79, 80, 81, 106, 107, 109,
119, 127, 128, 154, 236, 237,
242, 276, 283, 295, 297

sened 27, 34, 155, 200, 202, 210, 211,
212, 213, 216, 219, 220, 224

sened-i müsâvî 211

sevk 39, 68, 256

Seyyid Şerif Cürcânî 20, 52

sıdk 36, 59, 136, 142, 248, 296

sıfât 101, 153

sıfat-ı mahsûsa 101

sınâ'ât-ı hams 26, 129, 194

Sibeveyh 71

sığa 67

silsile 55, 159

soru 41, 42, 154, 220

su'âl 48, 49, 50, 58, 60, 62, 68, 69, 71,
73, 74, 77, 87, 97, 98, 99, 138,
153, 154, 158, 181, 182, 224,
229, 231, 232, 285

suğrâ 32, 56, 60, 83, 119, 120, 121,
122, 123, 124, 125, 126, 143,
144, 148, 157, 168, 169, 170,
171, 172, 173, 174, 189, 190,
191, 200, 213, 214, 219, 240,
241, 242, 243, 288, 289, 296,
297, 298, 299

Sultan II. Bâyezid 18, 20
 sûr 105, 106, 140
 sûret 50, 51, 53, 59, 65, 86, 91, 95,
 102, 121, 137, 146, 149, 151,
 157, 211, 218, 301
 sûret-i hâsıla 50, 51
 suver 121, 158, 301
 suver-i selâse 158
 sübût 51, 59, 70, 77, 155
 sünûh 292
 şâhid 155, 157, 220
 şahs-ı mu'ayyen 282, 283
 şahsiyye 25, 80, 105, 111, 113, 117,
 140, 141, 165, 263, 282, 283,
 290
 şâmil 79, 205, 213, 243, 260, 261, 280,
 285, 286, 287, 288
 şart 32, 62, 82, 104, 115, 122, 123,
 124, 135, 142, 153, 199, 203,
 206, 208, 211, 291, 293
 şartiyyât 149
 şartiyye 25, 26, 29, 79, 80, 110, 111,
 124, 125, 126, 127, 140, 141,
 165, 166, 174, 184, 185, 186,
 193, 234, 235, 245, 263, 264,
 280, 281, 283, 295, 300
 şartiyye-i külliyye 111
 şartiyye-i muttasıla 79, 110, 126, 234,
 295
 şartiyye-i muttasıla-i mûcibe 79
 şartiyye-i şahsiyye 111
 şebah 60, 276
 şebih 86, 248
 şekk 34, 59, 66, 279
 şekl-i evvel 119, 124, 126, 143, 168, 189,
 190, 241, 242, 267, 296, 297
 şekl-i râbi' 124, 189, 297
 şekl-i sâlis 84, 120, 143, 168, 189, 190,
 241, 242, 267, 297
 şekl-i sâni 120, 121, 124, 143, 168,
 189, 190, 241, 242, 267, 297
 Şemsiyye 19, 46, 49, 82

şerâ'it 148, 153
 şî'ir 20, 26, 27, 30, 32, 38, 40, 44, 259
 şirket 181, 230, 294
 şu'arâ 90
T
 ta'addüd 95, 96
 ta'akkul 54, 58, 91, 94, 95, 102
 ta'alluk 50, 155, 285
 ta'ayyün 59, 254
 ta'lîl 154, 157
 ta'rîf 34, 49, 56, 72, 73, 74, 75, 78,
 183, 198, 199, 200, 201, 230,
 231, 232, 233
 ta'rîf-i ehass 294
 ta'rîf-i lafzî 262
 ta'rîf-i resmî 74, 75
 ta'rîf-i tenbîhî 43, 262
 ta'yîn 93, 199, 221
 ta'yîn-i müdde'â 154
 ta'yînü't-tarîk 221
 tabî'at 59, 80
 tabî'iyye 23, 29, 274, 283, 290
 tafsîl 56, 99, 102, 112, 123, 199, 200,
 202, 212
 tahkîk 33, 99, 198, 200, 201, 202, 203,
 204, 205, 206, 207, 208, 209,
 210, 212, 213, 215, 216, 217,
 218, 219, 220, 221, 222, 223,
 224
 tahkîkî 216, 222
 tahrîr 94, 154, 205, 206, 208
 tahrîr-i mebahis 154
 tahsîl 48, 91, 92, 103, 130, 146, 252,
 287
 takdîr 273
 takrîbe 215
 takrîr 35, 94, 112, 154, 199, 200, 215,
 224
 takrîr-i mezâhib 154
 taksîm 34, 35, 49, 52, 96, 129, 153, 156,
 203, 204, 205, 206, 207, 208,
 212, 244, 279, 282, 284, 294

- taksîm-i hakîkî 207
 taksîm-i i'tibârî 207
 taksîm-i istikrâ'î 204
 takviye 202
 takviyyet 223
 taleb 70, 71, 153, 154, 159, 202, 215, 220, 228
 taleb-i delîl 153
 tâlib 46, 48, 71, 102, 148, 157, 223
 tâm 24, 28, 31, 37, 43, 69, 71, 78, 102, 103, 139, 149, 163, 183, 261, 262, 286, 295
 tamâm-ı hakikat 98
 tamâm-ı ma'nâ 94
 taraf 59, 109, 149, 263
 tarîk 48, 56, 66, 155, 157, 170, 171, 221, 228, 256, 289
 tarîk-i fikr 56
 tarîk-i râcih 221
 tasavvur 23, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 55, 57, 60, 76, 77, 85, 91, 92, 95, 103, 130, 132, 137, 139, 146, 147, 176, 181, 223, 229, 232, 239, 269, 278, 292, 294, 300
 tasavvurât 20, 23, 51, 55, 56, 259, 261, 277
 tasavvur-ı bedihî 54
 tasavvur-ı etrâf 85
 tasavvur-ı mahkûmun-aleyh 50
 tasavvur-ı mahkûmun-bih 51
 tasavvur-ı melzûm 76
 tasavvur-ı nazârî 54
 tasavvur-ı nisbet-i hükmiyye 50, 51
 tasavvur-ı sâzic 50
 tasavvur-ı vukû-i nisbet-i hükmiyye 51
 tasdik 19, 23, 34, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 60, 90, 91, 92, 137, 151, 167, 202, 209, 232, 238
 tasdik bi fâidetihî 19
 tasdik bi mevzû'îyyetihî 19
 tasdik bi resmihi 19
 tasdik bi'l-mevzû'îyye 48
 tasdikât 39, 55, 56, 259, 261, 277
 tasdik-i nazârî 55
 tashîh 90, 154, 223
 tashîh talebi 223
 tashîh-i nakil 154
 tavzîh 121
 tazammun 28, 31, 36, 44, 62, 161, 258
 tazammunî 62, 161, 180, 274, 275
 te'annüd 154
 te'emmül 140, 221
 tebâyün 35, 203, 208, 211
 tecribe 85
 tecvîz 95, 139, 204, 205, 210, 290
 tefâvüt 72
 tefsîr 50, 256
 tehallûf 153, 155, 157, 219
 tekâbül 276
 tekâbül-i icâb 276
 tekâbül-i tezâd 276
 tekaddüm 87, 276
 tekellüm 40, 102, 159, 252
 tekerrür-i müşâhede 85
 tekml 91, 288
 tekrâr 131, 146, 292
 telâzüm fi'l-intifâ 77
 temâyüz 49, 207
 temâyüz-i aksâm 207
 temeyyüz 49, 162
 temsîl 27, 112, 144, 151, 152, 158, 211, 286
 temyîz 49, 56, 75, 77, 99, 138, 139, 182, 183, 199, 202, 230, 231, 232, 278
 tenâfi 81, 110, 111, 235, 295
 tenâkuz 20, 29, 81, 82, 112, 113, 114, 115, 166, 186, 187, 236, 237
 tercih bilâ-müreccih 154
 terdid 204
 tereddüd 130, 131, 146, 204, 223
 terekküb 103, 183, 229, 232, 233, 234, 239, 261, 262, 286

terkîb 25, 71, 102, 103, 107, 117, 118,
119, 121, 122, 130, 133, 135,
143, 166, 180, 188, 202
terkîb-i izâfî 71
terkîb-i mezcî 71
terkîb-i savtî 71
terkîb-i ta'dâdî 71
tertib 23, 56, 57, 73, 90, 93, 119, 133,
134, 190, 242, 289
tesâduk 207
tesâduk-ı aksâm 207
teselsül 55, 154, 278, 200
tesniye 64, 180
teşahhus 59, 63, 181
tevakkuf 210, 211, 239, 300
tevcih 149, 256
tezâ'üf 284
Türkçe 18, 33, 44, 46, 263, 270, 271

U

ukûd 52, 61, 274
ukûl 90, 120, 143, 149
ulemâ 213, 247, 256
ulûm 39, 40, 49, 53, 90, 120, 143, 148,
202, 255, 256, 283, 297
umûm 207, 216, 247, 258, 279, 283
umûr 54, 55, 93, 150
umûr-ı hâriciyye 54
usûl 49, 149, 159
Uyûnü'l-Hikme Şerhi 150

V

vâcib 13, 153, 208, 211, 213, 216, 221,
223, 224
vâcibü'l-vücûd 52, 87
vahdet-i izâfet 82
vahdet-i külliyyet 82
vahdet-i mahmûl 82
vahdet-i mekân 82
vahdet-i mevzû' 82
vahdet-i şart 82
vahdet-i zamân 82

vahdet-kesret 277
vâki' 50, 181, 202, 205, 207, 232, 237,
288
vaktiyye 25, 108, 109
vaktiyye-i mutlakâ 25, 108
vasat 85
vasf-ı metrûk 220
vâsıta 58, 112, 203, 211
vaz' 41, 53, 54, 61, 66, 67, 70, 71, 73,
93, 94, 104, 128, 158, 161, 174,
189, 193, 198, 243, 252, 253,
254, 258, 282, 297
vâzı' 279
vech 24, 35, 48, 63, 71, 85, 91, 92, 96,
100, 105, 110, 118, 129, 134,
152, 157, 211, 215, 224, 258,
282
vehm 59, 291
Velediyye 33, 34, 35, 68, 197, 198,
202, 203, 204, 206, 207, 209,
211, 212, 213, 216, 217, 218,
220, 224, 225
vicdâniyyât 269
vukû' 51, 65, 162, 229
vukû'-ı sübût 51
vücûd 52, 59, 65, 77, 87, 101, 122,
234, 235, 239, 278
vücûdiyye-i lâ-dâ'ime 25, 109
vücûdiyye-i lâ-zarûriyye 109
vürûd 219

Y

yakîn 52, 59, 84, 93, 130, 131, 146,
147, 152, 155, 176, 194, 246,
301
yakîniyyât 27, 85, 194, 246
yüklem 19, 24, 32, 162, 163, 189, 297

Z

zabt 39, 256
zâhir 36, 90, 99, 109, 116, 149, 152,
153, 198, 208, 246, 248, 254,
300

- zâid 74
 zamân 46, 113, 237, 252, 255, 256,
 275, 276, 288, 296
 zamm-ı kuyûd 208
 zann 59, 93, 205
 zannî 133, 135, 159, 177
 zanniyyât-ı müselleme 154
 zarf 58
 zarûrî 55, 87, 109, 137, 140
 zarûriyye-i ezeliyye 107
 zarûriyye-i mutlakâ 107
 zât 51, 58, 63, 67, 87, 89, 96, 107, 108,
 158, 181, 211, 229, 230, 238,
 275, 276, 278, 285
 zâtiyyât 163, 294
 zihn 90, 104, 148, 290
 zihnî 62, 273, 275
 zî-sûret 59
 Zübdetü'l-Beyân 19

TIPKIBASIMLAR

1. ZÜBDETÜ'L-BEYÂN

LADİKLİ MEHMED ÇELEBİ

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya, no. 2490, vr. 1^b-75^b

(syf. 595-744)

2. MANTIK RİSÂLESİ

İSMÂİL FERRUH EFENDİ

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kasıdecizâde, no. 738/2, vr. 13^a-40^b

(syf. 539-593)

3. İSÂGÜCÎ TERCÜMESİ

MUSTAFA RÂŞİD B. AHMED EL-İSTANBÜLÎ

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no. 931/3, vr. 52^b-60^b

(syf. 522-537)

4. MEFHÛM-İ İSÂGÜCÎ

AHMED NAZÎF B. MEHMED B. HASAN

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, no. 3239/1, vr. 1^b-11^a

(syf. 500-519)

5. MEFHÛM-I VELEDİYYE MİNE'L-ÂDÂB

AHMED NAZÎF B. MEHMED B. HASAN

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, no. 3239/4., vr. 28^b-57^b

(syf. 439-497)

6. TERCEME-İ İSÂGÜCÎ Bİ-TATBİKİ'Ş-ŞURÛH

MEHMED SÂDİK B. MEHMED ESAD EL-MÜDERRİS EŞ-ŞEHRÎ

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fatih, no. 3240, vr. 1^b-24^b

(syf. 391-437)

7. RİSÂLETÜ'L-MANTIK

MÜSTAKİMZÂDE SÜLEYMÂN SÂDEDDİN

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Pertev Paşa, no. 625/39, vr. 306^b-307^b

(syf. 387-389)

8. SUÂL-İ İSÂGÜCÎ

HAPUTLU HOCA İSHAK EFENDİ

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma Bağışlar no. 793, vr. 1^b-24^a

(syf. 340-385)

9. RİSÂLE-İ VAZ'IYYE

MÜELLİFİ MEÇHUL

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Âşir Efendi, no. 435/12, vr. 130^b-136^b

(syf. 325-337)